IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi

14-17 Mayıs 2015, Kütahya

Bildiriler Kitabı - II

Siyaset - Uluslararası İlişkiler - İktisat - Sosyal Politika

IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi

Bildiriler Kitabı - II

(Siyaset - Uluslararası İlişkiler - İktisat - Sosyal Politika)

14-17 Mayıs 2015, Kütahya

Düzenleyenler

ilem
ilmi etüdler derneği

DİMAM
İLİM MEDENİYETİ UYGULAMA VE ARAŞTIRMA MERKEZİ

Destekleyenler

Dumlupınar Üniversitesi

Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı

TÜBİTAK

Kütahya Belediyesi

İstanbul 2015

İLMİ ETÜDLER DERNEĞİ (İLEM)
Adres: Sultantepe Mah. Cumhuriyet Cad. Fıstıkağacı İş Mrk. No: 39/2 Üsküdar, İstanbul/Türkiye
Telefon: +90 (216) 310 43 18 • **Fax:** +90 (216) 310 43 18 • **E-Posta:** bilgi@ilem.org.tr

Editörler
Hümeyra Dinçer / İlmi Etüdler Derneği
Ümit Güneş / Yıldız Teknik Üniversitesi

Tashih
Muhammed Asaf Çelen, Dudu Ekinci Demir, Muhammed Cemal Ünal, Cafer Deniz

Tasarım ve Uygulama
Furkan Selçuk Ertargin

ISBN: 978-605-84009-1-7 (2.c) • **TAKIM NO:** 978-605-86466-9-8 (Tk)

Düzenleyen Kurumlar
İlmi Etüdler Derneği (İLEM) | Dumlupınar Üniversitesi İslam Medeniyeti Uygulama ve Araştırma Merkezi (DİMAM)

Destekleyen Kurumlar
Dumlupınar Üniversitesi | Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı | TÜBİTAK | Kütahya Belediyesi

Baskı
Matsis Matbaa Hiz. San. ve Tic. Ltd. Şti.
Tevfikbey Mah. Dr. Ali Demir Cad. No: 51/1 Küçükçekmece - İstanbul • Sertifika No: 20706 • Tel: (0212) 624 21 11

Düzenleme Kurulu
Berat Açıl, İstanbul Şehir Üniversitesi | **Bünyamin Bezci,** Sakarya Üniversitesi | **Abdullah Said Can,** İstanbul Üniversitesi (Kongre Sekretaryası) | **Murat Çemrek,** Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi | **Zekai Eroğlu,** İlmi Etüdler Derneği | **Ümit Güneş,** Yıldız Teknik Üniversitesi (Koordinatör) | **Bilal Kemikli,** Dumlupınar Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi (Başkan) | **Lütfi Sunar,** İstanbul Üniversitesi | **Ahmet Toklucuoğlu,** İlmi Etüdler Derneği | **Ahmet Türkan,** Dumlupınar Üniversitesi | **Rifat Türkel,** Dumlupınar Üniversitesi | **İbrahim Halil Üçer,** İstanbul Medeniyet Üniversitesi | **Feridun Yılmaz,** Uludağ Üniversitesi

Bilim Kurulu*
Berat Açıl, İstanbul Şehir Üniversitesi | **Mahmut Hakkı Akın,** Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi | **Metin Aksoy,** Uluslararası İlişkiler Bölümü | **Ümit Aktı,** Dumlupınar Üniversitesi | **Nezir Akyeşilmen,** Selçuk Üniversitesi | **Haluk Alkan,** Marmara Üniversitesi | **Yusuf Alpaydın,** Marmara Üniversitesi | **Necati Anaz,** Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi | **Berdal Aral,** İstanbul Şehir Üniversitesi | **Yalçın Armağan,** İstanbul Şehir Üniversitesi | **Halis Aydemir,** Dumlupınar Üniversitesi | **Mehmet Ali Aydemir,** Selçuk Üniversitesi | **Hediyetullah Aydeniz,** Marmara Üniversitesi | **Fuat Aydın,** Sakarya Üniversitesi | **Mehmet Babacan,** İstanbul Ticaret Üniversitesi | **Mehmet Bahçekapılı,** İzmir Katip Çelebi Üniversitesi | **Edip Asaf Bekaroğlu,** İstanbul Üniversitesi | **Bünyamin Bezci,** Sakarya Üniversitesi | **Mahmut Bilen,** Sakarya Üniversitesi | **Mehmet Fatih Birgül,** Uludağ Üniversitesi | **Ali Büyükaslan,** Marmara Üniversitesi | **Abdullah Çakır,** Dumlupınar Üniversitesi | **Murat Çemrek,** Selçuk Üniversitesi | **Tamer Çetin,** Yıldız Teknik Üniversitesi | **Mehdin Çiftçi,** Dumlupınar Üniversitesi | **Osman Demir,** Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi | **Mustafa Demirci,** Selçuk Üniversitesi | **Soner Duman,** Sakarya Üniversitesi | **Süleyman Elik,** İstanbul Medeniyet Üniversitesi | **Selami Erdoğan,** Dumlupınar Üniversitesi | **A. Teyfur Erdoğdu,** Yıldız Teknik Üniversitesi | **Alev Erkilet,** Sakarya Üniversitesi | **Gökhan Göktürk,** Dumlupınar Üniversitesi | **İlhami Günay,** Dumlupınar Üniversitesi | **Gülcan Işık,** Gazi Üniversitesi | **Hüsamettin İnaç,** Dumlupınar Üniversitesi | **Hasan Karataş,** St.Thomas University | **Ali Kaya,** Uludağ Üniversitesi | **M. Cüneyd Kaya,** İstanbul Üniversitesi | **Süleyman Kaya,** Sakarya Üniversitesi | **Mustafa Kelebek,** Dumlupınar Üniversitesi | **Bilal Kemikli,** Dumlupınar Üniversitesi | **Necmettin Kızılkaya,** İstanbul Üniversitesi | **Kasım Kocaman,** Dumlupınar Üniversitesi | **Mustafa Kömürcüoğlu,** Sakarya Üniversitesi | **Cemil Oruç,** Muş Alparslan Üniversitesi | **Ertuğrul Ökten,** İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi | **Özer Özçelik,** Dumlupınar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi | **Ali Yaşar Sarıbay,** Uludağ Üniversitesi | **Ubeydullah Sezikli,** İstanbul Üniversitesi | **Şükrü Sim,** İstanbul Üniversitesi **Lütfi Sunar,** İstanbul Üniversitesi | **Murat Şentürk,** İstanbul Üniversitesi | **Ayşe Taşkent,** Bağımsız Sanat Derneği | **Asiye Tığlı,** Dumlupınar Üniversitesi | **Ahmet Hakkı Turabi,** Marmara Üniversitesi | **Ahmet Türkan,** Dumlupınar Üniversitesi | **Ahmet Ulvi Türkbağ,** Galatasaray Üniversitesi | **Rifat Türkel,** Dumlupınar Üniversitesi | **Ahmet Uysal,** Marmara Üniversitesi | **İbrahim Halil Üçer,** İstanbul Medeniyet Üniversitesi | **Mustafa Asım Yediyıldız,** Uludağ Üniversitesi | **Halil İbrahim Yenigün,** İstanbul Ticaret Üniversitesi | **Kadir Yıldırım,** İstanbul Üniversitesi | **Feridun Yılmaz,** Uludağ Üniversitesi

* Soyadına göre alfabetik sırada

Organizasyon ve yayın sürecinde yardım ve destekleri için
Esra Çifçi, Gökhan Şener, Haris Yardımcı, Mehmet Yıldırım, Asiye Şahin ve Duygu Öksünlü'ye teşekkür ederiz.

SUNUŞ

Lisansüstü eğitim düzeyi, üniversiteler aracılığıyla bilgiye ulaşma yetisinin kazanıldığı ve bilgi üretim süreçlerine katılımın başlangıç adımı olarak görülen lisans düzeyini daha da ileri taşıyarak, bilginin eleştirisi ve yeniden üretiminin de gerçekleştirebileceği bir süreç olarak görülmektedir. Birbiri ile ilişkisi sorunlu hale gelmiş sosyal bilimlerin yeniden birbiri ile konuşturulması ve birbirinden faydalanmaları ciddi bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmaktadır.

İlmi Etüdler Derneği (İLEM) bu farkındalıktan hareketle, Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi (TLÇK) aracılığıyla, genç ilim insanlarını biraraya getirerek, aralarındaki iletişimi ve etkileşimi mümkün kılmayı ve ortak dil ve yöntem geliştirilmesine katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Kongre vesilesiyle, Türkiye'nin farklı üniversitelerinde lisansüstü düzeyde çalışmalar yapan araştırmacı, uzman, ilim ve bilim insanları biraraya gelerek çalışma alanlarında çok yönlü bir iletişim ve tecrübe aktarımının paydaşı olma ayrıcalığına sahip olmaktadırlar. Böylelikle, Türkiye'deki lisansüstü çalışmaların niteliğinin artırılması ve sosyal bilimler alanındaki çalışmaların teşvik edilmesi hedeflenmektedir.

İLEM bünyesinde bu yıl dördüncüsü düzenlenen TLÇK, "Genç Akademisyenler Buluşması" adıyla 2007-2012 yılları arasında gerçekleşen akademik gayretin mirasını devralmıştır. Türkiye'nin farklı üniversitelerinden genç akademisyenleri yılda bir kez biraraya getiren kongrenin ilki 2012 yılında Konya'da, ikincisi 2013 yılında Bursa'da ve üçüncüsü de 2014 yılında Sakarya'da düzenlenmiştir.

IV. TLÇK 14-17 Mayıs 2015 tarihleri arasında İLEM ve Dumlupınar Üniversitesi İslam Medeniyeti Uygulama ve Araştırma Merkezi (DİMAM) işbirliğiyle Kütahya'da gerçekleştirilmiştir. Dumlupınar Üniversitesi'nin ev sahipliği yaptığı kongre, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Kütahya Belediyesi ve TÜBİTAK tarafından da desteklenmiştir.

Kongreye toplam 478 araştırmacı başvurmuştur. Hakemlik süreci sonucunda tebliğ başvurularının 280'ine özet üzerinden ön kabul verilmiş ve akabinde gönderilen 190 tam metinden 133'ü sunum yapmak üzere kabul edilmiştir. Sosyoloji, Şehircilik ve Mimari, Siyaset

Bilimi, Uluslararası İlişkiler, İktisat, Edebiyat, Tarih, İlahiyat, Felsefe, Eğitim Bilimleri, İletişim ve Sosyal Politika disiplinlerinde 2 gün boyunca, 32 oturumda, toplam 133 tebliğ sunulmuştur.

IV. TLÇK Bildiriler Kitabı, kongrede sunulan tebliğlerin kongre mekânıyla sınırlı kalmaması idealinden hareketle hazırlanmış kapsamlı bir derlemedir. Kongre'de sunulan 112 bildiri kongre sonrasında hakemlik ve editörlük süreçlerinden geçirilerek 5 ciltlik bir kitapta toplanmıştır. Elinizdeki bu cilt, kongre kapsamında Siyaset, Uluslararası İlişkiler, İktisat, Sosyal Politika ve Çalışma Hayatı alanlarında sunulan 22 bildiriden oluşmaktadır.

IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi'nin gerçekleştirilmesini mümkün kılan, kongre öncesinde ve sonrasında yoğun emek ve çaba sarf eden başta genç akademisyenlere, saygıdeğer hocalarımıza, İLEM üyelerine, Dumlupınar Üniversitesi İslam Medeniyeti Uygulama ve Araştırma Merkezi (DİMAM) Müdürü Rıfat Türkel'e, Atatürk Kültür Merkezi Başkanı Prof. Dr. Turan Karataş ve Başkan Yardımcısı Şaban Abak'a, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Remzi Gören'e, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekanı ve kongre düzenleme kurulu başkanı Bilal Kemikli'ye ve Kütahya Belediye Başkanı Kamil Saraçoğlu'na müteşekkiriz.

Kongre sonuçlarının yer aldığı bu çalışmanın akademik camiaya özgün katkılar sunmasını, lisans ve lisansüstü çalışmalarına kaynak teşkil etmesini temenni ediyoruz.

Hümeyra Dinçer, Ümit Güneş
IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi
Bildiriler Kitabı Editörleri

İÇİNDEKİLER

SİYASET

Abdül Samet Çelikçi
Türkiye'de 1980 Sonrası Süreçte Sivil Toplumun Seyri: Liberal ve Gramsciyan Perspektiflerin Karşılaştırmalı Analizi 9

Canan Çilekci
Uygulanan Politikaların Yansıması Olarak Türkiye'de Kadın İş Gücünün Son On Yılı (2004-2013) 21

Emrah Akyüz
Alevî Sorununa Partiler Üstü Yaklaşımın Önemi 35

Samed Kurban
Başkanlık Sisteminin Türkiye'de Uygulanabilirliği Tartışmaları Ekseninde Türk Tipi Başkanlık Sistemi 45

Ergin Ulusoy
Diaspora Kavramı ve Türkiye'nin Diaspora Politikalarının Modern Teori Çerçevesinde Sosyo-Politik Bir Analizi 57

Merve Suna Özel
Rus Dış Politikasında Ukrayna Krizi ve Türkiye'ye Etkileri 73

Gül Çiğdem
Temel Parametreler Çerçevesinde Türkiye'de Milliyetçilik İdeolojisinin Analizi 89

İlknur Karanfil
Neoliberalizmden Önce ve Sonra Türkiye'de İslâmcılık 99

Adem Akkaya
Sömürgecilikten Yeni Sömürgeciliğe: Küresel Rekabette Sahraaltı Afrika 109

Öncel Sencerman
1994 Soykırımı Öncesi Ruanda'da Frankofon Kimlik İnşası ve Ruanda Dış Politikasına Etkisi 123

Segâh Tekin
Güney Amerika'da Bir Kalkınma Aracı Olarak Bölgesel Bütünleşme: UNASUR Örneği 139

Murat Şimşek
Uluslararası Ceza Mahkemesinin Taraf Olmayan Devletler ve Devlet Başkanları Üzerindeki Yargı Yetkisi: Sudan Örneği 151

ULUSLARARASI İLİŞKİLER

Ercüment Hazır, Oktay Caferoğlu
Devletlerin Ulusal Hava Sahalarında Yabancı Uçakları Denetlemesi:
Türk Jetinin Suriye Tarafından Düşürülmesinin Uluslararası Hukuk Açısından Analizi ... 167

Yüksel Kamacı
Yeşil Hareket'in İran Siyasetinde Yükseliş ve Düşüş Süreci ... 181

Ramazan Karaçoban
1 Mart Tezkeresinden Bugüne Türkiye'nin Kuzey Irak Politikaları ... 193

İKTİSAT

Serhan Yıldırım
Faizsiz Bir Finansman Kuruluşu Olarak Akhuwat (Kardeşlik) Kurumu ... 209

Serdar Göcen
Avusturya İktisat Okulu'nun Metodolojik Görüşleri ve Ana-Akım İktisada Yönelik Eleştirileri ... 221

Gülistan Zengin, Cuma Bozkurt
Enflasyon ve İşsizlikle Mücadele Yöntemleri ve Çözüm Önerileri ... 239

Mustafa Mert Alabaş
Türkiye'de Bölgesel Düzeyde Gelir Dağılımı Eşitsizliğinin İncelenmesi ... 255

SOSYAL POLİTİKA

Sertaç Kaya, Özgür Yerli
Toplu Konutların Bazı Kentsel Kalite Kriterleri Açısından İrdelenmesi: Düzce, Kalıcı Konutlar Bölgesi Örneği ... 275

Muhammet Enes Kayagil
Çalışma Şartlarının Düzenlenmesinde Sendikaların Rolü: Türk Hava Ulaştırma Sektörü Örneği ... 287

Murat Kalkan
Sosyal Siyâsetin Müzmin Meselesi Olarak İş Sağlığı ve Güvenliği: 6331 Sayılı Kanun Çerçevesinde Bir Değerlendirme ... 301

SİYASET

Türkiye'de 1980 Sonrası Süreçte Sivil Toplumun Seyri: Liberal ve Gramsciyan Perspektiflerin Karşılaştırmalı Analizi

Abdül Samet Çelikçi*

Öz: Bu çalışma Türkiye'de 1980 sonrası sivil toplum kavramının gelişimini incelemeyi hedeflemektedir. Bu inceleme, kavram üzerine geliştirilmiş olan "liberal" ve "Gramsciyan" perspektifler karşılaştırılarak yapılmaya çalışılacaktır. Türkiye'de 1980 sonrası gelişen ve temelde "güçlü devlet" "zayıf toplum" karşıtlığını baz alan liberal sivil toplumcu söyleme göre Türkiye'de güçlü bir devlet geleneği bulunmaktadır. Sivil toplumu devletten bağımsız, devlete dışsal bir alan olarak ele alan bu liberal söyleme göre ancak devletin küçültülmesi ile sivil toplum alanı genişletilebilir. Dahası sivil toplum alanının genişletilmesi ile hak ve özgürlükler ilerletilebilir ve demokratikleşme gerçekleştirilebilir. Türkiye'de de 1980 sonrası süreçte, ana akım sivil toplum okuması bu tez içerisinden gerçekleşmiştir. Buna karşın aynı süreci Gramsciyan perspektiften de ele almak mümkündür. Bu bakış açısına göre sivil toplum devlete egemen olan dominant grubun toplumun içerisinden kendisine destek devşirmeye çalıştığı alan, yani hegemonya alanıdır. Hegemonyanın tesisi ve devamı için devlet aygıtı sürekli olarak sivil toplum alanından destek devşirmek zorundadır. Bu bakış açısına göre 1980 sonrası Türkiye'de devlet aygıtının yapmaya çalıştığı da tam olarak budur. Bir yandan devletin neo-liberal dönüşümü gerçekleşirken diğer yandan devlete egemen olan gruplar hegemonya tesisi (ve yeniden tesisi) için kendisine sivil toplumdan destek devşirmeye çalışmaktadır.

Anahtar kelimeler: Sivil Toplum, Devlet, Liberal, Gramsciyan, Hegemonya.

Giriş

Bu çalışmada, Türkiye'de 1980 sonrası gelişen sivil toplum anlayışı incelenmeye çalışılacaktır. Sivil toplum kavramına dair geliştirilmiş olan "liberal" ve "Gramsciyan" perspektifler karşılaştırılarak yapılacak olan bu inceleme, Türkiye'de 1980 sonrası hegemonik hale gelen liberal sivil toplumcu anlayışın Gramsciyan yaklaşımla eleştirel bir analizini yapmayı hedef-

* Arş. Gör., Muş Alparslan Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü.
İletişim: as.celikci@alparslan.edu.tr, Muş Alpaslan Üniversitesi Kampüsü, Rektörlük, Diyarbakır Yolu 7. km, 49250- Muş.

lemektedir. Dolayısıyla, bu perspektif ile çalışmada sivil toplumun devletten bağımsız bir alan olarak düşünülemeyeceği ve hegemonya alanı olduğu, Türkiye'nin 1980 sonrası yaşadığı süreç özelinde bazı örnekler üzerinden ortaya konmaya çalışılacaktır. Bu doğrultuda, "liberal ve Gramsciyan yaklaşımlara göre sivil toplumun ne anlama geldiği", "sivil toplumun ve sivil toplum kuruluşlarının (STK) devlette iktidarı elinde bulunduran grupların hegemonya projeleri için nasıl bir işleve sahip olduğu", "liberal sivil toplumcu anlayışın Türkiye'de otuz yılı aşkın bir süredir izlenen neo-liberal politikaları ve bunun sonucunda oluşan iktisadî, siyasî ve toplumsal adaletsizlikleri meşrulaştırma konusundaki kritik rolünün ne olduğu" gibi sorular çalışmanın amacına ulaşılması için önem arz etmektedir.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın birinci bölümünde öncelikle, liberal kuramın devlet-sivil toplum ikiliği anlayışı ve liberal sivil toplumcu anlayışın temel özellikleri ve tarihsel kökenleri incelenecektir. Ardından, 1980 sonrası süreçte özellikle Doğu Avrupa tecrübesinin büyük etkisiyle, sivil toplum kavramının yeniden popüler hale gelmesi ve liberal sivil toplumcu anlayışın hegemonikleşmesi konusuna değinilecektir. Çalışmanın ikinci bölümünde, Antonio Gramsci'nin hegemonya kuramsallaştırmasında kullandığı sivil toplum kavramı ele alınacak, Gramsci'nin, sivil toplum kavramını Georg Wilhelm Friedrich Hegel'in kullanmış olduğu anlamda kullandığı iddia edilecek ve sivil toplum kavramına Gramsciyan bir yaklaşım geliştirilmeye çalışılacaktır. Çalışmanın üçüncü bölümünde ise Türkiye'de 1980 sonrası sivil toplumun gelişimi incelenecektir. Bu bölümde, 1980 sonrası süreçte Türkiye'de sivil toplum kavramının gelişiminin liberal söylem ile gerçekleştiği ileri sürülecek ve bununla birlikte bu çalışmanın da temel amacına ulaşmak için söz konusu liberal sivil toplumcu anlayış, bazı somut örnekler üzerinden Gramsciyan bir perspektifle eleştirel bir analize tâbî tutulacaktır. Daha sonra çalışma sonuç bölümü ile sonlandırılacaktır.

Devlet-Sivil Toplum İkiliği ve Liberal Sivil Toplumcu Anlayış

Liberal sivil toplumcu anlayışın en temel özelliklerinden biri devlet-sivil toplum ikiliğine dayanmasıdır. Bu anlayış, sivil toplumu devletten bağımsız, devlete dışsal bir alan olarak görmektedir. Liberal sivil toplumcu anlayışın bir diğer özelliği de sivil toplum alanının gelişmesiyle demokratikleşme arasında kurduğu doğru orantılı ilişkidir. Bu anlayışa göre sivil toplum alanının genişletilmesi devletin küçültülmesi anlamına gelmekte ve bu alanda hak ve özgürlüklerin ilerletilmesiyle demokratikleşmenin gerçekleşeceği düşünülmektedir.

Liberal sivil toplumcu anlayışının temelini, İskoç aydınlanmasının şekillendirdiği ve John Locke, Adam Smith ve Adam Ferguson çizgisinin oluşturmuş olduğu birey eksenli siyasî düşünce geleneğine dayanan Anglo-Sakson modelin oluşturduğunu ifade etmek mümkündür (Aslan, 2010, s. 192; Çaha, 2007, s. 17-18). Avrupa'da 16. yüzyıldan itibaren feodalitenin çözülmeye başlamasıyla birlikte iki temel siyasî düşüncenin belirginleştiği görülmektedir. Bunlardan birincisi otoriter siyaset düşüncesi, diğeri ise devletin hem toplumsal irade ile hem

de temel hak ve hürriyetlerle desteklenen hukukun üstünlüğü ilkesiyle sınırlı olduğu klasik liberal siyaset düşüncesidir (Aslan, 2010, s. 192; Çaha, 2003, s. 83). Liberal sivil toplumcu anlayış da Batı'da (daha çok İngiltere'de) klasik liberal siyaset düşüncesiyle birlikte gelişmiştir.

İngiltere'deki iktisadî zihniyetinin gelişimi, İskoç aydınlanmasının temelini oluşturduğu laissez-faire anlayışı doğrultusunda gerçekleşmiştir. Bu çerçevede, İngiltere'de devlet-sivil toplum ilişkisini belirleyen temel dinamik İskoç aydınlanma paradigması içerisinde gelişen liberal iktisadî zihniyet olmuştur. Dolayısıyla, İskoç aydınlanmasının büyük etkisiyle, Kıta Avrupası'ndan farklı olarak liberal iktisadî ve siyasî düşüncenin etkin olan İngiltere'de devletin rolü daha çok ekonomik gruplar arsında hakemlik yapmakla sınırlı kalmıştır. Yine bu bağlamda, siyasî haklara ilişkin tartışmalar da temelde devlet eksenli değil, daha çok birey ve toplum eksenli olmuştur (Çaha, 1999, s. 109). İskoç aydınlanmacıları sivil toplumu mutlakiyetçi ve despotik devletin gücünü dengeleyecek bir alan ya da başka bir ifadeyle hem toplumun devlete karşı kendi haklarını koruyabileceği hem de devletin topluma müdahalesinin sınırlandırılabileceği bir alan olarak görmekteydi. Dahası liberal düşüncenin temel kavramları arasında yer alan minimal devlet, hukukun üstünlüğü, piyasa ekonomisi, toplumsal faklılaşma, bireysel ve toplumsal özgürlük gibi kavramlar sivil toplumun oluşmasını sağlayan ve devletin mutlak egemenliğini sınırlandıran bir yapının oluşmasına uygun kavramlardı (Aslan, 2010, s. 192-193).

Klasik ekonomi politik yaklaşımına göre, bireyin kendi varoluşunu yeniden ürettiği asıl toplumsal alan, kapitalist formasyonlarda gereksinimleri karşılamanın temel alanı olan piyasadır. Bundan dolayı burjuva zihin yapısının, insanî varoluşu metalaşma süreçlerinin derinleşmesine bağladığı için devlet-sivil toplum ikiliğini piyasa üzerinden okuduğu söylenebilir. Bu durumda politik düzey ekonomi karşısında ikincilleştirilir. Sivil toplum, değişim süreçleriyle bağlantılandırılarak hem aile hem de devlet karşısında kendine özgü dinamikler sergileyen, ussal, özçıkarcı, somut bireyin etkinlik gösterdiği özerk bir toplumsal ilişkiler örüntüsü olarak ortaya çıkar. Bağımsız bireylerin ekonomik girişim yetenekleriyle tüm toplumun zenginliğine katkıda bulunacağını öngören liberal tahayyül, piyasa ve sivil toplum alanına devletin yapabileceği olası siyasî müdahalelere kuşkuyla yaklaşır. Çünkü sivil toplum kavramı, burjuva ideolojisinin kendi kendini yönetebilen toplum tasavvurunu meşrulaştırmak için kuramsallaştırdığı bir metafordur. Devlet ise bireyin güvenliği, yaşamı ve mülkiyeti ile ilgili tüm hak ve özgürlükleri korumakla yükümlü kamusal güce duyulan ihtiyacı karşılamak için oluşturulur (Halifeoğlu ve Yetiş, 2013, s. 170-171).

Sivil toplum kavramı, Sovyet Birliği'nin dağılmasının ardından özellikle Doğu Avrupa ülkelerinin yeniden yapılandırılması ve "liberal", "demokratik" ve "kapitalist" sisteme dâhil edilmesi sürecinde yeniden oldukça popüler hale gelmiştir. Aslında bu tasadüfî bir durum değildir. Çünkü sivil toplum; özellikle 1970'lerden itibaren Polonya, Macaristan ve Çekoslovakya gibi Sovyet rejiminin hâkim olduğu Doğu Avrupa ülkelerinde otoriter rejimlere

karşı muhalif gruplar için bir direniş alanı haline gelmeye başlamış ve Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecinde önemli bir rol oynamıştır. 1980'ler boyunca Doğu Avrupa ve Latin Amerika ülkelerinde otoriter rejimlere karşı bu ülkelerin muhalefetleri sivil toplum kavramını demokratikleşmenin bir sembolü olarak görmüşlerdir. Yani baskıcı rejimler karşısında sivil toplum alanın genişletilmesi ile demokratikleşmenin gelişmesi arasında doğru orantılı bir ilişki olduğu görüşü geçerlilik kazanmıştır.

Jean Cohen ve Andrew Arato (1997), demokratik teoriye katkı yapmayı amaçladıklarını ifade ettikleri çalışmalarında sivil toplum kavramının gelişiminin dünyanın çeşitli yerlerindeki (özellikle Doğu Avrupa ve Latin Amerika'daki) komünist ve askerî diktatörlüklere karşı verilen mücadelenin yardımıyla mümkün olduğunu dile getirmektedir(s. vii). Ömer Çaha'ya göre (1999, s. 120) de Doğu Avrupa ülkelerindeki "sosyalizmin hümanist yüzünü oluşturmaya çalışan alternatif arayışlar, 1970'li yılların ortalarından itibaren açık biçimde Marksizm ve onun pratik yansımalarına karşı atağa geçecek şekilde yüzlerini liberal dünyaya ve değerlere çevirmeye başladılar". Doğu Avrupa'da sivil toplum için temel dayanak teşkil eden farklılıklar demokrasi için zorunlu olan muhalefete dönüşmüştür. Ancak bu dönüşümün liberal bir kültüre yönelmekle birlikte başladığı unutulmamalıdır (Çaha, 1999, s. 120).[1] Bununla birlikte Cohen ve Arato (1997) sivil toplumu ekonomi ve devlet arasında bütün yakın alanların (özellikle aile), birlik alanlarının (özellikle gönüllü dernekler), toplumsal hareketlerin ve kamusal iletişim biçimlerinin üstünde oluşan bir sosyal etkileşim alanı olarak anladıklarını ifade etmiştir. Bu bağlamda, bilinçli bir şekilde sivil toplumu yönetici devletten ve iktisadî süreçlerden ayırmaya çalışmaktadır. Sivil toplumu, hem siyasal toplumu oluşturan partilerden, siyasî örgütlenmelerden ve parlamentolardan hem de ekonomik toplumu oluşturan üretim ve dağıtım örgütlerinden (bunlar genellikle firmalar, ortaklıklar ve kooperatifler gibi örgütlerdir) ayırmanın gerekli ve anlamlı olduğunu belirtmektedir (s. ix). Dahası sivil toplumun, her ne kadar yönetim ve ekonomi mekanizmaları tarafından tehlikeye atılmış da olsa, Batı'da "gerçekten var olan" liberal demokratik rejimler altında demokrasinin genişleme potansiyelinin olduğu başlıca alana işaret ettiğini söylemektedir (s. vii-viii). Yine Arato ve Cohen'e (1997, s. viii) göre, sadece ekonomiden (dolayısıyla burjuva toplumundan) düzgün bir şekilde ayrılmış bir sivil toplum kavramı, piyasa ekonomisinin zaten kendi özerk mantığını geliştirmiş ve geliştiriyor olduğu toplumlarda eleştirel siyasî ve sosyal teorinin merkezi haline gelebilir.

Çaha (1999), "sivil toplumun demokrasi için zorunlu bir dayanak oluşturmasının yanı sıra sivil toplumsuz bir demokrasinin söz konusu olamayacağı" tezini savunmakta ve Doğu Avrupa ülkelerinin yaşadığı tecrübenin bunu kanıtladığını ifade etmektedir. Dahası bu tecrübenin sosyalist rejimlerde sivil toplumun gelişmesinin ancak minimal bir devletle mümkün olacağı yönündeki tezi de açık bir şekilde doğruladığını dile getirmekte ve eklemektedir:

1 Doğu Avrupa ülkelerinin sivil toplum ve demokratik dönüşüm tecrübelerini anlatan bir yazı için bkz. Bernhard (1993, s. 307-326).

> "Zira totaliter rejimlerin en önemli dayanaklarından biri ekonomik hayata tamamıyla müdahale etmeleri olmuştur. Hatta bu, totaliter devletlerin kullandığı şiddetten daha etkili bir araçtır. Çünkü devlet ekonomik yaşamda yer alınca sivil topluma potansiyel oluşturacak olan vatandaş onun fiili işçisi olmak zorunda kalır… Zira devletin dışında bir ortamda maişet temin etme seçeneği olmayan birey olsa olsa devletin ve rejimin sadık bir bekçisi olur… Aksine mülkiyetin ve ekonomik kaynakların özel teşebbüsün elinde toplandığı toplumlarda bireyin seçim yapma, maişet temin etme alternatiflerinin yanı sıra, devlet üzerinde baskı mekanizması oluşturacak sivil toplum oluşumları içinde yer alma imkânı da doğmuş olmaktadır. "Zayıf toplum güçlü devlet" totaliter ve otoriter devleti beslerken; "sınırlı devlet güçlü toplum" ise sivil toplum ve demokratik süreci güçlendirmektedir. Bu bakımdan sivil toplumun gelişmesi devletin faaliyet alanları itibariyle sınırlı olmasıyla yakından ilişkili bulunmaktadır" (Çaha, 1999, s. 121-122).

Dolayısıyla, sivil toplum kavramı özellikle Doğu Avrupa ülkelerinde aslında son derece siyasî bir amaç doğrultusunda kullanılmış ve Sovyetlerin dağılmasıyla da bu amaca önemli ölçüde ulaşılmıştır. Bu durum ise kaçınılmaz olarak kavramın, 1989 sonrası tarihsel süreçte kullanımının daha çok liberal paradigma içerisinden gerçekleşmesine neden olmuştur. Bu liberal sivil toplumcu anlayışın da kategorik olarak devlet-sivil toplum ayrımına dayanmakta olduğunu, sivil toplumu devletten bağımsız ve devlete dışsal bir alan olarak ele aldığını söylemek mümkündür. Yine bu söyleme göre ancak sivil toplum alanının genişletilip devletin küçültmesiyle hak ve özgürlükler ilerletilebilir ve demokratikleşme sağlanabilir. Bu tip bir sivil toplum gelişimi de ancak liberal demokratik rejimler altında gerçekleştirilebilir.

Gramsciyan Perspektiften Sivil Toplum

Gramsci, liberal kuramın ekonomi-politika üzerinden sivil toplum-devlet ikiliğini açıklamasına eleştirel bir şekilde yaklaşmaktadır (Halifeoğlu ve Yetiş, 2013, s. 180). Sivil toplum, Gramsci'nin hegemonya kuramsallaştırmasında son derece önemli ve stratejik bir yere sahiptir. Gramsci'nin hegemonya kuramını geliştirirken kullandığı sivil toplum kavramını Hegel'den aldığını söylemek mümkündür.[2] Norberto Bobbio'ya (2011) göre, Gramsci kullandığı sivil toplum kavramını Marks'tan değil de kesinlikle Hegel'den almıştır. Bobbio bu durumu şu şekilde belirtmektedir: "Gramsci, sivil toplumdan söz ederken `Hegel'in onu anladığı gibi... ve bu notlarda sık sık kullanıldığı yönde...' demekte ve hemen ardından sivil toplumu 'toplumsal bir grubun toplumun tümü üzerindeki siyasal ve kültürel hegemonyası, devletin etik bir içeriği olarak' ifade ettiğini açıklamaktadır."

2 Bu noktada şunu kısaca açıklamakta fayda vardır: Marks sivil toplumu yapısal-altyapısal olarak ele almaktadır. Gramsci'nin sivil toplum kavramını Marks'tan değil de Hegel'den alması, onun devletin ve sivil toplumun iki üstyapısal düzey olarak değerlendirilmesi gerektiğini vurgulaması ile ilgilidir. Bununla birlikte, bu durum onun Marksizm'den kopmasına yol açmamış, aksine sorunu devlet, sivil toplum ve ekonomik yapı (altyapı) üzerinden daha gelişkin bir kavramsallaştırma çabasına yönlendirmiştir. Bunu yaparken de ekonomik altyapıyı sivil toplumdan ayrıştırmıştır. Kapsamlı bir tartışma için bkz. Neocleous (2013, s. 68-70).

Hegel, sivil toplumu aile ve devlet arasına farklı bir basamak olarak yerleştirmektedir. Ancak bu durum, Hegel'in devlet ve sivil toplum arasında kategorik bir ayrım yapması şeklinde anlaşılmamalıdır. Çünkü Hegel, sivil toplumun modern dünyaya ait bir oluşum olduğunu, devleti önvarsaydığını ve bütün gelişiminin devletten sonra olduğunu ifade etmektedir (Hegel, 2003, s. 220). Sivil toplum kavramının Hegelci bir anlamda kullanımı kaçınılmaz bir şekilde kavramın, modern dünyaya ait bir oluşum olduğu kabulünden kaynaklı olarak modern devletin ve kapitalizmin gelişmesinden bağımsız ele alınamayacağı gerçeğini ortaya çıkarmaktadır. Bununla birlikte Hegel devlet ve sivil toplum arasında kavramsal bir ayrım yapmıştır. Hegel, sivil toplumu tanımlamak için hem sivil toplum hem de hem de burjuva toplumu anlamına gelen Almanca "bürgerliche gesellschaft" ifadesini kullanmıştır. Bu ifadeyle Hegel sivil toplum alanın iki karakteristik özelliğini yakalamıştır: "İlk olarak siyasal olanın karşısındaki sosyoekonomik olandır –ki bu siyasal momentin başka bir alana aktarılması demektir– ve ikinci olarak, bu yeni alan özünde burjuvadır yani bir atomize ve bencil bireyler alanıdır" (Neocleous, 2013, s. 18).

Marks'tan farklı olarak Hegel'in sivil toplumu yalnızca ekonomik ilişkiler alanını ve sınıfların oluşumunu değil, aynı zamanda adalet yönetimi ile polis gücü ve kurumların örgütlenmesini, yani geleneksel kamu hukukunun iki çehresini de içermektedir. Hegel'in üçlü sisteminde sivil toplum, aile ile devlet arasındaki ara evreyi teşkil etmektedir. Hegel'de sivil toplum liberal devlet ilkelerine göre dışsal düzenlemeleri ile birlikte bir ekonomik ilişkiler alanıdır. Aynı zamanda bir burjuva toplumu ve burjuva devletidir (Bobbio, 2011). Kısaca, sivil toplum Hegel'de farklılık, özel çıkar ve çatışma alanı olur. Sivil toplumu aile ile devlet arasında bir alan olarak gören Hegel, "bu alanda bireylerin, toplumsal sınıfların, her türlü toplumsal kurum ve kuruluşların sivil toplumu meydana getirdiğini" ileri sürmektedir. Hegel, önceki düşünürlerin aksine, sivil toplumu kendi başına doğal bir durum olarak görmüyor, sivil toplumun korunmasını devlet düzenlemesine bırakıyordu (Gözübüyük Tamer, 2010, s. 97). Hegel'de devlet ve sivil toplumun ayrılmazlığı hususunu vurgulamak açısından bu alanların karşılıklı etkileşimine dikkat çekmek önem arz etmektedir. Mark Neocleous'un (2013, s. 20) ifadesiyle: "Devlet ve sivil toplum kavramsal olarak ayrı tutulurken bir yandan da her öğesinin diğerinin zıt yönünde işlediği ikili bir mekanizmayla eşzamanlı bir araya çekilirler: polis ve korporasyonlar devletin sivil topluma nüfuzunu temsil ederken Zümre Meclisi de sivil toplumun devlete nüfuzunu temsil eder".

Bu doğrultuda Gramsci devlet kuramını devletin sivil toplumu da kapsadığı Hegelci biçimde genişletmektedir. "Devletin sivil toplumun daha önce ayrı olan alanlarına müdahalesi ve denetimiyle devlet ve sivil toplum iç içe geçmiştir" (Neocleous, 2013, s. 66). Gramsci'ye göre devlet ve sivil toplum bir ve aynıdır (1992, s. 160). Genel devlet fikrinin, sivil toplum fikrine dönüp atıfta bulunulması gereken ögeler içerdiğine dikkat çekilmelidir (insanların, devlet=siyasal toplum+sivil toplum diyebileceği anlamda, başka bir ifadeyle baskı zırhıyla korunan hegemonya) (1992, s. 262-263). Yine Gramsci'nin ifadesiyle: "Şimdilik, yapabilece-

ğimiz, genelde 'özel' denilen organizmaların toplamı olup "sivil toplum" denilebilecek olanla, 'siyasal toplum' ya da 'devlete' özgü olan iki ana üstyapısal 'düzeyi' birbirine tutturmaktır" (1992, s. 12). Açık bir biçimde görülmektedir ki sivil toplum kavramını Hegel'in kullandığı anlamda, yani burjuva sivil toplumu anlamında kullanan Gramsci'de sivil toplum-devlet ayrılığı ya da karşıtlığı söz konusu değildir. Aksine beraber değerlendirilmeleri gerektiği kavramın anlaşılması açısından hayati bir öneme sahiptir.

Peter Thomas'a göre Gramsci'nin temel siyasal kavramı sivil toplum veya siyasal toplum değil de "bütüncül devlet" olduğu için onun bütüncül sivil toplum kavramı, içsel ayrılığı ve bütünlüğü ile ele alındığında, Bobbio (2011) ve Perry Anderson (2007) gibi bazı düşünürlerinin iddia ettiklerinin aksine gereksinimler sistemini veya üretim ilişkilerini dışlamaz. Tersine bunların siyasal anlamda kuramsallaştırılmaları gerektiği konusunda ısrarcı olur. Gramsci, burada sivil toplumun devletle ilgili içkin boyutlarını veya devletin etik içeriği olarak sivil toplumu vurgulamayı amaçlamaktadır (Thomas, 2013, s. 247-248).

Bu bağlamda Gramsciyan perspektif liberalizmin; ekonomiyi politika karşısında birincilleştirirken, devleti de sivil toplum karşısında ikincilleştirilmesinden hareketle, sivil toplum-devlet ikiliği konusunda birincisini ayrıcalıklandırması ve ona belirleyici rol vermesi yönündeki kuramsal açıklaması (Halifeoğlu ve Yetiş, 2013, s. 180) karşısında son derece eleştirel bir tavır içerisindedir. Melek Halifeoğlu ve Mehmet Yetiş'in (2013, s. 180-181) ifadeleriyle:

> "Gramsci'ye göre, liberal siyaset kuramı, devleti sivil toplumun gereksinmelerini karşılamakla yükümlü bir 'gece bekçisi' ('veilleur de nuit') konumuna indirger. Ekonomizmin bir başka görünümünü oluşturan liberal yaklaşımda, sivil toplum 'tarihsel girişim' yeteneğiyle donatılmıştır; devlet ise toplumsal yapının değişik aktörleri arasındaki mücadelede 'oyunun kurallarını' gözetlemekle görevlendirilmiştir. Bu bakımdan, liberal geleneğin öngördüğü devletin temel işlevleri, tıpkı doğal hukuk kuramcılarında ya da klasik ekonomi politikçilerde olduğu üzere, 'kamu düzeninin korunması ve yasalara saygının sağlanması'ndan ibarettir. Ne var ki, böyle bir devlet modeli sadece 'kağıt üzerinde' ve 'sınırlayıcı bir hipotez' olarak spekülatif bir bağlamda formüle edilebilir. Dolayısıyla, liberal sorunsal, aslında kendisi de devlet olarak anlaşılması gereken sivil toplumun özel güçlerini hegemonik bir konuma yerleştirir."

1980 Sonrası Süreçte Türkiye'deki "Liberal Sivil Toplumcu Anlayış" ve Gramsciyan Perspektiften Eleştirisi

Türkiye'de 1980 sonrası sivil toplum kavramı güçlü devlet-zayıf toplum karşıtlığını temel alan liberal sivil toplumcu anlayış üzerinden ele alınmış ve sivil toplumun gelişimi de bu yönde olmuştur. 1980 darbesinin getirdiği baskılar düşünüldüğünde, sivil toplumun darbe sonrası süreçte devlete karşı bir direniş arayışı olarak Türkiye literatürüne girdiği söylenebilir (Yerasimos, 2001, s. 21). Dolayısıyla tıpkı Doğu Avrupa'dakine benzer şekilde sivil toplum, Türkiye'de baskıcı devlet aygıtına karşı bir direniş alanı olarak kullanılmaya başlanmış-

tır. Gerek 1980 askerî darbesiyle oluşan baskı rejimi gerekse özellikle 1989 sonrası süreçte söylemin dünya genelinde hızla yaygınlaşmaya başlaması, liberal sivil toplumcu söylemin Türkiye'de yükselmesini büyük ölçüde anlaşılır kılmaktadır. Nitekim sivil toplum, bu süreçte özellikle 1980 askerî darbesinden muzdarip olan birçok siyasî grup için devlet baskısı karşısında örgütlenme ve kendini ifade etme alanı haline gelmiştir. Bu liberal sivil toplumcu anlayışa göre devlet giderek küçül(tül)meli, devlet-olmayan şeklinde anlaşılan sivil toplum ise genişle(til)melidir.

Buna karşın söz konusu bu liberal sivil toplumcu anlayış, özellikle iktisadî ve siyasî açılardan birtakım sorunlar barındırmaktadır. Bu anlayış, 1980 darbesinin ardından neo-liberal bir şekilde yeniden kurulan devletin otuz yılı aşkın bir süredir yaratmış olduğu iktisadî, siyasî ve toplumsal tahribatları meşrulaştırma işlevi görmektedir. Temelde liberal bir söylem olması nedeniyle kendisini devletten ayrıştırmaya yani "sivil" kalmaya çalışmaktadır. Ancak bu, kavramın doğası gereği mümkün olmamaktadır. Gramsciyan bir perspektif ile ifade edilecek olursa sivil toplum, devletin aygıtını elinde bulunduran egemen grubun sürekli olarak kendine destek devşirmek zorunda olduğu bir alan, yani hegemonya alanıdır. Türkiye'de de sivil toplum bir hegemonya alanıdır ve çeşitli dönemlerde çeşitli STK'lar da hegemonya aygıtı işlevi görmüş ve görmektedir.

Sivil toplumun zayıflığı savı kaçınılmaz olarak "güçlü devlet" tezi ile birleşmektedir. Çünkü ikincisi öncekinin nedeni olarak gösterilmektedir. "Güçlü devlet" tezi Metin Heper'in eserlerini belirleyen hâkim paradigmadır.[3] Demet Dinler'e göre Ayşe Buğra, Ahmet İnsel, Ziya Öniş gibi pek çok yazar da farklı alanlarda yürüttükleri çalışmalardaki devlet anlayışını Heper'e referansla bu güçlü devlet geleneğinden almışlardır (Dinler, 2009, s. 33). "Güçlü devlet-zayıf sivil toplum" karşıtlığını temel alan, Galip Yalman'ın tabiriyle "muhalif olmakla birlikte hegemonik nitelikli de olan" bu söylem, Cumhuriyet tarihini ilerici burjuvazi ile tutucu bürokrasi (ya da demokratlar ile Jakobenler) arasındaki mücadele olarak anlatmaktadır. Bu yaklaşım son tahlilde elit-halk ikileminden hareketle, hem devleti toplumdan ayrıştırarak soyut bir kategoriye indirgemekte hem de temel çatışmayı iktisadî ve siyasî aktörler arasında görmektedir (Yalman, 2004, s. 44-75). Söylemin muhalif karakteri "toplumdan kopuk, toplumun taleplerine duyarsız ve ona hükmeden" bir devlet imgesini eleştiriye tabi tutmasından, hegemonik olması ise söz konusu imgeyi sanki gerçekliğin kendisiymiş gibi sunması ve "piyasa ve sivil toplumu bireysel özgürlüklerin gerçekleştirildiği, devletten bağımsız alanlar olarak" kurarak kamuoyunu etkilemedeki başarısından kaynaklanmaktadır (Yalman, 2002, s. 7-8).

Sivil toplumu devlete dışsal ve karşıt olarak yerleştiren bu söyleme göre "Özal devrimi" ile birlikte iktisadî alanın liberalleşmesi, sivil toplumun ve demokrasinin gelişmesi anlamına gelmektedir. Çaha'ya (2001) göre, 1980 sonrası süreçte Türkiye'de liberalizmin yeniden dirilme-

3 Bkz. Heper (1987, 2012).

siyle sivil toplumda bir canlanma gerçekleşmiştir. 1983 yılında askerin siyasetten çekilmesiyle başbakan olan Anavatan Partisi lideri Turgut Özal liberal politikalar izlemeyi tercih etmiş, liberal tutumuyla Türkiye'de serbest piyasa ekonomisinin uygulanmasını ve egemen hale gelmesini sağlamıştır. Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne, demokratik değerlere ve kurumlara tam olarak entegre olmasını güçlü bir şekilde teşvik eden Özal, bununla birlikte yine serbest piyasa ekonomisi ile sivil toplumun gelişiminin önemini güçlü bir şekilde vurgulamıştır (s. 40).

Bu noktada Türkiye'deki mevcut liberal sivil toplumcu anlayış ile 1980 sonrası süreçte gerçekleşen neo-liberal dönüşümün ilişkisine değinmek son derece önemlidir. Hatta yalnızca 2010 referandumu üzerine yapılan ana akım tartışmalara bakmak bile Türkiye'de 24 Ocak kararları ile başlayan, 1990'lardaki hegemonya krizi ile kısmen sekteye uğrayan ve 2002 sonrasında muazzam boyutlara ulaşan devletin neo-liberal dönüşümünü[4] gözler önüne sermekte ve aslında nasıl görmezden gelindiğine iyi bir örnek teşkil etmektedir. 12 Eylül rejimi ile ne derece hesaplaştığı tartışmalı olan 2010 referandumunun sendikalar ve "yerindelik denetimi" ile ilgili düzenlemeleri ise neo-liberal dönüşüm sürecinin bir parçasını oluşturmaktadır. Söz konusu düzenlemeler ile greve ancak "toplu iş sözleşmesi sırasında uyuşmazlık çıkması halinde" izin verilirken yerindelik denetiminin kaldırılması ile birlikte özelleştirmelerin "kamu yararı engeline" takılmasının önüne geçilmektedir (Akça, 2010, s. 7).

Aslında liberal sivil toplumcu söylemin hegemonikleşmesi ile devletin neo-liberal dönüşümünün aynı döneme denk düşmesi tesadüfî bir durum değildir. Bu dönüşümün ideolojik açıdan meşrulaştırılmasında çatışmayı "ilerici burjuvazi ile tutucu bürokrasi" arasına yerleştiren tarif stratejik bir işlev üstlenmektedir. Çünkü neo-liberal devlet kuramcılarına göre –çok genel olarak ifade etmek gerekirse– özelleştirme ve kuralsızlaştırma rekabetçilik ile birleştirildiğinde "devletin bürokratik atıllığı" bertaraf edilebilir ve böylelikle verimlilik-üretkenlik-kalite artar. Bunun sonucunda hem tüketiciye ucuz meta ve servis sağlanmış hem de vatandaş üzerindeki vergi yükü hafifletilmiş olur (Harvey, 2005, s. 65).

Bunun tarihsel ifadesi şudur: Türkiye'de hegemonyanın krize girdiği bir dönemde zor gücü ile yani 1980 darbesi ile karşı hegemonya girişimi sert bir şekilde durdurulmuş, ardından devlet neo-liberal bir şekilde yeniden kurulurken bu burjuva projesi tüm toplumun çıkarınaymış gibi gösterilmiştir. Tutucu ve atıl bürokrasi karşısında sivil toplumun gelişmesi olarak okunan bu süreç aslında sermayenin karşı saldırısıdır.[5]

Türkiye'de 1980 sonrası dönemde liberal sivil toplumcu anlayışın yükselişi ile devletin neo-liberal dönüşümü arasında var olan doğrudan ilişkinin yanı sıra bu süreci 1990'lar ve 2000'ler

4 Sadece özelleştirme verilerine bakmak bile bu konuda fikir vericidir. 1986-2003 yılları arasında yaklaşık 8 milyar dolarlık bir özelleştirme işlemi gerçekleştirilmişken, 2003-2011 yılları arasında bu rakam yaklaşık 35 milyar dolara yükselmiştir. Bkz. Doğan (2012, s. 23).

5 1980-1988 arasında "sermayenin karşı saldırısı" ve 1989-2007 arasında "uluslararası finans kapitalin egemenliği" için bkz. Boratav (2008, s. 145-169 ve 171-206).

boyunca kurulan ve faaliyet gösteren çeşitli siyasî grupları temsil STK'ların yönelimleri açısından da ele almak son derece önemlidir. Söz konusu STK'ların devlet aygıtını elinde bulunduran gruplar ile girdikleri ilişki biçimi, STK'ların devlet aygıtı elinde bulunduran gruplar nasıl hayati bir işleve sahip olduklarını göstermesi açısından oldukça dikkat çekicidir.

Bu doğrultuda örneğin, 1980 darbesini gerçek Atatürkçülük'e karşı yapılmış bir darbe olarak algılayan ve devletin "hainler" tarafından ele geçirilmiş olduğu görüşünü benimseyen bir takım Kemalist gruplar 1990'lar boyunca başta Atatürkçü Düşünce Derneği (ADD) ve Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği (ÇYDD) olmak üzere çok sayıda STK kurmuştur. Bu STK'lar "Atatürk milliyetçiliği", "laiklik" ve "çağdaşlık" gibi kavramlar üzerine inşa ettikleri sivil toplum anlayışlarıyla 1990'lardaki Kemalist restorasyon projesinin hegemonikleşmesini hedeflemiştir. Her ne kadar söylemleri sivil toplum vurgularıyla donatılmış olsa da söz konusu bu STK'lar, kısa bir zaman zarfı içerisinde 28 Şubat 1997 darbesine ve devam eden süreçte devletin uygulamalarına verdikleri büyük destekle Kemalist hegemonya projesine sivil destek (rıza) devşirmeye çalışmıştır (Erdoğan, 2001, s. 235-236). Yani Gramsciyan bir perspektif ile hegemonya aygıtı işlevi görmüşlerdir.

Yine aynı süreçte sivil toplumda örgütlenmeye çalışan bir başka grup da İslâmcı/İslâmî kesimdir. 1990'ların başından itibaren sayıları hızla artan İslâmcı/İslâmî STK'ların da –en azından Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) iktidarına kadar– genel olarak devleti "sivil topluma engel bir faktör" olarak gördüklerini ifade etmek mümkündür (Akşit, Serdar ve Tabakoğlu, 2005, s. 666). Öte yandan İslâmcı/İslâmî STK'ların önemli bir kısmının 2002 sonrası, özellikle de 2010 sonrası süreçte sergilemiş olduğu tutum ve devlet aygıtını elinde bulunduran gruplarla kurduğu ilişki biçimi, sivil toplum-devlet ilişkisinin nasıl seyrettiğine dair önemli ipuçları vermektedir. Nitekim özellikle 2010 sonrası süreçte birçok İslâmcı/İslâmî STK, AKP hükümetine, dolayısıyla da devlete doğrudan destek veren kuruluşlar haline gelmiştir.[6] Bu çerçevede gerek 1990'lardaki Kemalist restorasyon projesinin hegemonikleşmesi sürecinde Kemalist STK'lar gerekse 2000'lerin ortalarından sonra, özellikle 2010 sonrasında AKP hegemonyasının tesis edilmesi sürecinde İslâmcı/İslâmî STK'lar hegemonya aygıtı işlevi görerek devleti elinde bulunduran egemen gruplara sivil toplumdan rıza devşirmiştir.

Bununla birlikte AKP iktidarları döneminde "vesayetin" geriletilmesine yönelik çabalar da bu liberal sivil toplumcu tez içerisinden okunmakta ve bu süreç demokratik bir sivil toplumun güçlenmesi olarak yorumlanmaktadır. Örneğin, AKP hükümetine yakın bir düşünce kuruluşuna göre Cumhuriyet tarihi boyunca yaşanan temel mücadele "Batıcı seçkin azınlık" ile "muhafazakâr toplumsal çoğunluk" arasındaki iktidar mücadelesinden başka bir şey değildir. Bu imtiyazlı kesim yıllarca "asker-sivil bürokrasiye" dayanarak iktidarını muhafaza

6 İslamcı/İslami STK'ların AKP hükümetine, dolayısıyla devlete angaje olmalarını gösteren birçok tutumu mevcuttur. Ancak şu ikisi oldukça dikkat çekidir. Bkz. Milli İrade Platformu (2013, 2014).

edebilmiştir (Ete ve Taştan, 2013, s. 159). Ancak Kasım 2002 seçimlerinin ardından "toplumsal değişim ve demokratikleşme talebinin siyasal temsilcisi olarak temayüz eden" AKP'nin çabaları ile "vesayet rejimi tasfiye edilmekte" ve "yeni bir Türkiye" kurulmaktadır. Bu yeni Türkiye'de "STK'ların, aydınların ve vatandaşların rolü" artmaktadır (Yılmaz, 2010, s. 4). 2010 yılındaki referandum neticesinde "bürokratik vesayet sistemi gerilemiş, seçimlerin siyasal sistemi şekillendirme kabiliyeti artmış, milli iradenin siyasete nüfuz etme kanalları genişlemiştir" (Ete ve Taştan, 2013, s. 159).

Bu söylemin temel sorunu sivil toplumu, sivil-asker karşıtlığına indirgemesidir. Şayet siyasal alanda askerî kurumların belirleyiciliği azalırsa STK'ların belirleyiciliğinin artacağı düşünülmektedir. Böylelikle şiddetin siyasal alandan dışlanacağı ve demokrasinin gelişeceği sonucuna varılmaktadır. Ancak sivil toplum basitçe askerî olanın karşısına yerleştirilemeyeceği gibi demokrasi de STK'ların etki kapasitesine indirgenemez.

Daha da önemlisi metodolojik açıdan kategorik bir sivil toplum-devlet ayrımına dayanan bu görüş son derece hatalıdır. Çünkü bu yaklaşım, bu iki ana "üstyapısal düzey" arasındaki organik ve birleştirici nitelikte olan işlevsel ilişkiyi göz ardı etmektedir (Gramsci, 1992, s. 12). Daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse; sivil toplum devlete dışsal bir alan olmaktan ziyade, "devlet tarafından çağrılmış ve bunun içerisinde bütünleştirilmiş bir uygulamalar ve ilişkiler toplamıdır". Yani, sivil toplum devletin toplumsal temelidir (Thomas, 2013, s. 255). Modern liberal demokratik devlette iktidarı elinde bulunduranlar hegemonya tesisi (ve yeniden tesisi) için mütemadiyen sivil toplumdan destek devşirmek zorundadır.

Sonuç

Bu çalışmada öncelikle, sivil toplum kavramı liberal ve Gramsciyan perspektiflerden incelenmeye ve her iki yaklaşımın temel özellikleri ortaya konmaya çalışılmıştır. Ardından Türkiye'de 1980 sonrası süreçte gelişen liberal sivil toplumcu anlayış Gramsciyan bir perspektifle eleştiriye tâbî tutulmuştur.

Kategorik olarak sivil toplum-devlet ayrımına dayanan, Türkiye'de daha çok 1980 sonrası süreçte gelişen ve hegemonik hale gelen liberal sivil toplumcu anlayış, Türkiye'nin otuz yılı aşkın bir süredir yaşadığı iktisadî ve siyasî dönüşümleri anlamlandırmada yeterli olmamaktadır. Öncelikle bir burjuva söylemi olarak liberal sivil toplumcu anlayışın, Türkiye'de son otuz yıldır yaşanan neo-liberal tahribatın ve kapitalist gelişmenin neden olduğu iktisadî, siyasî ve toplumsal adaletsizliklerin görmezden gelinmesine neden olduğunu ve dahası bu adaletsizlikleri meşrulaştırıcı bir rol oynadığını ifade etmek gerekmektedir.

Öte yandan 1990'lar ve 2000'ler boyunca çeşitli STK'ların göstermiş olduğu yönelimler de sivil toplumun bir hegemonya alanı olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim bu, gerek 28 Şubat sürecinde Kemalist STK'ların Kemalist restorasyon projesinin hegemonikleşmesine vermiş olduğu destekle gerekse 2002 ve daha çok 2010 sonrası dönemde özellikle İslâmcı/

İslâmî STK'ların AKP'nin hegemonya projesine vermiş olduğu destekle bir kez daha doğrulanmıştır. Bu STK'lar, söz konusu dönemlerdeki tutumlarıyla, sivil toplumun bir hegemonya alanı olduğunu göstermiş ve hegemonya aygıtı işlevi görerek devlette iktidarı elinde bulunduran gruplara destek (rıza) devşirmeye çalışmıştır.

Kaynakça

Akça, İ. (2010, 6 Eylül). AKP, Anayasa değişikliği referandumu ve sol: "Yetmez ama evet"in açmazları. https://istifhane.files.wordpress.com/2010/09/referandumismetakca1.pdf adresinden 12 Ocak 2015 tarihinde edinilmiştir.

Akşit, B., Serdar, A. ve Tabakoğlu, B. (2005). İslami eğilimli sivil toplum kuruluşları. T. Bora ve M. Gültekingil (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce: İslamcılık* içinde (s. 664-681). İstanbul: İletişim.

Anderson, P. (2007). *Gramsci: Hegemonya Doğu Batı sorunu ve strateji* (çev. T. Günlersel). İstanbul: Salyangoz.

Aslan, S. (2010). Sivil toplum: Kavramsal değişim ve dönüşüm. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, *33*, 188-212.

Bernhard, M. (1993). Civil society and democratic transition in East Central Europe. *Political Science Quarterly*, *108*(2), 307-326.

Bobbio, N. (2011, 27 Ocak). *Gramsci ve sivil toplum kavramı* (çev. A. İpek). http://www.narteks.net/antonio-gramsci/gramsci-ve-sivil-toplum-kavrami-1-bolum-norberto-bobbio.html adresinden 15 Ocak 2015 tarihinde edinilmiştir.

Boratav, K. (2008). *Türkiye iktisat tarihi: 1908-2007*. Ankara: İmge.

Cohen, J., & Arato, A. (1997). *Civil society and political theory*. Cambridge: MIT.

Çaha, Ö. (1999). Liberal ve sosyalist ülkelerde sivil toplum. *Liberal Düşünce*, *16*, 104-128.

Çaha, Ö. (2001). The inevitable coexistence of civil society and liberalism: The case of Turkey. *Journal of Economic and Social Research*, *3*(2), 35-50.

Çaha, Ö. (2003). Mahrem kamusal alan. *Sivil Toplum*, *2*, 79-88.

Çaha, Ö. (2007). *Aşkın devletten sivil topluma*. İstanbul: Plato Film.

Dinler, D. (2009). Türkiye'de güçlü devlet geleneği tezinin eleştirisi. *Praksis*, *9*, 17.

Doğan, M. N. (Ed.). (2012). *Rakamlarla özelleştirme*. Ankara: Özelleştirme İdaresi Başkanlığı.

Erdoğan, N. (2001). Kalpaksız Kuvvacılar: Kemalist sivil toplum kuruluşları. S. Yerasimos (Ed.), *Türkiye'de sivil toplum ve milliyetçilik* içinde (s. 235-263). İstanbul: İletişim.

Ete, H. ve Taştan, C. (2013). *Kurgu ile gerçek arasında gezi eylemleri*. Ankara: SETA.

Gözübüyük Tamer, M. (2010). Tarihsel süreçte sivil toplum. *Edebiyat Fakültesi Dergisi*, *27*(1), 89-105.

Gramsci, A. (1992). *Selections from the Prison notebooks*. New York: International.

Halifeoğlu, M. ve Yetiş, M. (2013). Gramsci, sivil toplum-devlet ikiliği ve kuramsal kökenler. *Mülkiye Dergisi*, *37*(1), 163-188.

Harvey, D. (2005). *A brief history of neoliberalism*. Oxford: Oxford University.

Hegel, G. W. F. (2003). Civil society. In A. W. Wood (Ed.), *Elements of the philosophy of right* (pp. 220-226). Cambridge: Cambridge University.

Heper, M. (1987). *State and public bureaucracies: A comparative and historical perspective*. New York: Greenwood.

Heper, M. (2012). *Türkiye'de devlet geleneği*. Ankara: Doğu Batı.

Milli İrade Platformu. (2013, 5 Aralık). *Bin yıl sürecek denmişti*... http://milliiradeplatformu.com/bin-yil-surecek-denmisti adresinden 15 Ocak 2015 tarihinde edinilmiştir.

Milli İrade Platformu. (2014, 25 Aralık). *Yeni Türkiye yolunda şimdi yeni şeyler söylemek lazım*… http://milliiradeplatformu.com/yeni-turkiye-yolunda adresinden 15 Ocak 2015 tarihinde edinilmiştir.

Neocleous, M. (2013). *Sivil toplumu yönetmek: Devlet iktidarı kuramına doğru* (çev. B. Ahısla). Ankara: Nota Bene.

Thomas, P. D. (2013). *Gramsci çağı: Felsefe-hegemonya-Marksizm* (çev. E. Ekici ve İ. Akçay). Ankara: Dipnot.

Yalman, G. L. (2002). Tarihsel bir perspektiften Türkiye'de devlet ve burjuvazi: Rölativist bir paradigma mı hegemonya stratejisi mi? *Praksis*, *5*, 7-23.

Yalman, G. L. (2004). Türkiye'de devlet ve burjuvazi: Alternatif bir okuma denemesi. N. Balkan ve S. Savran (Ed.), *Sürekli kriz politikaları: Türkiye'de sınıf, ideoloji ve devlet* içinde (s. 44-75). İstanbul: Metis.

Yerasimos, S. (2001). Sivil toplum, Avrupa ve Türkiye. S. Yerasimos (Ed.), *Türkiye'de sivil toplum ve milliyetçilik* içinde (s. 13-23). İstanbul: İletişim.

Yılmaz, M. (2010). *2010 Referandumu: Siyasi partilerin tutumları*. Ankara: SETA.

Uygulanan Politikaların Yansıması Olarak Türkiye'de Kadın İş Gücünün Son On Yılı (2004-2013)

Canan Çilekci*

Öz: AB uyum süreci ve CEDAW görüşmelerinin de etkisi ile Türkiye, özellikle 1990 sonrası çalışma hayatında kadın iş gücünü arttırmanın; ekonomik, sosyal ve bireysel gelişmeyi desteklediği görüşünü benimsemiş ve kadınların iş hayatına girmesini teşvik eden politikaları uygulamaya koymuştur. Bu yönde, Altıncı Beş Yıllık Ulusal Kalkınma Planı'ndan başlayarak tüm kalkınma plan ve hedeflerinde kadın başlığına yer vermiş; konuyu bölgesel, ulusal ve uluslararası düzeyde ele almıştır. Türkiye, teşvik kredileri ve pozitif ayrımcılık gibi doğrudan uygulamalarının yanında eğitim ve kültür alanında yaptığı yatırımlarla da kadın iş gücü katılım oranını arttırma yoluna gitmiştir. Bu çalışma, ekonomik büyüme ve toplumsal eşitlik çıtasını yükseltmeyi hedefleyen Türkiye'nin, 2004-13 yıl aralığında kadın iş gücünün pozitif politikalar ve bunun karşısında başörtüsü yasağından ne şekilde etkilendiğini ele almaktadır.

Anahtar kelimeler: Kadın, İş Gücü, Kalkınma, Pozitif Ayrımcılık, Başörtüsü Yasağı.

Kadın İş Gücünün Önemi

Kadının ücretli çalışması, bireye özgüven ve ekonomik özgürlük getirmesinin yanı sıra ülke ekonomisi ve kalkınma için de olumlu bir durumdur. Bundan sebeptir ki dünya geneli ve özellikle Kıta Avrupası kadın istihdamını arttırmayı hedeflemektedir. Bu konuda Daly'in yaptığı çalışma ilgi çekicidir. Daly çalışması ile kadın istihdam oranının erkeklerinkini yakalamasının milli hasılayı arttıracağını iddia etmektedir. Bu çalışmaya göre, kadınların erkek istihdam oranlarını yakalaması halinde milli hâsıla ABD'de %9, AB'de %13, Japonya'da %16'lık yükselme gösterecektir. Türkiye'de ise kadın istihdam oranının erkeklerinkine ulaşması halinde milli hâsıla %39 artış gösterecektir. Bu göstermektedir ki, Türkiye'de kadın işgücünden tam olarak yararlanamamanın yıllık maliyeti 155 milyar ABD doları civarındadır (Kenar, 2007).

Refah seviyesinin yükseltilmesi için kadın istihdamı önem arz etmektedir çünkü kadın, hazır iş gücüdür ve iş gücünü âtıl bırakmak milli sermayeyi kısıtlı tutmaktır.

* Doktora Öğrencisi, Fatih Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi.
İletişim: canancilekci@gmail.com

Kadın iş gücü ekonomik ve sosyal özgürlük getirmektedir. Kadınlar,ekonomik özgürlüklerini ellerine almak ve daha konforlu bir hayat yaşamak için iş gücüne dahil olmayı amaçlamaktadırlar. Kadının çalışmaya başlaması, mensubu olduğu aileye ek gelir sağlamakta ve harcamalar bir miktar artsa dahi tasarruf yapma imkânı sağlamaktadır (Önder, 2013).

Kadının ücretli çalışması; onun toplumdaki statüsü, sosyal, ekonomik ve politik hayattaki rolü açısından önemlidir. Özellikle toplumsal cinsiyetin yoğun yaşandığı bölgelerde kadının ayakları üzerinde durabilmesi, kendi gelirini elde etmesi ve aileye bu yönde destek olması; onun aile, aşiret ve sosyal ortamdaki ikincil konumunu değiştirmekte, suje-obje ilişkisinde değişime neden olmaktadır.

Tarihsel Süreç

Dünyada kadın iş gücü artışının tetikleyicisi 1. Dünya Savaşı'nda kaybedilen erkek gücünün telafisi ve sanayi devriminin ardından gün geçtikçe büyüyen sanayinin işçi talebi olmuştur.

Sanayi devriminin getirisi makineleşme ile üretimin daha kolay hale gelmesi; kadınların aktif üretim hayatına girmelerine, iş sektöründe yer almalarına olanak sağlamış ve kadın iş gücü hızla artmaya başlamıştır. Dönemsel olarak özellikle dokuma sektörü gibi sektörler kadınların iş hayatında var olmalarını sağlamış, dahası kadınlar erkeklerden daha tercih edilir olmuşlardır (Kocacık ve Gökkaya).

Türkiye'de de kadının kayıtlı halde çalışma hayatına katılması sanayileşme ile başlar ve 1. Dünya Savaşı yıllarında azalan erkek işgücü açığını kapama amaçlı yaygınlaşır. Kadınların çalışması ile ilgili yasal düzenlemeler Tanzimat dönemine dayanır ancak cumhuriyet döneminde uygulamaya konulur (Önder, 2013).

Türkiye'de kadın; gerçek anlamda 1950'lerden sonra kırdan kente göçün beraberinde getirdiği kentleşme sonucunda işgücü piyasası içinde yer alır ve zaman içinde işgücü piyasasındaki konumu, ücret dengesizlikleri ve çalışma alanları değişir.

Şehirleşme ve tarımdan hizmet sektörüne geçiş ile birlikte Türkiye'de 1950'lerin ortalarından başlayarak kadınların işgücüne katılım oranlarında sürekli düşüş yaşanmıştır. Bunun nedeni; Türkiye ekonomisinin 1950'lerin sonuna kadar tarımsal üretime dayalı olması, ekonomik yapıda meydana gelen değişimler ve bunlara eşlik eden sosyal dönüşümlerin tetikleyişidir. 1950 yılında %81,5 olan kadın işgücüne katılma oranı 1955'de %72'ye, 1965'te %56,2'ye, 1980'de %48'e, 1990'da %34,1'e, 2000'de %26,6'ya, 2005 yılında %23,3'e gerilemiş, 2010 yılında ise 4,3 puan artarak %27,6'ya yükselmiştir (Çilekci, 2014).

Türkiye'de ücretli kadın iş gücünün artışa geçmesinde AB etkilidir. Türkiye AB tam üyeliği için çalışmalar yürütmektedir. Bu çalışmalar onu 1985 yılında CEDAW ile yapılan anlaşmaya ve akabinde 1990 yılı ve sonrasındaki tüm ulusal kalkınma planlarında kadın konusunda

özel başlık açmaya itmiştir. Türkiye bu tarihler itibari ile kadının iş gücüne katılımının arttırılması yönünde uluslararası örgütler, bakanlıklar, kalkınma ajansları, sivil toplum örgütleri ve yerel idareler ile birlikte çeşitli projeler yürütmüştür.

Bu gayret ile birlikte 1993-2003 yıllarında aynı olan çalışma oranı, sonraki 10 yıllık dilimde hafif de olsa yükseliş eğilimi göstermiştir. Bu yükseliş ile Türkiye kadın iş gücü katılımında 2013'te % 30,8'i yakalamıştır. Bu oran kendi içinde küçük bir başarı olarak görülmüştür fakat 1980 yılı kadın iş gücü oranlarına göre düşüktür.

Sonuç olarak; hükümetin yaptığı pozitif ayrımcılık, eğitim imkânları, meslek edindirme kursları, TV kamu spotları ve mikro krediler kadın iş gücü oranını yeterli oranda arttırmayı başaramamıştır (Çilekci, 2014). Farklı alanlarda dünyadaki toplumsal cinsiyet eşitsizliklerini inceleyen Küresel Cinsiyet Uçurumu 2012 Raporu'na göre Türkiye'nin, ekonomik katılım konusunda 135 ülke arasında 129. sırada yer alması Türkiye'deki durumu daha net olarak göstermektedir. Çalışan kadınların büyük bir çoğunluğu ücretsiz aile işçisi olarak tarımsal faaliyetlerle uğraşmaktadır. 2011 yılı AB İlerleme Raporu'nda Türkiye'de kadın hakları ve toplumsal cinsiyet eşitliği konusuna geniş yer verilmiş ve sınırlı bir ilerlemenin kaydedildiği belirtilmiştir. Kadın istihdamını arttırmak için bazı tedbirlerin alınmış olduğu ancak bu tedbirlerin kapsam ve etkilerinin düşük seviyede kaldığı vurgulanmıştır. Ayrıca raporda; kadınların eğitimle ilişkili olarak üst yönetim kademelerinde (kamuda yönetici pozisyonlarında, siyasî partilerde ve sendikalarda) sınırlı şekilde yer aldıklarının altı çizilmiştir (Korkmaz, 2013).

2013'te Türkiye % 30,8'lik kadın iş gücü katılım oranı ile OECD, AB ve dünya geneli ortalamalarının altında seyretmektedir. Bu oranın yukarı çekilmesi Onuncu Kalkınma Planı hedefleri arasında yer almaktadır (Onuncu Kalkınma Planı).

Dünya ve Türkiye'de Kadın İş Gücü Durumu

Türkiye'de kadın iş gücü katılım oranlarını incelerken oranın dünya genelinde ve gelişmiş ülkelerdeki seyrine bakmak, Türkiye'nin kadın iş gücünde durduğu yeri anlamak için yararlı olacaktadır.

2010 yılı kadın işgücüne katılım oranı; Kanada'da %73,1, Avustralya'da %68,4, ABD'de %69,2, Japonya'da %60,8 ve Avrupa Birliği ülkeleri genelinde %63,5'tir. Aynı yıl bu oran Türkiye'de %27,6'dır. Bu yıla ait verilerin detayında Almanya %66,9, Avusturya % 65,6, Danimarka % 75,1, Finlandiya %72,9, Portekiz %67,9, İtalya %50,4, İngiltere %69,7, Fransa %63,8'dir (Gözener, 2012).

OECD rakamlarında ise Türkiye kadın istihdam oranının en düşük olduğu OECD ülkesidir. 2010 itibariyle OECD üyesi ülkelerdeki ortalama kadın istihdam oranı %62'dir. Türkiye'de ise aynı dönemde bu oran %27,6'dır.

Devlet Planlama Teşkilatı ve Dünya Bankası'nın Türkiye'de Kadının İşgücüne Katılımı: Yönelimler, Faktörler ve Politika Çerçevesi ortak raporuna göre, 2008 yılında çalışan ve iş arayan kadın oranı Türkiye'de %22 iken, OECD ortalaması %62 ve benzer ekonomik gelişim gösteren bir grup seçilmiş ülke ortalaması %33'tür (Gözener, 2012). AB-15 ve OECD ülkeleri yıllar itibariyle artış eğiliminde iken Türkiye'de ise durum tam tersidir (Korkmaz ve Korkut, 2012)

2010 yılı dünya kadın iş gücü katılım ortalaması %51,2'dir. Bununla birlikte Gelişmiş Ülkeler ve AB ortalaması %53, Doğu Asya ortalaması %66,7, Güney Asya ortalaması %31,8, Orta ve Güney Doğu Avrupa ve BDT ortalaması %49,9, Güneydoğu Asya ve Pasifik ortalaması %58,7, Latin Amerika %53,5, Orta Doğu %18,4, Kuzey Afrika %24,2, Sahraaltı Afrika %64,5 iken, Türkiye'de ise bu rakam %27,6'dir (Karabıyık, 2012).

Türkiye 2004-2013 yılları arasında kadın iş gücünün artması için ulusal ve uluslararası düzeyde birçok çalışma yürütmesine ve bunun için çeşitli yasal düzenlemeler yapmasına rağmen kadın iş gücü ortalaması açısından OECD ve AB ülkelerinin ve hatta dünya ortalamasının oldukça altında yer almaktadır.

Kadın İş Gücünü Arttırmaya Yönelik Politikalar

Kadına yönelik yürürlüğe giren pozitif ya da negatif politikalar kadının iş edinme eşiğini etkiler. Kadının eğitim alabilmesi, sosyal konumu, iş için gerekli donanımlara sahip olması ve işe ulaşabilmesi, istihdam sağlanması, var olan yapı ile alakalıdır. Bu anlamda devlet ve beraberinde toplum, kadına uygun roller biçer ve bu roller perspektifinde ona hareket etme özgürlüğü tanır. Bu açıdan kalkınma planlarında ve uygulanan politikalarda kadın iş gücüne bakmak gereklidir.

Kalkınma Planlarında Kadın İş Gücü

Türkiye, Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (1990–1994) kadın konusunu ilk kez başlı başına bir sektör olarak ele almış ve sonraki tüm kalkınma planlarında bu başlığa yer vermiştir (Önder, 2013).

Çalışmamızı kısmen kapsayan, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda (2001–2005) kadın için eğitim, istihdam, kalkınma ve çalışmasına yönelik faaliyetler ele alınmıştır. Sekizinci Kalkınma Planı paralelinde, 2004 yılında AB düşüncesi de gözetilerek Anayasa'ya;

> "Kadınlar ve erkekler eşit haklara sahiptir. Devlet, bu eşitliğin yaşama geçmesini sağlamakla yükümlüdür."
>
> maddesi ve
>
> "İş ilişkisinde dil, ırk, cinsiyet, siyasal düşünce, felsefî inanç, din ve mezhep ve benzeri sebeplere dayalı ayırım yapılamaz. Aynı veya eşit değerde bir iş için cinsiyet nedeniyle daha düşük ücret kararlaştırılamaz. İşçinin cinsiyeti nedeniyle özel koruyucu hükümlerin uygulanması, daha düşük bir ücretin uygulanmasını haklı kılmaz."

maddesi eklenmiştir.

Yıllar içerisinde, çalışan kadınlara yönelik bebek ve çocuk bakımı ile ilgili düzenlemeler hayata geçirilmiştir. Bu yönde İş Kanunu'na; işyerlerinde bir yaşından küçük çocukların bırakılması ve bakılması ve emziren işçilerin çocuklarını emzirebilmeleri için işveren tarafından çalışma yerlerinden ayrı ve işyerine en fazla 250 metre uzaklıkta bir emzirme odasının kurulması zorunluluğu, kadın işçi çalıştıran işyerlerinde 0-6 yaşındaki çocukların bırakılması ve bakılması, emziren işçilerin çocuklarını emzirebilmeleri için işveren tarafından çalışma yerlerinden ayrı ve işyerine yakın bir yurdun kurulması zorunluluğu getirilmiş, 2008 yılında yürürlüğe giren İstihdam Yasası ile işyerlerinin kreş ve emzirme odaları açma yükümlülükleri ortadan kaldırılmış ve bu hizmetlerin özel sektörden satın alınmasına imkân tanınmıştır (Korkut ve Korkmaz, s. 60-62). Bu hükmün değişmesi bazı kesimlerce olumsuz karşılanmış ve kadınların, çocuklarını aynı müessese içerisinde görme imkânlarının kısıtlanması şeklinde algılanmış olsa da aslında kadın çalıştırmanın yaygınlaşması için zemin hazırlamış ve kadın istihdamını arttırma yönünde işverenlere seçenek sunmuştur. Bu gibi seçeneklerin olması, personel alımında erkek-kadın eşitliği sağlamak ve erkeğin kadına göre tercih sebebi olma konumunu bir parça geriletmek için olumludur. Nitekim işveren açısından iş yerine kreş açmak, maddi külfet doğurması yanında iş yeri kapasitesinin yeterliliği, binanın fiziksel koşulları açısından da sıkıntı oluşturabilmektedir. Dolayısı ile kadın istihdamını arttırmak için işveren ve çalışan, her iki tarafı da tatmin edici, yapılabilir politikalar uygulamak makul görünmektedir.

Dokuzuncu Kalkınma Planı'nda ise Türkiye'nin iş gücü katılım oranının AB'ye oranla düşük olması, kadınların işgücü ve istihdam katılımındaki eksikliğine bağlanmaktadır. Bunun aşımı için ise bir önceki (Sekizinci Kalkınma Planı) planda öngörülen politikaların arttırılarak devamına karar verilmiştir. Bu aktif iş gücü politikaları şöyledir:

- İşgücü yetiştirme
- Meslekî eğitim
- İşgücü uyum programları
- Mesleğe yöneltme
- Meslekî danışmanlık
- Rehberlik hizmetlerinin sunulmasını
- İş arama stratejilerinin geliştirilmesi
- İşsizler, özürlüler, kadınlar ve gençler gibi dezavantajlı grupların iş bulması
- Girişimcilik eğitimleri
- İstihdam garantili programlardır (a.g.e.)

2008-2013 arası dönemi kapsayan "Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Eylem Planı", ülkemizde kadın istihdamının artırılmasına yönelik hedefler ve stratejiler geliştiren önemli ulusal belgelerden biridir. Hazırlık sürecinde, ilgili tüm kamu kurum ve kuruluşlarından, meslek örgüt-

lerinden, üniversitelerden ve sivil toplum kuruluşlarından temsilcilerin görev aldığı Eylem Planı kapsamında ülkemizde kadın istihdamının artırılması amacıyla ilgili kurum ve kuruluşlara sorumluluklar yüklenmiş, ileriye yönelik hedefler belirlenmiştir.

Onuncu Kalkınma Planı'nda da kadın iş gücü katılım oranının arttırılması konusu genişçe ele alınmakta olup Türkiye'nin politikası, kadını kalkındırmak ve kadının iş gücü katılımını arttırmak yönünde olmuştur. Ülkenin büyümesinde istihdam ve iş gücünün önemine vurgu yapan plan, bu konuda kadının geliştirilmesi gerekliliğinin altını çizmektedir. Bu plandan alınmış aşağıdaki metin devletin kadına bakış açısını, hedef ve kriterlerini belirtir niteliktedir (T.C. Kalkınma Bakanlığı, O*nuncu Kalkınma Planı*, 2014).

Onuncu Kalkınma Planı ile birlikte Ulusal İstihdam Stratejisi Eylem Planı da Türkiye'de kadın iş gücünün arttırılmasına vurgu yapmaktadır. UİS, hazırlık çalışmalarında ilgili tüm kamu kurum ve kuruluşları ile meslek örgütlerinin, akademisyenlerin, sendikaların ve sivil toplum örgütlerinin yer aldığı 2012-2023 arası dönemi kapsaması öngörülen 'Ulusal İstihdam Strateji Belgesi'dir. Bu belge, Türkiye'de istihdamın mevcut durumuna ilişkin veriler sunan ve yakın gelecekte istihdamın nasıl bir yapıya kavuşacağı konusunda ipuçları veren en önemli ulusal dokümanlar arasında yer almaktadır. 2023 yılına kadar kadınlarda işgücüne katılım oranının %35 olmasının öngörüldüğü UİS'te, kadınların işgücüne katılım oranının AB ülkelerine göre ülkemizde oldukça düşük olduğuna işaret edilmekte; 2010 yılında AB'de %64,5 olan kadınların işgücüne katılım oranının Türkiye'de %29,6 olduğu belirtilmektedir. UİS Eylem Planı Taslak dokümanda da Türkiye'de mevzuat nedeni ile esnek çalışma biçimlerinin yaygınlaşamadığına, kadın istihdamının artırılabilmesi için işgücü piyasalarının esnekleşmesi gerektiğine vurgu yapılmaktadır. Taslakta, 1. Fırsat Eşitliği, 2. İşgücü Piyasasının Esnekleştirilmesi, 3. Kadınlar, Gençler ve Dezavantajlı Grupların İstihdamının Artırılması başlıkları altında, kadınların işgücüne katılımı ve istihdamının artırılması hedef kabul edilmekte ve işgücü katılımında ekonomik ve sosyal desteklerin; çocuk bakımı yardımı, sosyal güçlendirme programları ve eğitimlerin önemi vurgulanmaktadır (TBMM Kadın Erkek Fırsat Eşitliği Komisyonu, 2013).

Kadın İş Gücünü Arttırmaya Yönelik Uygulamalar

Türkiye'de kadınların problemleri ve güçlendirilmesiyle ilgili çalışmalar yapan kurumların en başında geleni Kadın Statüsü Genel Müdürlüğü'dür. Bu kurum Haziran 2011'den sonra Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı'na bağlanmıştır. Bu kurum işleyiş biçimi olarak diğer kurumlardaki kadınlara yönelik kalkınma ve diğer programların yürütülmesinde hem koordinasyon hem de yönetici rolü oynamak durumdadır (Gökulu ve Furat, 2013). Türkiye'de kadın girişimciliğini destekleme ve geliştirme kapsamında ciddi çalışmalar yapan diğer kurum kuruluşlar ise; Başbakanlık Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü, Devlet Planlama Teşkilatı, Bankalar (Vakıfbank, Ziraat Bankası, Halk Bankası), Türkiye İş Kurumu (İŞKUR), KOSGEB İş Geliştirme Merkezleri, Sosyal Riski Azaltma Projesi(SRAP), Çok Amaçlı Toplum Merkezleri

(ÇATOM), Girişimci Destekleme Merkezleri (GİDEM), Kadın Emeğini Değerlendirme Vakfı, Kadın Girişimciler Derneği, Kadın Dayanışma Vakfı, Kadın Merkezi, Türkiye Kalkınma Vakfı, Türkiye Grameen Mikro Finans Program, Türkiye İsrafı Önleme Vakfı'dır (Soysal, 2010).

Bunların dışında; GAP ve DOKAP Sosyal Destek Programı, Sosyal Yardımlar Genel Müdürlüğü, TOBB, Türkiye Esnaf ve Sanatkârları Federasyonu, Dünya Bankası, BM, UNFPA, SIDA, Belediyeler ve pek çok STKda kadın iş gücü katılımı için destek çalışmasında bulunmuşlardır. Türkiye'de devlet kurumları, sivil toplum kuruluşları ve diğer kurumlar tarafından yürütülen kadınların kalkınmasına yönelik, plan, program ve projeler incelendiğinde; kadınlara gelir getirici faaliyet yaratarak ya da mikro krediler vererek geniş yelpazede kadınların ekonomiye katkısının arttırılmaya çalışıldığı görülmektedir (Gökulu ve Furat, 2013).

Kadın İş Gücünü Arttırmak İçin Yürütülen Faaliyetlerden Örnekler

Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü, İŞKUR Genel Müdürlüğü, Sosyal Güvenlik Kurumu, Ankara Kalkınma Ajansı, ASO, ÇSGB, MEB, TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi işbirliği ile yürütülen ve 19 ilde pilot olarak uygulanmaya başlanan "Beceri Kazandırma Ve İş Edindirme Seferberliği" projesi, UMEM kursları düzenlemektedir. Bu proje alanında başarılı bir proje olmuştur (Ankara Sanayi Odası, 2012). Bunun gibi başarılı başka projelere örnek Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği'nin, 2007 yılında kurulan Kadın Girişimciler Kurulu ile örgütlü olduğu illerde girişimci kadınlara için yürüttüğü projelerdir. Yürütülen projeler kapsamında yurt içi fuarlarda girişimci kadınlara 15 metrekarelik alanlardan iki kez ücretsiz yararlanma hakkı vermişlerdir.

2007'de Kadıköy Belediyesi ile birlikte "Sürdürülebilir Kalkınma Ortaklığı" platformu oluşturan Marmara Grubu Vakfı, "Kadın Girişimci Geliştirme (KGG)" programı da ses getiren bir çalışma olmuştur. Bu kapsamda yüksekokul eğitimi almamış orta ve düşük gelir düzeyindeki kadınların kendiişlerini kurmalarına ve işletmelerine yardımcı olacak bilgi ve araçları sağlamak amacıyla Marmara Grubu Vakfı, 4 ay süreli -toplam 100 saat- bir eğitim ve destek programı olan Yasemin Projesi'ni, bir pilot çalışma olarak hayata geçirmiştir. 2008'de tamamlanan bu program ile özellikle dar gelirli aile kadınlarının ekonomik statülerini geliştirmeyi, kendine güvenlerini ve aile gelirlerine katılımlarını sağlamayı amaçlamıştır. Uzun vadede her mezununun toplumu değiştirici nitelikte, kendisinin ve ailesinin sürdürülebilir sosyoekonomik ve kültürel gelişimini sağlayan, geliştiren kişilere dönüşmeleri beklenmektedir. Program dâhilinde üç ay boyunca haftada bir gün çalıştaylar gerçekleştirilmiştir (Kadın Emeği ve İstihdamı Girişimi [KEİG], 2013).

2013 yılında uygulanmak üzere dezavantajlı grupların istihdamını içeren sosyal içerme ve bakım hizmetleri konulu iki proje üzerine çalışılmıştır. Her sene bakanlık tarafından kurum içi politikalarına toplumsal cinsiyet eşitliği yaklaşımını dâhil eden işletmelere bir ödül verilmektedir (KEİG, 2013).

Genel olarak 2004-2013 yılları arasına bakıldığında, kadın istihdamını arttırmaya yönelik etkili bir politika, 2008 yılında işverenlere iş gücü piyasasına yeni katılacak kadınları istihdam etmeleri için getirilen bir dizi teşviktir. 2011 yılından itibaren bu teşvik genişletilerek uygulanmaya devam etmiştir. Ayrıca yarı-zamanlı çalışmayla ilgili caydırıcı unsurlar azaltılmıştır. 2008'den itibaren kadınlar için çok daha geniş kapsamlı meslekî eğitim ve girişimcilik destekleri verilmektedir. 2004 yılında yürürlüğe giren "Personel Teminde Eşitlik İlkesine Uygun Hareket Edilmesi" konulu ve 2010 yılında yürürlüğe giren "Kadın İstihdamının Artırılması ve Fırsat Eşitliğinin Sağlanması" konulu Başbakanlık genelgeleriyle işe alımlarda ve işyerlerinde toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması hedeflenmiştir (KİİG, 2013).

Kadınlar için mikro kredinin hayata geçmesi kadınların işveren olabilmesine destek olmuştur. Mikro kredi, kadınların geri ödenebilir ve sürdürülebilir bir kredi ile desteklenmesiyle kendi hesaplarına çalışmalarını sağlamaya yönelik finansal bir araçtır. Mikro kredi yoluyla kadınlar, istihdam edilerek ekonomiye kazandırılmakta ve yaratılan istihdam ile ulusal gelirin artması amaçlanmaktadır (Özmen, 2010). Halkbank; girişimciliği teşvik etmek, istihdamı arttırmak ve girişimci ruhuna sahip kadınların ekonomik hayata katılmalarını destek amacıyla "Kadın Girişimcilere İlk Adım Kredisi" vermektedir. Kredi Garanti Fonu işbirliği ile verilen kredi, başvuru tarihi itibariyle ilk defa iş kurmak isteyen veya 1 yılı aşmamak üzere ticarî faaliyette bulunan kadın girişimcilere verilmektedir. Kredi limitleri kadın girişimcinin eğitim ve tecrübesine göre belirlenmektedir ("Halkbank'tan kadın", 2013).

Girişimci Kadınlar

Kadın Girişimciler Derneği verilerine göre, Türkiye'de kadın girişimci en fazla İstanbul'da en az ise Bayburt'ta yer almaktadır. Bölgesel olarak bakıldığında Marmara, Ege ve bölgeleri kendi hesabına çalışan veya işveren olan kadın sayısı diğer bölgelere oranla yüksektir. Türkiye'de en fazla kadın esnaf ve sanatkâr 31 bin 683 kişiyle İstanbul'da bulunmaktadır. İstanbul'u 24 bin 783 kişiyle İzmir, 10 bin 586 kişiyle Bursa, 10 bin 438 kişiyle Antalya, 10 bin 283 kişiyle Ankara, 7 bin 871 kişiyle Balıkesir, 7 bin 245 kişiyle Adana, 6 bin 645 kişiyle Mersin, 6 bin 592 kişiyle Samsun ve 6 bin 350 kişiyle Muğla izlemektedir (Bayanlaraiş.org.).

TESK kadınlara yönelik eğitim ve destek projeleri yürütmektedir. Kadınların kendi işlerini kurup geliştirmeleri için ihtiyaç duyacakları hizmetleri verebilecek gerekli altyapıya sahip danışmanlık merkezlerinin, proje kapsamında Ankara, Bursa, Denizli, Mersin ve Çorum gibi illerde merkezleri oluşturulmuştur. Bu merkezler aracılığıyla yaklaşık binlerce kadın girişimcilik konusunda eğitim ve teşvik almaktadır. AB ve TESK bu projenin gerektirdiği staj/eğitim, ekipman vb. teknik yardımı birlikte karşılayacaktır. Proje bütçesinin % 79,6'sı AB'nin, % 20,4'ü ise TESK'in katkılarından oluşmaktadır (Gökulu ve Furat, 2013).

Kadın istihdamı için uygulanan diğer bir politika ise Marmara Grubu Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Vakfı tarafından birçok ilde düzenlenen projelerdir. Buna örnek; Kars'ta"Kadın

Balcılar"dır. Ocak 2013 tarihli, kadın istihdamının desteklenmesi için düzenlenen hibe programı, Kafkas Üniversitesi işbirliği ile Kars'ta işsiz kadınları istihdama kazandırmak amaçlı arıcılık ve organik bal üretimi eğitimini kapsamaktadır. Eğitim sonunda kadınlara sertifika verilmiştir. Programda ayrıca işletmelerini büyütmek isteyen girişimci kadınlara kişi başına 20 kovan desteği sağlanmıştır (Marmara Grubu Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Vakfı, 2014).

Mesleki Eğitimler

Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı ve HEM tarafından Türkiye'deki tüm illerde kadınlara yönelik meslekî eğitim programları verilmektedir. Programlar illerdeki iş durumlarına göre çeşitlilik de göstermektedir. Örneğin, Adana'da kadınların katıldığı meslekî eğitim kursları; ambalajcı (el ile), iplikçi, kalite kontrolcü, bilgisayar, büro yönetimi ve sekreterlik, satış elemanı, garsonluk, kuaförlük, el ve makine dikişçisi gibi alanlarda yoğunlaşmıştır. Diyarbakır'da kadınların katıldığı meslekî eğitim kurslarından bazıları; konfeksiyon işçiliği, çocuk bakıcılığı, engelli bakım elemanlığı, kat görevlisi-temizlik, bilgisayarlı muhasebe, büro yönetimi ve sekreterlik, ev mefruşatı dikimi, çağrı merkezi görevlisi gibi kurslardır. İstanbul'da ise kurslar çoğunlukla; çağrı merkezi, moda tasarımcılığı, perakende satış, cilt bakımı ve güzellik, büro yönetimi ve sekreterlik gibi alanlarda toplanmıştır.İstanbul'da İŞKUR'un düzenlediği meslekî eğitim kursları dışında; İTO, İstanbul İl Milli Eğitim Müdürlüğü, İBB, TOBB, İstanbul İl Kadın Girişimciler Kurulu, HEM gibi kurumlar tarafından yürütülen çeşitli meslekî eğitim kursları da bulunmaktadır (KEİG, 2013).

TOBB, Kadın Girişimciler Kurulu, Küçük ve Orta Ölçekli işletmeleri Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı ile ortak girişimcilik kursları düzenlemektedir. Yapılan görüşmede kurul bünyesinde yer alan 500 kadın girişimci sayısının arttırılması hedefi olduğu belirtilmiştir. Ayrıca kredilerden nasıl yararlanılacağı, Kredi Kurulu'nun ve KOSGEB'in nasıl çalıştığı, Türk Ticaret Kanunu'nun getirdiği yükümlülükler gibi konularda paneller düzenlendiği aktarılmıştır. KOSGEB hibe ve kredileri, pozitif ayrımcılık ilkesi gereği kadınlara, erkeklere göre %10 oranında daha fazla verilmektedir. KOSGEB-İŞKUR Girişimcilik Proje Destek Programı kapsamında hibenin destek oranı birinci ve ikinci teşvik bölgelerinde erkekler için %60, kadınlar ve engelli girişimciler için %70'tir (KEİG, 2013).

Kadın İstihdamını Kısıtlayıcı Politikalar

Türkiye'de kadın iş gücünü arttırmaya yönelik çabalar sarf edilirken, 28 Şubat 1997'de uygulanmaya başlanan başörtüsü yasağı kadın iş gücünü olumsuz yönde etkilemiştir. Türkiye'de yasağın uygulandığı yıllarda birçok kadın kamudaki işlerini kaybetmiş, yükseköğrenim hakkını kullanamamış, çalışma hayatından soyutlanmıştır. Yasağın yüksek eğitime bakan yönü, 2007'de YÖK Başkanlığı'ndaki değişimle, normal eşitlikçi seyrine girmiş ve üniversitelere başörtülü öğrencilerin girmesinin önü açılmıştır. Kamu personeli için başörtüsü yasağının kalkması ise 1 Ekim 2013'te açıklanan demokratikleşme paketi ile olmuştur. Bu bağlamda kılık kıyafet yönetmeliğinin 5. maddesinde değişim yapılarak kısıtlayıcı hükümler kaldırıl-

mış, tüm kadınların iş bulma konusunda eşit haklara sahip olması sağlanmıştır ("Türkiye'de başörtüsü yasağı," 2013).

Süral,konuya ilişkin şunları beyan etmiştir:

> "Anayasanın 10. maddesinin son iki fıkrası uyarınca, 'Hiçbir kişiye, aileye, zümreye veya sınıfa imtiyaz tanınamaz. Devlet organları ve idare makamları bütün işlemlerinde kanun önünde eşitlik ilkesine uygun olarak hareket etmek zorundadır. Bütün işlemlerinde ibaresinden sonra gelmek üzere 2008 yılında eklenen 've her türlü kamu hizmetinden yararlanılmasında' ibaresi ile Anayasanın 42. maddesine eklenen 'Kanunda açıkça yazılı olmayan herhangi bir sebeple kimse yükseköğrenim hakkını kullanmaktan mahrum edilemez. Bu hakkın kullanımının sınırları kanunla belirlenir' fıkrası18 Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmiştir. Anayasa Mahkemesinin, hukuken değil ama fiilen mevcut üniversitelerde başörtüsü yasağını sürdürme amaçlı iptal kararı, AB'nin 'Mal ve Hizmetlerin Sağlanmasında ve Erişiminde Kadın ve Erkeğe Eşit Muamele İlkesinin Uygulanmasına Dair Konsey Direktifine' aykırıdır. Bu yönde Yükseköğretim Kurulu, üniversitelere gönderdiği 23 Temmuz 2010 tarihli yazısı ile başörtülü öğrencilerin derslerden çıkarılmamasını talep etmiştir." (Süral, 2013)

Kamusal alanda başörtüsü yasağı yıllar süren ciddi bir ötekileştirme, mağduriyet ve işsizlik sebebi olmuştur. Kamu sektöründe başörtülü kadınların iş sahibi olması yasal, fiilî ve psikolojik olarak engellenmiştir. 2011 verilerine göre iki milyon üç yüz bin kişinin istihdam edildiği kamu, hizmetlisi pozisyonundan Türkiye'nin kadın nüfusunun büyük bir bölümünü dışlamıştır. Oysa devlet memuru olmak, düzenli gelirin yanı sıra uygun çalışma saatleri ve sosyal haklar açısından caziptir ve tercih edilmektedir (Genç ve İlhan, 2012).

1997 yılı itibari ile yürürlüğe giren kamusal alanda başörtüsü yasağı nedeni ile kadınların bir kısmı devlet istihdamından ve iş gücüne katılma hürriyetinden men edilmiştir. Bu yasa sadece devlet istihdamına yönelik bir yaptırım olmayıp, toplumsal algı çarklarını da devreye sokmuş, başörtüsü kullanan kadınlar devletin yanı sıra özel sektörde de iş bulamaz konuma gelmiş ve işsizlik başörtülü kadınlar için ciddi bir sorun haline gelmiştir. Türkiye için de bu durum beyin gücü kaybına sebebiyet vermiştir zira bürokrat, avukat, doktor, akademisyen ve öğretmen gibi mesleklere sahip olan kadınlar dezavantajlı konuma gelerek mesleklerini icra etmekten mahrum kalmışlardır. Bunun yanında daha düşük eğitim ve statü düzeyinde bulunan, hemşire, asistan, sekreter, gibi meslek gruplarında da başörtüsü işsizlik sebebi olmuştur.

Türkiye'de 28 Şubat 1997'de başlayan başörtüsü yasağı nedeniyle birçok kadın hem eğitim hem de iş hayatını bırakmıştır. 04.10.2013 tarihinde bu yasağın kalkmasıyla kadın hem kamusal alanda hem de eğitim alanında tekrar yer alma şansı bulmuştur.

Başörtüsü Türkiye'de dinî ve ananevî bir unsurdur. Bunu bir ideolojiye bağlamak ve kültürel kodları görmezden gelmek hatadır. Özellikle belli bölgelerde başörtüsü namus ile eşdeğerdir. Dolayısıyla bu bölgelerde kamusal alanda başörtüsü yasağı uygulaması, kadınları ev kadını ya da tarım işçisi olmaya mecbur bırakmıştır.

Değerlendirme ve Sonuç

İş gücü ve istihdamın, kalkınma ve ekonomik büyümedeki önemi, kadının eğitim alması ve iş hayatında var olmasını gerekli kılmıştır. Bu konu üzerinde duran Türkiye, 2004-13 yılları arasında kadınları iş hayatına çekmek için, pozitif ayrımcılık, mesleki eğitimler, krediler, danışmanlık hizmetleri, esnek çalışma saatleri ve bebek bakımı ile ilgili düzenlemeler yaparak çalışan kadın sayısını arttırmayı hedeflemiştir. Ancak yapılan düzenlemeler kadın iş gücü katılımında ciddi artışa neden olmamıştır. Bu araştırmanın sonunda, on yıllık süre zarfında Türkiye'de kadın iş gücü artırımı için çeşitli çalışmaların yapıldığı, bu çalışmaların kadınların iş gücüne katılım oranını düşük oranda arttırdığı fakat bu artışın AB, OECD ve dünya ortalamalarını yakalamada yetersiz olduğu görülmektedir.

2004-2013 yılları arasında kadın iş gücü katılım oranı % 23,3'ten % 30,6'ya yükselmiştir. Aynı dönem Türkiye geneli -kadın ve erkek toplam- iş gücü artış oranlarına bakıldığında; artışın % 46,3'ten, % 50,8'e yükseldiği görülmektedir. Bu iki oranın uyumlu oluşu, Türkiye geneli iş gücü artışından çok fazla yüksek çıkmayan bir kadın iş gücü artış oranı olduğunu göstermektedir. Bu ise on yıllık süreçte yapılan kadın politikalarının verimliliği konusunda soru işaretleri oluşturmaktadır. Bu noktada sorun veya eksikliklerin tespit edilmesi oldukça ehemmiyet arz etmektedir.

Türkiye'de kadın iş gücünü arttırmak için bir yandan çeşitli çalışmalar yürütülmüş bir yandan da başörtülü kadınlar kamudan uzaklaştırılmıştır. Kadın iş gücü oranının on yıllık süre zarfında çok fazla artmamasında 28 Şubat döneminde başlatılan kamusal alanda başörtüsü yasağı önemli bir etken olmuştur. Bu yasak sebebi ile pek çok kadın devlet memurluğundan, yükseköğretimden ve iş gücü piyasasından uzaklaştırılmıştır. Bu yolla Türkiye'nin bir kısım iş gücü âtıl durumda bırakılmıştır.

Türkiye'de kadın iş gücü oranlarının seyri ele alırken başörtüsü yasağını göz önünde tutmak ve devletin kadın iş gücü ile ilgili uygulamalarını olumlu ve olumsuz yönleri ile değerlendirmek gereklidir, zira kadın iş gücünü arttırmak için yapılan pozitif uygulamaların yanında, bu artışı engelleyen başörtüsü yasağı tezat oluşturmuştur. Bu yasak çalışan kadın sayısında artışı engellemiştir. Bu yasakla birlikte kadınların bir kısmı (başörtüsü kullananlar) eğitim hayatlarını ve memurluğu bırakmak ve işsiz kalmakla yüzleşmişlerdir.

Toplumun kültür yapısı ve ananevî özellikleri kadının çalışma hayatını etkilemektedir. Bu açıdan bakıldığında devlet tarafından uygulanan pozitif ayrımcılık, çalışmanın kapsadığı sürenin bir kısmında (başörtüsü yasağı kalkana kadar) "birtakım kadınlara" pozitif ayrımcılık şeklinde zuhur etmiştir. Toplumun tüm kesimlerini kapsayan bir pozitif ayrımcılık söz konusu olmamıştır. Başörtüsü ile meclise ya da memurluğa alınmayan kadın; iş yeri, memurluk ya da milletvekili kotasının arttırılmasından da yararlanamamıştır. Bu durum kadın iş gücü katılım oranında, geniş çaplı kapsayıcı bir iyileştirme sağlamamış; tam tersine ülkede kadın

beyin gücünün bir kısmını, iş gücü ve eğitim hayatından çekmiştir. Görüntü olarak AB uyum sürecinde Türkiye, kadın konusunda her ne kadar pozitif ayrımcılık ve iyileştirme çalışmaları ile Avrupa ülkelerinin gözüne girmeye çalışsa da bu çalışmaların neticelerini gösteren istatistik tablolarda olumlu sonuçlar elde edememiştir ve kadın iş gücü katılım oranları, iş gücü nüfusuna oranla düşük çıkmıştır. Türkiye kadın iş gücü politikasında başarısız olmuştur.

Türkiye'nin kadın iş gücü politikasında başarısız olmasının altında yatan ciddi bir sebep başörtüsü yasağıdır. Devlet mevzuatı gereği kamuda yer alamayan kadının yapabilecekleri sınırlıdır. Uygulanan hatalı politikaların neticesi olarak devlet, kadınları iş sektörüne çekiyor gibi görünse de 28 Şubat süreci ile birlikte aslında büyük bir kısmını iş sahasından itmiştir.Yasağın uygulandığı yıllarda, "geleneksel toplumun bir gereği" olarak ya da inancı gereği başörtüsü kullanan kadın; başörtüsü ile okula gidememekte, memur olamamakta, kamusal alanda kendine yer bulamamaktadır. Bu durum kadının çalışma hayatında kendine yer bulamaması, modern toplumdan soyutlanması ve şahsî kapitalden mahrum kalmasını getirmiştir.

Kadınların eğitim almaları ve çalışma hayatında ilerlemeleri, bu yolla kadının bilek gücünden ziyade beyin gücünden de istifade edilmesi; perspektif genişliği, adalet, toplumsal eşitlik ve de ekonomik yönlerden ülkeye yarar sağlamaktadır. Kadınların iş gücü oranının artmasında eğitim ile aydınlanmanın etkisi önemlidir ve eğitilen kadının istihdamda yer araması ve sosyal hayata kanalize olması muhtemeldir. Bu unsurlar ekonomik ve sosyal kalkınmanın öncüleridir. Yasak, kadınların eğitim ve iş gücü eşiklerini etkilemiş ve sosyal kalkınmaya ket vurmuştur.

Ülkenin ekonomik ve sosyal kalkınmasında kadının, eğitim ve iş gücü önem taşımaktadır. Bu noktada iş gücünü arttırmak için ideolojik sebeplere takılmadan kadınlara istihdam açmanın yolu keşfedilmelidir.

Kaynakça

Alacahan, N. D. veKorkmaz, M. (2013).Türkiyede formel piyasaya yönelmede kadın işgücü arzı ve GSYH etkileri: Amprik bir çalışma.*International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*,*8(7*),887-900.

Ankara Sanayi Odası *Ankara Sanayi Odası Faaliyet Raporu* 09.17.2014 tarihinde

http://www.aso.org.tr/kurumsal/media/kaynak/TUR/faaliyetraporlari-calismaprogramlari/ASOFaaliyetRaporu2012.pdf adresinden edinilmiştir.

Aşık, G. A. (2012, Aralık). *Türkiye'de kadınların iş gücüne katılımları: İstanbul ve Ankara'da katılım, Bingöl ve Tunceli ile aynı*.Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı değerlendirme notu.

Atay, C. ve Ataay, F.(2008). Küresel toplumsal hareketler.*Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*,*16*,127-149.

Atik, H. ve Tombak, F. (2012).Bilgi ekonomileri ve Türkiye'de kadın iş gücünün istihdam yapısı,*Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, *7*(1), 137-148.

Bayan girişimcilere özel kredi ve hibeler | Bayanlara iş. (t.y.). 3 Eylül 2014, http://www.bayanlarais.org/?p=495 adresinden 3 Eylül 2014 tarihinde edinilmiştir.

t24.*Başörtüsü yasağına ilişkin değerlendirme ve öneriler*. 22.09.2014 tarihinde

https://t24.com.tr/media/editorials/files/TESE(1).pdf adresinden edinilmiştir.

Çağlar, A ve Kumaş, H. (2011). Türkiye'de kadın eksik istihdamını belirleyen faktörler: TÜİK 2009 Hanehalkı İşgücü Anketi ham verileri ile cinsiyete dayalı bir karşılaştırma.Çalışma *ve Toplum*, *2*,249-289.

CEDAW Sivil Toplum Yürütme Kurulu ve TCK Kadın Platformu. (2010). Türkiye'nin Kadına Karşı Ayrımcılığı Önleme Komitesi'ne Sunduğu Altıncı Periyodik Rapor için *STK Gölge Raporu.* 11.11.2014 tarihinde http://kasaum.ankara.edu.tr/files/2013/02/CedawTR_6-gozden-gecirme-golge-rapor.pdf adresinden edinilmiştir.

Çaha, Ö. (2010).*Sivil kadın.* Ankara: Savaş Yayınları.

Çetiner, R.,Özgüven, K. ve Parlak, Z. (2012)Bilgi ekonomileri ve Türkiye'de kadın işgücünün istihdam yapısı. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*,*7*(1), 127-136.

Çilekci, C. (2014).*Türkiye'de kadın iş gücüne katılım oranlarının coğrafi bölgeler bazındaincelenmesi (2004-2013).*Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Dedeoğlu, S. (2000). Toplumsal cinsiyet rolleri açısından Türkiye'de aile ve kadın emeği.*Toplum ve Bilim*,*86*,139-170.Demircan, E. (2012). "İstihdam *ve* İşgücü Piyasası Raporu." Karacadağ: Karacadağ Kalkınma Ajansı.

Durak, Ş. (2011).İşsizlik, *istihdam politikaları ve işsizlikle mücadelede başarı örnekleri*.Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,Erzurum.

Duruel, M. veKara, M. (2009). Yeni AB üyesi ülkeler ile Türkiye işgücü piyasasınınkarşılaştırmalı analizi.*Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *19*,23-24.

Dursun, Ç. ve Becerikli, S. (2008).*Kadın odaklı sivil toplum kuruluşları ve medya.* İstanbul: Başbakanlık Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü.

Filiz, Y. (2011).*Esnek çalışma biçimlerinin kadın istihdamına etkileri:Avrupa Birliği istihdam politikaları ve Türkiye kaşılaş*tırılması. Ankara:T.C. Başbakanlık Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü.

Gökulu, G. veFurat, M. (2013).Türkiye'de kadınla ilgili kalkınma politikalarının ve projelerinin eleştirel bir değerlerndirilmesi. *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*,*8*(8), 1895-1913.

Gazioğlu, E.(2014). Doğu Karadeniz Bölgesinin toplumsal cinsiyet rejimi ve kadınları toplumsal konumları.*Karadeniz Araştırmaları*,*4*, 95-108.

Giddens, A.(2008).*Sosyoloji*.İstanbul: Kırmızı Yayınları.

Gözener, E. (2012).Ülkemizde *kadın iş gücü istihdamında dünya ve Avrupa ülkeleriyle karşılaştırılması: İstihdam edilmiş kadın iş gücüne ilişkin bir araştırma.*Yayımlanmamış yüksek lisans tezi,*İstanbul Üniversitesi,* İstanbul.

Günaydın, G.(2006). Türkiye'de tarım sektörü,*Tarım ve Mühendislik*,76,12-27.

Güner, H. (2010). *İstihdamın arttırılmasında girişimciliğin önemi; girişimciliği destekleme modeli olarak İşgem'ler*,Yayımlanmamış yüksek lisans tezi,Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,Isparta.

Gürsel, S. ve Uysal, G. (2014). Kadın iş gücü piyasasında çarpıcı gelişmeler. İstanbul: *Bahçeşehir Üniversitesi, Ekonomik ve Toplumsal Araştırmalar Merkezi*.

HalkBank'tan kadın girişimcilere 30 milyon euro'luk kredi! - Kadın istihdamı. (2013, 28 Mayıst.y.) http://www.kadinistihdami.com/2013/05/halkbanktan-kadn-girisimcilere-30.html adresinden 2 Ağustos 2014 tarihinde edinilmiştir

Kadın Emeği ve İstihdamı Girişimi.(2013). Türkiye'de kadın emeği ve istihdamına yönelik politikalar kadın emeği ve istihdama dair politikalar. İstanbul.

Kadın İstihdamı, (2007) Kenar, N. 13.09.2014 tarihinde

http://www.messegitim.com.tr/ti/574/0/KADIN-ISTIHDAMI adresinden edinilmiştir.

Karacadağ Kalkınma Ajansı(2012).İst*ihdam ve iş gücü piyasası raporu*.Karacadağ.

Karabıyık, İ. (2012).Türkiye'de çalışma hayatında kadın istihdamı.*Marmara Üniversitesi İ.B.F. Dergisi*,*32*(1), 231-260.

Karakoyun, Y. (2007). *Esnek* çalışma yoluyla kadınların iş gücüne katılım oranının ve istihdamının arttırılması: İŞKUR'un *rolü*. Uzmanlık tezi, T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü, Ankara.

Kavak, Y. (1997). Eğitim, istihdam ve işsizlik ilişkileri,*Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*,*13*,21-26

Kılınç, Z. (2013).*Türkiye'de ekonomik büyüme, işsizlik, enflasyon arasında nedensellik analizi.*Yayımlanmamış yüksek lisans tezi,-Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,Isparta.

Kızılgöl, Ö. A.(2012).Kadınların işgücüne katılımının belirleyicileri: Ekonometrik bir analiz.*Doğuş Üniversitesi Dergisi*,*13*(1),88-101.

Koca, B. (2008).Çalışma *hayatı ve kad*ın.Malatya:*İnönü Üniversitesi Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu*.Kocacık, F.ve Gökkaya, V. B. (2005). Türkiye'de çalışan kadınlar ve sorunları.*C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, *6*, 195-219.

Korkmaz, A.ve Korkut, G.(2012). Türkiye'de kadının işgücüne katılımının belirleyicileri.*Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *17*(2),41-65.

Körükcü, Ö., Kayır, Ö. G. ve Kamile, K. (2012). *Kadına yönelik şiddetin sonlanmasında erkek işbirliği. Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, *4*(3), 396-413.

Kubar, Y. ve Peker, E.(2012). Türkiye'de kırsal kesimde kadın istihdamına bir bakış. *Afyon Kocatepe Üniversitesi, İİBF Dergisi*,*14*(2), 173-188.

Kulaksız, Y.(2008). *Türkiye'de bölgesel gelişmişlik farkları, istihadam ve kamu hizmetlerinin çeşitlendirilmesi.* Uzmanlık tezi, T.C. *Çalışma* ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü, Ankara.

Küçük, M.(2008). *Modernite versus postmodernite.* İstanbul: Say Yayınları.

Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Mayıs, 2011*Türkiye İş Gücü Piyasası Sorunları Ve Çözüm Önerileri,* Ankara: Ekonomik Ve Sektörel Analiz Dairesi.

Marmara Grubu Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Vakfı. *Başarıyla sonuçlanan projelerimiz* http://www.marmaragrubu.org/basariyla-sonuclandirilan-projelerimiz- adresinden 22 09.2014 tarihinde edinilmiştir.

Ökten, Ş. (2009).Toplumsal cinsiyet ve iktidar: Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin toplumsal cinsiyet düzeni.*Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, *2*(8), 302-312.

Önder, N.(2013).Türkiye'de kadın işgücünün görünümü.*ÇSGB Çalışma Dünyası Dergisi*,*1*(1), 35-61.

Özdemir, S., Ersöz, H. Y.ve Sarıoğlu, İ.(2006). İşsizlik *sorununun çözümündeKOBİ'lerin desteklenmesi.* İstanbul: İTO Yayınları.

Özkan, B. ve Gündoğdu, A.E.(2011).Toplumsal cinsiyet bağlamında Türkçede atasözleri ve deyimler, *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, *6*(3), 1133-1147.

Özkaplan, N. (2009). Duygusal emek ve kadın işi/erkek işi.Çalışma ve Toplum, *2*, 15-23.

Özmen, F. (2012). Türkiye'de kadın istihdamı ve mikro kredi.*Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*,*3*(6), 109-130.

Öztürk, M. Y. (2010).Kapitalist gelişme ve kriz sürecinde kadın emeği: Asya deneyiminden çıkarılacak dersler. Çalışma *ve Toplum*, *1*, 105-132.

Paker, H., Uysal, G. ve Güner, D.(2011). *Erken evlilik kadına şiddetin başka bir yüzü* [Araştırma notu 10/107, BETAM]. İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi.

Slattery, M. (2010). *Sosyolojide temel fikirler.* İstanbul: Sentez Yayınları. Soysal, A. (t.y.)Türkiye'de kadın girişimciler: Engeller ve fırsatlar bağlamında bir değerlendirme. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi,*65, 95.

Süral, N. (2013).Türkiye'de kadın istihdamı: Fırsatlar, engeller ve hukuki çerçeve. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 15, 279-309.

Tan, G. (2007). *Atipik* iş sözleşmelerinde evde çalışma ve tele çalışma.Yayımlanmamış yüksek lisans tezi,Başkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Toksöz, G.(2007a). İş gücü piyasasının toplumsal cinsiyet perspektivinden analizi ve bölgeler arası dengesizlikler.Çalışma ve Toplum, *4*, 57-79.

Toksöz, G.(2007b).*Türkiye'de Kadın İstihdam Durumu Raporu.* Ankara: Uluslarası Çalışma Örgütü.

TBMM Kadın Erkek Fırsat Eşitliği Komisyonu. (2013). *Her Alanda Kadın İstihdamını Arttırılması ve Çözüm Önerileri Komisyon Raporu*. Ankara.

Türkiye'de başörtüsü yasağı: Nasıl başladı, nasıl çözüldü?. (2013, 30 Aralık). Retrieved from http://www.aljazeera.com.tr/dosya/turkiyede-basortusu-yasagi-nasil-basladi-nasil-cozuldu adresinden 22.11.2014 tarihinde edinilmiştir.

T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı. (2012) *Türkiye'de kadının durumu.* 20.08.2014 tarihinde http://www.sagiroglu.av.tr/turkiye-de-kadinin-durumu-nisan-2012-cn804.htmladresinden edinilmiştir.

T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı. Kadınların ekonomik fırsatlara erişiminin kolaylaştırılması http://www.kadininstatusu.gov.tr/tr/25395/Kadinlarin-Ekonomik-Firsatlara-Erisiminin-Artirilmasi-Projesi-Arastirma-Cagri-Duyurusu adresinden 02 .08.2014 tarihinde edinilmiştir.

T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı. (2011). *Hazır Giyim Sektöründe Çalışan İşçilerin (Risk Grubu: Kadın İşçi) Çalışma Koşullarının İyileştirilmesi Programlı Teftiş Sonuç Raporu.* Ankara: T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı İş Teftiş Kurulu Başkanlığı.

T. C. Kalkınma Bakanlığı. *Dokuzuncu Kalkınma Planı*, Ankara: İstihdam ve Çalışma Hayatı Özel İhtisas Komisyonu, 37-39

T. C. Kalkınma Bakanlığı. (2014). O*nuncu Kalkınma Planı 2014-2018*.Ankara: İstihdam ve Çalışma Hayatı Özel İhtisas Komisyonu.

T.C. Maliye Bakanlığı. (2011, Mayıs). *Türkiye'de iş gücü piyasası sorunları ve çözüm önerileri.* Ankara: T.C. Maliye Bakanlığı Ekonomik ve Sektörel Analiz Dairesi.

Yahşi, F.(2007).*Küreselleşme ve istihdam.* Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.

Yılmaz, Ö. G. (2005). Türkiye ekonomisinde büyüme ile işsizlik oranları arasındaki nedensellik ilişkisi. *Ekonometri ve İstatistik*, *2*,11-29.

Yarıkaya, P. A. (2013). *Türkiye'de kadının çalışma hayatındaki yeri.* İstanbul: Tek-Gıda İş Sendikası.,

Alevî Sorununa Partiler Üstü Yaklaşımın Önemi

Emrah Akyüz*

Öz: Ortadoğu'da mezhep çatışmalarının hızla arttığı bir dönemde Alevîlerin yüzyıllar boyunca maruz kaldıkları sorunlar gerek siyasî partiler gerekse kamuoyu tarafından daha fazla dillendirilir ve tartışılır olmuştur. Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze kadarki süreç içerisinde iktidara gelen her siyasî parti Alevî toplumunun yaşadığı sorunları ele alırken Alevîleri bir oy yığını olarak görmüş ve bunun akabinde sorunun çözümü değişik partilerce *siyasallaştırılarak* adeta bir çözümsüzlük ortamı yaratılmıştır. Alevîlerin büyük çoğunluğunun yüksek sesle dile getirdikleri ve atılmasını istedikleri adımlar; cemevlerinin tanınması, zorunlu din derslerinin kaldırılması, Alevîlere karşı uygulanan asimilasyona son verilmesi ve Madımak otelinin utanç müzesi yapılmasıdır. Alevîlerin istekleri bu kadar net ve çözüm içim atılması gereken adımlar çok zor olmamasına rağmen Alevî sorununa karşı izlenen politikada tutarlı olunmaması ve ilgili siyasî iradenin tesis edilememesi nedeniyle sorunlar daha da karmaşık bir hal almıştır. Alevî sorununun çözümüne karşı atılması gereken ilk adım partiler üstü düşünmek ve olayı bir devlet sorunu olarak ele almaktan geçmektedir. Ortadoğu'daki bir mezhep çatışmasının Türkiye'de vuku bulmasını engellemenin yegâne yolu partiler üstü bir yaklaşımla Alevî sorununu ele alıp Alevîlerin isteklerine kulak vererek belirtilen noktalarda ilgili adımların ivedi bir şekilde atılmasıdır. Bu çalışmanın temel amacı Alevî sorununu partiler üstü bir bakış açısıyla tartışmak ve sorunun çözümüne yönelik atılması gereken adımları incelemektir.

Anahtar kelimeler: Alevîlik, Alevî Sorunu, Cemevleri, Madımak Oteli, Din Dersleri.

Giriş

Türkiye toplumunun çoğunluğunu oluşturan Sünnî mezhebinden sonra en büyük ikinci inanç gurubu konumunda olan Alevîlerin karşı karşıya kaldığı sorunlar modern cumhuriyetin kuruluşundan (1923) günümüze kadar geçen süreç içerisinde en çok tartışılan ama çözüm getirilemeyen konuların başında gelmektir. Yaklaşık olarak 92 yıllık cumhuriyet tarihi boyunca halkın oylarıyla iktidara gelen; sağcı ya da solcu, liberal ya da sosyalist, milliyetçi ya da ulusalcı, laik ya da anti-laik olsun istisnasız olarak tüm siyasî partiler Alevî toplumunun isteklerine ya da maruz kaldıkları sorunlara karşı ya bir devlet politikası olarak duyarsız kalmışlar ya da Alevîleri bir oy deposu olarak görüp onları siyasî propaganda aracı yapmaktan öteye gitmemişlerdir.

* Doktora Öğrencisi, Milli Eğitim Bakanlığı, Siyaset Bilimi Bölümü.
İletişim: emrahylsy@hotmail.com. İstanbul Ataşehir, Yeni Çamlıca Mahallesi Balaban Caddesi No:28.

M.Ö 500'lü yıllarda yaşamış olan ünlü Efesli filozof Herakleitos, "Her şey değişir, her şey sürekli bir akış içindedir, her şey akar. Bir nehre iki kez giremezsiniz çünkü ikinci seferinde ne o nehir aynı nehirdir ne de siz aynısınız" der (Göze, 2009, s. 7). Tarihsel süreç içerisinde toplumların, kültürlerin, inançların, yönetim biçimlerinin, siyasî yapıların, devlet sınırlarının, toplumsal değerlerin vb. sürekli değiştiği ve hâlâ değişim içerisinde olduğu bir düzende, Alevî sorunuyla ilgili tabiri caizse bir arpa boyu yol alınamamış olması izahı zor bir durumdur.

Tüm inançlara ve inanç gruplarına eşit mesafede yaklaşma anlayışına dayanan laiklik ilkesinin anayasanın değiştirilemez ve değiştirilmesi teklif dahi edilmez temel maddelerinden biri olduğu, kaba tanımlama ile halkın yönetimi anlamına gelen ve azınlık haklarının güvence altına alındığı bir yönetim biçimi olarak tanımlanan demokrasinin ve parlamenter sistemin uygulandığı, tüm yurttaşlarının siyasal, toplumsal, ekonomik, kültürel vb. haklarının anayasa ile güvence altına alındığı ülkemizde, Alevî toplumunun yüzyıllar boyunca muzdarip olduğu sorunlara hâlâ çözüm getirilememiş olması, Alevîlerin toplumdan izole edilmesine ve keskin bir Sünnî-Alevî kutuplaşmasına yol açmaktadır. Hemen yanı başımızda başta Suriye ve Irak olmak üzere çeşitli İslâm ülkelerinde mezhep ayrışmasının giderek arttığı ve mezhep çatışmaları neticesinde çok sayıda insanın öldüğü ve ölmeye devam ettiği bir süreçte, Alevî toplumunun yaşadıkları sorunların partiler üstü bir anlayışla, tutarlı ve istikrarlı bir siyasî irade ile çözüme kavuşturulması, Ortadoğu'da yaşanan bu mezhep çatışmalarının ülkemizde vuku bulma tehlikesini bertaraf etme açısından zarurî bir durumdur.

Bu çalışma iki ana bölümden oluşmaktadır. Alevî sorununu daha anlaşılabilir bir bakış açısıyla ele alabilmek için öncelikli olarak Alevîlik kavramı ve Alevî inancı tartışılacak ve Alevî toplumunun cumhuriyetin kuruluşundan günümüze kadar geçen süreç içerisinde yaşadıkları sorunlar irdelenecektir. Çalışmanın ikinci aşamasında ise Alevî sorununa çözüm önerileri sunulacak ve soruna neden partiler üstü yaklaşılması gerektiği tartışılacaktır.

Kavram Olarak Alevîlik ve Alevîlik İnancının İslâm Dini İçindeki Konumu

Alevîlik İslâm içerisinde bir mezhep mi? Yoksa ayrı bir inanç mı? Ya da inançtan öte sadece bir kültür mü? Tartışmaları yüzyıllardır yapılmakta olup bu tartışma güncelliğini hâlâ korumaktadır. Bu soruların cevabı Alevîlik nedir? sorusunun cevabında yatmaktadır. Gerek teoloji (ilahiyat) bilimi gerekse temel Alevî kaynakları herkes tarafından kabul gören net bir Alevîlik tanımlaması yapamamaktadır. Bunun başlıca nedenleri, Alevîlerin yazılı bir dinî kaynaklarının bulunmaması, kendi içerisinde tutarlı bir ortak anlayış geliştirememiş olması ve Alevîlik kavramı üzerine tarihsel süreç içerisinde çok sayıda değişik tanımlamalar yapılmasından ve kimi zaman bu tanımlamaların birbiriyle çelişir olmasından kaynaklanmaktadır (Aytaş, 2010, s. 17). Bu çelişkili durum günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Alevîlik İslâm içerisinde yer alan bir mezhep mi? Yoksa İslâm dışında ayrı bir din mi? tartışmaları ülkemizde hâlâ güncelliğini fazlasıyla korumaktadır. Alevîlerin karşı karşıya kaldığı sorunlara

çözüm üretebilmek için Alevîlik kavramının ve inancının sınırlarını çizmek, temel ortak değerlerini saptamak, İslâm inancı içerisinde ki yerini veya İslâm ile olan ilişkisini tespit etmek, bu inancın önemli ritüellerini ve temel enstrümanlarını belirlemek önemli bir durumdur.

Alevîlik 19. yüzyılda ortaya çıkmış yeni bir kavram olmasına rağmen kökleri Türklerin İslâm öncesi benimsedikleri inanç ve ritüellere dayanmaktadır (Erkek, 1954). Türklerin İslâmiyet'i kabul etmeden önceki temel inanç sistemlerinden biri olan ve M.Ö 4. yüzyılda ortaya çıktığı kabul edilen Şamanizm'in Alevî inancı üzerindeki etkileri oldukça fazladır (Tokarev, 2014). İslâmiyet'in kabulünden sonra eski Türk topluluklarından bir kısmı Şamanizm inancından tam olarak kopamamışlar ve İslâm öncesi ritüellerin bir kısmı İslâmî motiflerle birleştirilerek Alevî inancının temellerini atmışlardır. Bu etkileşimin en güçlü delil ve örneğini Alevîlerin ibadet şeklinde görebiliriz.

Şamanizm inancının temel ritüellerinden biri olan "semah" Alevî ibadetinin temel yapı taşını oluşturmaktadır (Ayaz ve Sultanova, 2013, s. 122). İnsanın maneviyatla yüzleşmesi ve maddi dünyadan uzaklaşarak Allah'a yaklaşması olarak tanımlanan semah, Alevîlerin dinsel ayinlerinde kadın ve erkeklerin ozanların deyişleri eşliğinde dönmesi şeklinde yapılır (Erol, 2010). Kadın ve erkeğin dinî ayinlerde müzik eşliğinde dönüşü gezegenlerin güneş çevresinde dönüşünü simgeler ve bu da eski çok tanrılı inançlardan geldiğini gösterir. İlk olarak ateş çevresinde yapılan ritüel Şaman dansları, daha sonraları tasavvuf ve İslâmlığın etkisiyle Alevî toplumunun cem ibadetlerine girmiştir. Bu nedenle, Alevîliği eski Türk kültür ve inançları ile İslâm dininin bir sentezi ya da kaynaşması olarak tanımlamak yanlış olmaz. Bu yönüyle Alevîlik İslâmiyet'in iki temel kolu olan Sünnîlik ve Şiîlikten tamamen ayrılır (Güngör, 2012, s. 1940). Fakat Alevî kavramının teknik manasına ya da içerisinde barındırdığı derin İslâmiyet ritüellerine baktığımızda, Alevî inancının İslâm içerisindeki konumu daha da netleşmektedir.

Terim olarak Alevîlik en basit tanımlamayla İslâm Devleti'ni 656-661 yılları arasında yönetmiş olan Hz. Ali'nin yanında olmak ve onun yolundan gitmek demektir (Dedekargınoğlu, 2010, s. 327). Alevîlik inancında Hz. Ali'nin önemi yadsınamaz bir gerçektir. Hz. Muhammed'le birlikte Ehl-i Beyt'in en önemli ismi olan Hz. Ali, istisnasız tüm Alevîlerin rehber aldıkları büyük bir din önderidir. İslâm tarihinin en önemli sahabilerinden biri olan ve "*Allahın Aslanı*" lakabını almaya şerefine nail olan Hz. Ali, İslâm'ın kuruluş ve yayılış döneminde oynadığı eşsiz rol gerçeğine bağlı olarak şunu diyebilir ki Hz. Ali'ye bağlı olan bir inanç grubu doğal olarak Hz. Ali'nin yolundan yani İslâm inancının yolundan gitmektedir. Diğer bir deyişle Alevîlik, Hz. Ali gerçeğinden yola çıkarak İslâm içerisinde bir inanç sisteme olarak tanımlanabilir.

Alevîlerin Hz. Ali'ye yüklediği anlam ve önem Türkiye'de en büyük nüfusa sahip olan Sünnî mezhebinden önemli boyutlarda farklılık gösterir. Diğer tüm İslâmî mezhepler gibi Hz. Muhammed'i son peygamber olarak kabul eden Alevîler, Hz. Ali'nin Hz Muhammed'den sonra halifeliğe Allah ve Hz. Peygamber tarafından tayin edildiğine inanmaktadır. Sünnî inancın-

da Allah-Muhammed-Dört Büyük Halife (Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali) sıralamasından farklı olarak, Alevîlik mezhebinde Hâkk-Muhammed-Ali sıralaması esas alınır (Duman, 2011). Ehl-i Beyt yani Hz. Muhammed'in ev ahalisi ve akrabaları ile On İki İmam sevgisi Alevîlik inancının bir diğer önemli özelliğidir (Koçak, 2013, s. 239). Tüm bu farklılıklara rağmen Alevî inancının İslâm'ın temel değerlerini kabul etmesi veya yok saymaması yönünden şunu demek yanlış olmaz ki Alevîlik İslâm dini içerisinde yer alan ve tasavvufî bir yorum ile inancı ele alan fakat eski Türk inançlarından ve geleneklerinden tam olarak kopamamış bir İslâmî mezheptir.

Türkiye'de Alevî Sorunu ve Çözüm Önerileri

Alevî sorunu, Alevî toplumu ile Sünnî toplumu arasında yaşanan bir sorun değildir. Alevî sorunu, Alevîlerin inançlarından dolayı temel hak ve özgürlüklerinden mahrum bırakılmaları ve toplumdan izole edilmeleri, inançlarının ve ibadet yerlerinin yok sayılması, devletin Alevî vatandaşlarının isteklerini yok sayması, toplumun ikinci büyük mezhebi olan Sünnî toplumu ile eşit statüde olamamaları ve tarihsel süreç içerisinde yaşanan başta Maraş, Çorum ve Madımak olmak üzere Alevî toplumunun maruz kaldığı katliamlara karşı devletin pasif durumu olarak tanımlanabilir.

Alevî sorunun çözümü devletin Alevî önderleri ve sivil toplum örgütleriyle diyaloga girip, taleplerine karşılık vermesi ile çözülebilir. Alevî toplumunun yüksek sesle dillendirdikleri en temel istekleri şu şekilde sıralanabilir: Zorunlu din derslerinin kaldırılması, cemevlerinin inançlar statüsünün yasal olarak tanınması, Madımak Oteli binasının "utanç müzesi" olması ve başta Alevî köylerine cami yapılması gibi asimilasyon sürecinin sona erdirilmesi. Bunlar, Alevîlerin en temel istekleri olmakla birlikte, bu isteklerin sayısını uzatmak mümkündür. Tüm bu taleplere siyasî partilerin bir devlet politikası olarak yaklaşması yani partiler üstü bir anlayış ile ele alması gerekmektedir.

Zorunlu Din Derslerinin Kaldırılması

Türkiye'nin eğitim sistemi içerisinde yer alan zorunlu din dersleri gerek medya tarafından gerekse toplum bazında sıklıkla tartışılmaktadır. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, eğitimde zorunlu din ve ahlâk kültürü derslerine karşı Ankara'dan davacı olan 14 Türk vatandaşının 2011'de açtığı davada, Türk hükümetinden "zaman geçirmeden öğrencilerin zorunlu din ve ahlâk kültürü derslerinden muaf tutulmalarını da sağlayacak yeni bir sisteme geçmesi" kararına varmasından sonra bu tartışmalar daha fazla artmıştır (Efe, 2012).

Cumhuriyetin kuruluşundan 1980 yılına kadar geçen süreç içerisinde genel olarak din dersleri seçmeli ders olarak okutulmuştur. 12 Eylül Askerî Darbesinden sonra din dersleri Türk eğitim sisteminde zorunlu hale getirilmiştir (Kaymakcan, 2006, s. 22-25). Demokratik olmayan ve iktidarı silah zoruyla ele geçiren askerî gücün yürürlüğe koyduğu bu uygulama günümüze kadar varlığını sürdürmüştür.

Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki İslâm inancında zorlama yoktur. Allah'ın tüm insanoğluna bahşettiği Kur'ân-ı Kerîm'in Bakara sûresinin 256. âyetinde "dinde zorlama yoktur" vurgusu yapılmıştır (Atmaca, 2013). Öğrencilerin ve velilerinin rızası olmadan zorla din dersi eğitimi verilmesi İslâm dininin fıtratına aykırı gelmektedir. Aynı zamanda din dersi eğitimi almak istemeyen öğrencilere zorla din dersi eğitiminin verilmesi öğrencilerin dine bakış açılarını olumsuz olarak etkileyecektir.

Diğer yandan din derslerinin zorunlu olması tartışmanın yanında bu derslerin içeriği ve Alevî inancına ne kadar yer verdiğini tartışmak önemlidir. Laik bir sistemde devletin tüm din ve inançlar karşısında tarafsız kalması gerekmektedir. Bu nedenle eğer devlet din dersleri verecek ise bu dersler tek bir mezhebin öğretilmesi şeklinde olmamalıdır. Genel olarak baktığımızda zorunlu din dersleri adı altında Türkiye'de en büyük inanç grubu olan Sünnî mezhebinin öğretildiğini görmekteyiz. Sayıları tartışma konusu olan fakat aşağı yukarı 20-25 milyon oldukları yani ülke nüfusunun yaklaşık üçte birini oluşturan Alevîlere, zorunlu din dersleri adı altında Sünnî inancının öğretilmesi ve Alevîlik inancına yer verilmemesi kabul edilebilir bir durum değildir (Kurt, 2010).

Tüm bu yukarıda belirtilen nedenlerden dolayı zorunlu din derslerinin kaldırılması ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin verdiği karara uygun değişikliklerin yapılması, Alevî öğrencilerin daha fazla mağdur edilmesini önleyecek ve aynı zamanda Alevî sorunun çözümüne yönelik önemli bir adım atılmış olacaktır.

Cemevlerine "İbadethane Statüsü" Verilmesi ve Alevî Köylerine Cami Yapılması

Cemevi; Alevîlerin kutsal saydığı, bağlama eşliğinde semah yaparak ibadetin ettiği, Allah-Muhammed-Ali ve On iki İmamların adlarını andığı yerlerdir. Arapçadan gelen ve kelime olarak "*toplantı*" anlamına gelen cem, Alevîlerin ve Bektaşîlerin cemaatle birlikte yaptığı, son derece ayrıntılı kurallara bağlanmış ibadettir (Sevinç, 2013).

Alevî toplumunun ibadetlerini ettikleri cemevlerinin yasal statüsü sıklıkla tartışılmaktadır. Laik bir sisteminde devletin tüm inanç gruplarına eşit yaklaşması ve taleplerine hizmet şeklinde karşılık vermesi gerekmektedir. "Alevîlik İslâm içerisinde bir mezheptir ve bu yüzden tüm Müslümanlar gibi camilere gitmelidirler" anlayışı, demokratik ve laik bir devlet sistemine uymamaktadır. Diğer bir deyişle, devletin görevi inançları tanımlamak ya da onları belli bir sınıfa koymak değildir. Aksine, devletin temel misyonu, inanç grupları arasında ayrım yapmadan ve onları sınıflandırmadan taleplerine karşılık vermektir.

Cemevlerinin yasal olarak tanınması şöyle dursun Alevî köylerine artan bir şekilde cami yapılması tartışmaları gerek Alevîler gerekse toplumun değişik sivil toplum örgütleri tarafından sürekli dillendirilmektedir. Alevîler ibadetlerini cemevlerinde yapmasına rağmen devletin bilinçli olarak Alevî köylerine cami yapması tek bir şeyle açıklanabilir. Devlet sistematik bir şekilde Alevîleri asimile etmek istemektedir. Alevî köylerine yapılan her cami ile birlikte

devlet, Türkiye'nin en büyük din veya inanç azınlığını oluşturan Alevî toplumunun kimliğine ciddi bir müdahale etmektedir. Aynı zamanda bu durum ülke ekonomisine de büyük zarar vermektedir. Buralara yapılan camilere Alevî toplumu gitmemekte ve doğal olarak camiler boş kalmaktadır. Alevî köylerinde boş kalan camiler çalışanlarıyla birlikte ekonomik kayıptan başka bir şey değildir.

Ülke nüfusunun yaklaşık olarak üçte birini oluşturan Alevîlerin; toplumun birer eşit yurttaş olabilmeleri ve sağlıklı bir şekilde ibadetlerini edebilmeleri için cemevlerinin devlet tarafından atılacak adımlarla yasal statüye kavuşturulması, Alevî sorununun çözümüne yönelik atılması gereken en ciddi adımların başından gelmektedir. Alevî köylerine yapılan camilerin cemevlerine dönüştürülmesi atılması gereken bir diğer önemli bir adımdır. Nasıl ki devlet tüm vatandaşlarından eşit olarak vergi almaktaysa yani vergi toplarken Alevî-Sünnî ayrımı yapmamaktaysa, devletin vatandaşların taleplerini ayrım yapmadan topladığı vergilerle karşılık vermesi gerekmektedir.

Madımak Oteli'nin "Utanç Müzesi" Yapılması

2 Temmuz 1993 tarihinde Sivas'ta Pir Sultan Abdal Kültür Derneği tarafından organize edilmiş olan Pir Sultan Abdal Şenlikleri sırasında Madımak Oteli'nin yakılması ve çoğunluğu Alevî 33 yazar, düşünür, ozan ile 2 otel çalışanının yanarak ya da dumandan boğularak hayatlarını kaybetmesi ile sonuçlanan olaylar cumhuriyet tarihi boyunca Alevî toplumunun karşı karşıya kaldığı en vahim olaylardan biri olarak tanımlanmaktadır (Ağıl, 2014). Alevî-Sünnî ayrışmasının yaratılmak istendiği bu olayların toplumsal etkileri varlığını hâlâ sürdürmektedir. İnsanlığa karşı işlenmiş bir suç olan ve utançla andığımız Madımak Oteli olaylarının özellikle Alevî toplumu üzerinde yarattığı etki telafi edilemez boyutlardadır.

2010 yılında kamulaştırılan ve daha sonra bilim ve kültür merkezine dönüştürülen Madımak Oteli binasının Alevî toplumunun isteklerine uygun olarak utanç müzesine dönüştürülmemiş olması yaşanılan acıları daha fazla şiddetlendirmektedir (Ağıl, 2014). Sembolik bir adım olmasına rağmen bu isteğin yok sayılması ve ilgili adımların atılmaması Alevîlerin toplumdan izolasyonuna neden olmaktadır. Madımak Oteli binasının bilim ve kültür müzesi yerine utanç müzesi olması hem yaşanılan acının mevcut ve gelecek kuşakları tarafından unutulmamasına hem de devletin Alevî sorunun çözümüne yönelik ufak da olsa bir adım atmasına vesile olacaktır. Madımak Oteli'nin utanç müzesine dönüştürülmesi Alevî toplumunun en masum ve en uygulanabilir istek ve devlet tarafından atılması en kolay adımdır.

Alevî Toplumuna Partiler Üstü Yaklaşımın Önemi

Cumhuriyet tarihi boyunca Alevî toplumu siyasî partiler tarafından oy deposu olarak görülmüştür. Özellikle seçim öncesi dönemlerde Alevî sorununa yönelik çözüm vaatlerinde bulunulmuş fakat herhangi bir adım atılmamıştır. Alevî sorununun partiler tarafından si-

yasallaştırılması süreci çıkmaza sokmuştur. Alevî toplumunun taleplerine karşılık vermek tüm siyasî partilerin ortak görevidir ve bu süreç partiler üstü yaklaşımı gerektirmektedir. Bunun başlıca nedeni sorunun siyasallaşmasını önleyerek olası Alevî-Sünnî çatışmalarını önlemektir. Mezhep tartışmalarının hızlanarak arttığı 21. yüzyılda olası Alevî-Sünnî çatışmasını önlemenin yegâne yolu Alevî toplumunun maruz kaldığı sorunlara siyaset üstü bir anlayışla yani bir devlet politikası olarak bakmak ile mümkündür. Mezhep çatışmaları tarihin her döneminde insanoğlunun karşı karşıya kaldığı en önemli toplumsal sorun olarak ortaya çıkmıştır.

1618 ile 1648 yılları arasında yapılan ve Avrupa devletlerinin çoğunun katıldığı savaşlar insanlık tarihinin en vahim mezhep çatışmalarından birini oluşturmaktadır (Penman, 2014). Protestan ve Katolik toplumları arasındaki mezhep savaşları neticesinde binlerce insan hayatını kaybetmiş, toplumlar derin yaralar almış ve en önemlisi insanlık tarihine utanç dolu bir dönem olarak girmiştir. Tarihsel süreç içerisinde Hıristiyan dünyasında mezhepler birleşirken Müslüman dünyasında mezhep çatışmaları şiddetlenerek artmaya başlamıştır.

Ortadoğu ve İslâm dünyası üzerindeki mezhep mücadeleleri her geçen gün biraz daha açığa çıkarken çatışmanın boyutları ve etkileri hızla artmaktadır. Genel olarak bu çatışmalar İslâm dininde en büyük iki mezhep konumunda olan Sünnî ve Şiî grupları arasında yaşanmaktadır. Özellikle Irak gibi Sünnî ve Şiî grupları barındıran ülkelerde karşılıklı olarak Sünnî ve Şiîlerin terör eylemleri neticesinde birbirlerini öldürülmesi, cami, türbe veya pazar yerlerinin kitlesel ölümlere yol açacak şekilde bombalamaları sıklıkla yaşanan olaylardır. Bu süreç, Amerika'nın Irak'ı işgal ettiği 2003 yılından itibaren kademeli bir şekilde artmış, Suriye gibi Alevî nüfusa sahip diğer İslâm ülkelerine yayılmıştır (Salihi, 2014). Kontrolden çıkan bu mezhep çatışmaları diğer İslâm ülkelerini de tehdit etmektedir.

Sünnî ve Şiî grupları arasında en kanlı mezhep çatışmalarının yaşandığı Irak ve Suriye ülkeleri ile komşu olan Türkiye, Sünnî ve kısmen de olsa Şiî inancına yakın olan fakat özü itibariyle farklı ritüellere sahip Alevî nüfusunu barındırmaktadır. Komşu ülkelerde yaşanan çatışmaların Türkiye'ye sirayet etme ihtimali göz ardı edilmemesi gereken bir gerçektir. Alevî-Sünnî çatışmalarının vuku bulma ihtimali sadece bulunduğumuz coğrafyadan değil aynı zamanda tarihimizde yaşanan olaylardan dolayı ciddiye alınması gereken bir durumdur.

Gerek Osmanlı Devleti gerekse Türkiye Cumhuriyeti tarihi boyunca Irak'ta olduğu gibi şiddetli ve uzun süren mezhep çatışmaması olmamasına rağmen Alevî toplumu bu süreç boyunca çeşitli şiddet olaylarına maruz kalmıştır. Kahramanmaraş ilinde 1978'tevuku bulan, yaklaşık olarak 1 hafta süren ve resmî rakamlara göre yaklaşık 150 Alevî yurttaşın öldürüldüğü ve çok sayıda Alevînin evlerinin yakıldığı Maraş katliamı; 1980 yılının Mayıs ve Temmuz ayları arasında meydana gelen ve çoğu Alevî toplam 56 vatandaşın hayatını kaybettiği Çorum olayları ve 1993 yılında Sivas'ın Madımak Oteli'nde çoğu Alevî olmak üzere toplam 33 yazar, düşünür, ozan ile 2 otel çalışanının yakılarak katledildiği olaylar cumhuriyet tarihi

boyunca yaşanmış en ciddi Alevî katliamlarıdır (Zürcher, 2008). Olayların Türkiye toplumu üzerinde açtığı derin yaralar hâlâ hafızalarımızda varlığını korumaktadır.

Bu tür olayların bir daha vuku bulmaması ve Ortadoğu'da giderek artan mezhep çatışmalarının ülkemize sirayet etmesini engellemenin yegâne yolu Alevîlerin taleplerine partiler üstü bir anlayış ve bir devlet politikası olarak karşılık verilmesidir. Bu yolda atılacak adımlar toplumsal barışa katkı sağlayacak, demokrasimizi kuvvetlendirecek ve eşit yurttaşlık sağlanarak insan hakları güvence altına alınacaktır.

Sonuç

Bu çalışmada Alevî toplumunun maruz kaldığı sorunlar ve talepleri siyaset üstü bir anlayış ile irdelenmiş ve partiler üstü yaklaşımın önemi tartışılmıştır. Alevîlerin en fazla dile getirdiği talepler; zorunlu din derslerinin kaldırılması, cemevlerinin yasal statüye kavuşturulması, Alevî köylerine cami yapımının durdurulması ve Madımak Oteli'nin utanç müzesi yapılmasıdır. Bu talepleri uzatmak mümkündür fakat yukarıda belirtilen istekler atılması gereken en önemli ve acil adımlardır.

Dünyada ve özellikle İslâm ülkeleri arasında hızla artan ve binlerce insanın yaşamına neden olan mezhep çatışmalarının Türkiye'ye yayılmasının engellemenin temel yolu Alevî toplumunun isteklerine partiler üstü bir anlayış ile karşılık vermektir. Yaşadığımız coğrafyada meydana gelen Sünnî-Şiî mezhep çatışmalarının ve tarihimizde tanıklık ettiğimiz Alevî-Sünnî kutuplaşmasının bir neticesi olarak mezhep çatışmalarının ülkemizde de vuku bulma tehlikesi devleti daha hızlı ve duyarlı adımlar atmaya zorlamaktadır. Özellikle Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde grubu bulunan tüm siyasî partilerin siyasî kimliklerini bir kenara bırakarak olası mezhep çatışmalarını engellemek, Alevîlerin toplumun birer eşit yurttaşı yapmak ve demokrasiyi güçlendirmek için belirtilen noktalarda adım atması gerekmektedir. Toplumsal barışın sağlanması ve insan haklarının güvence altına alınması için bu adımların birer devlet politikası ile uygulanmaya konması gerekmektedir. Alevîlerin Türkiye toplumu ile tekrar bütünleşmesi, yaşadıkları toplumsal acıları unutmaları ve kendilerini ülkenin birer eşit yurttaşı olarak görebilmeleri için isteklerine zaman kaybetmeden karşılık verilmesi gerekmektedir.

Kaynakça

Ağıl, N. (2014). 2 July 1993 in Turkish literature: Representations of the Sivas Massacre. *Middle Eastern Literatures*, *17*, 58-70.

Atmaca, G. (2013). Süleyman Ateş'in Bakara Suresi 62. ayeti tefsiri üzerine bir değerlendirme. *Sakarya Üniversitesi Ilahiyat Fakültesi Dergisi*, *15*(28), 1-20.

Ayaz, N. ve Sultanova, N. (2013). Mevlevilik ve Bektaşiliğin simgesi olan ayin ve ayin müziğinin karşılıklı tahlili. İdil *Dergisi*, *2*(7), 119-134.

Aytaş, G. (2010). Alevîlik kavramı etrafında bazı tespit ve değerlendirmeler. *Turkish Culture & Haci Bektas Veli Research Quarterly*, *56*, 17-28.

Bayar, M. (2014). Çoğulculuk bağlamında imam hatip lisesi kelam dersinde Alevîlik - Bektaşilik öğretimi. *Journal of International Social Research*, *7*(31), 551-559.

Dedekargınoğlu, H. (2010). Dünkü ve bugünkü Alevîlik. *Turkish Culture & Haci Bektas Veli Research Quarterly*, *6*, 327-348.

Duman, A. (2011). Kavram ve kavramlaştırma açısından Alevîlik ve Bektaşilik. *Turkish Culture & Haci Bektas Veli Research Quarterly*, *60*, 105-112.

Erkek, H. B. (1954). *Tarih boyunca Alevîlik.* İstanbul: Varol Matbaası.

Efe, H. (2012). Avrupa Birliği'nin bir insan hakları sorunu olarak Türkiye'deki Alevîlerin ve Bektaşilerin sorunlarına artan ilgisi. *Turkish Culture & Haci Bektas Veli Research Quarterly*, *64*, 169-184.

Erol, A. (2010). Re-imagining identity: The transformation of the Alevî Semah. *Middle Eastern Studies*, *46*(3), 376-390.

Göze, A. (2009). *Siyasal düşünceler ve yönetimler*. İstanbul: Beta Yayınları.

Güngör, Ö. (2012). Yolda Caferi olmanın sosyolojik anlamı: Alevîlik Caferilik ilişkisi. *Electronic Turkish Studies*, *7*(4), 1939-1959.

Kaymakcan, R. (2006). Türkiye'de din eğitimi politikaları üzerine düşünceler. *Ekev Akademi Dergisi*, *20*(10), 21-36.

Koçak, M. (2013). Alman kaynaklarında Alevîlik- Bektaşilik. *Turkish Culture & Haci Bektas Veli Research Quarterly*, *65*, 237-250.

Kurt, Z. Y. (2013). İngilizce yazılan yakın dönem araştırmalarında Alevîlik. *Turkish Culture & Haci Bektas Veli Research Quarterly*, *56*, 191-202.

Penman, L. T. I. (2014). A heterodox publishing enterprise of the thirty years' war: The Amsterdam Office of Hans Fabel (1616–after 1650). *The Library: The Transactions of the Bibliographical Society*, *15*(1), 3-44.

Sevinç, B. (2013). Ontolojik mekan siyasası ve mabet. *Turkish Culture & Haci Bektas Veli Research Quarterly*, *67*, 51-69.

Salihi, E. (2014). Irak: Savaştan yeni otoriterizme. *Journal of Academic Studies*, *15*(60), 217-222.

Tokarev, S.A. (2014). Şamanizm. *International Journal of Turkish Literature, Culture, Education*, *3*(3), 49-71.

Zürcher, E. J. (2008). *Modernleşen Türkiye'nin tarihi* (çev. Yasemim Gönen). İstanbul: İletişim Yayıncılık.

Başkanlık Sisteminin Türkiye'de Uygulanabilirliği Tartışmaları Ekseninde Türk Tipi Başkanlık Sistemi

Samed Kurban*

Öz: Bu çalışmada Türkiye'de 1980 darbesinden sonra sıklıkla dile getirilen başkanlık sistemi ve bu hükümet sisteminin Türkiye modeli üzerinde durulmuştur. 35 yıllık bir süreçte özellikle koalisyon hükümetlerinin zayıf ve parçalı görüntüsünün ve uygulamalarının uzun ömürlü olmamasının suçunun parlamenter sisteme yüklenmesi, başkanlık sistemi tartışmalarının çoğunlukla siyasî istikrar ekseninde yürümesine sebep olmuştur. Maalesef siyasî istikrarın sadece hükümet istikrarından oluştuğuna kanaat getiren düşüncelerin etkisiyle, güçlü yürütmeye duyulan ihtiyaç, genellikle analizlerin tek bir perspektiften yapılmasına neden olmuştur. Bu sebeple çalışmanın ilk başlığı siyasî istikrar ve hükümet istikrarı ikilemi üzerine olmuştur. Daha sonra detaylarına fazla inilmeden, klasik Amerikan modeli başkanlık sisteminin genel özellikleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu bölümden sonra Özal ve Demirel dönemindeki başkanlık sistemi tartışmalarına değinilmiştir. Son olarak Erdoğan döneminde yeniden alevlenen başkanlık sistemi tartışmaları ele alınarak özellikle son zamanlarda gündemi meşgul eden "Türk tipi başkanlık" modeli üzerinde durulmuştur. Erdoğan'ın başbakanlığı dönemindeki ilk 9 yılda hükümet modeli olarak benimsenmesini istediği Amerikan modelinden, 2012 yılından beri dile getirdiği Türkiye modeline giden süreçte yaşananlar analiz edilmeye çalışılmıştır. Sonuç kısmında ise Türk siyasal sisteminde uygun bir hükümet modeli oluşturacak düzenlemeler üzerine önerilerde bulunulmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Başkanlık Sistemi, Türk Tipi Başkanlık Sistemi, Siyasî İstikrar, Hükümet Sistemi, Erdoğan.

Giriş

Devletin temel işlev alanları olan yasama, yürütme ve yargının, görev yetki ve sorumluluk alanlarının, hangi organlar tarafından ne şekilde kullanıldığı meselesi esasen kuvvetler ayrılığı teorisinin özünü oluşturur. Söz konusu kuvvetlerden yasama ve yürütme arasındaki ilişki, bir başka ifade ile egemenliğin kullanılma biçimi ise bizi parlamenter sistem, yarı başkanlık sistemi ve başkanlık sistemi olmak üzere üçlü bir ayrıma götürür.

Türkiye'de 1921 Anayasası ile kabul edilen ve 1924 Anayasası'na kadar hükümet modeli olarak benimsenen meclis hükümeti sistemi hariç tutulursa, 1924'den günümüze yasama

* Arş. Gör., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü.
İletişim: samed_kurban@hotmail.com. Ondokuz Mayıs Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Kurupelit Kampüsü, 55139, Kurupelit/ Samsun.

ve yürütme arasındaki ilişki parlamenter sistemin esaslarına uygun olarak işlemektedir. Ancak 35 yılı aşkın bir süredir, hükümet modeli değişikliğinin gerekliliği üzerinde görüşler dile getirilmektedir. Benimsenmek istenen modelin başkanlık sistemi olması, özellikle koalisyon dönemlerinde yasama ve yürütme erki arasındaki ilişkiden kaynaklı sorunların gerekçe olarak gösterilmesine dayanmaktadır. Esasen 2011 seçimlerinden sonra hükümet sistemi değişikliğinin başkanlık sisteminden yana olması yönünde dile getirilen talepler, önceki dönemlerde ve siyasî iktidarlar zamanında ortaya konulan sebeplerden, özellikle de hükümet istikrarsızlıkları açısından farklılaşmaktadır. Bu doğrultuda benimsenmek istenen model için gösterilen örnek uygulama da Amerika Birleşik Devletleri olmaktan çıkmıştır. "Türk tipi başkanlık sistemi" adıyla 2011 seçimlerinden sonra Ak Parti iktidarı tarafından ortaya konulan model, Amerikan tarzı başkanlık sisteminden neredeyse en temel yönleriyle bir hayli faklı görünüm arzetmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti tarihinde 90 yılı aşkın bir süredir uygulanan parlamenter hükümet modelinin etkinliği üzerine yapılan tartışmaların çok boyutlu olarak irdelenmesi, bireysel isteklerin vücut bulduğu bir başkanlık sistemi üzerinde çalışıldığı yönündeki eleştirilerin anlaşılması için elzem görünmektedir. Bu sebeple farklı siyasî iktidarlar döneminde dile getirilen başkanlık sistemi taleplerinin arka planında yer alan dinamiklere bakmak gerekir.

Siyasî İstikrar-Hükümet İstikrarı İkilemi

Türkiye'de başkanlık sisteminin bir hükümet modeli olarak benimsenmesi yönünde ortaya konan görüşlerin dayandığı en önemli gerekçe hiç şüphesiz, Türk siyasal hayatında yer edinmiş koalisyon hükümetleridir. Yasama ve yürütme arasında sert bir ayrıma dayanan, yürütme organının tek başlı bir görüntü arz ettiği, başkanın ve yasama organının birbirlerinin görevlerine son veremedikleri başkanlık sistemi kurtarıcı bir hükümet modeli olarak görülmüştür. Özellikle son 35 yıldır bu minvalde dile getirilen başkanlık sistemi tartışmaları, Recep Tayyip Erdoğan'ın cumhurbaşkanlığı seçimi sürecinde ve cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra ise "Yeni Türkiye" vizyonu çerçevesinde hükümet istikrarsızlığı sebebinin önceliğini alan bir süreçte devam etmektedir. Tek başlı bir yürütme organının, kararların hızlı alınması yönündeki etkisiyle ülkenin bulunduğu konumdan daha ileri bir düzeyde olabileceğini savunan Erdoğan, hükümet istikrarsızlıklarının öncelikli sebep olmadığı bir başkanlık sistemi özlemini sürdürmektedir. Bununla birlikte, siyasal sistemin istikrarının sadece hükümet istikrarından geçtiği yönündeki ağırlıklı görüşler başkanlık sistemi tartışmalarının sağlıklı bir zeminde yürümesine engel olmaya devam etmektedir. Bu sebeple kısaca daha büyük bir resmi betimleyen siyasî istikrar olgusuna bakmak gerekir.

Siyasal istikrar, demokrasilerde parti sistemleri ve anayasal düzenlemelerle ilgili tartışmalarda temel bir temadır. Kısa ömürlü hükümetler, demokrasilerde ve diğer sistemlerde iyi olmayan bir başarının kanıtı olarak ele alınmaktadır (Powell, 1990, s. 13). Siyasal istikrarın

ya da siyasal istikrarsızlığın ele alınmasında dikkat edilecek bazı hususlar vardır. Bunlardan ilki, yukarıda bahsedildiği üzere siyasal istikrar kavramından neyin anlaşılması gereğidir. Hükümet etkinliği-uzunluğu, siyasal meşruiyet, sivil düzen (siyasal şiddet gösterileri, toplu protestolar, iç savaş), anayasanın dayanıklılığı, yapısal değişimin yokluğu gibi olgular siyasal istikrara ait en bilinen göstergelerdir (G. E. Tosun ve T. Tosun, 1999, s. 15). Bu bağlamda sadece parçalı koalisyon hükümetlerinin sergilediği istikrarsız yönetimler siyasal istikrarsızlığa yol açmamaktadır.

Siyasal istikrar ile ilgili olarak değinilmesi gereken diğer bir önemli faktör de etkinlik olgusudur. Parlamenter sistem istikrarlı hükümet sağlıyorsa aynı zamanda etkin hükümeti de sağlıyor demektir. İstikrar, etkinlikle beraber işleyen parlamenter demokrasinin göstergesi olarak değerlendirilir (Yavuz, 2000, s. 159). Tek başına siyasal istikrar kavramı demokratik siyasal sistemler için gerekli değildir. Toplumu şiddet kullanarak sindirdiği için genel olarak istikrarlı bir profil çizen otoriter rejimler, siyasî, sosyal ve iktisadî gelişmenin gerçekleştirilmesi ve ülkelerin iyi yönetilmesi olarak tanımlanabilecek etkinlik açısından başarısızdır (Kılınç, 2013, s. 402). Sadece uzun bir dönem içinde ülkeyi yönetmek yetmemek de aynı zamanda sisteme işlerlik kazandıran etkinlik de gerekmektedir. Hükümet sistemi ise Montesquieu tarafından idealize edilen kuvvetler ayrılığı teorisine göre, yasama ve yürütme arsındaki karşılıklı ilişkiler çerçevesinde ortaya çıkan üç modeli betimleyen bir ifadedir. Bu doğrultuda, parlamenter sistem, yarı başkanlık sistemi ve başkanlık sistemi, hükümet sistemini oluşturan modeller olarak ortaya çıkar.

Siyasî istikrarsızlığı sadece hükümet istikrarsızlığına indirgemek, bu noktada sorunların çözümü için gerçek manada bir çözüm önerisi getirmeye engel olabilir. Hükümet istikrarı, siyasal sistemin dengeli ve kararlı idamesinde yararlı olmakla birlikte, hükümet istikrarının her zaman istikrar yarattığını söylemek mümkün değildir (Yavuz, 2000, s. 463). O yüzden siyasî istikrar ile gerçekte tam olarak ne kastedildiği iyi anlaşılmalıdır.

Bir Hükümet Sistemi Olarak Başkanlık Sisteminin Genel Karakteristiği

Başkanlık sistemi denildiğinde bu hükümet modelinin en iyi uygulama örneği gösterdiği Amerika Birleşik Devletleri kastedilir ve bu ülkedeki ampirik uygulamadan hareket edilerek sistemin genel çerçevesi çizilir. Başkanlık sistemi; yasama ve yürütme arasında sert bir ayrımın olduğu, yürütme organının başkan denilen tek adamdan oluştuğu, bu yürütme organını oluşturan başkanın halk tarafından seçildiği ve gerek görevine başlarken gerekse görevini icra etmesi sırasında parlamentonun güvenoyuna ihtiyaç duymadığı, aynı şekilde kendisinin de parlamentonun varlığına son veremediği bir hükümet sistemidir.

Ortaya konulan bu tanımdan hareketle başkanlık sisteminin ABD'de yasama ve yürütme organları ekseninde nasıl bir tablo çizdiğine kısaca değinmek gerekir. Aslında bu modelin en önde gelen özellikleri arasında güçler ayrılığı ilkesine dayanması, görev sürelerinin sabit ol-

ması ve yürütmenin tek kişinin elinde toplanması bulunmaktadır (Akçalı, 2013, s. 406). Kuvvetler arasında sert bir ayrımın yaşanmasından kastedilen, hem yasama organının hem de yürütme organının birbirlerinin mevcudiyetlerine son verememeleridir. Zira ABD'de başkan da kongre de farklı zamanlarda yapılan seçimlerle sabit bir görev süresi için seçilir. Yürütme organı tek adam yönetiminin elinde somut bir görüntüye bürünür. Başkan hem hükümetin hem de devletin başı sıfatıyla ülkenin genel siyasetinden sorumlu başlıca aktör olur.

Başkanlık sisteminde tıpkı başkan gibi yasama organı da belirli bir süreliğine halk tarafından seçilir. Başkan halk tarafından, başkana yardımcı sekreterler (parlamenter sistemdeki bakanlar gibi) de başkan tarafından meclis dışından seçildiğinden yasama organında yürütmenin herhangi bir temsilcisi yer almamaktadır. Esasen sahip olduğu bu konum ile yasama organının bağımsızlığı ortaya çıkmaktadır (Keser, 2013, s. 431).

ABD'de 18. yüzyılda uzun tartışmalar sonucu vücut bulan başkanlık sisteminin aslında en önemli özelliği güçlü kral modelinin engellenmek istenmesidir. Bu ise yasama, yürütme ve yargının birbirini frenleyerek dengelemesi ile gerçekleşmektedir (Aydıntaçbaş, "İyi de bu başkanlık değil", 2015). Başkanlık sisteminde güçler ayrılığı çerçevesinde, görev ve sorumlulukları belirtilmiş olan yasama, yürütme ve yargı organları arasında frenleyici ve dengeleyici işleve sahip birtakım mekanizmalar geliştirilmiştir (Akçalı, 2014, s. 97). Kuvvetler arasındaki bu denge, yasama ve yürütme organının birbirinin işlevine kısmen katılmasının sağlanması ve birbirlerini bir ölçüde durdurma yetkisine sahip kılınmaları sayesinde gerçekleşmektedir (Erdoğan, 1996, s. 6). Vernon'a göre bu sistemi kuranlar kuvvetli devlet kavramından korktukları için devleti denetim altına almanın ve sınırlandırmanın gerekli olduğunu düşünmüşlerdir (Vernon, 1961, s. 123). Bu fren ve denge mekanizmasının araçları içinde başkanın kullandığı araçları veto ve dolaylı yasa teklifi oluştururken, kongre ise malî denetim yetkisini, impeachment yetkisini, antlaşmaların ve atamaların onaylanma yetkisini elinde tutmaktadır.

Özal ve Demirel Döneminde Başkanlık Sistemi Tartışmaları ve Ortaya Konulan Gerekçelerin Analizi

Türkiye'de başkanlık ve yarı başkanlık sistemlerinin kapsamlı olarak tartışılması ilk olarak 1980 yılında Tercüman gazetesinin düzenlediği Anayasa Semineri'nde ve Yeni Forum dergisinin önerdiği Anayasa Projesi'nde tartışma konusu yapılmıştır. Farklı kuruluşların dile getirdiği ortak görüş, salt bir başkanlık ya da yarı başkanlık modelinin benimsenmesi yerine cumhurbaşkanına özellikle hükümet krizlerini çözecek fesih yetkileri gibi güçlü yetkiler tanınması yönünde olmuştur. Bunun nedeni ise başkanlık sisteminin Türkiye için uygulanabilirliği tartışmalarında öncelikli olarak öne sürülen diktatörlük kaygılarıdır (Yazıcı, 2013, s. 159-160).

Başkanlık rejiminin model olarak Türk siyasal sisteminde yer alması gerekti ğini kuvvetle savunan ilk siyasetçi Turgut Özal olmuştur. Bunun arka planında yatan çeşitli sebepler vardır.

Bunlardan ilki 12 Eylül darbesinden sonra sivil hayata geçilmesiyle birlikte tek başına iktidar olan Anavatan Partisi Genel Başkanı Başbakan Turgut Özal'ın güçlü bir başbakan profili çizmek isteyişine karşılık her defasında Cumhurbaşkanı Evren tarafından engellenmesidir. Özal, planladığı birçok reformdan Bakanlar Kurulu'nu oluşturmak istediği kişilere kadar Evren ile anlaşmazlıklar yaşamıştır. Cumhurbaşkanı olduktan sonra planladığı reformları hayata geçirme noktasında istediği gibi bir ortam oluşmaması gerekçesine dayanarak tekrar başkanlık sistemi tartışmalarını gündeme taşımıştır. Vesayet altındaki rejimle icra etmek istediği uygulamaları hayata geçiremeyeceğini düşünmüştür (Fedayi, 2013, s. 684-685). Ayrıca uzlaşma geleneği zayıf olan Türkiye'nin koalisyon hükümetleriyle zaman kaybettiğini belirterek Türkiye'nin heterojen yapısına başkanlık sisteminin daha uygun olacağını dile getirmiştir. Ona göre bu, çoğunluğun seçtiği başkanın ülkenin bütünlüğünü temsil etmesi bakımından daha demokratiktir (Yılmaz, 2013, s. 630). Bütün bunların yanında Özal'ın hep birinci adam ya da tek adam olmaya yönelik tutkusunun da payı büyüktür. Amerikan sistemini benimsemek istemesinin arkasında bu yatmaktadır. "Benim önemli gördüğüm konu, Türkiye'yi belli bir noktaya götürebilmek. Bizim inandığımız bazı şeyler var. Onu ne şekilde yapmam daha güçlü olursa, orada olmaya çalışırım" şeklinde ifade ettiği beyanıyla Özal sadece kendi şahsında somutlaştıracağı sistemle Türkiye için uygulamaya koymak istediği reformlardan bahsetmiştir (Cemal, 1989, s. 122).

Özal esas itibariyle, halk tarafından seçilen bir devlet başkanını arzulamıştır. Anayasanın cumhurbaşkanına tanıdığı yetkilerin korunmasından yana olmakla birlikte görev süresinin en fazla iki dönemi kapsayan 5 yıllık bir süreyi kapsaması gerektiğini ifade etmiştir. Özal'ın yarı başkanlık sistemini andıran önerisi, ona yakın kaynaklara göre Amerikan tipi başkanlık modeli için bir geçiştir (Yazıcı, 2013, s. 160-161). Turgut Özal'ın kardeşi ve dönemin Malatya milletvekili Yusuf Bozkurt Özal da reformist kararların alınmasında başkanlık sisteminin uygun model olduğunu öne sürmüştür. Başkanlık sistemini Osmanlı sistemine benzeten Özal, "Başkanlık sistemi Osmanlı sisteminin bir nevi demokrasiye adapte edilmiş şeklidir" demiştir ("Başkanlık sistemini TBMM'de", 1992). Buna karşılık, Özal'ın bu istekleri kendisi için gündeme getirdiği iddia edilerek cumhurbaşkanlığı seçimi öncesinde Özal'ın siyasî gücünün sınırlanmasını istemediği yönünde tepkiler doğmuştur (Duman, 2013, s. 643).

Türkiye'de başkanlık sistemi ile ilgili tartışmalar Özal döneminden sonra, Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel döneminde, kendisinin Türk siyasal sistemi ile ilgili ifade ettiği fikirler ve önerilerle yeniden başlamıştır. Demirel Türkiye'de parlamenter hükümet sisteminin tartışılır hale gelmesinde, cumhurbaşkanlığı döneminde 1997 yılına kadar 4 yıl 3 ayda tam altı hükümet onaylamasının etkili olduğunu belirtmiştir. Koalisyon hükümetlerinin istikrarsızlıklarının siyasî istikrarsızlığı pekiştirdiğini söylemiştir (Duman, 2013, s. 644). Demirel yürütmenin güçlendirilmesini bir zaruret olarak görmüştür. Tek bir siyasî partinin mecliste çoğunluğu sağlayarak istikrarlı ve etkin bir hükümet kurması ihtimalinin azalmasını, seçmen kitlesinin toplumsal yapının ürünü olmayan yapay partiler arasında savrulmasını güçlü yürütme ar-

zusuna gerekçe olarak göstermiştir (Vergin, 2013, s. 452). Görev süresinin dolmasından aylar önce dahi hükümet sistemi tartışmaları konusunda görüşlerini bildirerek yeni dönemde cumhurbaşkanını halkın seçmesi gerektiğini ifade etmiştir (Duman, 2013, s. 649).

Demirel, başkanlık sisteminin doğru tartışılması gerektiği söyleyerek bütün olayın Türkiye'de meselelere tartışma zemininin bulunmaması olduğunu dile getirmiştir ("Cumhurbaşkanı 'Başkanlık sistemi", 1998). Başkanlık modelini kendisinden sonraki dönemlerde geçerli olmak üzere istediğini ifade eden, kendisinin bu yönde bir arzusunun olmadığı belirten bir diğer açıklamasında ise "Ben onu başkalarına havale ettim. Tartışılacak olan Türkiye'de istikrar arayışı. Eğer bulduysanız beni yormayın" şeklinde açıklamada bulunmuştur ("Cumhurbaşkanı Demirel", 1998).

Görüldüğü üzere her iki lider de başkanlık sistemi tartışmalarında klasik Amerikan modeli üzerinde durmakla birlikte, dayandıkları en önemi gerekçe koalisyon hükümetlerinin ortaya çıkardığı istikrarsızlık problemidir. Esasen her iki liderin de hükümet istikrarı noktasında makul karşılanmasını sağlayan koalisyon tecrübesi Türk siyasal hayatının kilometre taşlarından olagelmiştir. Ancak 1961 ve 2002 yılları arasında aralıklarla var olan 22 yıllık koalisyon döneminin, siyasî istikrarın sadece hükümet istikrarından ibaret olduğu çerçevesinde değerlendirilmesine yol açması, hükümet sistemi değişikliği taleplerinin neredeyse son 3 yıla kadar neredeyse aynı zeminde değerlendirilmesine yol açmıştır.

Erdoğan Döneminde Başkanlık Sistemi Tartışmaları ve Türk Tipi Başkanlık Modeli

Selefleri Özal ve Demirel gibi Recep Tayyip Erdoğan da Türkiye Cumhuriyeti'nin hükümet sisteminin başkanlık sistemi olması gerektiğini düşünmektedir. Erdoğan, 2003-2014 yılları arasında 11 yılı aşan başbakanlığı döneminde, farklı zamanlarda bu yöndeki görüşlerini beyan etmekle birlikte özellikle 2014 yılında cumhurbaşkanlığı makamına gelmesinden sonra başkanlık sisteminin yönetim modeli olarak benimsenmesi hususunda daha istekli bir tutum göstermektedir. Özellikle 2015 genel seçimlerinin bu noktada milat olması gerektiğini ifade eden Erdoğan, "Yeni Türkiye" vizyonu çerçevesinde başkanlık sisteminin daha güçlü ve kararlı bir yönetim modeli olarak benimsenmesi ile birlikte çok başlılığın yarattığı sıkıntılardan kurtulmanın mümkün olacağını dile getirmektedir. Erdoğan, klasik Amerikan modelinden farklı olarak Türkiye'ye özgü bir başkanlık sistemi modelini inşa edecek yeni anayasaya ihtiyaç duyulduğunu söylemektedir. Bu noktada "Türk tipi başkanlık modeli"nin nasıl bir hükümet modeli sunduğu ve arkasında yatan gerekçelerin irdelenmesi gerekir. Zira 2003 yılı Mart ayında göreve gelen ve kısa zaman sonra gönlündeki modelin Amerikan modeli olduğunu söyleyen Erdoğan'ın, özellikle son yıllarda ortaya çıkan Türk tipi başkanlık modeli arzusu nasıl açıklanabilir?

2002 genel seçimlerinden sonra 2003 yılı Mart ayında başbakanlık koltuğuna oturan Erdoğan, ülkedeki tüm kurumların halkla bütünleşmesi ve bir konsensüs sağlanması gerektiğini

kaydederek kendisi için ideal modelin Amerikan tipi başkanlık modeli olduğunu söylemiştir. Bu görüşüne dayanak olarak ise yasama ve yürütme arasındaki müdahalelerin ortadan kalktığı, kuvvetler ayrılığının sağlandığı bir sisteme ülkenin duyduğu ihtiyacı göstermiştir ("Erdoğan'ın hayali", 2003). Esasen Erdoğan'ın yasama ve yürütme arasında sert bir ayrıma ve tek adam iradesine dayanan başkanlık sistemini hükümet modeli olarak benimsemekteki isteğini, Ak Parti iktidarı öncesinde yaşanan koalisyon hükümetleri ile açıklamak makul bir yaklaşım olacaktır. Sadece 90'lı yıllardan 2002 genel seçimlerine kadar olan süreçte 9 koalisyon hükümetinin iş başına gelmesi, Erdoğan'ın klasik ABD hükümet sisteminden yana bir tutum göstermesinde önemli bir rol oynamıştır.

2003 yılında başlayan başkanlık tartışmaları kimi zaman yoğunlaşan bir şekilde gündemde kalmaya devam etmiştir. Ancak özellikle 2012 yılında detayları ortaya çıkan, Erdoğan'ın Amerikan modelinden Türk modeline geçiş yaptığı başkanlık sistemi önerisiyle tartışmalar farklı bir boyut kazanmıştır. Kamuoyunda "Türk tipi başkanlık modeli" olarak yer alan ve Amerikan tipi başkanlık sisteminden önemli ölçüde farklılaşan hükümler içeren maddeler, kuvvetler ayrılığının ihlal edildiği ve çok güçlü bir başkan yaratılmak istendiği tartışmalarına maruz kalmıştır. Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin "367 yeter oy" sayısı nedeniyle tıkanması ve "kapatma davası" gibi tecrübe edilen gelişmelerin Erdoğan'ın kuvvetlerin ayrılığını öngören Amerikan modelinden, şiddetle kuvvetlerin birliği eleştirilerine maruz kaldığı Türk tipi başkanlık modeline geçmesinde etkili olduğunu söylemek mümkündür (Kırmacı, 2013, s. 521). Taslağı hazırlayan komisyon üyelerinden Burhan Kuzu, ABD başkanlık sisteminden farklı bir model önermelerinin gerekçesini, ABD Başkanı'nın kararname çıkarma yetkisi bulunmaması nedeniyle tıkanıklıklar yaşandığını, Başkan'ın istediği yasaları çıkartmakta ve bütçesini geçirmekte sıkıntıya düştüğünü açıklayarak ifade etmiştir (Ataay, 2013, s. 273-274). Ahmet İyimaya, önerilen modelin bir teklif değil, taslak model olduğunu söylemiştir. Bu taslak model üzerinde çalışarak emek verdiklerini dile getirmiştir (İyimaya, 2013, s. 58).

Ak Parti'nin önerdiği başkanlık modelinde ABD'dekinden farklı olarak başkan hiçbir kayıt ve şarta tâbî olmadan TBMM'yi feshedebilecektir. TBMM de aynı şekilde erken seçim kararı almak suretiyle başkanın görev süresini sonlandırabilecektir (Erdoğan, 2013, s. 546).

> Madde 28- (1) Türkiye Büyük Millet Meclisi veya Başkan tek başına her iki organın seçimlerinin yenilenmesine karar verebilir. Başkanın ikinci döneminde Meclis tarafından seçimlerin yenilenmesine karar verilmesi halinde Başkan bir defa da aday olabilir (İyimaya, 2013, s. 60).

Bu uygulama başkan ile parlamento çoğunluğunun farklı partilerden olması durumunda doğabilecek uyumsuzlukların siyasî tıkanıklığa dönüşmesini önlemek için düşünülmüştür. Ancak erken seçim kararını ister başkan ister meclis alsın başkanlık seçimiyle parlamento seçiminin aynı gün birlikte yapılması öngörülmektedir. Oysa ABD başkanlık sisteminde başkanın parlamento üzerinde etkili olmasını engelleyen, başkanın, Temsilciler Meclisi'nin

ve Senato'nun farklı görev sürelerine tâbî olması ve Senato'nun yapılan ara seçimlerle üyelerinin bir kısmının yenilenmesi söz konusudur. Ayrıca başkan ile parlamento çoğunluğunun aynı ya da farklı partilerden olması durumunda dahi parti içi demokrasinin güçlü, parti disiplininin zayıf olması, partilerde uzlaşma kültürü yerleşmiş olması, partilerin ideolojik olarak katı olmamaları sebebiyle sistem işlemektedir. Oysa Türkiye'de aynı durumundan bahsetmek pek mümkün gözükmemektedir. Aynı gün yapılacak seçimler başkanın parlamentoda yer alacak çoğunluğu belirlemesini sağlayarak kuvvetler ayrılığı prensibini zedeleyecektir (Ataay, 2013, s. 275-276).

Kuvvetler ayrılığı ekseninde tartışmalara yol açan başkanın kararname çıkarabilme yetkisi, Ak Parti'nin öngördüğü başkanlık modelinin bir diğer özelliğidir.

> Madde 23- (1) Başkan, genel siyasetin yürütülmesinde ihtiyaç duyduğu konularda Başkanlık kararnamesi çıkarabilir. Bir konuda Başkanlık kararnamesi çıkarabilmesi için kanunlarda o konuyu düzenleyen uygulanabilir açık hükümlerin bulunmaması şarttır. Kişi hak ve hürriyetleri ile siyasi hak ve hürriyetler kararname ile düzenlenemez. Kararnameler ile kanunlarda aynı konuda farklı hüküm bulunması halinde, kanun hükümleri uygulanır (İyimaya, 2013, s. 60).

Erdoğan'a göre bu yetki başkanın genel siyaseti belirleme yetkisinin doğal bir sonucu olarak görülebilirse de başkanın kanunlarda belli bir konuyla ilgili açık hükümler bulunmadığını ileri sürerek yasama alanına müdahalesini açık hale getirmektedir (Erdoğan, 2013, s. 546). Şu an ki parlamenter sistemde, KHK çıkarma yetkisi olağan dönemde de olağanüstü dönemde de nihaî onay makamı olan TBMM'nin oluru ile işlerlik kazanmaktadır. Oysa Türk tipi başkanlık modelinde öngörülen başkana kararname çıkarma yetkisi ile klasik başkanlık sisteminin en önemli özelliği olarak gösterilen "kuvvetler ayrılığının sağlanması" ilkesi zedelenmektedir ("Nasıl bir başkanlık sistemi", 2015).

Türk tipi başkanlık modeli taslağında başkana bakanları, kamu görevlilerini, büyükelçileri, yüksek yargı mensuplarını, tek başına atama yetkisi verilmektedir (Ataay, 2013, s. 277).

> Madde 22- (5) Başkan ayrıca Anayasada verilen seçme ve atama görevleri ile diğer görevleri yerine getirir ve yetkileri kullanır (İyimaya, 2013, s. 60).

ABD tipi başkanlık sisteminden farklı olarak sistemi denetleyen herhangi bir mekanizmanın öngörülmediği atama işlemi ile çoğulcu demokrasinin ihlal edilerek belirli bir görüşü benimseyen kişilerin belirli makamlara getirilmesinin söz konusu olduğunu söylemek mümkündür. Bunların yanında yürütmeye bağlı idarî teşkilat üzerinde gözetim ve denetim yetkisine sahip ABD Başkanından farklı olarak, başkan "devlet başkanı" sıfatıyla anayasal kurumlar üzerinde gözetim yetkisine de sahip olacaktır. Ayrıca başkanın yasama organının onayı olmadan istisnaî rejime geçebilmesi ve bu dönemlere özgü kararname çıkarabilmesini öngören sıkıyönetim ve olağanüstü hal ilanı yetkisi gibi hükümler taslakta yer almaktadır (Erdoğan, 2013, s. 546-547).

Yanık'a göre Ak Parti'nin öngördüğü "Türk tipi başkanlık modeli" mevcut sistemin olmazsa olmaz unsurlarının değiştirilerek ortaya çıkan yeni bir sistemdir. Başkana verilecek yetkiler ile denetim ve denge sisteminin, dolayısıyla sistemin işleyiş mantığına aykırı bir durum ortaya çıkacaktır (Yanık, 2013, s. 667). Burhan Kuzu da Türk tipi başkanlık modeli önerisinin ortaya çıktığı 2012 yılından önce vermiş olduğu bir röportajda başkanın parlamentoyu feshedebilmesinin ve kanun yapma yetkisinin ABD dışındaki ülkelerde yanlış bir tipoloji oluşturduğunu belirtmiştir (Kuzu, 2011, s. 162). Özellikle başkanlık sisteminin olumsuz örneğini teşkil eden Latin Amerika ülkelerini yukarıda ifade edilen, Amerikan modelinden farklı olan yönlerinden dolayı dikkate almamak gerektiğini ifade eden Kuzu'nun görüşlerinin Türk tipi başkanlık modeliyle ters düştüğü görülmektedir.Çelik'in ifadesiyle, Türk tipi başkanlık sisteminde yasamaya, Osmanlı geçmişiyle uyumlu biçimde, neredeyse 1876 Anayasası'ndaki gibi yalnızca yasa yapma ile sınırlı bir işlev tanınmış, başkan ise güçlü yetkilerle donatılmıştır ("'Türk tipi demokrasi'nin", 2012).

2014 yılı cumhurbaşkanlığı seçimlerinin ardından, cumhurbaşkanlığı makamına oturan Erdoğan, başkanlık sisteminin hükümet modeli olarak benimsenmesi yönündeki görüşlerini daha yoğun olarak dile getirmeye devam etmiştir. Siyasi karizmasının milli irade nezdindeki gücünün başbakanlığı döneminden itibaren giderek arttığının farkında olan Erdoğan, cumhurbaşkanı sıfatıyla 2015 genel seçimlerin başkanlık sistemi için dönüm noktası olacağını yoğunlaşan bir şekilde ifade etmektedir. Bu doğrultuda Amerikan sisteminden farklı olarak Türk tipi başkanlık modeli üzerinde durmaya devam etmektedir. Beştepe Cumhurbaşkanlığı Sarayı'nda düzenlenen bir muhtarlar toplantısında, Meksika modelini örnek veren Erdoğan, başkanlık sisteminin Türk yönetim düşüncesinin genlerinde olduğunu söylemiştir. 2012 yılında Adalet ve Kalkınma Partisi'nin Anayasa Uzlaşma Komisyonu'na sunduğu başkanlık sistemine geçiş önerisinden pek de farklı görünmeyen bu modelde başkan 6 yıllık bir dönem için seçilmekte ve bir daha seçilme hakkına sahip olamamaktadır.Meksika modeli, başkan yardımcısı ve başbakanın olmadığı bir sistem olmakla birlikte, meclise yasa tasarısı sunma hakkına sahip olan başkan neredeyse tüm yetkileri elinde toplamaktadır ("Her şeyin başı başkan", 2015). Meksika modelinde öngörülen yeniden seçilme yasağı, yeniden seçilememenin yarattığı psikolojik baskı altında başkanın, akılcı olmayan, verimsiz, iyi planlanmamış politikalar izlemesi şeklinde tanımlanabilen topal ördek (lame duck) olgusuna yol açabilme tehlikesine sahiptir (Yazıcı 2014, s. 48).

Türk tipi başkanlık modeli farklı kesimlerden akademisyenlerin, siyasetçilerin, yazarların eleştirilerine uğramıştır. 11. Cumhurbaşkanı Abdullah Gül hükümet sistemi değişikliği noktasında, Türk tipi başkanlık sisteminin olmaması gerektiği ifade ederek ABD'deki gibi kuvvetler ayrılığının keskin bir şekilde ayrıldığı bir sistemin de demokrasiye uygun bir model olduğunu ve benimsenmesi gerektiğini ifade etmiştir ("Gül'den 'başkanlık' çıkışı", 2015). Aslında faklı birtakım kesimlerce dile getirilen eleştirilerin odak noktası, 21. yüzyıl Türkiye'sinde daha ileri ve çoğulcu bir demokrasi özlemine karşı bir konumda olan yönetim modelidir.

Sonuç

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin siyasî sistemi içinde 90 yıllık bir geçmişi olan parlamenter sistemin işleyişi sürecinde yaşanan birtakım sıkıntılar, hükümet sistemi değişikliği tartışmalarının her daim gündemde kalmasını sağlamıştır. Özellikle 1982 Anayasası ile birlikte yürütmenin güçlendirilmesi yolunda değişiklikler yapılarak bu minvalde yapılacak etkili düzenlemelerle işlerliği olan bir hükümet sisteminin, Türk siyasal sisteminin ilacı olacağı dile getirilmiştir. Ancak her ülke birçok farklı dinamik tarafından bir araya gelen ve kendisini diğer ülkelerden ayıran bir siyasî sisteme sahiptir. Ayrıca Türk siyasal sistemi için klasik Amerikan modeli başkanlık sisteminin bir kenara itilerek Türk tipi başkanlık modelinin benimsenmesi için güçlü ve makul sebepler ortaya konulamamaktadır. Özellikle 2012 yılında Anayasa Uzlaşma Komisyonu'na sunulan Türk tipi başkanlık modelinin kuvvetler ayrılığını hiçe sayan özellikleri, örtülü bir monarşik yapının sunulmaya çalışıldığı yönünde ciddi eleştiriler almıştır.

Buradan hareketle siyasî sistemde yapılabilecek hiçbir değişikliğin, Türk siyasal kültüründe var olan teamülleri değiştirmeyeceği açıktır. Araçsal ve kurumsal düzenlemeler, sadece yasama-yürütme ilişkileri bağlamında yaşanacak sıkıntıları çözmek için faydalı olabilir. Bu doğrultuda ABD tipi başkanlık sistemi ve ortaya çıkarabileceği sonuçlar itibariyle daha fazla eleştiriye maruz kalan Türk tipi başkanlık modeli yerine düşünmekten ziyade parlamenter sisteme işlerlik kazandıracak düzenlemeler yapmak daha yerinde olacaktır. Sağlam bir parlamento çoğunluğuna dayanmayan hükümetlere istikrar ve etkinlik kazandırmaya yönelik hukuk kurallarına yer veren rasyonelleştirilmiş parlamentarizm bu yönde atılacak adımlardan biri olabilir. Bunun dışında 2014 cumhurbaşkanlığı seçimleriyle birlikte ortaya çıkan yarı başkanlık sistemine işlerlik kazandıracak birtakım uygulamalara da gidilebilir.

Sonuç olarak, Türkiye'nin muasır medeniyetler seviyesine çıkması, güçlü bir yönetime ve ekonomiye sahip olarak modern kapitalist dünya sistemi içerisinde başat aktörlerden biri olması, Türk tipi başkanlık sisteminin antidemokratik yönetim modelinden geçmemektedir. Türk siyasal sisteminin sahip olduğu sorunların çözümü için temel argümanlarıyla oynanmış bir başkanlık modeli sisteminden daha fazlasına ihtiyaç olduğu aşikârdır.

Kaynakça

Akçalı, P. (2013). Genel özellikleri, yararları ve sakıncaları ışığında başkanlık sistemleri. *Yeni Türkiye Dergisi*, *51*, 406-411.

Akçalı, P. (2014). Siyasal istikrar ve başkanlık sistemi: Amerika Birleşik Devletleri örneği. *İ. Kamalak* (Ed.), *(Yarı) başkanlık sistemi ve Türkiye* içinde (s. 79-110).İstanbul: Kalkedon Yayıncılık.

Ataay, F. (2013). Adalet ve Kalkınma Partisi'nin 'başkanlık sistemi' önerisi üzerine değerlendirme.*Alternatif Politika Dergisi*, *5*(3),266-294.

Aydıntaşbaş, A. (2015, 5 Ocak). İyi de bu başkanlık değil. *Milliyet* gazetesi. http://www.milliyet.com.tr/iyi-de-bu-baskanlik-degil/siyaset/ydetay/2008851/default.htm sitesinden 05.02.2015 tarihinde edinilmiştir.

Başkanlık sistemini TBMM'de Özalcı milletvekilleri savunuyor, (1992, 11 Ekim), *Cumhuriyet* gazetesi, s. 5.

Cemal, H. (1989). *Özal hikâyesi*. Ankara: Bilgi Yayınevi.

Cumhurbaşkanı 'başkanlık sistemi doğru tartışılsın', (1998, 14 Temmuz), *Cumhuriyet* gazetesi, s. 7.

Cumhurbaşkanı Demirel 'Başkanlık sistemi benim için bitti', (1998, 24 Mayıs), *Cumhuriyet* gazetesi, s. 7.

Çelik. D. B. (2012, 24 Aralık). *Türk tipi demokrasi'nin son durağı: Türk tipi başkanlık sistemi*.T24.http://www.T24.com.tr adresinden 25 Şubat 2015 tarihinde edinilmiştir.

Duman, S. (2013). Türkiye için başkanlık sistemi değerlendirmeleri. *Yeni Türkiye Dergisi*,*51*, 636-662.

Erdoğan, M. (1996). Başkanlık sistemini doğru tartışmak.*Liberal Düşünce Dergisi*, *1*(2), 4-12.

Erdoğan, M. (2013).Başkanlık sistemi, demokrasi ve Türkiye.*Yeni Türkiye Dergisi*, *51*, 542-547.

Erdoğan'ın hayali Amerikan modeli, (2003, 21 Nisan), *Milliyet* gazetesi, s. 19.

Fedayi, C. (2013). Mazi, hâl ve istikbal boyutlarıyla başkanlık sistemi.*Yeni Türkiye Dergisi*, *51*, 679-691.

Gül'den 'başkanlık' çıkışı, (2015, 21 Şubat), *Birgün* gazetesi, s. 4.

Her şeyin başı başkan, (2015, 25 Şubat), *Vatan* gazetesi, http://www.gazetevatan.com/-her-seyin-basi-baskan--743795-gundem/ sitesinden 25.02.2015 tarihinde edinilmiştir.

İyimaya, A. (2013). Başkanlık sistemini tartışmak yahut Ak Parti modeli. *Yeni Türkiye Dergisi*, *51*, 519-524.

Keser, H. (2013). Başkanlık sistemi. *Yeni Türkiye Dergisi*, *51*, 430-438.

Kılınç, Z. A. (2013). Siyasal istikrar açısından başkanlık ve parlamenter sistemler. M. Aktaş ve B. Coşkun (Ed.), *Başkanlık sistemi karşılaştırmalı bir inceleme ve Türkiye için değerlendirmeler* içinde (s. 401-427). Ankara: Nobel Yayınları.

Kırmacı, R. B. (2013). Türkiye'de başkanlık sistemi tartışmaları.*Yeni Türkiye Dergisi*, *51*, 519-524.

Kuzu, B. (2011). *Her yönü ile başkanlık sistemi*. İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı.

Göktürk, G., (2015, 10 Şubat). Nasıl bir başkanlık sistemi. *Akşam gazetesi,* http://www.aksam.com.tr/yazarlar/nasil-bir-baskanlik-sistemi/haber-380455sitesinden 10.02.2015 tarihinde edinilmiştir.

Powell, G. B. (1990). Çağdaş demokrasiler: katılma, istikrar ve *şiddet*. Ankara: S Yayınları.

Tosun, G. E. ve Tosun,T. (1999). *Türkiye'nin siyasal istikrar arayışı başkanlık ve yarı başkanlık sistemleri*. İstanbul:Alfa Yayınları.

Vergin, N. (2013). Siyasal sistem arayışları ve yarı-başkanlık sistemi. *Yeni Türkiye Dergisi*, *51*, 449-455.

Vernon, M. C. (1961). *Devlet sistemleri mukayeseli devlet idaresine giriş*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

Yanık, M. (2013). Başkanlık sistemi ve Türkiye'de uygulanabilirliği. *Yeni Türkiye Dergisi*, *51*, 663-667.

Yavuz, K. H. (2000). *Türkiye'de siyasal sistem arayışı ve yürütmenin g*üçlendirilmesi. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Yazıcı, S. (2013). *Başkanlık ve yarı-başkanlık sistemleri Türkiye i*çin *bir değerlendirme*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Yılmaz, S. (2013). Başkanlık sistemi; ABD, Türkiye'ye örnek olabilir mi? *Yeni Türkiye Dergisi*, *51*, 617-635.

Diaspora Kavramı ve Türkiye'nin Diaspora Politikalarının Modern Teori Çerçevesinde Sosyo-Politik Bir Analizi*

Ergin Ulusoy**

Öz: Diaspora çağımızın en önemli toplumsal ve siyasî olgularından biridir. Diaspora teorisi kendi içerisinde klasik ve modern olmak üzere iki ayrı yaklaşım altında ele alınmaktadır. Bu noktada çalışmamız her iki yaklaşımı da değerlendirmekle birlikte açıklamalarında modern yaklaşımları çerçeve edinmiştir. Modern yaklaşımlar küreselleşme, ulus-aşırılaşma ve liberal demokrasi bağlamında bireye ve bireyci bir kolektiviteye odaklanmaktadır. Diaspora olgusunun Türkiye'de son yıllarda giderek daha fazla ön plana çıkmasına karşın, bir çalışma ve ilgi alanı olarak bilimsel yönü ihmal edilmiştir. Türkiye'nin devlet politikalarına bakıldığında da aynı ihmalkârlık göze çarpmaktadır. Türkiye,-diasporaya yönelik plan ve programlarını sahada gözlemlenen gereksinimlere, farklı baskı gruplarının yönlendirmelerine ve hepsinden de çok siyasî ve kültürel belirlenimlerine göre şekillendirmektedir. Bu bakımdan Türkiye'nin diaspora politikalarının tarihsel görünümünde Kemalist, militarist, merkeziyetçi ve ötekileştirici bir algının hakim olduğu görülmektedir. Çalışmamız bu kapsamda diasporanın öncelikle teorik açılımını yapmakta, akabinde ise Türkiye'nin diaspora politikalarının altında yatan tarihsel belirlenimleri modern yaklaşımlar bağlamında ve siyasî ve sosyolojik bir çerçeve içerisinde analiz etmektedir. Yazının kapsamı diaspora teorileri, küreselleşme, ulus-devlet, ulus-aşırılaşma, vatandaşlık, entegrasyon ve Türkiye'nin siyasî ve toplumsal tarihi olarak belirlenmiştir. Makalemiz bu anlamda Türkiye'de diaspora teorisini ve Türkiye'nin diaspora politikalarını incelemeye alan "Ulus-aşırı Siyasetin Bir Enstrümanı Olan Diasporanın İşlevselliği ve Türk Diasporasının İnşası" isimli doktora tezindeki verilerden derlenmek suretiyle hazırlanmış bir özet olma niteliğini taşımaktadır

Anahtar kelimeler: Diaspora Teorisi, Modern Diaspora, Diasporik Siyaset, Türk Diasporası, Yurtdışı Göç, Yurtdışı Türkler, YTB.

Giriş

Diaspora, göçün içerisinde bulunduğumuz zaman ve şartlar dâhilinde yerleşikleşmek, toplumsallaşmak, politikleşmek, kök salmak hedef ve arzuları ile nihayete erdiği nokta olarak belirginleşmektedir. Diasporizasyon, ulus-aşırı çağda modernizmin toplum modelini demokratikleştiren, insancıllaştıran ve çağcıllaştıran bir olgu olarak ortaya çıkmaktadır. Bu bakımdan diasporalar, demokrasi ve insan hakları bağlamında ortaya çıkan yeni top-

* Bu makale, 'Ulus-aşırı Siyasetin Bir Enstrümanı Olan Diasporanın İşlevselliği ve Türk Diasporasının İnşası' isimli doktora tezinin ilgili bölümlerinin derlenmesi ile hazırlanmıştır.

** Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Kamu Yönetimi Bölümü, Siyaset ve Sosyal Bilimler Programı'nda Doktora Programı'nı 2015 yılında tamamladı.
İletişim: erginulusoy@hotmail.com, Akarbaşı Mh. Bener Sk. Huzur Sit. C-9 Odunpazarı/ Eskişehir.

lumsal biçimlerden biri olarak görülmektedir. Ya da daha politik bir bakış açısıyla; modern ulus-devletlerin egemenlik alanındaki bir kırılma, toplumsal çöp olarak nitelenen gettoların öz farkındalık kazanarak denklik aradıkları bir demokratik toplumsal mücadele aracıdır.

Bununla birlikte diasporalarda da pek çok alanda olduğu gibi tek bir okuma, egemen bir zihniyet söz konusu değildir. Bu bağlamda diaspora çalışmaları iki farklı ön kabul üzerinden yürümektedir. Bunlardan ilki diasporayı en eski bağlamları içerisinde kabul eden ve yorumlayan klasik (etnografik) yaklaşım, diğeri ise özellikle 1980'lerle birlikte ortaya çıkan ve daha çok modern göçlerin küreselleşme, ulus-aşırılaşma ve post-modernizmle olan etkileşimleri etrafında incelenen modern yaklaşımdır. Öte yandan modern diasporaların varlığı ve gelişimi, liberal demokrasiler ve serbest pazar içerisinde hayat bulmaktan çok, Batı tipi demokratik sistemlere sahip ülkelerde görülmektedirler. Bu noktada bir baskı grubu olarak hareket eden diasporalar, zamanımızın en vazgeçilmez sivil toplum ögelerinden biri haline gelmiştir. Ancak bu noktada, köken ülkenin diaspora üzerinde tahakküm kurmaması veya bir angajman yaratmaması son derece önemlidir. Zira diasporayı kontrol altında tutmak veya klasik bağlamlara hapsetmek, diasporaya büyük zararlar verecektir. Bu bağlamda diasporalar zaman içerisinde *mesken ülke*[1] devletinin ve toplumunun ayrıştırıcı, izole edici kültüralist davranışları ve politikaları hayata geçirmesine, sosyal-liberal anlayışların eriyerek siyasal ve toplumsal alanlara muhafazakâr eğilimlerin hâkim olmasına etki eden bir katalizör haline gelecektir. Sonuçta hem diaspora hem köken ülke hem de topyekûn bir şekilde yabancılar, mesken ülke toplumu ve devleti için aranan antagonizmayı oluşturarak zihinsel bir sabite hapsedileceklerdir.

Türkiye ile diasporası arasında yukarıda açıklananlar kabilinden bir takım problemler yaşanmaktadır. Özellikle göç süreçlerine nüfuz ederek kendisini dayatan ve diasporayı adeta denetim altında tutmaya çalışan Kemalist merkezin otoritesi, diasporanın kendi karakterini tayin etmesine ve kendi özgün gelişme çizgisini yakalamasına engel olmaktadır. Bu durum iki yönlü, yani hem merkezden diasporaya hem de diasporadan merkeze doğru bir bozulmayı gündeme getirmektedir. Türkiye'nin diasporası ile yaşadığı sıkıntıların öncelikle demokrasi sorunlarına, Kemalist-militarist-otoriter devlet yapısına, militaristleşmiş toplumsal zihniyetine ve modernizme içkin varoluşsal eksikliklerine dayandığı söylenebilir. Bu anlamda Türkiye'nin diasporası ile arasındaki etkileşim bir dizi tarihsel gelişmenin günümüze yansıyan sonuçlarıyla doğrudan ilgilidir.

Çalışmamız bu kapsamda diasporanın tanımı ve tasnifleri üzerinde durmakta, Türkiye'deki bilimsel araştırmalar açısından yabancı bir kavram olan modern diaspora kavramına

1 Mesken ülke kavramı, yabancı metinlerde geçen 'hostcountry' ifadesine karşılık olarak üretilen yaşanılan ülke, yerleşilen ülke, ikamet edilen ülke gibi uzun ve her biri farklı bir anlama vurgu yapan karşılıkların yerine ilk kez anılan doktora çalışmasında kullanılmıştır. Böylece İngilizcedeki hostcountry kavramının eşdeğerlik arz eden bir kelime ile karşılanması, root-hostcountry ikilisinin köken-mesken ülke şeklinde pratik ve doğru bir yapıya kavuşturulması amaçlanmıştır.

eğilmekte, modern diasporanın ne'liğine ve nasıl'lığına ilişkin bir açıklama getirmektedir. Bununla birlikte çalışma göç disiplininin bakış açısını aşan, diaspora disiplinine ilişkin Türkiye'deki ilk spesifik çalışma olması bakımından özellikle Türkiye'nin politikaları tartışmasında önceki kaynakları kullanan bir derlemeden ziyade, kaynak teşkil etme ümidindeki kapsamlı bir tez çalışmasının kısa bir özeti niteliğindedir. Bu bakımdan diasporanın teorik açıklanışını takip eden bölümlerde bir öngörü oluşturabilmek maksadıyla çoğunlukla ilk kez tartışılan fikirlere ve kavramlara yer verilmiştir.

Diasporanın Kavramsal Boyutu ve Klasik ve Modern Diaspora Yaklaşımları

Diaspora kavramı sözlük anlamı itibarıyla bir ulusun veya inanç mensuplarının ana yurtları dışında azınlık olarak yaşadıkları yer; bir ulusun anayurdundan ayrılmış kolu demektir. Etimolojik kökenlerine inildiğinde ise diaspora sözcüğünün kullanımını eski Yunan'a kadar götürmek mümkündür. Yunanca 'ile' ya da 'sonucunda' anlamına gelen dia ve 'dağılma' anlamına gelen speiro sözcüklerinin bir araya gelmesiyle oluşan kavram, Antik Yunan'da, "bir anakentten (metropolis) çıkan insanların göç veya kolonizasyonunu tarif etmek için kullanılmıştır."(Cohen, 1997, s. ix). "Çok kısa bir zaman öncesine kadar, çok geniş Ermeni, Yunan ve Afrika diasporaları kayıtlarının bulunmasına rağmen, bu kavram daha çok Yahudilerin sürgün sonrası dağılmalarını ifade etmek için kullanılıyordu." (Butler, 2001, s. 190-192). Öte yandan speiro sözcüğünden gelen "sperm kelimesinin Yunanca kökeniyle kurulan ilişki, diasporanın cinsiyet-özellikli ve maskulen olarak tanımlandığı problematik tanımlara/tespitlere yol açmıştır. Diasporayı etnisite ile eşitleyen diğerleri diasporanın maskulen-özellikli bir kavram olduğunu iddia ederler." (Alinia, 2007, s. 32).

Diaspora disiplini içerisinde iki temel yaklaşım bulunmaktadır. Bunlardan ilki klasik yaklaşım, ikincisi ise modern yaklaşımdır. Klasik yaklaşımlar daha ziyade Yahudi, Ermeni, Afrika, Filistin diasporası gibi göçe bir zorunluluğun sebep olduğu, daha kapalı yapıdaki, anavatan miti ve dinsel-kültürel öğeler etrafında örülen kalın duvarlı bir yapıyı işaret etmektedirler. Michele Reis'in (2004, s. 46-49) Uluslararası Göç Dergisi'nde yayınlanan makalesinde de belirttiği üzere; klasik diaspora yaklaşımları, Yahudi diasporasının tarihsel deneyimini başlangıç noktası olarak almaktadırlar. Bu yaklaşım çerçevesinde şekillenen diaspora kavramı, sentrik bir yaklaşımın anlamını kuvvetlendirme amacı taşıyan kimlik unsurlarından biri olarak var olmaktadır. Bu bağlamda "diaspora, eski kavranışları doğrultusunda, diaspora ile diğer gruplar arasındaki bazı kültürel farklılıkları ima etmektedir." (Beck, 2006 aktaran Faist, 2010, s. 15) Yine aynı doğrultuda "diasporanın eski kavranışları, üyelerinin sosyal açıdan (politik, ekonomik, kültürel açılardan) mesken ülkelerine tam olarak entegre olmadığını, çoğunluk gruplarıyla aralarına sınırlar koyduklarını ve o sınırları koruduklarını ima etmektedir. Diasporanın bu kavranışı sıklıkla baskın bir çoğunluğun diaspora gruplarına karşı uyguladığı ayrımcılığa ilişkin bir sınır muhafazası ile alakalıdır." (Bhabha, 1994 aktaran Faist, 2010,

s. 13) Aklımızda veya hayalimizde iz bırakan mekânsal kökeni (mekân bağlantılı olarak var olan her şey), göç sürecinde beraberimizde taşımak mümkün olmadığından, bu yeri tüm "ruhu" ile birlikte mesken ülkedeki diasporaya taşımak ve ağların ve yapıların birbirleri ile bağlantılı hale gelmesini sağlamak için ortak hafıza ve değerleri cisimleştirip hayata dâhil edebilecek nesnelleştirmeler bulmak gereklidir. Böylece hem diasporanın kimlik ekseninde şekillenen varlığı kuşaklar arası aktarım yoluyla yaşama imkânı bulabilecek hem de fiziksel ve mental açıdan köklerinden uzak veya mobilize olmayan bireyler diaspora çatısı altında diğerleriyle buluşup birleşebileceklerdir. Amacın başarıya ulaşabilmesi; soyutlaştırılan kökene ilişkin hafıza ve değerlerin sembolleştirilmesi, seremonileştirilmesi, gelenekleştirilmesi ile mümkündür.

Bu sayede diasporik siyaset, gerek kökenle ve diğer diasporik yerleşim alanlarıyla kurulan her türden aşkın bağlantılar gerekse de ağ içerisinde yer alan herhangi bir unsurun doğrudan veya dolaylı olarak yaratacağı nicel veya nitel etkiler nedeniyle algı ve davranışlar üzerinden ulus-aşırı siyasî alan içerisinde resmedilebilecektir. Böylece Michelle Laguere'in de belirttiği üzere;

> "diasporik siyaset çalışmaları bizi, diasporik siyasetin ulus devlet siyasetinin görünürdeki karakterine eklediği hareketlilikten dolayı yalnızca ulus kavramının varoluşsallaştırılmasına (deessentialize) veya yeniden ele alınmasına değil, aynı zamanda bunu diasporanın kavranışı konusuna da uygulamamız için zorlayarak diaspora ve ulus-aşırıcılığın, sosyal bilimlerin cemaat, toplumsal alan, bağlılık gibi temel kavramlarını sorgulamak ve yeniden tanılamak için önemli birer unsur haline gelmesini" (Laguere, 2006, s. 163) sağlar.

Bu nedenledir ki;

> "ulus-aşırı veya diasporik bir bakış açısının, ulus-aşırı toplumsal alanlar gibi kendine özgü, emsalsiz toplumsal formasyonlar ve sınır-ötesi hareketler sürecinde yeni anlamlar kazanan vatandaşlık veya yerel politikalar gibi eski ulusal, uluslararası ve yerel kurumların tümüyle mücadele edebilmesi gerekir." (Faist, 2010, s. 33-34).

Modern yaklaşımlar ise, diaspora çalışmalarını herhangi bir kültürel merkezciliğin veya Yahudi diasporası gibi örnek diasporaların dominantlığında incelemek fikrine karşıdır. Modern diasporalarda öncelikle birey olarak var olan diasporanlar, mesken ülke toplumu içerisinde tutunabilmek ve ona katılabilmek için mücadele eder, toplum içerisindeki konumlarını ve toplumla olan bağlamlarını evrensel normlar ve insan hakları üzerinden kurarak hareket ederler. Bu anlamda "diasporanın yeni kavranışları ulus-aşırı boyutlu bir yayılım içerisinde kültürel melezleşmeye vurgu yapmaktadır." (Bhabha'dan aktaran Faist, 2010, s. 13) Dolayısıyla kavramın süreç içerisinde kazandığı yeni anlam, küreselleşmenin giderek görünürlük kazanmasına ve ulus devletin zayıflamasına paralel olarak, her türden göç ve dağılmanın sonuçlarıyla ilişkili hale gelmiştir. Bu noktada diasporanın kazandığı yeni anlam ve gelişim konusunda Tötölyan'ın şu ifadeleri dikkate değerdir:

> "Diaspora kavramının semantik alanı; göçmen, gurbetçi, mülteci, misafir işçi, sürgün, deniz aşırı topluluk ve etnik cemaat terimleriyle paylaşılmaya başlandı ve diasporalar ulus-aşırı alanların örnek toplulukları haline geldiler. Burada kastettiğim; ulusa dayalı olanlar gibisinden eski diasporalar yeniden şekillendirilirken, yenilerinin ise sınır aşan bilgi, fikir, imajlar ve müzik kadar insanlar, para ve kültür ürünlerinin de hızlandırılmış mobilizasyonu tarafından yeniden oluşturulduğudur." (Tötölyan, 2012, s. 55)

Bu anlamda Tötölyan'ın yazılarından anlaşıldığına göre, diasporaların ortaya çıkışı ve politizasyonu değişmelere koşut biçimde pek çok etmene bağlıdır ve artık en etno-sentrik ve kapalı diasporalar dahi modern yaklaşımların tanımlamalarından ve yöntemlerinden etkilenmeye başlamışlardır. Kaldı ki günümüzde diaspora kavramı, mekânsal anlamda bir vatanla ilişkilendirilmesi zorunlu olmayan, bu nedenle de Yahudi örneğindeki gibi geri dönüş hayali ve hatta ideolojisi geliştirmek zorunda olmayan bir olguya işaret etmektedir. Bununla birlikte yine Michelle Reis'ın (Reis, 2004, s. 47) bilhassa belirttiği gibi, modern yaklaşımlar çerçevesinde diasporalar illa bir kriz veya travmatik bir olay sonucu ortaya çıkmak zorunda da değildir. Özellikle küreselleşme bağlamında bakıldığında göçler artık yalnızca travmatik bir olaya veya bir felakete bağlı olarak meydana gelmemektedir. Değişen koşullarla birlikte yer değiştirmelerin koşullarında da değişmeler olmakta ve bu durum "fırsat kollayan" yeni diaspora örneklerini yaratmaktadır. Küreselleşme süreci ile yaygınlaşan ve kolaylaşan iş takipleri ve küresel iş fırsatları, emekli göçleri, öne çıkan eğitim fırsatları ve insanların birbirleri ile olan etkileşimlerini hızlandırıp, yoğunlaştıran her türden yurt dışı seyahatler, modern diaspora süreçlerinin canlandırılmasında etkili olmuştur. Söz ettiğimiz bu değişim kaçınılmaz bir durumdur; zira günümüz diasporaları artık yalnızca yoğun bir politik ve kültürel çatışmaya bağlı olarak değil, aynı zamanda küreselleşmenin tetiklediği "fırsatlara" bağlı olarak da şekillenmektedir. Dolayısıyla diaspora günümüzde artık her alanda hızla gelişen bir olgu olarak hem siyasî hem de toplumsal açıdan görünürlük kazanmaktadır denebilir.

Nihayetinde diasporanın kazandığı yeni anlam Georgiou'nun ifade ettiği gibi:

> "Diaspora... kan bağlarıyla belirlenen istikrarlı oluşumlar değil, dağınık nüfuslar ve/veya memleketler boyunca gerçek ve hayali bağlantıları devam ettiren merkezi olmayan kültürel oluşumlardır. Yeniden kavramsallaştırılmış haliyle diaspoaralar; kutsal, kabile toplumuna ait bir anavatanın arayışında olan bozulmamış, zorla ya da mecburiyetten yurdundan uzaklaştırılmış/dağılmış insanların amaç birliğinden ziyade farklı, karma ve heterojen kimlikleri barındıran geçirgen ve sürekli dönüşen sosyal ve kültürel oluşumlar olarak anlaşılır." (Georgiou, 2007 aktaran Ataman, 2012, s. 53)

Diasporanın bu yeni anlamında gönüllülük, bilinç ve organizasyonun kazandığı önem, onu giderek daha siyasî ve menfî bir zemine çekmiştir. Bu anlamıyla diaspora; hâkim unsurların bilinçli veya bilinçsiz, sistemli veya kendiliğinden gelişen şekilde uyguladıkları ötekileştirme, uzaklaştırma, yalıtma ve asimilasyona varoluşsal bir cevap niteliği taşımaktadır. Diasporada yaşayan göçmenler mesken ülkede kalıcı olmak, orada yaşamak ve kök salmak, mes-

ken ülkenin toplumuna ve yaşantısına entegre olmak iradesindedirler. Ancak söz konusu entegrasyon vizyonu, asimilasyona karşı ve onunla mücadele eden bir çerçevede gelişir. Diaspora içerisinde bir araya gelen göçmenler (gevşek veya sıkı) bir yapı kurmakta, sosyal, siyasal ve ekonomik bir mücadele vermektedirler. Söz konusu eylemsellik ve durumsal değişiklik, zaman içerisinde yaşadıkları ülkenin daha demokratikleşmesine ve küresel anlamda uygarlaşmasına destek veren bir takım siyasal-kültürel etkiler de doğurmaktadır ki bu, diyalojik bir demokrasiyi yaşatabilmek misyonunun başarıya ulaşabilmesi açısından oldukça önemlidir. Böylece kurumsallaşmış kimliği ve farklılıklarla birlik sloganı ile amaç ve vizyonunu görünürleştiren diaspora, siyasetin yalnızca nesnesi değil, aynı zamanda öznesi de olabilmektedir.

Türkiye'nin Diaspora Politikalarının Modern Yaklaşımlar Bağlamında Analizi

Türkiye'nin, diaspora konusunda farkındalığının oluşması ve harekete geçmeye başlaması, diasporanın göçten farklı bir disiplin ve konu olduğu dikkate alındığında, aslında çok da uzun geçmişi olan bir süreç değildir. Türkiye, bir önceki bölümde de görüldüğü şekilde konuya özellikle 2000'li yıllara değin alışageldiği gibi bir göç ve göçmenlik meselesi olarak yaklaşmıştır. Ancak yurt dışında yaşayan insanların mesken ülke toplum yapısı ve ekonomisi içerisinde sınıfsal-statüsel bakımlardan gelişme kat etmeye başlamaları üzerine, yurtdışı Türkler olgusunda göçmenlikten diasporalaşmaya doğru bir bükülme yaşanmaya başlamıştır. Böylece Türkiye de yaşanan değişime tepki vermiş, oluşmaya başlayan yeni durum içerisinde politikalarını revize etmek yönünde bir niyet ortaya koymuştur.

Bu, yurt dışındaki insanların bundan önceki dönemlerde nasıl bir muamele gördükleri ve ne şekilde değerlendirildikleri düşünüldüğünde, oldukça önemli bir adım olarak nitelendirilebilir. Ancak ne var ki açıkladığımız üzere, diaspora ve göç iki ayrı alan, yöntemleri, düşünme biçimleri, kapsamları, etkileri, sebepleri ve sonuçları farklı iki ayrı disiplindir. Bu bağlamda başlangıçta kısaca denebilir ki Türkiye'nin diasporalaşmaya ayak uydurmak amacıyla 2000'li yıllardan itibaren ve fakat özellikle de 2010 yılında Yurt Dışı Türkler ve Akraba Toplulukları Başkanlığı'nın (YTB) kuruluşundan sonra belirlediği politikalar ve ortaya koyduğu uygulamalar, teorik temelin noksanlığından dolayı Ortodoks bir devlet aklının egemenliğindeki göç politikaları ve yaklaşımlarının bir çeşit uzantısı biçiminde gelişmekte ve böylece diaspora olgusu lobicilik mefhumu ile karıştırılmakta, tam olarak idrak edilememektedir.

Bu doğrultuda mevcut diaspora politikamızın göç politikası kalıplarımızın uzantısı olarak devam eden beş temel alan üzerinde yükseldiği söylenebilir. Klasik politikalarımızın devamı olan bu beş alandan "ilki eğitim alanıdır, diğeri din alanıdır, üçüncüsü de çalışma alanıdır," (Erdoğan, 2014, s. 2) dördüncüsü ekonomi alanı ve beşincisi ise STK'lar alanıdır. Eğitim alanındaki örgütlenmemiz yurt dışına gönderilen öğretmenler ve bu öğretmenleri koordine edecek eğitim ataşeleri kapsamında ortaya çıkmıştır. Yurt dışında Türkçenin öğretilmesi için

mesken ülke devletlerince sağlanan boş saatlerde eğitim veya seçmeli ders benzeri yöntemlerle Türkiye kökenli çocuklara dil eğitimi verilmesi amacıyla yurt dışına öğretmenler gönderilmiştir. Bu öğretmenler Türkçenin yanı sıra Türkiye'nin kültürünü, tarihini öğretme görevi de üstlenmişlerdir. Bunun hemen akabinde ise gönderilen öğretmenlerin koordinasyonlarının ve faydalarının artması, eğitime ilişkin sorunların çözümü gibi amaçlarla eğitim ataşeleri görevlendirilmiştir.Bu kapsamda eğitim-öğretim hizmetlerin amacının kültür, dil ve tarih bilgisinin korunumu ve aktarımı, Türkiye'ye bağlılığın ve desteğin korunumu ve aktarımı, Türkiye kökenli toplumun asimilasyonunun önlenmesi ve otantikliğin korunması olduğu ifade edilebilir.Diaspora politikamızda ikinci alan din ataşelerinin kontrolündeki din hizmetleridir. Din ataşelerinin görevleri, yurt dışındaki insanlarımızın dinî gereksinimlerini karşılamak olarak ortaya konmuştur. Öte yandan amaçlara odaklanıldığında ise yurt dışındaki insanlarımızın göçmenlik kültürü içerisinde içine kapandığı bir ortamda Türkiye ile bağlarını korumak, dinî bütünlüklerini, kültürel bütünlüklerini ayakta tutmak ve aslında bir bakıma asimile olmalarını önlemek amacıyla yola çıkıldığı görülmektedir. Yani din ataşeleri daha ziyade dinî gereksinimlerin karşılanması ve toplumsal kodların en önemli belirleyenlerinden olan dinî-kültürel belirlenimleri canlı tutarak asimilasyonu önlemeleri, otantikliği korumaları amacıyla görevlendirilmişlerdir.Diaspora politikamızın bir diğer alanını ise çalışma ataşelerinin kontrolündeki çalışma ve sosyal güvenlik hizmetleri oluşturmaktadır. Çalışma ataşeliklerimiz, diasporanların iş yaşamında karşılaştıkları fizikî, sosyal ve hukukî koşulların iyileştirilmesi, karşılaşılan sıkıntıların aşılması noktasında destek vermektedir. Göç politikalarımızın uzantısı olarak diaspora politikalarımıza sirayet eden diğer iki önemli alan ise ekonomi ve STK'lar alanıdır. Bunlardan ilki olan ekonomi söz konusu olduğunda Türkiye'nin yurt dışında yaşayan girişimci Türkiye kökenlilerle geliştirdiği ilişkiler ön plana çıkmaktadır. Göç ile eşanlı olarak ortaya çıkan ve gelişen ekonomi politikalarımızın temel seyri, tarihsel izlek altında anlattığımız biçimde tek taraflı bir aktarım ve hatta sömürü düzeni biçiminde gelişmiş ve anavatanın diaspora üzerinde otoritesi söz konusu olmuştur. Diaspora kavramı gündeme geldikten sonra ise AK Parti ile söz konusu tek taraflılık nispeten kırılmış fakat bu kez de eski hasletler olan ekonominin ve iç siyasetin finansmanına bir de yurt dışı yönelimli lobicilik hedeflerinin eklenmesi, ekonomi ayağının kapsamını ve çapını genişletmiştir.Bunlara ilaveten yine salt ekonomik bağlamda, yurt dışındaki girişimcilerimizin devlet olarak Türkiye ve Türkiye'deki işadamı, sanayi, ticaret örgütlenmeleri ile olumlu ilişkiler geliştirmeleri, dünya'nın ekonomik kriz yaşadığı bir dönemde mesken ülke-köken ülke atımlı ticarete olumlu katkı yaparak üretim ve kârlılığa etki etmekte, onların önemlerini ve değerlerini hem içeriden hem dışarıdan arttırmaktadır.Ekonomik alanın ardından gelen son alan ise, STK'lar alanıdır. STK'lar, göç politikalarımız içerisinde de önemli yeri olan ve fakat diaspora kavramı ile birlikte yıldızı iyice parlayan bir konudur. STK'ları diaspora politikamızın temel alanlarından biri yapan şey; STK'lara yönelik olarak başlatılan görünür ve yoğun faaliyetlerdir. Yani STK'larla ilişkilerinde Türkiye gizli ve dolaylı müdahaleleri bırakmamakla birlikte, meşru, uzmanlığa dayanan, etkili ve etkin çalışmalar yapmaya da yönelmiştir.

Devletin diaspora politikasını biçimlendirirken benimsediği beş temel nokta bu şekildedir. Ancak bu noktaların açıklanması, devletin yurt dışı Türklerle diaspora politikaları bağlamındaki etkileşimini ve politikaların nasıl belirlendiğini anlamak açısından yeterli değildir.Dolayısıyla bu noktada diaspora politikamızın kaynağına inmek ve onu şekillendiren saikleri gün yüzüne çıkartarak pratiği teorik bağlamla irtibatlandırmak, yurt dışındaki Türkiye kökenlilerin diasporalaşmalarına ve devletin politikalarına dair diğer belirleyenlere de değinmek gerekmektedir.

Türkiye'de diasporaya yönelik politikalar iki ana yaklaşımın etkisi altındadır. İlki devletçi ve tözcü geleneğin klasik yaklaşımları, ikincisi ise ekonomik aktörlerin gündeme getirdiği lobicilik yaklaşımıdır. İlkinde Türkiye devlet olarak diasporaya kendi merkeziyetçi-Kemalist tarihsel-toplumsal okumaları üzerinden yaklaşmakta, buna göre bir yapılanma ve davranış tarzı belirlemektedir. Bu, Türkiye'nin ilk izleri kuruluş safhasında da görülebilecek olan ve temelde demokrasi sorunsalı çerçevesinde irdelenmesi gereken bir durum yaratmaktadır. İkinci yaklaşımdaysa serbest pazar içerisindeki ekonomik aktörler sahip oldukları ekonomik ve siyasal güçle devleti etkilemeye ve kendi istedikleri yöne kanalize etmeye çalışmaktadırlar. Buna göre ekonomik aktörler lobicilik ve ticaret bağlamında ele aldıkları diasporik etkileşimleri, diasporanın tanımlayıcı çerçevesine indirgeyerek oldukça pragmatik hatta yer yer oportünist bir yaklaşım yaratmaktadırlar. Bu yaklaşım içerisinde diasporanın toplumsal ve kültürel gelişim süreçlerinin özgünlüğü ikinci plana itilmekte ve diasporizasyon aktif olarak şekillendirilmeye çalışılmaktadır.

Bunlara ilaveten Türkiye'nin devlet olarak her şeyden önce diaspora politikaları oluşturmak için herhangi bir kılavuzunun bulunmuyor olması, en temel sorun noktasını teşkil etmektedir. Türkiye'nin diasporasına yönelik olarak oluşturduğu veya görev tanımının kapsamı dolayısıyla sorumluluk verdiği tüm kurum, kuruluş ve kişiler plan ve faaliyetlerinde deneyimleyerek farkına vardıkları sorunlar ve tarihsel önyargılar üzerinden hareket etmektedir. Nitekim bir örnek olarak YTB'nin organize ettiği sivil toplum inşasına yönelik organizasyonların, esasen devletin yurt dışında görmeyi arzuladığı sivil toplum tipinin diasporaya empoze edilmesi olduğu söylenebilir. YTB'ninbu türden faaliyetleri modern yaklaşımlar bağlamında ancak köken ülke otoritesini akışkan ve aşkın hale getirmenin bir yöntemi olabilir. Diasporanın ne'liğine ve nasıl'lığına karar ve yön verecek olan Türkiye olmamalıdır. Bu, yani diasporanın ne olacağı, nasıl olacağı vs. diasporanın zamanla ve kendi belirlenimleri içerisinde kendiliğinden doğacak, gelişecek ve rayına oturacak süreçlere işaret etmektedir.

Tabii bu noktada Türkiye'nin diasporası ile yaşadığı ve onlara yaşattığı en büyük sıkıntıların, öncelikle yaşadığı demokrasi sorunlarına, Kemalist-militarist-otoriter devlet yapısına, militaristleşmiş toplumsal zihniyetine ve kuruluş aşamasına dayanan modernizme içkin varoluşsal eksikliklerine dayandığı söylenebilir.

> "Osmanlı döneminde temelleri atılan modernleşme, Batı'dakinin aksine, ekonomik gelişmelerden değil, siyasî gelişmelerden kaynaklanmıştır. Üstelik yine Batı'dakinin aksine Türkiye'deki modernleşme aşağıdan yukarıya doğru, yani toplumsal alandan siyasî alana doğru değil, merkez olan siyasî alandan çevre olan toplumsal alana doğru inşa edilmiştir." (Kahraman, 2008 aktaran Baştürk, 2011, s. 57)

Türkiye gibi ulus devletin modernizm bağlamındaki inşasının gerekli sınıfsal ve teknolojik dinamiklerini taşımayan ülkelerde iktidar, merkezdeki güçlerin etkisi ile tepeden yapılandırılmakta ve ortaya otokratik yönetim biçimleri çıkmaktadır. Dolayısıyla Türkiye'de iktidar, çerçevesi ve niteliği taban tarafından belirlenmiş ve yine taban tarafından yapılandırılmış bir araç olmak yerine, tabanın üzerinde konumlanmış, onu tayin ve tanzim eden merkeziyetçi bir yapı ve amaç olarak ortaya çıkmıştır. Nitekim açıkladığımız belirlenim içerisinde Türkiye'nin demokratik sisteminin ve kültürünün, modernizmin belirlenimleri doğrultusunda ortaya çıkan militarist bir çerçeve ile sınırlı kalması, Türkiye'nin toplumsal ve kurumsal açıdan tayin ve tanziminin askerî ve bürokratik bir elit-merkez tarafından yapılmasıyla iyiden iyiye kanıksanmıştır. Ki bunun sebebi de, Murat Belge'nin (2012, s. 149-156-164) deeserinde uzun uzun açıkladığı üzere; Türkiye gibi zamanının III. Dünya Ülkesi konumundaki ülkelerde var olan orta sınıf yoksunluğunun, sahip olduğu toplumsal biçimlendirme ve toplumsal organizasyon yeterliliği nedeni ile askerî bürokratik elitlerle yamanmaya çalışılmasıdır. Dolayısıyla modernizmin zihin haritalarından ve yaşam pratiklerinden uzak bir Türkiye'de devletin sosyal mühendislik düşüncesi ile hareket etmesi, "kültürümüzün ahengi ve etkinliği bozar diye katılmayı reddetmeye yatkın hiyerarşik nitelikte" (Sarıbay, 2000, s. 48) olduğu da dikkate alındığında, toplumun bazı kesimlerinin hızla merkez dışına itilmesini kaçınılmaz kılmıştır.

Ancak öte yandan bugün içerisinde yaşadığımız dönüşüm yüzyılında Türkiye'nin de küresel ve bölgesel konjonktür gereği devlet yapısı ve demokrasi anlayışında gerçekleştirmek zorunda olduğu reformlar ve değişimler, diaspora konusunda da hızla uzun mesafeler alınmasını sağlayabilecek fırsatlar doğurmaktadır. Bu bakımdan bilhassa Kürt sorununun çözümlenmesi,dinî ve mezhepsel azınlıklara talep ettikleri demokratik hakların demokratik toplum anlayışı çerçevesinde verilmesi, siyaseten iktidara muhalif kesimlerin siyasî ve toplumsal alanlarda ötekileştirilmemesi, yeni sterilizasyon politikaları ve antagonistik toplum mühendisliği projelerinden uzak durulması sözü edilen fırsatların somut uygulama alanları olarak belirginleşmektedir. Fakat devletin politika ve uygulamaları farklı bir yön benimsendiğini göstermektedir. Bu anlamda diaspora içerisinde eski merkezlerin hızla çeperlere itilirken çeperlerde yer alan kesimlerin yeni merkez olarak konumlandırılmaya çalışıldığı görülmektedir. Bu durum iki uç, yani diasporanın yeni merkezi ile Türkiye devleti arasındaki siyasî ve ekonomik bağlaşıkların etik ve etik dışı şekillerde giderek artmasına ve diasporizasyonun tam da devletin en başından beri arzu ettiği gibi, Türkiye'nin emrindeki bir enstrümana dönüşmesine yol açmaktadır. Burada devletin stratejisi daha da güçlen-

mek için yurt dışındaki desteği arkasına almak, bu amaçla da yarattığı yeni merkezi güç halesi içerisine çekerek ekonomik ve siyasî bakımdan desteklemektir. Bu elbette AK Parti'ye has bir tutum değildir. Devrimin kurduğu teritoryel alanı tüm boyutlarıyla yeniden tanzim etmesinin doğurduğu sancıların daha sonra asker idaresi vesayeti altında zirve yapan bir ötekileştirme ve sterilizayon halini alması, tabandaki toplumsal kesimlerde biriken tepkinin siyaset içerisinde tarihsel bir "davaya" dönüşmesine yol açmıştır.

Türkiye'de ifade ve temsil olanakları kısıtlanan ve bastırılan gruplar için bir tür kurtuluş olan göç ve diaspora, siyasetin ideolojik zeminini besleyen, ekonomik finansmanını sağlayan bir tür yeni güç olarak belirmiştir. Bu, tabii ki devletin gözetimi ve izni ölçüsünde gerçekleşmiştir. Zira devlet içerideki otoritesini ve gücünü koruyabilmek için ancak beslediği kadar güçlü olabilecek bir "düşmana" ihtiyaç duymuştur. Fakat ne var ki iktidar rüzgârlarının yön değiştirmesi ile birlikte devletin olanaklarına erişim sağlamayı da başaran diasporanın muhafazakâr ve sağ tandanslı kesimleri, sahip oldukları potansiyelleri hızla somutlaştırmaya ve iktidar gücünü beslemeye başlamışlardır. Yani bir bakıma diasporanın (özellikle de Avrupa'daki diasporanın) yeni merkezinin genel niteliği ile iktidarın genel niteliği örtüşmeye başlamış ve diaspora ile Türkiye arasında simbiyotik bir ilişki biçimi doğmuştur. Lakin iktidarın giderek güçlenmesi ve modernist yönetim biçimlerinin ve ideolojilerin çözülmeye başladığı bir dönemde yeniden antagonistik bir iktidar ve bunun üzerinden gerçekleştirilecek bir toplumsal mühendislik projesine yönelmesi, diaspora için de Türkiye toplumu için de yıkıcı olacaktır. Dolayısıyla Türk diasporasının sağlıklı bir kendinden inşa süreci geçirebilmesi için en önemli gereksinim; devletin normalleşmesi, demokratikleşmenin sağlanması ve diaspora üzerindeki angajmandan vazgeçilmesidir.

Devletin normalleşmesi ve demokratikleşme, devlet ve toplum hafızasına hâkim yargıların değişmesine bağlı olduğundan bu konudaki ilerlemelerin zaman alacağı açıktır. Ancak bunun dışında da devlet politikaları odaklı olarak atılabilecek bazı adımlar bulunmaktadır. Çalışmamız içerisindeki son başlıkta uzun uzun açıklamaya çalıştığımız bu adımların özü; destekleyici, teşvik edici objektif, şeffaf, adil ve açık bir devleti vurgulamaktadır. Bu temel öğeler etrafında politikalarını ve kurumlarını yeniden düzenleyecek bir devlet, diasporanın gelişmesine de en büyük katkılardan birini vermiş olacaktır. Hatta bu sayede tözcü nedenlerle aşılması zaman alacak durumların yarattığı kimi sorunlar da başkaca politikalar ve mekanizmalar yoluyla aşılabilir. Burada objektiflik, şeffaflık, adalet ve açıklık gibi temel ilkeleri gündeme getiren güdülenme, diasporanın mesken ülke içerisinde varacağı en gelişmiş noktanın yine ancak diasporanın kendi doğal gelişimi ile ortaya konacak olmasıdır. Bu 'laissezfaire' anlayışından ziyade sağlıklı ve güçlü bir diasporanın ortaya çıkabilmesinin en iyi yolunun mesken ülkenin yaşam şartlarını birebir deneyimleyen, köken ülke ile bağları tarihselliği içerisinde değerlendirebilen ve mesken-köken dengesini en iyi yorumlayabilen unsur olarak diasporanın kendi kendisini inşasıdır. Oysa gelişimine müdahale edilmiş bir diasporanın tutum ve davranışlarının öngörülebilmesi veya eyleme geçmesindeki

temel saikleri ile toplumsal yapısının gerçekliğinin objektif bir şekilde açıklanabilmesi çok da mümkün olmayacaktır. Dolayısıyla bu tür bir diaspora devlet açısından da planların ve stratejilerin gerçekleştirilmesinde güçlü bir "partner" olmaktan uzak,konjonktür ve siyasal dalgalanmaların yarattığı öngörülemezliği nedeniyle güvenilmez, paradoksal bir araç haline gelecektir.

Türkiye'de bugün iktidarda olan muhafazakâr anlayışın, tarihsel olarak modernizmin yerel pratiği olan Kemalizm'e karşı olarak yapılanmış ve bu antagonizma içerisinde onunla eşanlı ve karşılıklı etkileşim içerisinde biçimlenmiş olması (modernizmin antagonistik yapısı uyarınca), varoluşsal olarak onun da modernizmin ve Kemalizm'in izlerini taşıyan bir muhteviyata sahip olmasını kaçınılmaz kılmaktadır. Ayrıca yine buna ilaveten muhafazakâr anlayış cumhuriyetle birlikte -siyasette zaman zaman iktidarda yer alsa da- öteki ve baskılanan olarak konumlandırılmış, dolayısıyla da baskı altında olan ötekinin sesi olarak sürekli iktidara yönelik olarak biçimlenmiştir. Fakat bugün iktidardadır ve bu nedenle artık felsefî, entelektüel argümanları sönümlenmiştir. Nitekim bize göre, bugünün Türkiye'sinde "iktidarda" bulunan muhafazakârlığın en büyük sorunu da budur. Bugün iktidarda olan AK Parti, muhafazakâr düşüncenin tarihsel amaçları ve hedeflerinin gerçekleştiği başarı nesnesi olarak somutlaşmıştır. Bu açıdan muhafazakâr düşüncenin yeni konjonktür içerisinde temelini teşkil etmesi gereken felsefî ve entelektüel havuz, nicelik ve nitelik bakımından son derece yetersiz olan politikleşmiş aydınlar (Sarıbay, 2000, s.147-149) (yani Sarıbay'ın deyimiyle sorgulayıp yeni bilgi üretmeyen ve yalnızca bilgi aktarımı yapan ve söylem üreten aydınlar)ve etkinliği ve etkililiği yeterli olmayan az sayıdaki akademisyen tarafından doldurulmaktadır. Dolayısıyla bugün Ak Parti, politikaları ve icraatlarıyla muhafazakâr pratiğin muhafazakâr felsefenin ve düşüncenin önüne geçtiği ters bir sürece işaret etmektedir. Tarihsel bağlamda pratiğin teorinin önünde gitmesi siyasî ve toplumsal alanın uzun süre kaldıramayacağı bir şeydir. Nitekim bu noktada AK Parti, yaşanan teorik yoksunluktan dolayı başlangıçtaki idealist çizgisinden giderek realist bir çizgiye kaymaya başlamış, var olan felsefî ve entelektüel eksikliğini eski Dışişleri Bakanı ve mevcut hükümetin Başbakanı olan Ahmet Davutoğlu'nun Stratejik Derinlik isimli kitabında ortaya konan vizyon ile doldurmaya çalışmıştır. Ancak bu noktada post-modern, ulus-aşırı ve çok kutuplu bir dünyada modernist bir realizm projesi izlenimi doğuran bu stratejik vizyon projesi, alışılageldik realist söyleme neo-muhafazakâr bir dinamizm kazandırmamasının yanında iktidarın ihtiyaç duyduğu felsefî/entelektüel yoksunluğun yerini doldurmaktan uzak görünmektedir.

İşte iktidarın yaşadığı bu ontolojik sıkıntı piyasa aktörlerinin de etkilemesiyle son derece pragmatik bir bağlam yaratmakta ve diasporayı kontrol edilebilir bir yapıya yönelik düşüncelerin kapsamına hapsetmektedir. Zira "eskiyi" sonlandırmak ve "restorasyon" yapmak iddiasında olan iktidarın dağarcığında yeni bir felsefî temel, yeni bir teorik zemin bulunmamaktadır. Dolayısıyla benimsenmiş olan bu kontrolcü-tahakkümcü çizgi, lobicilik çizgisine yakın bir çizgidir ve gerçekten de piyasa tarafından destek görmektedir. Piyasa, diasporanın

sahip olduğu bağlantıların devlet tarafından desteklenmesi ve güçlendirilmesi ile daha fazla pazar yaratmak, daha fazla iş fırsatı yakalamak itkisiyle hareket etmektedir ve bu, alışıldık iktidar ilişkilerinin devamını sağlayacağından oldukça avantajlıdır. Söz konusu durum, devletin inşasındaki sermaye bağlarına ışık tutmasının yanında, otoriter devletin hedefleriyle de uyum sağlamaktadır. Bu nedenle diasporayı lobicilik ekseninde gören tüm yaklaşımlarda oportünist ve biçimlendirici tutumlar egemendir ve diasporanın varoluşsal nitelikteki en temel toplumsal, siyasî, kültürel bağlamları ikinci plana atılmaktadır. Diasporanın bu trendi en az kayıpla atlatmasının yolu, devletin kendi uzun vadeli menfaatleri için diasporanın ne'liğine ve nasıl'lığına ışık tutacak bilimsel ve objektif bir çalışma başlatmasıdır. Zira bir yaklaşım tarzı benimsemek ve politikalar oluşturmak noktasında farklı çıkar ilişkileri, partizanlık, devletçilik gibi güdüler nedeniyle manipüle edilmiş verileri esas almak, devletin üzerinde durduğu zeminin de kaymasına yol açacaktır.

Diaspora Politikalarına İlişkin Temel Öneriler

Buraya kadar anlatılanlar ışığında sağlıklı bir diasporizasyonu mümkün kılabilmek için en temel adımların devletin demokratikleşmeye yönelik olarak atacağı adımlar olduğu açıktır. Fakat bununla birlikte sağlıklı bir diasporizasyona katkı sağlamak için devletin diasporaya yönelik demokratikleşme dışında da atabileceği bir takım adımlar, değiştirmesi gereken bazı politikalar, yaklaşımlar ve uygulamalar bulunmaktadır. Diaporizasyonun demokratikleşme ile olan eşanlılığı ve diasporizasyon konusunda yaşanan sıkıntılar dikkate alınarak, pratik ve politik bağlamda şu öneriler getirilebilir:

1-Türkiye'nin devlet olarak diasporaya ilişkin ivedilikle ele alması gereken ilk nokta; diasporanın ne'liğine ve nasıl'lığına ilişkindir. Önceki başlıklarda açıklamaya çalıştığımız üzere Türkiye'nin diasporaya bakışı ve yaklaşımları temelde iki ana koldan beslenmektedir. Bunlardan ilki, "devlet aklı" olgusu çerçevesinde ortaya çıkan kontrol edilebilir, araçsallaştırılmış, tözcü ve kapalı bir yapıya işaret eden, göçmenlik kavramını aşamamış klasik diaspora anlayışı; ikincisi ise, üretim ve finans güçlerince manipüle edilen ve lobicilik ile diasporayı aynılaştırarak sunan pragmatik hatta bazı örneklerinde oportünist anlayıştır. Bu bakımdan Türkiye devleti acilen diasporayı klasik ve modern bakış açılarının farklarını yansıtacak biçimde açımlayabilecek, diaspora konusunda bir yaklaşım, genel bir politik çizgi belirlenmesine kaynaklık edebilecek yeterlilikte bir çalışma hazırlatmalıdır.

2-İkinci önerimiz; devletin ilgili tüm birimlerinin yetkili kişileri, diaspora konusunda devlet adına çalışanları objektif ve dürüst çalışma konusunda uyarması ve teşvik etmesidir. Zira çalışanların partizanlık, devletçilik ve sair nedenlerle oto-sansür uygulaması, verileri manipüle etmesi, çalışmalarında gerçek sonuçları ve yorumları ortaya koymaktan imtina etmeleri devlet olarak Türkiye'nin diasporayı olduğundan daha da yanlış değerlendirmesine ve tamamen kaybetmesine yol açmaktadır. Dolayısıyla devletin doğru bir yaklaşım benimse-

yebilmesi ve doğru bir politika ortaya koyabilmesinin yegâne yolu, hoşa giden yahut gitmeyen gerçek verilere ve analizlere muhtaç olduğundan, gerçeklerin göz ardı veya örtbas edilmeyeceği bir çalışma iklimi sağlanması şarttır. Ayrıca yine kurumsal-kişisel ego çatışmalarının yaşanmaması, çalışma verimliliği sağlanması ve güvenilir sonuçlar elde edilebilmesi için dikeyden ziyade yatay örgütlenme biçimleri tercih edilmeli (nitekim YTB örneğindeki gibi örgütlenme modelleri merkezin hiyerarşisini ve otoritesini yerleştiren, kurumlar içerisinde kişileri güçlendiren ve önceleyen dikey modellerdir), liyakat esas olmalı, mümkün olduğunca merkezin ve bürokratik hiyerarşinin, diasporik çalışmaların kurumsal sınırlarını aşındırması önlenmelidir.

3-Üçüncü öneri olarak; Türkiye'nin yurt dışı misyonlarındaki görevlilerinin niteliklerini ve niceliklerini artırması, yeni politikaları ve planları doğrultusunda ihtiyaca göre yeni birimler oluşturması, kültürel ve düşünsel propagandanın yanı sıra diaspora ile etkileşimi de kuvvetlendirecek kurumlar, ofisler-irtibat noktaları, mekanizmalar dizayn etmesi gerekmektedir denebilir. Şu an için diasporaya propaganda sekreterliği gibi çalışan YTB ve Yunus Emre Kültür Enstitüleri, yeniden belirlenecek politikalar bağlamında buna benzer oluşumlara örnek teşkil edebilir.

4-Dördüncü adım olarak; Türkiye'nin diasporik etkinliğin ve etkililiğin yüksek olduğu ülkelerdeki akademilerde, Türkiye araştırmaları ve Türk Dili üzerine kürsüler kurulması, bölümler, programlar ve dersler açılması araştırmalar yapılması için politik, bürokratik ve akademik kanallarını devreye sokması; söz konusu ülkenin entelijansiyasının Türkiye ve diaspora temalı çalışmalar yapması için teşvik faaliyetlerinde bulunması; sergi, festival, panayır, sempozyum, seminer, konferans gibi etkinlikler organize etmesi veya edenlere destek olması; sinema, resim, fotoğraf, kitap, dergi, rapor vb. sanatsal ve düşünsel çalışmalara destek vermesi, bunları organize etmesi; ödüller ve yarışmalar düzenlemesi; özel günler, kokteyller tertip etmesi; sosyal akışın yoğun olduğu kamusal mekânlara görünürlüğü olan ve Türkiye ve diasporasına yönelik olumlu düşünce ve hisler geliştirilmesini sağlayacak eserler kazandırması, ilanlar ve reklamlar koydurması; gerekirse tüm bunlar için fonlar oluşturması ve finansal kaynak yaratması, hedefteki mesken ülkenin sanatsal, düşünsel ve kamusal yaşamına yönelik görünürlüğü olan, farkındalık ve fark yaratabilecek faaliyetlerde bulunması gereklidir denebilir.

5-Beşinci olarak; doğrudan diasporik faaliyetlerin, derneklerin, örgütlerin, kişilerin kendilerine ya da diasporaya ve devletin diaspora politikalarına katkı ve destek sağlayan kişi veya oluşumlara finansal ve manevi bakımlardan destek sağlaması gereği sayılabilir. Ancak her türlü devlet biriminin söz konusu kapsam dâhilinde gerçekleştireceği finansal veya manevi destekler şeffaf normlara dayalı olmalı, bunlara ilişkin bilgiler kolay ulaşılabilir ve araştırılabilir kılınmalıdır.

6-Altıncı olarak; bir önceki öneri ile ilişkili şekilde, yurtdışındaki saygın üniversitelerde diaspora konusunda öğrenim görmek isteyenlere veya yine bu kabilden üniversitelerde ya da ülkelerde diaspora alanında araştırma yapmak isteyenlere burs ve kredi olanakları sağlama gereği söylenebilir. Yine buna ilaveten Türkiye'de de (Oxford Üniversitesi'nde olduğu gibi) göçten ayrı, alanında önemli bilim insanlarını bünyesinde toparlayabilecek bir veya birkaç bölüm ya da en azından ileri gelen üniversitelerde yüksek lisans-doktora düzeyinde program açılması gerekmektedir. Öte yandan açılacak bölümlerin veya programların teşvik edici burs, araştırma ve kariyer olanakları sunması,bu bölüm ya da programlarda yalnızca Türk diasporası araştırmalarına yönelinmemesi, dünyadaki tüm diasporaların kapsama alındığı, çağın bilimsel koşullarına ve gereklerine uygun inter-disipliner bir eğitim felsefesi ve yöntemi benimsenmesi de Türkiye'nin diaspora araştırmaları ve devlet politikaları açısından oldukça önemlidir.

7-Yedinci önerimiz; devletin diasporaya ilişkin politika ve faaliyetlerinin objektif, adil ve şeffaf olmasıdır. Bu üç kriter devletin (devlet yönetiminde tutarlılık ve devamlılık prensibi gereği) hükümetlerle birlikte değişmeyecek mantıklı ve kabul edilebilir bir çizgi izlemesi, demokratikleşmesi ve aynı zamanda da diaspora ile sağlıklı bir etkileşim kurabilmesi açısından oldukça önemlidir.

8-Sekizinci önerimiz; devletin diaspora üzerindeki yarım asırlık tahakkümünden vazgeçmesidir. Türkiye'nin diaspora fakat özellikle de Avrupa diasporası üzerinde yarattığı angajman ve otorite, diasporanın gelişimini son derece olumsuz etkilemektedir. Devlet yönlü rüzgarların etkisi ile biçimlenen diaspora, modern bir çizgiye oturma arzu ve hevesi gösterse de, pek çok noktada devletin belirlenimleri ve stratejilerinin dışına çıkmak hususunda zorlanmaktadır. Bu noktada bilhassa entelektüel çekirdeği oluşturan kesimlerle yaşanan ihtilaflar ve pek çok kesimin diaspora kapsamı içerisinde kıymetlendirilmemesi de diasporaya zarar vermektedir.

9-Dokuzuncu olarak; bir önceki madde ile ilişkili biçimde devletin Diyanet İşleri, DTİB-Diyanet Vakıfları, YTB, ataşelikler, müşavirlikler gibisinden toplumsal yapıyı biçimlendirmeye, kategorize etmeye, katmanlaştırmaya ve dikeyleştirmeye yarayan araçlarının bir kısmını yeniden programlaması, bir kısmını ise alandan tamamen çekmesi gerekmektedir. Bu doğrultuda bilhassa kültürel ve toplumsal yaşama yönelik etkileri olan kurumların Ankara merkezli politikaların pedagojisini ve manipülasyonunu yapmayı acilen bırakması gerekmektedir.

10-Onuncu önerimiz YTB bünyesinde oluşturulan danışma kurullarının, devlet aklının ve devlet iktidarının yeni bölüşüm içerisinde de korunmasına hizmet ettiğinden, kaldırılmasıdır. Diaspora içerisinden ve devlet içerisindeki kurumlardan gelen insanların aynı masa etrafında bir fikir teatisine girmesi, uzlaşma araması veya politika ve stratejiler belirlemesi kulağa hoş gelmesine karşın aslında devletin dolaylı yollardan diaspora için liderlik tayin etme ve tayin edilmiş liderler aracılığıyla da diasporayı kontrol altında tutma arayışı olarak

değerlendirilmelidir. Dolayısıyla YTB bünyesindeki albenisi olan danışma kurulları vb. de esasen diasporayı içten içe kemirmekten ve onun özgünlüğünü, kendi gelişim çizgisini ve kendi belirlenimlerini sekteye uğratmaktan öte bir işleve sahip olmayacak, devletin panopticon mimarisini diasporik düzlemdeki yeni paylaşım kavgasına taşıyacaktır.

11-On birinci olarak; yetki çakışması sorununa çözüm getirilmesi gereği ifade edilebilir. Yurt dışında görev ve sorumluluk alan YTB, Yunus Emre Kültür Enstitüleri gibi kurumlar; kendi özgün kararlarını vermek, politikalar oluşturmak, planlar yapmak noktasında Ankara'ya göbeğinden bağlı durumdadır. Aldıkları kararlar ve faaliyetler zaten hiçbir şekilde Ankara'nın tezlerine ve bakış açılarına aykırı olamayacağı gibi Ankara'dan onay almadan harekete geçme şansları da yoktur. Yurt dışı odaklı faaliyet gösteren birimler bu konuda oldukça dertlidir. Nitekim bu konuda son olarak Berlin Yunus Emre Enstitüsü'nün yeni başkanı Prof. Dr. Faruk Akyol, Radikal gazetesinden Müge Akgün'le yaptığı röportajda bu konuya açıkça değinmektedir (Akyol'dan 2014aktaran Akgün, 2014). Gerek Kültür Bakanlığı, gerek Dışişleri Bakanlığı, gerek Çalışma Bakanlığı, gerek Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı vd. yurt dışı odaklı olarak görev yapan kurum ve kuruluşların kendi özgür politikalarını ve planlarını ortaya koymasına müsaade etmemektedir. Bu noktada sıkıntının ana kaynağı, Ankara'nın, otoritesini paylaşmak istememesi ve kendi belirlediği çizginin harfiyen uygulanması arzusu doğrultusunda yaşadığı güvensizliktir.

Buraya kadar saydığımız on bir madde, bizim çalışmamız neticesinde parmak basmak istediğimiz temel noktaları ortaya koymaktadır. Yaptığımız tespitler ve getirdiğimiz öneriler, çalışmamızın izleği ve ruhu bağlamındaki ana hususlara odaklanmakta, teorik düzeydeki temel sorunlara ışık tutmakta, alt-yapının önemine vurgu yapmaktadır. Çalışmamız devlet politikalarını mesele edinmesinden dolayı tespit ve önerilerimiz devlete yönelik bir değerlendirme çerçevesiyle sınırlandırılmıştır.

Sonuç

Sonuç olarak tüm açıklananlar ışığında, diasporizasyon sürecinin devlet tarafından yanlış anlaşıldığı ifade edilebilir. Zira Türkiye açısından diaspora bir koz, bir araç, bir çeşit etki ajanı olarak değerlendirilmektedir. Oysa çalışmamızın temel bakış açısını oluşturan modern diaspora yaklaşımları bunun tam tersi bir izlek çizmektedir.

Bu bağlamda Türkiye'nin diaspora algısında ve mevcut politikalarında belirginleşen birkaç temel dayanak noktası, birkaç yöntem, düzlem ve refleks bulunduğu gözlemlenmektedir. Bu bakımdan Türkiye'nin toplumsalı sindirmek üzerine kurgulanmış otoriter devlet anlayışının diaspora konusuna da kendi demokrasi sorunsalının sınırları çerçevesince yaklaştığı, tahakkümcü, obez bir merkez etrafında mekanize, memur bir diasporik yapı inşa etmeye çalıştığı görülmektedir. Bu bağlamda Türkiye devletinin kimi uygulamaları, hedefleri ve görünümleriyle modern diasporayı çağrıştırsa da esas itibarıyla tözcü, klasik bir diaspora

anlayışında ısrar ettiği söylenebilir. Ancak elbette ki diaspora toplumsal bir oluşum, organik bir yapı olduğundan değişimlerden etkilenmemesi ve devletin (hem mesken hem köken ülke devletinin) otoritesini sorgulanır kılan bir iklime ulaşmaması mümkün değildir. Bu değişim ve dönüşüm bir bakıma devlet için de elzemdir. Zira ulus-aşırılaşma ve küreselleşmenin artan etkisi ve diasporizasyonun, toplumsalın tanımına getirdiği yeni yorum ve vizyon, devletin de ontolojik menfaatleri açısından icabet etmesi gereken bir akış yaratmaktadır. Bu bağlamda modern karakterli bir Türk diasporasının inşası için devletin bazı hasletlerini ve politikalarını gözden geçirmesi, yeni bir başlangıç yapması gerektiği söylenebilir.Bu açıdan çalışmamız, günümüzde yanlış anlaşıldığı açık olan diaspora konusunu açıklamak ve Türkiye'nin pratikteki yanlışlıklarını tespit ederek devlet odaklı bir takım öneriler getirmeye çalışmıştır.

Kaynakça

Akgün, M. (2014,28Ağustos). Almanya'daki üç milyon Türkiye kökenlinin bir münevver kesimi yok [Faruk Akyol ile yapılan röportaj]. *Radikal*. http://www.radikal.com.tr/yazarlar/muge_akgun/almanyadaki_uc_milyon_turkiye_kokenlinin_bir_munevver_kesimi_yok-1209380 adresinden 20.08.2014 tarihinde edinilmiştir.

Alinia, M. (2007). *Diaspora mekânları: Kürt kimlikleri öteki olma deneyimleri ve aidiyet politikaları* (çev. F. Adsay). İstanbul: Avesta Yayınları.

Ataman, B. (2012). *Kozmopolitan hayatlar-diasporik kimlikler*. İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık.

Baştürk, E. (2011). Demokratik devletin gerekleri ve Türkiye. *Liberal Düşünce Dergisi*, Yıl: 16, Sayı *61-62*, 49-61.

Belge, M. (2012). *Militarist modernleşme: Almanya-Japonya-Türkiye*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Butler, K. (2001, October2). Definingdiaspora: Refining a discourse. *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*. Retrieved March16, 2011, fromhttp://sites.middlebury.edu/nydiasporaworkshop/files/2011/04/Defining-Diaspora1.pdf

Cohen, R. (1997). *Global diasporas: An introduction*. London: UCL Press.

Erdoğan, Murat (2014) Türk Diasporası ve Türkiye devletinin diaspora politikaları konulu mülakat kaydı, Görüşme günü: 09.04.2014, Görüşme saati: 14.00/15.10, Görüşme yer: Hacettepe Üniversitesi/ Göç ve Siyaset Araştırmaları Merkezi/Doç. Dr. Murat Erdoğan'ın odası

Faist, T. (2010). Diaspora and transnationalism: What kind of dance partners? In R. Bauböck, &T. Faist (Eds.), *Diaspora and transnationalism: Concepts, theories and methods* (pp. 9-35). Amsterdam: Amsterdam University Press.

Laguerre, M. S. (2006). *Diaspora-politics and globalization*. New York: Palgrave Macmillan

Reis, M. (2004).Theorizing diaspora: Perspectives on "classical" and "contemporary" diaspora. *IOM International Migration*, *42*, 41-60. Retrieved January 24, 2012, fromhttp://www.polsci.chula.ac.th/jakkrit/anthro/Borderland_files/Theorizing%20 Diaspora.pdf

Sarıbay, A. Y. (2000). *Kamusal alan, diyalojik demokrasi, sivil itiraz*. İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım.

Tölölyan, K. (2012). *Diaspora studies: Past, present and promise*. Internaional Migration Institute/ University of Oxford/ Diasporas Programme, Working Papers-Paper 55, April.

Rus Dış Politikasında Ukrayna Krizi ve Türkiye'ye Etkileri

Merve Suna Özel*

Öz: Suriye krizi ardından Ukrayna krizi ile birlikte Rusya ve Batı arasındaki ilişkilerde hızlı değişimler yaşanmıştır. Suriye krizi bağlamında Rusya, Çin ile birlikte hareket ederek sürecin başından itibaren istikrarlı politikasını sürdürmüştür. Ukrayna'da yaşanan olaylar karşımıza Suriye krizinde öne çıkan ve küresel liderliğe soyunan Rusya'nın gücünü göstermesi açısından yeni bir deneme alanı oluşturmuştur. Ancak Ukrayna krizi ve neticesinde gelinen süreç Rusya açısından farklı bir tablo ortaya koymuştur. Kırım'ın Rusya'ya bağlanması ile birlikte Ukrayna'da yaşanan sorunlar ve iç savaş Ukrayna'da olduğu kadar Rusya için de dengelerin bozulmasına yol açmıştır. Bu çalışmada, ilk olarak Rusya-Ukrayna ilişkileri tarihî perspektif incelenecektir. Ardından 2014 yılı itibari ile küresel bir sorun olan Ukrayna krizinin Rus dış politikasındaki yansımaları ele alınarak Ukrayna ve Kırım krizleri ekseninde gelinen son nokta ve Rusya'nın uluslararası alanda yaşadığı sorunlara ve Batı ile ilişkilerinde yaşanan gergin sürece değinilecektir. Nihaî olarak ise küresel bir kriz haline gelen bu sürecin Türkiye'ye etkileri incelenecektir. Rusya, Türkiye ilişkilerindeki yansımalarında Karadeniz'in durumu ve iki ülke arasında ticarî ortaklığın yanı sıra enerji politikaları bağlamında gelinen nokta ortaya konacaktır.

Anahtar kelimeler: Rusya, Ukrayna, Türkiye, Enerji, Kırım.

Giriş

Yaklaşık 75 yıl süren SSCB yönetiminin sona ermesi ile Rusya'nın büyük güç statüsü de sona ermiştir ve ABD'nin başı çektiği Batı Blok'u kazanan olmuştur. Böylece gerek uluslararası alanda gerek ise de Rus halkları bağlamında mağlup bir Rus Devleti bakışı ortaya çıkmıştır. "İmparatorluklarının" çöküşünü hazmetmekte zorlanan Ruslar, pek çok alanda da kayba uğramıştır. Rusya, Kazakistan ve Ukrayna'daki verimli tarım alanları, Özbekistan'daki pamuğu, Azerbaycan ve Orta Asya'daki petrol ve doğalgaz kaynaklarını da kaybetmiştir. Diğer taraftan bu kayıpların yanı sıra Ukrayna ve Gürcistan'ın bağımsızlığı ile Karadeniz'deki jeostratejik üstünlüğünü de kaybetmiştir. Ayrıca Çarlık döneminden itibaren baskın güç olan Rus halkı ise kaybedilen topraklarda, ikinci sınıf bir konuma düşerek kendi topraklarında yabancı devletler ile karşı karşıya kalmıştır (Marlene, 2009, s. 120, 121; Tuminez, 2000, s. 183, 184).

Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin, Aralık 2014 tarihinde gerçekleştirdiği ulusa sesleniş konuşmasında Winston Churchill'in, Sovyetler Birliği ile ilgili ortaya koyduğu "Demir Perde"

* Arş. Gör., Kırıkkale Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Doktora Öğrencisi, Gazi Üniversitesi, Siyaset ve Sosyal Bilimler.
İletişim: mervesuna@yahoo.com, Kırıkkale Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Yahşiyan/Kırıkkale

söyleminin, bugün Batı tarafından Rusya'ya karşı uygulandığını ifade etmiştir. Putin'in bu söyleminin nedeni Ukrayna krizi ile birlikte Rusya'nın uluslararası alanda yaşadığı sıkıntılardır. Bu bağlamda Putin, Rusya'ya karşı Batı tarafından yürütülen ekonomik yaptırımları işaret ederek Rusya için zor günlerin yaklaştığını belirtmiştir. Ancak bu zor günlerin getirisi ise Rusya ve milliyetçiler açısından Kırım'ın Rusya'ya katılması olmuştur ("Putin Accuses", 2014). Putin dönemi Rusya'sında etkili önemli düşünürlerden Dugin (2003) ise Ukrayna'yı ele alırken her daim imparatorluk özlemi ekseninde yaklaşmaktadır. Genel anlamda Ukrayna, özelde ise Kırım meselesi Ruslar açısından sadece toprak kaybı olarak değil, tarihî bağların ve özellikle de milliyetçi grupların en hassas noktasını teşkil eden bir kayıp olarak görülebilir. Tam bu noktada Kırım'ın önemi öne çıkmaktadır. Ukrayna krizi ile birlikte Kırım'ın Rusya'ya bağlanması ile ilgili olarak Putin, Ruslar için "Kudüs'te bulunan Tapınak Tepesi'nin Müslümanlar ve Yahudiler için taşıdığına benzer kutsal bir değer taşımakta" ("Putin: Crimea", 2014) olduğunu belirtmiştir. Bu ifade, Rus milliyetçi zihin yapısının derin izlerini taşıyan bir açıklama olarak görülmektedir. Nitekim Rusların Ortodoks Hristiyanlığı kabul edişi noktasında büyük öneme sahip olan bu coğrafyaya yapılan vurgu noktasında, Knez Vladimir'in burada vaftiz olması ve daha sonra 3. Roma Teorisi'nin temellerinin atılması açısından önemlidir.

Bu çalışma kapsamında da Rus dış politikasında Ukrayna krizi incelenerek, Ukrayna'da yaşanan çatışmaların tarihî ve toplumsal açıdan nedenlerine kısaca değinilmiştir. Çünkü ülkede yaşanan iç savaşın temelleri tarih ve toplumsal yaşanmışlardan kaynaklanmaktadır. Bu açıdan Rusya'nın sürece dâhil oluşu ve akabinde takip ettiği politikalar Kırım'ın ilhakı ile sonuçlanan bir reel politik ortaya koymaktadır. Bu konjonktür ekseninde, Türkiye'nin bu süreçteki konumu ele alınırken özellikle Rusya'ya karşı Batı yaptırımları noktasında Türkiye-Rusya ilişkileri irdelenecektir. Bu bağlamda Türkiye'ye Ukrayna krizi sürecinin etkileri özellikle Güney akımının iptali ile gündeme gelen Türk akımı ve buna paralel olarak Karadeniz havzası noktasında son durum değerlendirilerek gelinen sürecin tablosu ortaya konmaya çalışılmıştır.

Tarihî Perspektiften Rusya-Ukrayna İlişkileri

'Sınır toprakları' anlamına gelen Ukrayna toprakları, Ruslar tarafından uzun bir süre tampon bölge olarak görülmüştür (Bilginer, 2010, s. 311). Ukrayna coğrafyası tarihî süreç içerisinde pek çok ulusun geçiş mekânı olsa da Rus tarihi için bölge kalıcı etkilerin ve gücün merkezi olmuştur. 19. yüzyılda Almanya'da milli birliğin sağlanmasına giden sürece paralel olarak Rus Çarlığı'ndaki milliyetçilerin politikaları da hızlanmıştır. Mikhail Katkov başta olmak üzere milliyetçi muhafazakârlar; "tek dil ve tek din" siyasetinin benimsenmesi için hareket etmeye ve Rusya'da kuvvetli bir milli devletin, Rus milliyetçiliğinin benimsenmesi adına propagandalara başlamıştır. Rusya'da yaşayan ve Rus olmayan milletlerin Ruslaştırılması faaliyetleri Lehler ve Ukraynalılar başta olmak üzere pek çok halka uygulanmıştır. 1905'te

Japonya'ya karşı Rusya'nın yenilmesi ile Çar'ın otoritesi ve güvenirliği halk nezdinde derinden sarsılmış, Ruslaştırma politikasına maruz kalan halklar imparatorlukta yayılan devrimci harekete ve bu hareket içindeki devrimci liderlerle yakınlık duyulmasını sağlamıştır (Leonhard, 1976, s. 99). SSCB'nin kuruluş aşamasında Lenin, devletin çok uluslu, federal bir yapı olarak ortaya çıkmasında kapitalizmden uzak duran ve uluslara karşı zulmü hoş görmeyen bir ulusçuluğu hedeflemiştir (Karadeli, 2004, s. 358). Ancak bu hedefler söylemler olarak kalmış ve uygulamada tamamen farklı bir boyut ortaya çıkmıştır. Nitekim Stalinizm, 2. Dünya Savaşı sırasında Almanlarla iletişim halinde oldukları iddia edilen Kırımlı Tatarlar, İnguşlar ve Volga Almanlarına karşı uygulanan şiddetle birlikte gelen Sovyetleştirme, Baltık ülkelerinde, Moldovya ve Ukrayna'da da Ruslaştırma politikasına dönüştürülmüştür. Diğer taraftan bu Ruslaştırma politikaları ile birlikte 2. Dünya Savaşı'ndan sonra Rus olmayanların ülke yönetiminde kademelerinde giderek daha az yer almaya başlamışlardır. Ruslaştırma ve Rus milliyetçiliği 1930'larda itibaren gündemde olmuş fakat savaş sonrasında açıkça ortaya çıkarılmıştır. Rus şovenizmi özellikle Kafkasya ve Ukrayna coğrafyasındaki topluluklar üzerinde kendini göstermiştir (Ferro, s. 141-144; Ulam, 1967, s. 207-208). Bu politikalar ise bugün gelinen süreçte Ukrayna'da Doğu- Batı ayrımı oluşturan nedenlerin biri halini almıştır. Stalin döneminde gerçekleşen baskı politikalarına özellikle Batı Ukrayna maruz kalmıştır (Bilginer, 2004, s. 333, 334). N. Kruşçev döneminde Ukrayna'ya bakış değişmiştir. Kruşçev, Rus unsurun en yakın ortağı olarak Ukraynalıları yanına çekmeyi ve onları "Rus Ana"nın koruması altına almayı hedeflemiştir. Bu hedef doğrultusunda Ukraynalıları bir iyi niyet göstergesi olarak Pereyaslav Antlaşması'nın 300. yılı anısına 1954'te, Rus etnik kökenlilerin çoğunluğu oluşturduğu Kırım Yarımadası, Rusya Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nden ayırıp Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne özerk cumhuriyet statüsüyle bağlamıştır (Bilginer, 2004, s. 315,316). Bu hediye ise Sovyetlerin dağılışından 2014'e kadar geçen süreçte özellikle Rus milliyetçi gruplar açısından büyük bir kayıp olarak görülmüştür.

SSCB'nin 2. Dünya Savaşı sonrası yeniden yapılanma sürecinde Ukrayna endüstrileşmiş olmakla birlikte ekonomik ve politik önemi nedeniyle 1970 ve 1980'lerde sıkı bir kontrole tâbî tutulmuştur. 1980'lerde tüm SSCB'de ekonomik durgunluk önemli bir boyuta ulaşırken, 1985'te Genel Sekreterlik görevine geçen M. Gorbaçov ülkedeki sorunları çözme adına reform (glasnost ve perestroyka) uygulamalarını ön görmüştür. Ancak Ukrayna Komünist Partisi liderinin tepkisel politikası nedeniyle Kiev, bu politikaların gerisinde kalmıştır (Turan, 2004, s. 367). Ancak Gorbaçov'un ön gördüğü bu uygulamalar ülkenin düzeltmesinden ziyade, parçalanmasının itici güç olmuştur. Böylece Sovyetler'de ayrılıkçı istekler hızla artmaya başlamıştır. Gorbaçov, yenilikçi bir lider olduğunu göstermeye çalışmış ancak Sovyetler'de milli ve bölgesel politikalar ve uygulamalar birbiri ile çatışmıştır. Neticede 1986-1991 arası dönem Sovyet halkları açısından 200 yıl sonra gelen gerçek özgürlük ümitlerinin doğmasını sağlamıştır.

Ukrayna bağımsızlık süreci diğer SSCB ardılı ülkelerden farklı olarak gerçeklemiş ve halkoyuna sunulmuştur. Aralık 1991'de gerçekleştirilen referandum ile bu karar yüzde 90'ın üzerinde bir oyla kabul edilmiş ve Leonid Kravçuk yüzde 61.5 oy alarak ilk Ukrayna Cumhurbaşkanı olarak seçilmiştir. 24 Ağustos 1991'de Verhovna Rada (Yüksek Kurul) Ukrayna'nın bağımsızlığını ilan etmiştir (Büyükakıncı, 2004, s. 405, 406). 8 Aralık 1991'de Rusya, Ukrayna ve Belarus'un liderleri yaptıkları bir toplantıda "Minsk Antlaşması" ile Bağımsız Devletler Topluluğu'nu (BDT) kurmuş ve Rusya Federasyonu, kendisini SSCB'nin halefi ilan etmiştir. Bağımsız Kiev yönetimi, en başından beri amacının Avrupa Birliği (AB) ve ABD ile sıkı bağlar kurmak, kendini batıya yönlendirmek olduğunu belirtmiş olsa da "Rusya Ana" ile yani "eski hegemon" ile ekonomik ve siyasal bağlarını koparmama gerekliliğini ortaya koymuştur. Bu çerçevede Ukrayna'nın, BDT'yi etkili bir ekonomik ve politik kuruluşa dönüştürme konusundaki gönülsüzlüğüne ek olarak AB ve NATO ile ilişkilerini geliştirme hamleleri Rusya'nın, "Yakın Çevresi"ne ilişkin korkularını artırmıştır (Turan, 2004, s. 367-371). Aynı zamanda Büyükakıncı (2004), Rusya'daki Batıcılık ile Avrasyacılık arasında gidip gelen iç politika tartışmaları, ekonomik sorunlar, devletin meşruiyet tartışmaları ve ortaya çıkan yeni aktörler sorunsallarının da Ukrayna'yı doğrudan etkilemekte olduğuna dikkat çekmiştir (Büyükakıncı, 2004, s. 406).

Öte yandan Ukrayna'nın pek çok sektörde gelişmiş bir sanayi ve bunun yanı sıra verimli topraklarının varlığı dikkat çekicidir (Cole, 1996, s. 173-176). Ancak Ukrayna'da, Sovyet döneminden kalma petrol işleme terminalleri ve limanları bulunmasına karşın, Ukrayna'nın sanayisini geliştirmek ve kalkınmasını hızlandırabilmek için enerji ihtiyacı söz konusudur. Bu bağlamda yeterli düzeyde petrol ve doğal gaz gibi enerji kaynaklarının olmaması Ukrayna'yı bu kaynaklar açısından zengin olan Rusya ile ilişki kurmaya yöneltmiştir. Rusya ise yumuşak güç olarak adlandırılabilecek enerji politikasını Ukrayna ile ilişkilerinde bir bağımlılık etkisi kurma adına kullanmaya başlamıştır.

Ukrayna'da 2004'te gerçekleşen Turuncu Devrim sonrasında iktidara Batı yanlısı olarak adlandırılan eski Ukrayna Cumhurbaşkanı Viktor Yuşçenko ve eski Başbakan Yulya Timoşenko gelmiştir. Turuncu Devrim'in ardından ülkede istikrar tam anlamı ile sağlanamamış, Rusya ile ilişkilerde dengeleyici bir güç olarak Avrupa Birliği (AB) ve NATO etkisi görülmüştür. Son noktada, Turuncu Devrim'in üzerinden dokuz yıl geçmişken Ukrayna'da yeni bir kaotik süreç başlamıştır. Ancak sürecin asıl kopma noktası Rusya'nın baskıları sonrasında 21 Kasım 2013'te Ukrayna hükümetinin AB ile Ortaklık Anlaşması'nı imzalamayı reddetmesi sonrasında başlamıştır. Başkent Kiev'de küçük çaplı protestolarla başlayan bu süreç Turuncu Devrim'in devam eden rüzgârları olarak adlandırılırken, yaşanan kritik gelişmeler Viktor Yanukoviç iktidarını sona erdirmiştir.

Ukrayna Krizi: İç Savaş ve Kaybedilen Kırım

Ukrayna'da 2013 yılında başlayan kriz beraberinde, Rusya yanlısı ayrılıkçıların Kiev hükümeti ile çatışmasını ve Kırım'ın Rusya'ya katılmasına giden süreci ortaya çıkarmıştır. Ayrılıkçı bölgelere bakıldığında, ülkede tarih boyunca pek çok kavmin ve kabilenin geçiş noktası olması nedeni ile nüfusunun son derece heterojen bir yapıya sahip olduğu görülmektedir. Etnik Ruslar ve Ukraynalıların nüfus içerisindeki oranları incelendiğinde CIA World Factbook verilerinde 2014 yılı Ukrayna nüfusu yaklaşık 44.291.413 olarak belirtilirken, etnik kompozisyona ilişkin ise sadece 2001 yılı verilerinin sunulmakta olduğu görülmektedir. Buna göre nüfusun yüzde 17.3'ü Rus azınlıklardan oluşurken yüzde 77'si Ukraynalıdır. Aynı zamanda ülkede konuşulan dillere bakıldığında yüzde 24'ünün Rusça konuştuğu görülmektedir (CIA World Factbook, y.t.y. "Press release", t.y.).

Rus azınlıkların daha çok ülkenin güney ve doğu bölgelerindeki kent merkezlerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Bu bölgesel farklıların temelinde tarihsel deneyimlerin, ekonomik yapıların farklılığı ile etnik köken ve dinî farklılıkların yer aldığı görülmektedir. Dinî açıdan bakıldığında, Batı Ukrayna'yı doğudan ayıran bir başka özellik Katolik nüfusun yoğunluğudur. Öte yandan doğu kesiminde ise inancın yaygın olarak Ortodoks mezhebine mensup oluşu beraberinde Avrasyalı bir kimlik algısını ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda da özellikle bağımsızlık süreci ve sonrasında Ukrayna iktidarının farklı bölgeleri uzlaştırma çabasını ortaya çıkarmıştır. Tarihsel olarak farklılığın en keskin noktası ise milliyetçi olarak adlandırılan Batı Ukraynalıların kendilerini Avrupalı olarak tanımlamalarıdır. Öte yandan Doğu Ukraynalılar ise Rus kökenli ya da önemli ölçüde Ruslaşmış bir nüfustan müteşekkildir ve kendini Avrasyalı olarak görmektedir (Bilginer, 2004, s. 333; Karácsonyı, Kocsıs, Kovály, Molnár, ve Pótı, 2014). Görüldüğü gibi Ukrayna nüfusu fazlası ile heterojen bir yapıya sahiptir. Bu da ulus-devlet ekseninde ele alındığında istenmeyen ya da hoş karşılanmayan ayrılıkçı fikirlere zemin hazırlama potansiyelini doğurmaktadır. Nitekim bugün ayrılıkçı bölgelere bakıldığında bu tablonun aynı etnik farklılıklar bağlamında ayrıldığı görülmektedir. En çok dikkat çeken ayrılıkçı bölgeler Donetsk ve Lugasnk'tur. Bu bağlamda kriz sürecin başından bu yana ayrılıkçı bölgeler ile Ukrayna yönetimi arasında çatışmalar devam etmekte ve ülkede istikrarsızlık her geçen gün daha da farklı bir boyut kazanmaktadır.

Öte yandan Kırım'ın ayrılmasına ilişkin sürece bakıldığında Ukrayna'dan ayrılmaya ilişkin çalışmaların olduğu görülmektedir. Temmuz 1993'te Donbas bölgesindeki ve Kırım'daki Rusya yanlısı siyasî gruplar, Eylül 1993 referandumunda Rusya'ya bağlanmaya ilişkin soru eklemek için lobi faaliyetleri yürütmüşlerdir. Ancak bu faaliyetler beklenen sonucu vermemiş ve 1994 yılı Mart'ında parlamento seçimleri yapılmıştır. Ukrayna'da yaşayan ve nüfusun yüzde 22'sini oluşturan Rus azınlıklar, Moskova için potansiyel bir siyasal müttefik konumunda olmuştur. Bu durum Rusya'nın Ukrayna iç politikasına dâhil olmasının garantisini beraberinde getirmiştir (Turan, 2004, s. 378). 2001 yılı sayımlarıma göre bölgede yüzde 58

Rus, yüzde 12 Tatar nüfus bulunmakta Ukraynalıların oranı ise yüzde 24'tür ("Why Crimea", 2014). Bu oran zaman içerisinde pek fazla değişmemiştir.

Nisan 1993'te Kırım kendi anayasası ve başkanı ile Ukrayna'nın özerk bir parçası olmuş ve 1994 Ocak seçimlerinde başkanlığa, Rusya ile daha yakın işbirliği ve Ukrayna'dan bağımsızlık için bir referandum arayışına girebileceğini söyleyen Yuri Meşkov getirilmiştir. Bu adım Kiev ve Moskova üzerinde, Karadeniz Filosunun kontrolü ve Kırım'ın kendisi ile ilgili sorunları çözme yolundaki baskıyı arttırabilecek bir unsur olmuştur (Turan,378,379). Kırım, 1996 Anayasası'na göre Ukrayna'ya bağlı özerk bir cumhuriyet statüsüne sahiptir. Kendi parlamentosuna sahip Kırım'da 1995'te, Rusya yanlısı ayrılıkçı bir adayın seçimleri yüksek bir çoğunlukla kazanması sonrası Kırım Başkanlığı makamı kaldırılmıştır ("Dokuz soruda", 2014). Öte yandan 1783'ten bu yana Sivastopol Rusya'nın Karadeniz Donanması'nın komuta noktasıdır. SSCB'nin çöküşünün ardından dahi Rusya burayı Ukrayna'dan kiralayarak kullanmaya devam etmiştir ("Ukraine Crisis", 2015). 28 Mayıs 1997 tarihinde Ukrayna Başbakanı Pavlo Lazarenko ile Rusya Federasyonu Başbakanı Viktor Çemomırdin'in imzaladığı nihaî bir antlaşma kapsamında Karadeniz Filosu, Rusya'nın daha modern gemileri para ile satın alması koşulu ile iki ülke arasında yarı yarıya bölüştürülmüştür. Rusya, Sivastopol'daki limanları yirmi yıllığına kiralayarak kira bedelinin de Ukrayna'nın Rusya'ya olan borcundan düşülmesini eklemiştir (Turan, 2004, s. 379).

Ukrayna krizi ile birlikte Kırım Yüksek Konseyi Başkanı Vladimir Konstantinov'un "Rusya güçlü başkana, güçlü hükümete sahip. Kırımlılar, korumayı sadece Rusya'da görüyor." açıklamasının arından Kırım'ın Rusya'ya katılma kararı gelmiştir ("Rusların büyük", 2014). Kırım Parlamentosu, 16 Mart 2014'te Rusya'ya bağlanmayı halk oylamasına götürme kararı alarak Kiev yönetiminden bağımsızlığını ilan etmiştir ("Declaration of independence", 2014). Yapılan referandum ile ilgili başta ABD olmak üzere uluslararası hukuk kuralları ve BM tüzüğüne uygun olmadığı belirtilmiştir ("Crimeans Celebrate", 2014; "Putin tells Obama", 2014). Nitekim BM antlaşması 1/2 ve 55. maddeleri kapsamında self-determinasyon ilkesi öne çıkmaktadır. Bu bağlamda antlaşmanın 1/2 maddesinde "halkların hak eşitliği ve kendi kaderlerini kendilerinin belirlemesi" ifadesi self-determinasyon ilkesi açısından önemlidir. Ancak Kırım konusu self-determinasyon ekseninde değerlendirilmeye çalışılsa da ülkesel bütünlük ilkesine aykırı (Pazarcı, 2007 s. 336-348) örneklerinden biri olarak görülmektedir. Çünkü self-determinasyon hakkının içsel (devletin iç örgütlenmesi, rejimi) ve dışsal (ayrılma, bağımsızlık ilanı) boyutları düşünüldüğünde, özellikle dışsal boyutunun yani ayrılma boyutunun uygulanması bağlamında, egemen devletin ülke bütünlüğü ve toprak bölünmezliği ilkesinin yok sayıldığı görülür (Burke, 2014; Navari, 2014).

Diğer taraftan Rusya, dış politikasında eski SSCB ülkeleri ile ilişkilerinde çıkarlarını koruma noktasında Rus azınlıklar üzerinden yürüttüğü politikalarını benzer bir şekilde Kırım'da uygulamıştır. Rusya'nın Kırım müdahalesinde öne sürmüş olduğu Kırım'daki Rus nüfusun

güvenliğini sağlama amacı da bu bağlamda BM antlaşmasının 51. maddesi kapsamında meşru savunma hakkına uygun düşmemektedir. Çünkü madde kapsamında "…üyelerinden birinin silahlı bir saldırıya hedef olması hali…" (Birleşmiş Milletler Antlaşması, 26 Haziran 1945). Rusya için geçerli olmamıştır. Nitekim az önce de bahsedilen self-determinasyon hakkı bağlamında ağır insan hakları ihlali gibi durumlar, Kosova örneğinde olduğu gibi self-determinasyon hakkını meşru kılar iken, Kırım'ın statüsü çok farklı bir tablo ortaya koymaktadır. Öte yandan uluslararası alanın anarşik yapısı noktasında egemen devletlerin toprak bütünlüğünün korunumu ve karşılıklı saygı noktasında da yine Rusya'nın, Kırım ilhakını meşru bir zemine oturtmak zordur. Ancak bu durum pek çok stratejiysen tarafından "yumuşak ilhak" olarak okunmuştur. Nitekim Kırım'ın Rusya'ya katılımı noktasında Putin hiç vakit kaybetmeden Mart 2014'te Kırım Cumhuriyeti'nin resmen tanınmasına dair kararnameyi imzalamıştır ve Kırım'ın entegrasyon süreci başlatılmıştır.

Rusya Kamuoyu Araştırmaları Merkezi Başkanı Valeri Fedorov, Rusya'da büyük bir çoğunluğun Rus Devleti'nin Kırım'da yaşayan Rusların haklarını savunmasına destek verdiklerini açıklamıştır. Rusya'nın Sesi Radyosu'nda yer verilen bu haberde Kurum tarafından yapılan anketlere yer verilmiştir. 2009'da yapılan araştırmada sorulara yanıt veren katılımcıların yüzde 73'ü Kırım'daki Rusların haklarının daha aktif bir şekilde savunulması gerektiğini belirtmiştir. Öte yandan katılımcıların yüzde 15'i ise Ukrayna ile karşı karşıya gelinmemesi yönünde görüş bildirmiştir. Bu görüşlerin bugün fazla değişmediği görülmekte olup, vatandaşların yüzde 71'i Kırım'daki Rusların haklarının daha aktif bir şekilde savunulmasını, yüzde 17'si ise Ukrayna ile karşı karşıya gelinmemesini ifade etmiştir ("Rusların büyük", 2014).

Kırım İlhakının Getirileri: Batı ile Soğuk Savaş

2008 Gürcistan krizi sonrasında Putin'in Rusya'daki desteği düşünüldüğünde, Kırım'ın ilhakı sonrasında da, Rus ekonomisi her ne kadar büyük bir çıkmaz ile karşı karşıya olsa da Rusya'da Putin'e destek zirve noktasına çıkmıştır (Tisdall, 2014). Ancak iç politikada Putin'e destek artmışsa da dış politika alanında durum endişe verici noktalara ulaşmıştır. ABD ve AB'nin Rusya'ya karşı yaptırım kararları sürekli olarak genişletilmiştir. Temmuz 2014'te ABD Başkanı Obama ihracat kredisini de askıya aldıklarını söyleyerek; Rus ekonomisinin yaptırımlar sonrasında "daha büyük bir darbe alacağını " açıklamıştır. Pek çok Rus devlet adamı ve işadamının Avrupa'ya ve ABD'ye girişi yasaklanırken mal varlıkları da dondurulmuştur. Bu dönemde Doğu Ukrayna'da Malezya Havayolları'na ait yolcu uçağın düşülmesi olayı ise Obama yönetimi tarafından Batılı ülkeler Rusya'ya karşı yaptırımları arttırmak için bir işaret olarak gösterilmiştir ("ABD ve AB", 2014).

Yaptırımların yanı sıra petrol fiyatlarında gerçekleşen hızlı düşüş Rus ekonomisine önemli bir darbe vurmuştur. Dünya Bankası, 2015'te Rusya ekonomisinin yüzde 0.7 küçüleceği ve gerilemenin ise 2009 yılından bu yana ilk kez olacağını belirten Dünya Bankası'nın Rusya ekonomisti Birgit Hansl, düşük petrol fiyatlarının, şirketlerin yatırım kararlarını olumsuz et-

kileyeceğini de eklemiştir. Bu olumsuz tablonun ancak 2015 yılı içinde petrol fiyatlarında yükselme ve varil fiyatını 85 dolar civarına çıkması ile bir nebze engellenebileceği eklemiştir ("Dünya Bankası", 2014).

Rusya yaptırımlar ile gelen bu darbeye karşı art arda askerî açıdan önemli açıklamalarda bulunmuştur. İlk adım olarak yaşamakta olduğu iktisadî sorunlara rağmen savunma bütçesini arttırma yoluna gitmiştir. Putin'in 4 Mart 2012 Başkanlık seçimleri öncesinde 2020'ye kadar tamamlanması planlanan yaklaşık 770 milyar dolarlık askerî modernizasyon süreci başlatılmıştır. Bu bağlamda askeri modernizasyon süreci krizin de etkisi ile hızlandırılmıştır. The Moscow Times'da yer alan habere göre Rusya'nın savunma harcaması 2015'de 3,3 trilyon ruble artacaktır. Bu miktar ise gayri safi milli hasılanın yüzde 4,2'sine denk gelmektedir ("Russia's military", 2014). Nitekim Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov, ABD'nin küresel füze savunma sistemi kurmaya yönelik çalışmaları noktasında açıklamada bulunarak bu sistemin sadece Rusya için değil tüm uluslararası stratejik dengeler noktasında olumsuz etkileri olacağını ifade etmiştir. Bu bağlamda Rusya her ne kadar Washington ile görüşmelere açık olsa da gelinen süreç Soğuk Savaş'tan bu yana en gergin ilişkilerin yaşanmakta olduğu dönemdir. ABD'nin Rusya karşıtı yaptırımları da bu eksende düşmanca yaklaşımlar olarak yorumlanmaktadır ("Russia and NATO", 2014).

Ukrayna Krizinin Rusya ve Türkiye İlişkilerindeki Etkileri

Batı'nın yaptırımlarına karşılık Rusya sadece güvenlik ve silahlanma noktasında değil eş zamanlı olarak dış politikasında da yeni hamleler gerçekleştirmeye başlamıştır. Bu süreçte en önemli hamle ise Türkiye ile olan ilişkilerinde gözlenmektedir. Rusya-Türkiye arasındaki ilişki sadece ticarî ya da enerji bağlamında değil Kırım ilhakı sonrası süreçte Karadeniz komşuluğu ekseninde de dikkat çekmektedir. Suriye krizi sürecinde iki ülke farklı politikalar takip etmişse de bu durum, iki ülke arasındaki ilişkilere büyük bir darbe vurmamıştır. 2012 yılında dönemin Dış İşleri Bakanı Ahmet Davutoğlu iki ülke arasındaki ilişkileri ifade ederken; Türkiye'nin İran ve Rusya ile son 400 yılın en iyi dönemini yaşadığını belirtmiştir. Nitekim Türkiye, AB ile tatmin oranı düşük ilişkileri devam ederken zaman zaman da Orta Asya'daki örgütlere üyeliğe ilişkin açıklamalarda bulunmuştur. 7 Haziran 2012'de NATO üyesi olan Türkiye'ye ŞİÖ Diyalog Partneri statüsü verilmişti. Nitekim Şubat 2013'te dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan Şanghay İşbirliği Örgütü'ne Türkiye'nin katılma niyetini dile getirmiştir ("Türkiye'nin Şangay 5'lisine", 2013). İki ülke arasındaki ilişkiler uluslararası alanda yaşanan kriz ve sorunlara karşın yükselen bir seyir takip ederken 2013 yılında uluslararası alanda yeni bir krizin yaşanması ile farklı bir boyut kazanmıştır.

Ukrayna her ne kadar Rusya'nın Avrupa'ya açılan doğalgaz kapısı olsa da aynı zamanda kendi de Rus enerjisine bağlı bir ülkedir. Bu açıdan yumuşak güç olarak enerjiyi Ukrayna üze-

rinde kullanan Rusya, belli dönemlerde ceza belli dönemlerde ise ödül yöntemi[1] ekseninde Ukrayna ile enerji politikasını sürdürmektedir. Öte yandan enerji odaklı yaklaşımda sadece Ukrayna'nın değil Avrupa'nın da Rusya'ya ne derece ihtiyacı olduğuna dikkat etmek gerekmektedir. AB bağlamında özellikle Almanya büyük bir ikilemde kalmıştır: Bir yanda yüzde 36'lık bir oranda enerji sağlayıcısı Rusya diğer yanda ise "Demokratik Ukrayna". Ancak Ukrayna krizi Avrupa'nın klasik ittifak anlayışı bağlamında Fransa-Almanya ortaklığına da bir darbe indirmiş görünmektedir. Çünkü gelinen süreçte "Almanya-Rusya ittifakı" (Orenstein, 2014), Almanya-Fransa ittifakının yerini almaya başlamış gibi görünse de reel bağlamda Batı tarafından Rusya'ya uygulanan yaptırımlar bu yorumları gölgede bırakmıştır.

Asıl kopma noktası 1 Aralık 2014'te Putin'in Türkiye'ye resmî bir ziyareti esnasında Gazprom'un Bulgaristan'dan geçmesi planlanan, Türkiye'nin de Rusya ile anlaşmaya varmış olduğu, Güney Akım projesinin iptal edildiğini açıklaması ile yaşanmıştır. Projenin iptali AB için yaklaşık 2.5 milyar avroluk zarar anlamına gelirken, en çok zarar göreceği ileri sürülen şirketler ise İtalyan Eni ve Alman Europipe olmuştur. Bu bağlamda Rusya ve Türkiye arasındaki gerçekleşen görüşme ve akabinde Türkiye üzerinden alternatif bir boru hattı döşeneceğini açıklaması 'Avrupa'ya karşı bir doğalgaz savaşı' olarak yorumlanmıştır ("Türkiye-Rusya yakınlaşması", 2014). The Times, Putin'in 25 milyar sterlin tutarındaki planını iptal ederek, Türkiye üzerinden geçmesi planlanan anlaşma ile ilişkilerini daha da yakınlaştırmak istediği ve Batı yaptırımları sonrasında Türkiye'nin önemini daha iyi anladığı ileri sürülmüştür ("Putin declares", 2014). Bu bağlamda Rusya için Türkiye'nin, Almanya'dan sonra 2. büyük ticarî ortak olması da önemlidir ("Türkiye'den gıda alımı", 2014). Bu açıklamaları takip eden süreçte Avrupa Komisyonu'ndan iki komiser ve bir üst düzey temsilci Ankara'ya ziyaret gerçekleştirmiş ve ziyaretin amacının "AB'nin Rusya'ya uyguladığı yaptırımlara katılmayan Türkiye'nin" Rusya ile öngördüğü enerji işbirliğinde sağduyulu olma arayışı olduğu öne sürülmüştür ("Ambargolara uyma", 2015).

Rusya'nın Avrupa'ya doğalgaz ihracatının yaklaşık yüzde 80'i Ukrayna'dan geçmektedir. Bu bağlamda Türkiye Ukrayna yerine güçlü bir alternatif olarak görülebilir. Nitekim Tuğçe Varol Türkiye'nin de aynı Ukrayna gibi Avrupa'nın enerji hatları geçiş noktası olma hedefinin varlığını dile getirmektedir (Varol, 2014, s.15). Ancak Türk Akımı projesi ile ilgili olarak Batı pek de olumlu fikriler beyan etmemiştir. Gerek ABD gerekse de AB ülkelerinden yetkilikler projenin ekonomik açıdan kalıcı olmadığını ileri sürmüşlerdir ("Türk Akımı", 2015).

Türkiye ve Rusya'yı kazan-kazan politikası kapsamında bir araya gelen ülkeler olarak değerlendiren Carnegie Moskova Uzmanı Pavel Shlykov, Rusya ve Türkiye'deki politik elitle-

1 Bu açıdan bir misal vermek gerekir ise Ukrayna 2012 yılında kullandığı 25 bcm gaz için 1000m3 miktara 430 dolar öderken, Almanya aynı miktardaki gaz için 379 dolar ödemiştir. Kriz boyunca Rus medyasında her gün meydandakilerin Rusya'yı ve Rusları nasıl aşağıladığı ve nefret görüntüleri yayınlanırken, Yanukoviç, 17 Aralık tarihinde Moskova'da Putin ile bir araya gelmiştir. Toplantı sonucu Rusya'nın Ukrayna'ya 15 milyar dolar ekonomik yardım ve gaz fiyatında da yüzde30 indirim sağladığı ilan edilmiştir (Varol, 2014, s. 12). Ukrayna'nın Rusya'ya olan borcu ödenemediği gibi Yanukoviç de Rusya'ya sığınmıştır.

rin tek kutuplu dünya sistemine karşı çıkan ortak görüşleri olduğuna dikkat çekmektedir. Bu bağlamda iki ülke küresel ölçekte yaşanan radikal gruplara karşı durmakta ve küresel ekonomi bağlamında da benzer politikalar takip etmektedirler (Shlykov, 2014). Bu bağlamda Türkiye'nin AB üyeliği noktasında yaşadıkları ve Rusya'nın da Batı'dan gelen yaptırımlar karşısındaki mücadelesi iki ülke ilişkilerini daha da güçlendiren bir nokta olmaktadır. Öte yandan Türk Akımın hayata geçmesi ile Türkiye Avrupa'ya taşınan enerji koridoru konumuna gelecektir. Nitekim Ukrayna krizi sadece Güney Akımını sonlandırmamış yerine güçlü bir Türk Akım projesinin temellerini atmış ve enerji koridoru olma yolunda Türkiye'nin de önünü açmıştır. Bu açıdan Türk Akımı Rusya için Güney Akım yerine kârlı bir alternatif olurken aynı zamanda Rusya'nın 2030 yılına kadar Avrupa'nın tek başına yüzde 25 ile yüzde 30 gaz ihtiyacını karşılamak istediğini de gerçekleştirebilir. Varol, 2030 yılına kadar Avrupa'nın artacak gaz ihtiyacıyla birlikte yaklaşık 200 milyar m^3 olacak ihtiyacın şu anda Kuzey Akım ve Ukrayna üzerinden geçen hatlar aracılığı ile Avrupa'ya yaklaşık 140-150 milyar m^3 civarı gaz girişi yapıldığını belirtmektedir. Bu rakam 200 milyar m^3'e çıktığı zaman Rusya'nın gaz gelirleri de çok ciddi miktarda artarak eş zamanlı olarak jeopolitik getirileri de olacaktır ("Türk Akımı", 2015).

Gazprom Başkanı Aleksey Miller Güney akım projesinin iptali ile gündeme gelen Türk akımı ile ilgili Karadeniz'in altından geçmesi planlanan doğalgaz boru hattının Kıyıköy'den Türkiye'ye gireceğini açıklamış ve Türk müşterilere doğalgazın Lüleburgaz'da verilerek hattın Türkiye-Yunanistan sınırında yer alan İpsala'ya ulaşacağını açıklamıştır. Boru hattı zaman kaybı yaşanmaması açısından eski Güney Akım projesi üzerinden devam ettirilerek 660 kilometre uzunluğunda olacağı da eklenmiştir ("Gazprom Başkanı Miller", 2015). Bu açıklamanın akabinde Türkiye'de ise Türk Akımı projesinin 26 Şubat'ta Milli Güvenlik Kurulu'nun gündemine geleceği haberi proje noktasında tarafların kararlılığına işaret olarak görülebilir ("Türk Akımı Projesi", 2014).

Türkiye'nin enerji güvenliği açısından Ukrayna krizi önemlidir. Çünkü Türkiye'nin Marmara Bölgesine Batı hattından ulaşan gaz Ukrayna üzerinden gelmekle birlikte Mavi Akım hattı da Rusya'dan Karadeniz'in altından büyük miktarda doğalgazı Türkiye'ye taşımaktadır. Türkiye'nin doğalgaz ihtiyacının yüzde 55-60'ını tek başına Rusya'dan sağladığı düşünülür ise Ukrayna'daki istikrarsızlığın çok büyük bir riski beraberinde getirdiği görülmektedir (Varol, 2014, s. 14). Türk Akımı projesinin hayata geçirilmesi ile Türkiye'nin enerji noktasındaki güvensizliği de bir nebze giderilecektir. Enerji alanında atılan bu adımlar ise 461.000 km^2'lik bir deniz olan Karadeniz'in önemini arttırmaktadır. Nitekim Karadeniz'in Kerç Boğazı ile Azak Denizi'ne, Marmara ve İstanbul Boğazları ile de Akdeniz'e ve açık sulara açılan bağlantıları bulunmaktadır. Bu ise AB Ülkeleri ve ABD için enerji taşınımının Hazar Havzası üzerinden yapılması nedeni ile Karadeniz'i geçiş güzergâhı konumuna getirmektedir ki bu durum, boğazları da kapsayan bir stratejik hinterlandı ortaya çıkmaktadır (Olçar, 2007, s. 244, 245).

Nitekim Davutoğlu Stratejik Derinlik adlı çalışmasında, Soğuk Savaş Döneminde Karadeniz Havzasında yaşanmakta olan jeopolitik kutuplaşmasının Avrasya'nın bu en büyük iç denizinin jeoekonomik öneminin yeterince değerlendirilememesine neden olduğunu belirtmiştir. Soğuk Savaş döneminin ardından Türkiye'nin kendi dışında kalan kıyıdaş unsurların ortak bloğu karşısında yalnızlaşma konumundan kurtarırken eş zamanlı olarak da deniz ulaşım ve strateji yapılanmasında ve Karadeniz'in bu yapılanma içindeki konumunda önemli değişimlerin ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. En önemli nokta ise SSCB'nin dağılması ile birlikte Karadeniz'deki aktörlerin artması olmuş ve Karadeniz'in kuzeyindeki merkezî güç olan Rusya ile yaşadığı çelişkilerin ise Türkiye'nin Ukrayna ve Gürcistan ile ilişkilerini geliştirmesini sağladığını ifade etmiştir (Davutoğlu, 2001).

1991'de Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'nın kurulması ile bölgesel bazda önemli bir adım atılmıştır. Arnavutluk, Azerbaycan, Gürcistan, Ukrayna, Bulgaristan, Türkiye, Yunanistan, Romanya Moldova Rusya ve Ermenistan'ın kurucu üyeleri olduğu bu teşkilat zaman içerisinde genişlemiştir. Örgüt; ulaştırma, haberleşme, bilişim, iktisadî, enerji, turizm, madencilik konular başta olmak üzere pek çok sektörü kapsayan bir faaliyet alanına sahiptir ("Organization of the Black Sea Economic Cooperation", 1999). Türkiye bu projeyi ortaya atarken dostluk ve iyi komşuluk hedefi ile yola çıkmıştır. Nitekim bu hedef sadece iktisadî ilişkilere değil siyasî ilişkilere de katkı sağlamaktadır. Öte yandan Türkiye 1998'de Karadeniz'de barış ve güvenliğin istikrarı açısından kıyıdaş ülkelerin katılımı ile kurulacak birçok uluslu deniz kuvvetleri oluşumu fikrini öne sürmüştür. 2 Nisan 2001 tarihinde Karadeniz İşbirliği Görev Grubu, BLACKSEAFOR'u kurmuştur.

Karadeniz havzasında, Rusya'nın Kırım'ın ilhakı ile birlikte önemli bir değişim yaşanmaktadır. Uluslararası hukuk açısından havza kapalı deniz özelliği taşımaktadır. 1982 tarihli Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi bağlamında kapalı denizlerin statüsü iki veya daha çok devlet tarafından çevrili ve diğer bir denize veya okyanusa dar bir geçitle bağlı bulunan ya da bütünüyle veya büyük bölümü ile iki veya daha çok devletin karasularından ve münhasır ekonomik bölgelerinden oluşan bir körfez, bir deniz havzası veya bir denizalanı" ("Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi", 1982, md.:122) şeklinde ifade edilmiştir.[2] Bu bağlamda Montrö Sözleşmesi önem taşımaktadır. Çünkü Rusya özellikle Kırım'ın ilhakı sonrası süreçte ABD'nin Karadeniz'de bulunmasından rahatsız olmuş ve Rusya, ABD'nin Karadeniz'deki

2 Öte yandan kapalı veya yarı kapalı bir denize sahildar olan devletlerin işbirliği noktaları ise Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi, 123 maddede şu şekilde belirtilmiştir:
a) Denizin canlı kaynaklarının yönetimini, araştırılmasını ve işletilmesini koordine etmek;
b) Deniz çevresinin korunmasına ve muhafazasına ilişkin haklarının kullanılması ve yükümlülüklerinin yerine getirilmesini koordine etmek;
c) Bilimsel araştırma politikalarını koordine etmek ve gerektiği takdirde, söz konusu bölgede ortak bilimsel araştırma programlarına girişmek;
d) İşbu maddenin uygulanmasında, kendileriyle işbirliğinde bulunmaları için, gerektiğinde diğer devletleri veya ilgili uluslararası kuruluşları davet etmek.

Romanya merkezli askerî hareketliliği üzerine Montrö Sözleşmesi'ni tekrar gündeme getirmiştir. Rusya, 2014 Soçi Kış Olimpiyatları için Karadeniz'e gelen ABD'ye ait USS Taylor adlı firkateynin Karadeniz'de kalış süresinin uzamasına tepki göstererek Montrö Sözleşmesi'nde belirtilen 21 günlük sınırı aştığını ve sözleşmenin ihlal edildiğini iddia etmiştir (Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi [BİLGESAM], 2014, s. 14).

Deniz filosunun modernizasyonu kapsamında Rusya, 2020 yılına kadar 15 yeni savaş gemisi ve denizaltıyı Karadeniz Filosuna ekleyeceğini açıklamıştır. Bu ise 2010 yılında Karadeniz'de Rusya'nın 1 denizaltı, 5 adet büyük su üstü gemisi 16 muharip devriye gemisine karşılık Ukrayna'nın 1 denizaltı, 1 adet büyük su üstü gemisi 10 muharip devriye gemisi bulunmakta idi (Milli Güvenlik Kurumu [MGK], y.t.y. s. 6,7). Ancak yaşanan son süreç ile birlikte Karadeniz havzasında değişim Rusya'nın elini daha da güçlendirmektedir. Ayrıca Rusya, Kırım'ın ilhakıyla Ukrayna'nın yarımadadaki donanma tesislerine ve hava üslerine de sahip olmuş, böylece Karadeniz filosunun kuvvet intikal kabiliyeti artarken Rus hava kuvvetlerinin operasyon menzili Karadeniz'in batısına doğru genişlemiştir. Rusya'nın Karadeniz'e ilişkin bu tavrı özellikle Batı açısından endişe uyandıran süreci de beraberinde getirmiştir (BİLGESAM, 2014, s. 19). Bu durum hem Karadeniz'in hukukî statüsü bağlamında hem de Karadeniz'e kıyıdaş ülkelerin askerî dengeleri açsından da önemlidir. Rusya'nın Kırım'da Karadeniz Filosu dışında Kuzey Kafkasya Askerî Bölgesi'nde bulunmaktadır. Ayrıca Rus askerleri Ermenistan'da Kuzey Kafkasya Askerî Bölgesi'nde de konuşlandırılmıştır. Krasnodar ve Rostov bölgelerinde de çok sayıda askerî güç ile askerî altyapı tesisi bulunmaktadır (Türkiye Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Analizler Merkezi [TÜRKSAM], 2014). Son olarak Rusya'nın Eylül 2014 açıklamasında Karadeniz Filosuna asker modernizasyon kapsamında 80 savaş gemisi ("Russia will add" 2014) daha ekleyeceğini açıklaması, bölge ülkelerinin güvenlik politikaları bağlamında endişeli bir sürece işaret edebilir. İkinci olarak ise Abhazya gibi bazı alanlarda devlet kontrolünün sağlanamaması beraberinde yasadışı göç, uyuşturucu kaçakçılığı ve silahların yayılması en önemli sorunları da ekleyerek Karadeniz güvenliğinin sıkıntılı bir dönemece gireceği de düşünülebilir. Öte yandan Türkiye açısından Karadeniz'in önümüzdeki süreçte güvenlik sorunu yakından takip edilmelidir. Kırım kriziyle birlikte Karadeniz'de Türkiye-Rusya gerilimini artırabilecek gelişmeler gözlemlenmektedir. Rus istihbarat uçakları bu dönemde Türk tarafını bilgilendirmeden Karadeniz'de uluslararası hava sahasında Türkiye kıyılarına paralel keşif uçuşları gerçekleştirmiş, Türkiye de F-16 savaş uçaklarını Rus uçaklarının tespit edildiği bölgelere sevk etmiştir (BİLGESAM, 2014, s. 50).

Sonuç Yerine

Ukrayna krizi Rusya'nın Kırım'ı ilhakını değil aynı zamanda uzun süredir devam eden Ukrayna alternatifi bulma arayışını da sona erdirmiştir. Soğuk Savaş sonrası dönemde Rusya'dan ayrılan Ukrayna, her daim Rus milliyetçileri açısından bir yara olmuştur. Bu açıdan Ukray-

na'nın anavatan topraklarına katılımı gerçekleşmiş olmasa da Kırım Rus topraklarına bağlanmıştır. Ayrıca Ukrayna ile süren inişli çıkışlı ilişki beraberinde reelpolitik anlamda enerji koridoru ve güzergâhının Türkiye lehine bir hal almasının da önünü açmıştır. Bu bağlamda Ukrayna krizinin Türkiye'ye etkisi 2005 yılı sonrasında ilişkilerin zirveye ulaştığı Rusya ile yeni bir boyut kazanmıştır. Kırım'ın ilhakı noktasında Batı tarzı bir yaptırıma yönelmeyen Türkiye'nin ise bu tutumu şüphesiz bu ilişkilerde önemli noktayı oluşturmuştur. Ayrıca Türkiye'nin 50 yılı aşkın süredir AB'ye üyelik bekleyişi de Rusya ile ilişkilerde önemli bir arayışın getirisi olarak düşünülebilir. Türkiye, Doğu ortaklığını AB'ye alternatif olarak düşünürken, Rusya da önemli ticarî ortağı haline gelen Türkiye ile Ukrayna krizi sürecini atlatmaya çalışmaktadır. Elbette bu ilişkide enerji odaklı bakış açısı da unutulmamalıdır. Türkiye'nin enerji bağımlılığı bu noktada önemlidir.

Bir diğer nokta ise "yumuşak ilhak" kavramıdır. Carnegie Endowment Güney Kafkasya uzmanı Thomas de Waal Rusya'nın 2008 Gürcistan harekâtı sonrasında Abhazya ve Osetya'dan geri çekilen Gürcistan üzerinden "yumuşak ilhak" politikası takip etmekte olduğunu belirmiştir. Bu politika Waal'a göre etnik çatışma üzerinden hareket ile geleneksel ilhak araçlarının yanı siyasî, ekonomik ve askerî müdahalenin kullanılması ile gerçekleştirilmektedir (Friedman, 2014). Putin'in bu politikası ise son olarak Kırım'da uygulanmış ve gelecek dönemde yeni "Kırım Sorunları"nın da ortaya çıkabilme ihtimalini arttırmıştır. Çünkü Kırım'ın ardından Özbekistan'a bağlı özerk bir bölge olan Karakalpakistan ("Krymskoye ekho", 2014) ya da Moldova'daki Transdinyester Rusya'nın yeni durağı mı olacak bilinmez ama bu bölgede de Rusya ile birleşme yönünde kıpırtıların başlaması akılları karıştırmaktadır.

Ukrayna krizi, Türkiye'nin Rusya politikasının iyi ilişkilerin ticarete dayanmasının yanı sıra bir anlamda Batı kaynaklı olduğu da söylenebilir. Çünkü Batı'nın Ukrayna sorununu çözememiş oluşu ve sonucunda uluslararası sistemin en önemli temellerinden biri olan sınırların değişmezliği ve ülkenin toprak bütünlüğü normunun, Kırım'ın Rusya tarafından ilhak edilmesi ile sarsılmasına neden olmuştur. Bu duruma karşı iktisadî yaptırımların Rusya'nın revizyonist söylemleri üzerinde ne derece etkili olduğu düşünülmelidir. Nitekim ünlü tarihçi Halil İnalcık, "Kırım, Türkiye'yi tehdit etmek için bir merkezdir. Bugün Sivastopol'da, Ukrayna'ya bağlı olmasına rağmen Rus hâkimiyeti vardır. Bu neye yöneliktir? Türkiye'ye, Boğazlara ve İstanbul'a yönelik bir tehdittir" ("Halil İnalcık'tan", 2014) ifadesi ile Kırım'a ilişkin tarihî ve stratejik bağlara dikkat çekmiştir. Bu açıdan enerji ve ticaret odaklı yaklaşımın Kırım ve Kırım'da yaşayan Tatar nüfus ile Türkiye arasındaki bağı ikincil konuma düşürmemesi gerekmektedir.

Son noktada Türkiye ve Rusya'nın uluslararası alanda yaşanan pek çok sorun ve krize karşın karşılıklı ilişkilerinde olumsuz etkileri minimuma indirmeye çalışmaktadırlar. Bu frekans üzerinden kurulan dostluk, reel politik noktada çözümü güç sorunların, görmezden gelinerek başta enerji ticarî-ekonomik ilişkilere odaklanmayı mümkün kılan bir yapı oluşturmuştur. Böylece dış politika alanda iki ülke arasında "değerli yalnızlık" ilişkisinin ortaya çıktığı söylenebilir.

Kaynakça:

ABD ve AB Rusya'ya yaptırımları artırdı. (2014, 30 Mart). BBC. http://www.bbc.co.uk/turkce/haberler/2014/07/140730_obama_rusya adresinden 13 Şubat 2015 tarihinde edinilmiştir.

Armaoğlu, F. (2005). *20. yüzyıl siyasi tarihi* (15. basım). Ankara: Alkım Kitabevi.

Bilener, T. (2004). Ulus-devlet olma sürecinde Ukrayna. E. Büyükakıncı (drl.), *Değişen dünyada Rusya ve Ukrayna* içinde (s. 311-342). Ankara: Phoneix Yayınları.

Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi. (2014, Ağustos). *Karadeniz'deki gelişmeler ve Türkiye* (Rapor no: 62). http://www.bilgesam.org/incele/1752/-karadeniz%27deki-gelismeler-ve-turkiye/#.VPA4QPmsWPs adresinden 10 Aralık 2014 tarihinde edinilmiştir.

Birleşmiş Milletler Antlaşması. 26 Haziran 1945. www.unicankara.org.tr/doc_pdf/chart_turkce.pdf adresinden 11 Ocak 2015 tarihinde edinilmiştir.

Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi. 1982. denizmevzuat.udhb.gov.tr/dosyam/denizhukuku.pdf adresinden 11 Ocak 2015 tarihinde edinilmiştir.

Burke-White, W. W. (2014). *Crimea and the international legal order*. Faculty Scholarship. Retrieved March 11 2015 from http://scholarship.law.upenn.edu/faculty_scholarship/?utm_source=scholarship.law.upenn.edu%2Ffaculty_scholarship%2F1360&utm_medium=PDF&utm_campaign=PDFCoverPages.

Büyükakıncı, E. (drl.). (2004). *Değişen dünyada Rusya ve Ukrayna*. Ankara: Phoenix Yayınları.

CIA World Factbook. (y.t.y.) Retrieved March 14, 2015, from https://www.cia.gov/library/publications/the-worldfactbook/geos/print/country/countrypdf_up.pdf

Cole, J. (1996). *Geography of the world's major regions*. London: Routledge.

Davutoğlu, A. (2001). *Stratejik derinlik*. İstanbul: Küre Yayınları.

Declaration of independence adopted by Crimean parliament rightful. (2014, March 11). Retrieved March 15, 2015, from / http://voiceofrussia.com/news/2014_03_11/Declaration-of-independence-adopted-by-Crimean-parliament-rightful-Moscow-7754/.

Dokuz soruda 'Kırım' meselesi. (2014, 3 Mart). *Radikal*. http://www.radikal.com.tr/dunya/dokuz_soruda_kirim_meselesi-1179272 adresinden 11 Mart 2015 tarihinde edinilmiştir.

Dünya Bankası: Rusya 2015'te yüzde 0.7 küçülecek. (2014, 9 Aralık). http://www.bloomberght.com/haberler/haber/1680691-dunya-bankasi-rusya-2015te-yuzde-07-kuculecek adresinden 9 Şubat 2015 tarihinde edinilmiştir.

Ferro, M. (1998). Sovyet rejiminin milliyetler politikası (çev. Siren İdemen). J. Leca (hzl.), *Uluslar ve milliyetçilik* içinde (s. 141-143). İstanbul: Metis Yayınları.

Gazprom Başkanı Miller, Türk Akımı'nın güzergahını açıkladı. (2015, 9 Şubat). *Hürriyet*. http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/28152871.asp adresinden 9 Şubat 2015 tarihinde edinilmiştir.

'Glimmer of hope' for Ukraine after new ceasefire deal. (2015, February 12). Reuters. Retrieved February 15, 2015, from http://www.reuters.com/article/2015/02/12/us-ukraine-crisis-idUSKBN0LG0FX20150212.

Goble, P. (2014). *Putin's failure in Crimea*. Retrieved March 12, 2015, from http://windowoneurasia2.blogspot.com.tr/2014/03/window-on-eurasia-putins-failure-in.html.

Halil İnalcık'tan "Kırım" açıklaması. (2014, 7 Mart). TRT Haber. http://www.trthaber.com/haber/gundem/halil-inalciktan-kirim-aciklamasi-120342.html adresinden 6 Şubat 2015 tarihinde edinilmiştir.

Hayes, C. J. H. (1995). *Milliyetçilik bir din*. İstanbul: İz Yayıncılık.

Karácsonyı, D., Kocsıs, K., Kovály, K., Molnár, J., & Pótı, L. (2014). East–West dichotomy and political conflict in Ukraine – Was huntington right? [Electronic version]. *Hungarian Geographical Bulletin*, *63*(2), 99-134.

Karadeli, C. (2004). Bağımsızlık sürecinde Ukrayna'da siyasal dönüşüm ve meşruluk kavramı. E. Büyükakıncı (drl.), *Değişen dünyada Rusya ve Ukrayna* içinde (s. 343-364). Ankara: Phoenix Yayınları.

Kırımlı Tatar lider: Türkiye bize güvence verdi. (2014, 5 Mart). *Hürriyet*. http://www.hurriyet.com.tr/dunya/25946809.asp adresinden 2 Şubat 2015 tarihinde edinilmiştir.

Kırımoğlu: Savaş tehlikesi var. (2014, 13 Aralık) *Milliyet*. http://www.milliyet.com.tr/kirimoglu-savas-tehlikesi-var-yalova-yerelhaber-521197/ adresinden 3 Ocak 2015 tarihinde edinilmiştir.

Krymskoye ekho Karakalpakstana [Kırım'ın Karakalpakistan Yansıması]. (2014, March 15). Rosbalt. Retrieved March 21, 2015, from http://www.rosbalt.ru/exussr/2014/03/15/1244363.html.

Laurelle, M. (2009). *In the name of the Nation: Nationalism and politics in Contemporary Russia*. New York: Palgrave Macmillan.

Leonhard, W. (1976). *Bugünkü Sovyet ideolojisi II* (çev. C. Z. Şanbey). İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Luxemburg, R. (2010). *Ulusal sorun: Ulusların kendi yazgısını tayin hakkı ve özerklik* (çev. O. Akınhay). İstanbul: Belge Yayınları.

Milli Güvenlik Kurumu. (t.y.). *Küresel deniz güvenliği sorunları ve doğurduğu sonuçlar*. http://www.mgk.gov.tr/calismalar/calismalar/017_jeostratejik_deniz_sorunlari.pdf adresinden 22 Mart 2015 tarihinde edinilmiştir.

Navari, C. (2014). Territoriality, self-determination and Crimea after Badinter. *International Affairs*, *90*(6), 1299-1318.

Orenstein, M. A. (2014). *Get ready for a Russo-German Europe*. Retrieved February 12, 2015, from http://www.foreignaffairs.com/articles/141018/mitchell-a-orenstein/get-ready-for-a-russo-german-europe?cid=soc-facebook-in-snapshots-get_ready_for_a_russo_german_europe-031214.

Özbay, F. (2011). Soğuk savaş sonrası Türkiye-Rusya ilişkileri: 1992-2010. *Bilge Strateji*, *2*(4), 35-77.

Pazarcı, H. (2007). *Uluslararsı Hukuk*. Ankara: Turhan Kitabevi.

Press release "A trial population census 2010". (n.d.). Retrieved February 5, 2015, from http://www.ukrcensus.gov.ua/eng/notice/news.php?type=2&id1=13.

Purtaş, F. (2005). *Rusya Federasyonu ekseninde Bağımsız Devletler Topluluğu*. Ankara: Platin Yayınları.

Putin Accuses Western 'enemies' of building new ıron curtain around Russia. (2014, December 4). Retrieved December 12, 2014, fromhttps://news.vice.com/article/putin-accuses-western-enemies-of-building-new-iron-curtain-around-russia.

Putin: Crimea is Russia's Jerusalem. (2014, December 4). Retrieved December 11, 2014, from http://www.rferl.org/media/video/russia-putin-crimea-sanctions/26724940.html.

Putin: Türkiye'den gıda alımı artacak, doğalgazda hedefleri aşacağız. (2014, 28 Kasım). *Hürriyet*. http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/27670075.asp adresinden 30 Aralık 2014 tarihinde edinilmiştir

Putin declares gas war on Europe with Turkey pipeline deal. (2014, 2 Ekim). Retrieved December 13, 2014, from http://www.thetimes.co.uk/tto/news/world/europe/article4284368.ece.

Putin tells Obama Crimean vote complies with international law. (2014, March 17). Retrieved December 11, 2014, from http://sputniknews.com/world/20140317/188499215.html#ixzz3Syxyh1Q8.

Rusların büyük bir kısmı Rus Devleti'nin Kırım'daki Rusların haklarını koruması gerektiği görüşünde. (2014, 6 Mart). http://tr.sputniknews.com/turkish.ruvr.ru/news/2014_03_06/Ruslar-Kirimdaki-Ruslarin-haklari/ adresinden 12 Aralık 2014 tarihinde edinilmiştir.

Russia and NATO go through most serious crisis since cold war – Lavrov. (2014, December 10). Pravda: Retrieved December 13 2014 from http://english.pravda.ru/russia/kremlin/10-12-2014/129273-russia_lavrov_foreign_minister-0/.

Russia's military will get bigger and better in 2015. (2014, October 8). Retrieved December 13 2014 , from http://www.themoscowtimes.com/business/article/russias-military-will-get-bigger-and-better-in-2015/512753.html.

Russia will add 80 new warships to Black Sea Fleet: fleet commander. (2014, September 23). Reuters. Retrieved December 14 2014 , from http://www.reuters.com/article/2014/09/23/us-russia-navy-ships-idUSKCN0HI16K20140923.

Rusya Devlet Başkanı Putin'den Ukrayna'yla savaş konusunda flaş açıklama. (2015, 24 Şubat). *Hürriyet*. http://www.hurriyet.com.tr/dunya/28281404.asp adresinden 24 Şubat 2015 tarihinde edinilmiştir.

Rusya, Türkiye'nin Şangay 5'lisine girme isteğine nasıl yaklaşıyor. (2013, 24 Şubat), http://t24.com.tr/haber/rusya-turkiye-nin-sangay-5lisine-girme-istegine-nasil-yaklasiyor,224420 adresinden 12 Aralık 2014 tarihinde edinilmiştir.

The Oxford Institute for Energy Studies. (2015). *Does the cancellation of South Stream signal a fundamental reorientation of Russian gas export policy*? Retrieved March 2015, from www.oxfordenergy.org.

Tisdall, S. (2014). *The new cold war: Are we going back to the bad old days*? Retrieved January 13 2015 from http://www.theguardian.com/world/2014/nov/19/new-cold-war-back-to-bad-old-days-russia-west-putin-ukraine?CMP=twt_gu.

Tuminez, A. (2000). *Russian nationalism since 1856: Ideology and the making of foreign policy*. New York. Rowman & Littlefield Publishers.

Türkiye Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Analizler Merkezi. (2014, 7 Mart). *Karadeniz'deki Rus ve ABD güçlerine uzman bakışı.* http://www.turksam.org/tr/haberin-yorumu-detay/978-karadeniz-deki-rus-ve-abd-guclerine-uzman-bakisi adresinden alınmıştır.

Turan, G. (2004). Bağımsız Ukrayna'nın dış politika seçenekleri. E. Büyükakıncı (drl.), *Değişen dünyada Rusya ve Ukrayna* içinde (s. 365-400). Ankara: Phoenix Yayınları.

Türk Akımı Projesi MGK gündeminde. (2015, 24 Şubat). Sabah. http://www.sabah.com.tr/gundem/2015/02/24/turk-akimi-projesi-mgk-gundeminde adresinden 24 Şubat 2015 tarihinde edinilmiştir.

Türk akımı, Türkiye'nin dünyadaki konumunu güçlendiriyor. (2015, 5 Şubat). Sputniknews. http://tr.sputniknews.com/columnists/20150205/1013810708.html adresinden 5 Şubat 2015 tarihinde edinilmiştir.

Türkiye-Rusya yakınlaşması, Batı ile ilişkileri nasıl etkiler? (2014, 10 Aralık). http://www.dw.de/t%C3%BCrkiye-rusya-yak%C4%B1nla%C5%9Fmas%C4%B1-bat%C4%B1-ile-ili%C5%9Fkileri-nas%C4%B1l-etkiler/a-18120792?maca=tur-rss-tur-all-1495-rdf adresinden 13 Aralık 2014 tarihinde edinilmiştir.

Ukraine Crisis. (2015, February 18). New York Times. Retrieved February 18, 2015 from http://www.nytimes.com/interactive/2014/02/27/world/europe/ukraine-divisions-crimea.html?_r=1.

Ukraine crisis: Donetsk 'declares independence from Kiev' and sets date for referendum on joining Russia. (2014, April 7). Retrieved March 11, 2015, from http://www.independent.co.uk/news/world/europe/ukraine-crisis-officials-in-eastern-city-of-donetsk-proclaim-independence-from-kiev-and-set-date-for-referendum-on-joining-russia-9243750.html.

Ukraine peace deal: Ceasefire starting February 15, removal of heavy weapons. (2015, February 13). Retrieved March 11, 2015,, from http://rt.com/news/231571-putin-minsk-ukraine-deal/.

Ulam, A. (1967). *Bitmemiş Devrim*. Ankara: Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları.

Varol, T. (2014). *Ukrayna'nın yönetemediği enerji politikası ve bugünkü sonuçları* (Rapor no: 19) [Elektronik versiyon]. 21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü.

Why Crimea is so dangerous. (2014, March 11). BBC. Retrieved March 13, 2015, from http://www.bbc.com/news/world-europe-26367786.

Temel Parametreler Çerçevesinde Türkiye'de Milliyetçilik İdeolojisinin Analizi

Gül Çiğdem*

Öz: Türkiye'de, 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet ilan edildiğinde artık Monarşi yerine Cumhuriyet rejimi üzerine bir yol belirlemeye gidilmiştir. Bu kapsamda, Avrupa'nın ilk oluşum sürecinde yapılandırma yoluna gittiği "Nation Building Strategies" çatısı altında şekillenmiş düşünceler misali Türk kültürünün yüceliği ekseninde şekillenmiş bir teori filizlenmeye başlamıştır. "Kültürel Evrim Basamakları Teorisi" olgusundaki gibi bir referans çerçevesi oluşturan ve bu düşüncelerle, diğer ülkelerin seviyesine ulaşabileceğini anlatan ifade ediş tarzı şekillendirilmiştir. Bu eksende, göçmenlerin fikir ve ideolojileri de hızlı bir şekilde ülke içinde yer almaya başlamıştır. Küreselleşme süreci ile birlikte «tek tip» insan hayaliyle, Multiculturalism-Farklı kültürleri homojenleştirme adına Avrupa'nın izlediği "Melting Pot-Eritici Pota" anlayışı misali çalışmalar Türkiye'de de yapılmış ama burada da farklı kültürlerin oluşması engellenememiştir. Aksine burada yaşayan insanlar "Closed Collective Identities-Kapalı Kollektif Kimlikler" oluşturarak, kendi kültürlerini yaşayabilecek alanlar oluşturmuşlardır. Bu durum Türkiye içerisinde çatlakları meydana getirmektedir.

Anahtar kelimeler: Nation Building Strategies-Ulus İnşa Stratejileri, Multiculturalism- Çok Kültürlülük, Küreselleşme, Melting Pot-Eritici Pota, Kapalı Kolektif Kimlikler.

Giriş

Bir önceki bölümde bahsedildiği gibi Kapalı Kolektif Kimlik oluşumları ekseninde birtakım sıkıntılar mevcuttur. Bu hareketlenme artık modern toplumdan postmodern topluma geçişin bir işareti sayılmaktadır. Bu oluşuma önlem olarak uygulanan Melting Pot-Eritici Pota Politikası, farklı kültürleri eritip, "tek tip" kültür oluşumunun baz alınmasını sağlayamamış, gruplar bu şekilde bir hareketlenmeyle varlıklarını idame ettirmeye devam etmişlerdir. Bu kavramlardan hareketle ilk olarak tarih perspektifi ekseninde ideoloji kavramı irdelenmiş, bir ideoloji olarak milliyetçilik, bu ideolojinin doğuşu, Fransız İhtilali, sonrasında da bu ideolojinin Türkiye'deki gelişiminden söz edilmiştir.

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı. İletişim: gul.cigdem6643@gmail.com

Tarih Olgusu Çerçevesinde İdeoloji Kavramına Genel Bir Bakış

"Tarih" olgusunun, kurgu olup olmadığı konusu tartışmaya açık bir özellik taşımaktadır. Bu konu üzerinde çeşitli deyimleri olan birçok bilim adamının yetiştiği zamanlar olmuştur. İnsanlığın hayatını kolaylaştıracak devrimler gerçekleştiği zaman, zenginleşme de tam manasıyla sağlandığından gündem adına yeni kavramların belirlenmesi meselesi ortaya çıkmıştır. 1800'lü yıllarda Fransa, Bismark ve Prusya Hükümeti(Almanya), İngiltere gibi ülkeler bu sistemle ayakta durabilmektedir. Tabii burada her kesimin aynı ölçüde zenginleştiğinden bahsedememekteyiz. Neticede "kolonization-sömürgecilik" sistemi oluşmuş, bu sistemle bütün Avrupa ülkelerinde 2 farklı sınıfın meydana gelmesi durumu söz konusu olmuştur. 2 farklı sınıf oluşumu durumunu Marx: "Ücret karşılığında kendisinin sömürülmesine izin veren İşçi ve bu yolla işçiyi sömüren Burjuva, kapitalisttir."diyerek açıklamıştır (İnaç, 2010a, s. 85). Marx, olaya üretim ilişkileri üzerinden bakarken, aynı dönemde yaşayan bazı bilim adamları ve ideologlar, aksi yönde görüşler öne sürmüştür. Sadece ekonomi, sonuç olarak diğer metaları etkileyemez, "insan davranışları mantıksal değildir." diye düşüncesini açıklayan bu bilim adamı da Wilfredo Pareto olmuştur (İnaç, 2010a, s. 172). Her iki bilim adamı da diğerleri de; görüşleriyle içinde bulundukları dönemin aynası görevini temsil etmektedir. Örneğin; Marx ve Pareto, aralarında 30 yıl fark olan iki ideologdur ki; Marx'ın yaşlılık dönemi Pareto'nun gençliğine tekabül etmektedir. Dolayısıyla aradaki aşağı yukarı 30 yılın sosyal değeri kronolojik değerinden daha fazla önem taşır (İnaç, 2010a, s. 211).Yani Pareto, bu durumda Marx'tan çok daha şanslıdır. Hem onu okuma fırsatı bulmuş hem de Marx'tan sonraki dünyayı yaşamıştır. Burada Marx ve Pareto'nun örnek gösterilmesinin sebebi; ileride faşizm ve sosyalizm olarak geçecek iki ideolojinin öncüleri olacağı içindir. Her ikisi de ideoloji konusuna soğuk bakmalarına karşın, o günün şartlarından ötürü bu şekilde bir refleks gösterme zorunluluğu hissetmişlerdir. Her ikisinin de yaşam şartlarından ötürü belli bir kimlik oluşumları olmuş ve bu uğurda çalışmalarını yapmışlardır. Ayrıca ideoloji kavramının tam manasıyla yaygınlaşmaya başladığı dönem, bu iki filozofun yaşadığı zamanlara rast gelmektedir. Dolayısıyla konuya Marx ve Pareto'nun yaşadığı dönemden ve fikirlerinden bahsederek başlamak önem teşkil etmektedir. Zira bu filozoflardan sonra, ideoloji kavramı tam manasıyla oluşum sağlamış, o günün şartlarına uygun değişik düşünceler de artık ideoloji ekseninde değerlendirmeye başlanmıştır. Nitekim milliyetçilik, liberalizm, dini fundamentalizm, feminizm gibi düşünceler de zaman geçtikçe taraftar toplayıp, ideoloji kılıfına bürünen düşünceler kategorisinde yer almıştır.

Yakın Çağı Başlatan Efsane: Fransız İhtilali ve Yeşerttiği Milliyetçilik Düşüncesi

Tarihte yaşandığı belirtilen birtakım olaylar vardır ki, dünya düzenini ters düz etmiş, bambaşka bir yaşamdan daha farklı yaşamlara kapı aralamıştır. Dolayısıyla bu olayların so-

nucunda ülkelerin, kendine özgü yöntemlerle şekillendirdiği alanlar oluşmuştur. Örnek vermek gerekirse 1789'da Fransa'da gerçekleşmiş olan İhtilal, hem olumlu hem olumsuz yönleriyle oldukça göze çarpan bir nitelik taşımaktadır. Bu sebeple ki Yeni Çağ'ı bitirmiş, Yakın Çağ'ı başlatmıştır. İşte bu, çağ kapatıp açtırtan olay, Fransa'da doğup buradan çeşitli ülkelere yayılan milliyetçilik düşüncesidir. Milliyetçilik; Cemil Meriç'in de aktardığı gibi "bir yanı hakikat, bir yanı yalan" olan ideolojik bir kavramdır (Arslan, 2007, s. 49).Yani bu düşünce bazı şairler, yazarların da etkisiyle oldukça şahlandırılmış, şişme bir ideayı temsil edebilmektedir. Bu noktada, psikolojik olmaktan öteye geçmiş bir düşünce olarak milliyetçilik; keskin tabuları olan, saf, arı ırk ilkesine dayalı, kimsenin erişemeyeceği kadar ütopik bir trajedi haline de gelebilmiştir. Rıza Nur, Hüseyin Nihal Atsız gibi birçok isim, Türk milliyetçiliğini; keskin tabuları olan, erişilemez, sadece Türk ırkından olanların erişebilecekleri bir düşünce kılıfına bürüyüp nitelemişlerdir (Çalık, 2009, s.48). Dolayısıyla, bazı yönlerde gerçekten uzaklaşıp mitolojik olgulara başvurma durumu da söz konusu olabilmektedir. Bu yüzden tarih olgusu için construction tartışmasının yanı sıra ideoloji kavramının da construction olduğu yönünde birtakım söylemlerden bahsedilmektedir. Bu bağlamda "Ulus" kavramının merkezinde yola çıkan bir düşünceden bahsedilerek (Anderson, 2011, s. 19) bu kavramın tanımından ötürü, milliyetçilik düşüncesinde birtakım pürüzler oluştuğu ve siyasî bir ideoloji örneği olarak tarih olgusunda yerini aldığı bir denemeç haline gelmiştir. Bu konuda ulus kavramı ile ilgili; "Hayal edilmiş siyasî bir topluluk, hem egemenlik hem de sınırlılık faktörleri ekseninde var olmuş bir cemaattir."şeklinde bahsedilir (Anderson, 2011, s. 20). Bu açıdan bakıldığı zaman ideoloji figürünün construction olması, yadırganmaması gereken bir mesele olarak görülebilir çünkü "hayali bir toplum inşası" oluşturma durumundan bahsedilmektedir (İnaç, 2010b, s.68). Türkiye'nin de referans çerçevesi bu yönde oluşturulmuş, modernleşme sürecinde yeni bir "invention" olarak ortaya çıkmış, bu sayede "territory" oluşumuna bir nevi can verdiği görülen her şeyi temsil ettiği açıkça dile getirilmiştir (İnaç, 2010b, s. 43, 71) ve bu ideoloji ekseninde semboller, ortak kanıya varılan sözler gibi oluşumlar vücut bulmuştur. Örneğin dil metası bu tip bir kolektif sembolü temsil etmektedir (Berting, 2011, s. 117).

Dil, din, bayrak gibi birçok faktör, bir grubun örgütlenmesini güçlendireceği gibi ayrışmasını da çok rahat sağlayabilmektedir. Nitekim bu metalar, Osmanlı gibi güçlü olan bir imparatorluğu, iç isyanlara sürükleyip zayıflatabilmiştir. 17. yüzyıldan sonra milliyetçilik düşüncesi ekseninde her azınlığa demeçler sunularak devletin parçalanması seyredilmiştir. Bir zamanlar bir sancak etrafında toplanmış olan güçlü Osmanlı İmparatorluğu savaş ile değil, böyle bir taktik ile yavaş yavaş, sindire sindire bitirilmiştir. Buradan şu neticeye varılabilir ki insanoğlunun sine qua non'u (olmazsa olmaz)ı olan birtakım değerler vardır. Dil, bunlardan biridir ve bu faktörler, rahatları oldukça yerinde, istedikleri şekilde itilip kakılmadan yaşayabilen toplulukları dahi oldukça etkilemeyi başarmıştır. Bağımsızlık fikri ise şüphesiz, arzulanacak bir istek, cazip bir durum olarak aktarılmıştı. Bu metalarla Sırpları ilk kez Fran-

sızlar, Osmanlı'ya karşı ayaklandırmışlardı. Aynı şekilde Yunanlılar da Sırpları takip etmişti. Burada Fransızlar için Sırpların ya da Yunanlıların Osmanlı'da nasıl yaşadıkları hiç önemli değildi. Önemli olan, bu olumsuz durumu kendi lehlerine çevirebilmeleriydi ve bunu da başarmışlardı. Bütün Avrupa ülkeleri, başka türlü bu imparatorluğun yok olmayacağını fark etmişlerdi. Bu olay haricinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun son zamanlarda yeniliklerden uzak kalması olayı da elbette ki gerilemesinin bir nedeniydi lakin azınlıklara kapitülasyonların genişletilmesi durumunun, Devlet-i Âliye'yi ciddi zararlarla karşı karşıya bıraktığı da su götürmez bir gerçektir. Ayrıca bu Fransız İhtilali'nin getirdiği düşünceler, sadece Osmanlı İmparatorluğu'nu değil Çarlık Rusya'sında yaşayan halkı da hareketlendirip etkilemiştir. Bu dönemde değişim ve dönüşüm, Doğu Avrupa ve Batı Avrupa'da oldukça farklı olarak gerçekleşmiştir. Batı Avrupa ülkelerinde kapitalizme geçiş aşamaları gerçekleşirken Doğu Avrupa ülkelerinde Marksizme olan bağlılık çok daha etkin haldedir. Batı Avrupa, kapitalist düşüncenin de etkisiyle hızla modernleşmiş, endüstrileşmeden de etkilenip bir alan oluşturmuşlardı. Rusya'da ise, uzun zamandan berri var olan ideolojik aşırılık, Marksizm ile kendisini bulmuştu. Modern endüstrileşmenin getirileri ve 1861'de Serflik kurumunun hukuken kaldırılması, ortaya İşçi Sınıfını çıkardığı gibi, köylülerin üzerindeki ölü toprağını da bir nebze olsun atmıştı. Bu arada Çarlık Rusya'sında kentsel sorunlar büyümekteydi. Fransız İhtilali'nin getirileriyle bir türlü barışık olamamış olan tiran rejimli Çarlık Rusya'sı, her bölgeden hem liberal hem de sosyalist nitelikteki gruplanmaların arasında kalmıştır. Önce Japonya-Rus Savaşı'ndaki yenilgi sonra da 1.Dünya Savaşı şartları, Rus toplumundaki huzursuzluğu bir ayna misali yansıtmıştı ve önce 1905'teki ayaklanmaya sonra da Rusya'da yeni bir dönüşüme yol açacak olan 1917'deki Ekim Devrimi'ne zemin hazırlamıştı (Sander, 2012, s. 388-389). Tabii, Rusya'daki bu devrime ortam oluşturan olaylardan biri de Marx'ın ilan ettiği "Komünist Manifesto" olmuştu. Bu manifestoyu Marx, Almanya için bir "İşçi Devrimi" gerçekleştireceğini ümit ederek oluşturmuştu. Lakin bu devrim ne Almanya ne Fransa ne de İngiltere'de olmuş, manifesto ilan edildikten yaklaşık 40 sene sonra Rusya'da, tam da Marx'ın anlattığı şekilde bir İşçi Devrimi gerçekleşmişti. İşte Marx'ın kalıcılığını sağlayan durum da, bu olayın kâhinliğini yapmış olmasıydı. Rusya'da yaşanan bu karışıklıklar sebebiyle de kapitalist rejimler, kendilerine ders çıkarmış ve yenilenme yoluna gitmişlerdir. İşçi partilerinin kurulması, İşçi sendikalarının oluşturulması, işçilerin çalışma saatlerinin tekrar düzenlenmesi gibi olaylar, kapitalist rejimlerin, tehlike çanlarının çaldığını fark edip, yenilenme ve esnekleşme yoluna gittiğinin kanıtıdır.

Birinci Dünya Savaşı'nın nedenlerinden birini oluşturan Milliyetçilik akımı, anlaşılacağı üzere, çok uluslu imparatorlukların yok edilmesine aracı olmuş, yeni ulus devletlerin oluşumu Westphelia Sürecinden sonra artık formel olarak sağlanmaya başlamıştı.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluşu ve Milliyetçilik İdeolojisi Kapsamında Uygulanan Politikalara Genel Bakış

Osmanlı İmparatorluğu dağıldıktan sonra kurulan yeni Türkiye Cumhuriyeti Devleti, uluslar arası arenada varlığını kabul ettirebilme seansına girişmiş bulunmaktaydı. Biraz önce de bahsettiğim, Osmanlı İmparatorluğu'nu iç isyanlara sürükleyen dil, din gibi kolektif semboller, bu zamanlarda daha çok önem verilmesi gereken metalardı. Aynı şekilde bir bayrağın varlığı da bu etkinliği sağlamlaştırmaktaydı. O dönemde "Türk" olgusu devasa boyutlara ulaşmış, Nation Building Strategies (Ulus İnşa Stratejileri) ekseninde, yeni bir Türk devletinin temellerinin atılacağı düşüncesi olgunlaşmaya başlamıştı Zira Osmanlı İmparatorluğu'nun yeniliklere mağlup düşmesi, bu durum için önlem alınması sürecini de beraberinde getirmiştir. Bu süreçte kabul edilmesi gereken bir durum vardır ki, Milli Mücadele döneminde halkın birlik oluşturduğu unsur "din" olmuştu. "Anadolu ve Rumeli tarafında yaşayan bütün Müslümanlar Türk'tür." (İnaç, 2010b, s.117) deyimi, halkın üzerinde vatanın savunulması için birlik olunması şartını temel almıştı. Yine aynı şekilde "Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları gibi Türk dilini, kültürünü ve ulusal fikirlerini kendine adapte etmiş olan herkes Türk'tür.", "Orta Asya'daki nüfusun çoğunluğu Türk'tür." (İnaç, 2010b, s. 117) gibi tanımlamalar, Türk ırkının şehvetini, cengâverliğini ortaya koymaktaydı ve mücadele ruhunu aşılamada oldukça önemli bir faktörü temsil etmişti. Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra devletin imajını desteklemek maksatlı, Güneş Dil Teorisi, Türk Tarih Tezi'nin yanı sıra Türk Dil Kurumu ve Türk Tarih Kurumu'nun kurulması gibi faaliyetler birbiri ardında yürütülmüş özellikle Türk Dili üzerine derin araştırmalar yapılmıştır (İnaç, 2010b, s. 115). Geçmişte Türk dilini kullanmış olan Türk devletlerinin tarzları ekseninde kurulmuş bir Türkiye Cumhuriyeti Devleti şeklinde kazanılmış bir kimlik oluşturulmuş, böylece devletin ebediliği konusunda da garanti temin edilmişti. Türkiye için bir "Ulus İnşası" bu şekilde sağlanmış oldu. Milli Mücadele döneminde güçlenmiş olan "Türk Ulusu" düşüncesi, savaş zamanından sonra devlete arzuladığı gücü bahşeden bir meta olarak görülmüş, izlenen politikalarda esas olarak bu faktör etkili olmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nde Atatürk döneminden sonraki zamanlarda da milliyetçilik düşüncesi ekseninde birtakım değişiklikler yaşanmıştır. Yapısal olarak incelendiğinde yine din, dil, ırk gibi konularda farklılık arz eden topluluklar, yaşamlarını devam ettirmekteydi. Neticede Osmanlı İmparatorluğu, bu topraklar üzerinde 600 seneden fazla varlığını idame ettirmiş ve topraklarında çeşitli din ve inançlardan bu grupları barındırmıştı. Bu sebeple devlet, Multiculturalist (Çokkültürlü) (Berting, 2012, s. 61) duruş özelliğini sergilemeye başlamış ve dönemdeki milliyetçilik düşüncesi de genel olarak bütün ülkelerde yaşayan etnik farklılıklardaki grupları, uluslararası sistemin gündemine oturtmuştu. Bu sebeple Nazi Almanya'sının Yahudilere karşı bir politika olarak "Ein Wolk, Ein Reich" sloganını benimseyip arı Alman ırkı oluşturma bağlamında gruba Antisemit propagandalar yapması (Karabatak, 1996, s. 68). Alman milliyetçiliğinin bir getirisi rolünü üstlenmekteydi. Fransız milliyetçiliğinden dolayı, Fransa'nın sömürge ülkelerinde zorunlu olarak Fransızca dilinin konuşturulması

kuralı da, Fransız Milliyetçiliğinin bir getirisi anlamına gelmektedir. Bu düşünce, ilerleyen zamanlarda Avrupa ülkelerinin hepsinin uygulayacağı Melting Pot- Eritici Pota düşüncesi olarak, farklı etnik gruplara uygulanacak siyasetin genel adı olarak konulacaktı.

Uluslararası sistem böyle bir girişim ile oyalanırken topraklarında Ermeniler, Rumlar, Yahudiler, Kürtler gibi azınlıkların barındığı Türkiye Cumhuriyeti Devleti, sistemin tepkisini hesaba katarak bu grupları artık vatandaşı olarak değil üzerinde bir kamburmuş gibi görmeye başlamış ve bu yönde bazı uygulamaları olmuştur. Tehcir kararının alınması ve akabinde birtakım arbedelerin yaşanması olayları sadece bir örnektir. Ancak bu dönem İkinci Dünya Savaşı zamanlarına rast geldiğinden üzeri örtülüp tarihin tozlu raflarına bir daha indirilmemek üzere kaldırılmıştır. Azınlıklarla ilgili yaşanan bazı olaylardan sonra genel olarak uluslar arası sistemde eritici pota politikasının başarı durumunun olmadığı tam aksine, toplulukların bu işkenceden; Closed Collective Identity (Kapalı Kolektif Kimlikler) (Berting, 2012, s. 83) oluşturarak varlıklarını idame ettirmeye devam ettikleri gözlenmiştir. Keza Türkiye için 1934'te Trakya'da Yahudilerin başına gelen olaylar, Struma Gemisi Faciası, 6-7 Eylül Olayları, Varlık Vergisi gibi problemler, bir zamanlar oldukça yankı uyandırmış meseleler arasındadır. Nitekim Almanya'daki Holocoust Faciası bu şekilde nitelendirilebilecek bir meseledir. Bu konuda, bilimsel olarak değerlendirme yapmak gerekirse, Türkiye Cumhuriyeti'nin çaresizliğinin üzerine daha çok vurgu yapılması gerekmektedir. Nitekim devlet olarak sistemin altyapısının iyi oturtulması durumu oldukça önemlidir. Neticede bu olaylar yaşanırken Türkiye Cumhuriyeti, Birinci Dünya Savaşı'nın enkazını daha yeni yeni üstünden atmaya çabalamaktaydı. Öyle ki uluslar arası arenada yeni bir dünya savaşının sinyalleri verilirken, Türkiye Cumhuriyeti tarafından prensip olarak hiçbir şekilde savaşa dahil olmama kararı alınmıştı. Dolayısıyla Türkiye Cumhuriyeti için, sınırlarına çok da uzak olmayan Nazi Almanya'sı çok büyük tehlike arz etmekteydi ve Türkiye, Almanya kadar güçlü olamadığı için, uluslararası sistemin "doğru" dediğine, "yanlış" olsa da doğru demek zorundaydı. Dolayısıyla bu durum için bilimsel bir şeyler ibraz edilirken, iç siyasi konjonktürün de oldukça iyi analiz edilmesi gerekmektedir.

Sonuç

Şu an içinde bulunduğumuz zaman dilimi, çok önceden tartışma konusu haline gelmiş bir olay dizisini yansıtmaktadır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra uluslar arası arenada yeni bir düzen hasıl olmuştur. Kapitalizm, yüzyıllardır verdiği mücadeleyi zaferle sonuçlandırmış, sosyalizm denilen düşünce artık, geri dönüşümü mümkün olmayan bir şekilde yenilgiye uğradığından "İki Kutuplu Sistem" yerini "Tek Kutuplu", diğer bir deyimle Amerika'nın "Hegemon Güç" olduğu bir dünyaya bırakmıştı. Bu olaydan sonra birçok bilim adamı, dönemin olaylarını değerlendirmişlerdi ki, Francis Fukuyama da bunlardandı. Sovyetler Birliği'nin dağılması ve akabinde ABD'nin Hegemon Güç olma durumunu ilan etmesi olayından

sonra düşüncelerini "End of History" teziyle dile getirerek, sıcak savaş olma durumunun artık sona erdiğini ve Kant'ın da bahsettiği "Kalıcı Barış" kavramının dünyaya egemen olacağı bir sistemin kurulduğundan söz etmişti. Bu düzen de, Bush'un bahsettiği "New World Order" kavramıydı ve bu sistemde ekonomik liberalizmin ilkelerine dayalı, evrensel bir tüketim kültürünün oluşması durumu söz konusuydu (2011, s. 151). Tüketim konusunda örgütlenmelerin oluşması durumu da mümkün olduğundan, hiçbir ülkenin sıcak savaşı göze alamayışı gibi bir davranış durumu da ortaya çıkmaktadır. Fukuyama'nın bu zamana kadar ki yanlış anlaşılan tutumlarından bir tanesi de budur. Kendisi tezinde, Ekonomik Liberal unsurların dönem içerisinde daha fazla yer alması ve devletlerin "çıkar" ilişkileri birbirine bağlı hale getirildiğinden hiçbir devletin, kendi bacağına sıkma gibi bir durumunun söz konusu olamayacağını dile getirmiştir ve söylemlerinde haklılık payı vardır. Bu yüzden artık hiçbir devlet, yaşanacak olan bir sıcak savaşı kesinlikle göze alamayacaktır çünkü bu durum, kendi ekonomisini etkileyeceği gibi diğer ekonomileri de doğrudan ya da dolaylı olarak etkileyecektir ve Büyük Buhran olayındaki gibi bir felakete dönüş gerçekleşecektir. Dolayısıyla, böyle bir durumun gerçekleşmesi yerine devletlerin "Kalıcı Barış" ilkesiyle, tam manasıyla barış içerisinde olmaları daha mantıklı olacaktır. Fukuyama'nın tezi bu bağlamda bakıldığı zaman oldukça etkili görünmektedir. Lakin portresini çizdiği gibi bir barış durumu mümkün olmamış; tez yayınlandıktan sonra Doğu Timor'da, Çin'de, Rusya'nın Çeçenistan bölgesinde birtakım ayaklanma durumları yaşanmıştır.

Bu dönem için düşüncelerini dile getiren Samuel Huntington, "Clash of Civilization- Medeniyetler Çatışması" tezinde ise olanlara Fukuyama'dan çok daha değişik bir bakış açısıyla yaklaşmış, bu durumdan ötürü her ikisi de "tezleri efsaneleşen iki isim" olarak tarihte yer almışlardır. Huntington'a göre; 1793 yılında, R. P. Paliner'in ileri sürdüğü gibi "Krallar arasındaki savaşlar bitti, milletler arasındaki savaşlar başladı." Bu olay, devletlerarası çatışmayı temsil etmektedir yani, 19. yy, "Devletlerin Çarpıştığı" yüzyıldır ve bu, 1. Dünya Savaşı'na kadar devam etmiştir. 20. yüzyılda Rus İhtilali neticesinde milletler savaşı yerini; faşizm, Nazizm- Liberal Demokrasi ve sonrasında da komünizm-Liberal Demokrasi arasında seyreden bir "İdeolojiler Savaşı'na" bıraktı. Bu sebeple 20. yüzyılda "İdeolojiler savaşının olduğu" yüzyıldır. Soğuk Savaşın sona ermesiyle birlikte milletlerarası siyaset, Batılı ve Batılı olmayan medeniyetleri aktörü yaptığı için 21. yüzyıl; "Medeniyetlerin Çatışması" nı gösteren olaylar dizisini yansıtmaktadır (2006, s. 24). Dolayısıyla, tarih boyunca kaos ortamı sürekli olarak vardır. Bu, kaçınılmazdır. Şunu da dile getirebiliriz ki; "piyonların savaşı" dönemine girilmiştir denilebilir. Çünkü süper güçler, kendileri birebir savaşmak yerine çıkarları uğruna orta büyüklükte devlet olarak nitelendirdikleri ülkelerde savaş ortamı yaratarak rant sağlamaktadır. Bugün, Mısır, Tunus, Libya, Suriye gibi ülkelerde yaşananlar da bu tespite örnek teşkil etmektedir.

Günümüzdeyse devletler artık, "Konstrüktivist Teori-Kimlik Politikası" kapsamında değerlendirme yapmaya yönelmişlerdir. Bu da beraberinde birtakım olayların tekrardan değerlendirilmesine sebebiyet vermiştir. Azınlıklar ile ilgili belirtilen olaylara binaen; geçmişten

bugüne önemli bir sorun teşkil eden Kürt açılımı meselesi de, bu şekilde vücut bulmuş bir olayı nitelemektedir ve bugün bu konuda Türklerin de Kürtlerin de eli kolu bağlıdır. Bu durumda öncelikli olarak düşünülmesi gereken de; ne yapılması gerektiğinin konuşulmasıdır. Ortada, Türklerin de kabul etmesi gereken su götürmez bir gerçek vardır ki Kürt Topluluğu, yüzyıllardır bu topraklar üzerinde yaşamını devam ettirmiştir ve bu durum; bu şekilde de sürecektir. Bu topluluğa kabul ettikleri değerlerden dolayı bir şeyler söylemenin fayda vermediği de kimlik oluşumlarından anlaşılmaktadır. İnsan Hakları kavramının çok daha popüler hale geldiği bu devirde; inancı, kabul ettiği değerlerden dolayı yıllardır yaşadıkları yerlerden uzaklaştırılmaları gibi bir olay da bu devirde söz konusu olamayacağı için, her iki tarafın da oldukça mantıklı kararlar alması gerekmektedir ve taraflar, bu meselenin siyasete malzeme edilmemesi için gerekli özeni göstermelidir. Neticede uzun yıllardan berri aynı toprak parçasının paylaşıldığı gerçeğinin yanı sıra kabul edilmiş birtakım ortak değerlerin de göz önüne alınması durumu söz konusudur. Anlayış gösterilmesi gereken faktörler de ayriyeten değerlendirme konusu arasında yer almalıdır.

Kabul edilmesi ebedi olanlar arasında bir durum da söz konusudur ki küreselleşme sürecinin de etkisiyle, sınırların kalktığı bir dünyada yaşamaktayız ve artık hiçbir şey eskisi gibi değil. Medya ve internet denilen ortamdan dolayı binlerce kilometre uzaklıkta olan bir olaydan anında haber alınması durumu çok daha kolay haldedir. Şunu da dile getirmekte yarar var neticede Kürt, Laz, Çerkez ya da Türk olarak dünyaya gelmek insanoğlunun suçu değildir. Dolayısıyla, insanın vasıflarının dışında oluşan bir durumdan ötürü dışlanması, ötekileştirilmesi de mantıksız olacaktır. Bu sebeple her iki grubun da düşüncesinin, bu ortamlarda yapılacak anketlerde ya da soru cevap yöntemiyle hazırlanacak sorularla anlaşılıp, halkın istediği doğrultuda bir karara varılması daha doğru olacaktır. Bu durum, ülkenin temsilini sağlayanlara da kolaylık olacaktır çünkü halkın isteği doğrultusunda ve halk kararıyla bu karar alınmış olacaktır. Bu şekilde olduğu zaman da bütün dünyada ulaşılması hedeflenen "Doğrudan Demokrasi" modeli ile de örtüşme olacaktır. Bu ortamlarda herkesin ahlâki çerçevede düşüncesini özgür bir biçimde paylaşabilme durumu oluşturulur ve kimsenin düşüncelerinden ötürü yargılanma durumunun olmaması da, proje için yapıcı bir metayı oluşturacaktır. Ancak bugün, dünyanın hiçbir yerinde bu anlayışın gösterilmediği ve her kimliğin, karşıt gördüğü kimliği dışlama faaliyetini sürdürdüğü alenen ortadadır. İşte, milliyetçilik kavramı, bu çerçevenin üzerine kurulmuş olduğu için insanlık, bu anlayış gösterildiği zaman, kendi kimliklerinin yok olacağı gibi bir endişeye kapılmaktadır. Bilim açısından bu durumu değerlendirdiğimiz zaman Roskin'in de belirttiği "Bir Olguya Asla Kızma" kavramına dikkat etmemiz gerekir (2013, s. 20). Bu olguya göre herhangi bir konuda bir talihsizliğe şahit olduğumuz zaman, ayrıntıda boğulmak yerine genel olarak sorunun neden kaynaklandığına yönelik bir hipotez ortaya koyabilmeli ve buna yönelik sorular sorabilmeliyiz. Herhangi bir olaydan duygularımızı arındırabilmenin, olayı mantık çerçevesinde ibraz edebilmenin mümkün olduğundan bahsetmektedir.

Sonuç olarak; mantık çerçevesinde hangi kimlik daha güçlü ise, onun kazanmasının gerekmesi gibi bir durumun ortaya çıkması gerekirken; kimlikler için, karşıt kimliği dışladığı sürece varlıklarını koruyabilmeleri gibi bir durum mümkün olmaktadır. Yani, bir kimliğin hayatta kalışı kendisine zıt olan diğer kimliğin varlığına bağlıdır. Burada tıpkı, insanı öldüren yılan zehrinin işlendiği zaman antibiyotiğe dönüştürülmesi misali bir durum söz konusudur. Bu sebeple ülkeler, aslında farkında olmadan hem kendisinin hem de karşıdaki kimliğin varlığının devamı için mücadele vermektedir. Bu da şunu gösterebilir ki, hiçbir kimlik veya kültür, aslında yok olmaya kesinlikle yüz tutmamaktadır. Kimlikler, bu politika ile birbirlerini ayakta tutmaya devam edecek, gerektiği zaman birbirine yaslanarak gerektiği zaman da eleştiri oklarıyla birbirini hedef alacak şekilde bir tutumla hareket etmeye devam edecektir.

Kaynakça

Anderson, B. (2011). *Hayali Cemaatler*. İstanbul: Metis Yayınları.

Arslan,H.S. (Ed.),(2007).*Statükodan Değişime Milliyetçilik Ufku.* Ankara:Binyıl Yayınevi.

Berting, J. (2012). Şeytan Üçgeni-Kimlik, Kültür, Etnik Topluluk, (Çev. H. İnaç), Bursa: MKM Yayıncılık.

Berting, J. (2011). *Avrupa-Miras, Meydan Okuma, Vaat,* (Çev. H. İnaç), Bursa: MKM Yayıncılık.

Çalık, M. (2009). *Milli Kimlik, Milliyet, Milliyetçilik*. Ankara: Cedit Neşriyat.

Fukuyama, F. (2011). *Tarihin Sonu ve Son İnsan*,(Çev.Zülfü Dicleli), İstanbul: Profil Yayıncılık.

Huntington, S. (2006). *Medeniyetler Çatışması*. (Der.Murat Yılmaz),Ankara: Vadi Yayıncılık.

İnaç, H. (2010b). *AB Entegrasyonu Sürecinde Türkiye'nin Kimlik Problemleri*. Bursa: MKM Yayıncılık.

İnaç,H.(2010a). *Faşizmin ve Sosyalizmin Sosyo Politik Kökenleri.* Bursa: MKM Yayıncılık.

Karabatak, H. (1996). *Türkiye Azınlık Tarihine Bir Katkı, 1934 Trakya Olayları ve Yahudiler,* Tarih ve Toplum Dergisi, 146, s.68

Roskin,M.G., R. L. Cord, J. A. Mederios, W.S. Jones (2013). *Siyaset Bilimi: Bir Giriş,* (Çev. Atilla Yayla). Ankara: Adres Yayınları.

Sander, O. (2012). *Siyasi Tarih*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Neoliberalizmden Önce ve Sonra Türkiye'de İslâmcılık

İlknur Karanfil*

Öz: Bildiride, Türkiye'de İslâmcı partilerin sosyal adalet söylemleri ve bu söylemin oluşmasında rol oynayan tarihsel ve ekonomik koşullar göz önünde bulundurularak incelenecektir. Ortaya koydukları söylemler aracılığıyla sosyal adaletten ne anladıkları, bu algılayışın diğer ideolojilerle nasıl ilişkilenmiş olduğu ve partilerin sosyal ve ekonomik olarak nasıl bir tabana dayandıkları da incelenecektir. İlk olarak Milli Görüş hareketinin sosyal adalet söylemi ve ekonomik görüşleri anlatılacak, Erbakan'ın bu fikirleri nasıl halka aktarmış olduğu incelenecektir. Yine Milli Görüş partilerinin "Adil Düzen" vaadiyle nasıl kitleselleştiği ve tabanını genişlettiği, Türkiye ve dünyada ortaya çıkan toplumsal ve ekonomik koşulların bu plandaki yerinin ne olduğu tartışılacaktır. 1990'larda yaşanan neoliberal dönüşümün Milli Görüş'ü nasıl liberalleştirdiği, Adil Düzen projesinin hangi koşullar altında rafa kaldırıldığı, 2000'li yıllarda Türkiye İslâmcılığında yeniden yapılandırılma sürecine nasıl girildiği araştırılacaktır. Neo-liberalizmin bu yeniden yapılandırma sürecine etkisi üzerinde önemle durulacaktır. Bu yapılandırma sürecinde, İslâmcılar arasında yaşanan fikir ayrılıklarını, ekonomik görüşler arasında oluşan farklılıkları inceleyecek olan bildiri, İslâmcılığın dönüşümünü sosyal adalet algısındaki dönüşüm üzerinden okumaktadır.

Anahtar kelimeler: İslâmcılık, Türkiye Siyaseti, Sosyal Adalet, Kapitalizm, Milli Görüş.

Türkiye'de Neo-liberalizm Öncesi İslâmcılık

Türkiye'de İslâmcılık'ın siyasal bir parti ile birlikte bir hareket olarak ortaya çıkması 1969 yılına rastlamaktadır. İslâmcılık, Cumhuriyet'ten önceleri de varolan bir ideoloji olmasına rağmen iktidar için mücadele eden bir siyasî hareket olarak ortaya çıkışı 1970'te Necmettin Erbakan tarafından Milli Nizam Partisi'nin kurulmasıyla olmuştur. Milli Nizam'ın kapatılması sonrası onu Milli Selamet Partisi izlemiştir. Bu parti de diğerinin bir devamıdır çünkü ikisinin de kuruluşuna katkıda bulunanlar neredeyse aynıdır (Sarıbay, 1985, s. 109). Bu partilerin kurulması Türkiye'de Milli Görüş Hareketi denilen İslâmcı bir siyasal hareketin doğmasını sağlamıştır.

Bu hareket, ideolojik olarak dönemin sağ partilerinden önemli ölçüde farklıydı. Dönemin sağ partisi Demirel'in Adalet Partisi kentlerdeki büyük sermayenin çıkarlarını temsil ediyordu (Sarıbay, 1985, s. 96). Oysa Milli Görüş Türkiye siyasetine hızlı sanayileşme nedeniyle za-

* Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü. İletişim: ilknurkaranfil@hotmail.com

yıflayan esnaf ve zanaatkârların temsilcisi olarak girmişti. Hareketin tabanını taşrada, kendi işini yapan esnaf, dindar girişimciler ve alt sınıflardaki dindar insanlar oluşturuyordu.

İslâmcı hareketin ortaya çıktığı dönem yani 1960 sonrası, ulusal kalkınmacı ekonomik modellerin öne çıktığı yıllar olmuştu. İki kutuplu dünya düzeninde sosyalizm ve kapitalizm arasında bir yol olarak da görülen ulusal kalkınmacı ve korporatif ideoloji, İslâmcılık için de bir sosyo-ekonomik yol haritası teşkil etmişti. Bu dönemin popülerleşen ideolojisi olarak korporatizm İslâmcılığın inşasında önemli bir yere sahiptir. Çünkü korporatizm toplumu harmonik bir bütün olarak görüyordu. Toplumda işlevlerine göre farklılaşmış kategorilerin hiyerarşik olarak işbirliği içerisinde işler halde bulunduğunu savunuyor, sosyal sınıfların çatışmasına dayalı Marksist anlayışa karşı bir düşünüş sunuyordu (Schmitter, 1974, s. 93-4).

Milli Görüş partileri de dünyadaki eğilime uygun olarak bu orta yolcu ideolojik yönelime eklemlenmişlerdi. İslâmcı partiler kapitalizme de sosyalizme de karşılardı, kendi ideolojilerinin bir üçüncü yol sunduğunu savunmaktaydılar. Savundukları üçüncü yol da kapitalizmin tamamen dışında bir yol olmayıp karma ekonomiye yakın bir modeldi. Milli Görüş'ün en önemli amacı ise ülkede ruhsal ve ahlâkî gelişme ile hızlı bir ağır sanayileşme politikasını birlikte sürdürebilmekti (Erbakan, 1970, s. 226).

Hareketin önderi Erbakan'ın ekonomik planı sanayileşme için devletin müdahalesini öngörüyordu. Bu, dönemin ruhuyla da uygun bir modeldi çünkü zaman ulusal kalkınmacılık zamanıydı. Erbakan'ın ekonomik planının özünü hızlı, ağır sanayileşme hamlesi oluşturuyordu (Bulaç, 1985, s. 62). Resmî ideolojiye de uygun biçimde, devletin kapitalist sınıfa destek olmasıyla milli bir burjuva sınıfının ortaya çıkarılması, modern ulusal devletin temel taşı olarak görülmekteydi. Devletten alınan destekle sermaye sınıfı yatırımlarını sürdürme ve iç pazarda satabilmeyi böylece kâr ederek büyümeyi başarabilirdi. Desteklenmeyen sermaye dünya piyasası koşulları karşısında güçlenemezdi.

İslâmcı hareket de esasında diğer sağ partiler gibi sanayileşme yolunda girişimcilere verilen devlet teşvikine karşı değildi. Türkiye'deki resmî sağ ideolojiden ayrıldığı nokta, milli burjuvaziyi nasıl bir sermaye grubunun oluşturacağı idi. Aslen muhalefet ettiği nokta, diğer sağ partilerin teşviki sürekli İstanbul sermayesine vermesiydi. Erbakan, Anadolu'daki küçük sermaye sahiplerinin proje hazırlamayı bilemedikleri için teşvik alamadıklarını ve gelişemediklerini belirtir ve kendi deyişiyle "mutlu azınlık"ın, yani Cumhuriyet'in kuruluşundan beri desteklenmiş İstanbul merkezli sermayenin sürekli daha fazla zenginleştiğini anlatır (Bulaç, 1985, s. 159). Mutlu azınlığın toplumun kalanını sömürdüğüne inanarak Türkiye'deki orta ve alt sınıflara sosyal adaleti vaadetmiştir. Yani özetle; Erbakan'a göre sosyal adaletin sağlanması için en önemli hedef, orta ölçekli dindar girişimciler ya da küçük muhafazakâr Anadolu sermayesi ile İstanbul'un laik bir yaşam benimsemiş büyük sermaye grupları açısından verilen ekonomik fırsat eşitliğinin sağlanması idi. Bu yüzden İslâmcılık, asıl kitlesini muhafazakâr Müslüman orta sınıftan edinmiştir.

İslâmcılık, alt sınıfların sermaye ile ilgili çatışan taleplerine yönelik net bir çözüm içermemektedir. Yukarıda belirtildiği gibi bunun nedeni de korporatif bir ideolojiyi benimsemesidir. Milli Görüşçülere göre sınıflar arasında bir çelişki değil işbirliği vardır. Yoksulluğu ortadan kaldırmanın yolu ise devletin sermaye vergileri ve faizi kaldırmasından geçmektedir. Erbakan kendi Milli Görüş eserinde de sermayenin yaptığı üretimden vergi alınmamasıyla maliyetlerinin düşeceğini böylelikle fiyatların yüksek tutulmayacağını, alım gücünün artacağını iddia etmiştir. Ancak azalan maliyete oranla fiyatları azaltmak yerine sermayenin kârını arttırmayı tercih etmesi durumunda ne yapılacağı ile ilgili bir çözüm öngörülmemektedir. Faizin kaldırılması da varlıklıların yoksullara borç vererek faiziyle almalarının ve onları daha da yoksullaştırmanın önüne geçeceğinden gelirler arasındaki uçurumun kapanması için bir yoldur. Faiz olmayınca parası olanın üretmeden sadece para borç vererek gittikçe daha fazla zenginleşmesinin önüne geçilecektir. Milli Görüş'e göre, eşitsizliğin suçlusu kapitalizm değil kapitalizmin ayrılmaz unsuru olan faizdir. Faizsiz bir kapitalizmin mümkün olduğuna inanılmaktadır.

1980 darbesiyle kapatılan partilerden biri de MSP olmuştur. 1980 darbesi sonrası Türkiye'nin Özal reformlarıyla serbest piyasa ekonomisine geçiş yapması İslâmcılığı da fazlasıyla etkilemiştir. 1980'li yıllarda göçler sonucu Türkiye'nin kentlerinde yoksulluk ve işsizlik artmıştır. Yeni gecekondu mahalleleri ortaya çıkmıştır. Milli Görüş'ün darbe yıllarının bitişinden sonra kurduğu Refah Partisi başta özellikle sadece Anadolu'daki sermayeye ve dindarları değil, kentlerdeki yeni yoksulları da tabanına katmak için mahalle çalışmaları yapıyor ve "Adil Düzen" dediği yeni bir projeyi hayata geçirerek sosyal adaleti sağlamayı birincil görevi haline getiriyordu. Bu proje aslında net sınırları belli olmamakla birlikte devletin ekonominin merkezinde ve rehberi olduğu bir düzeni öngörüyordu. Devlet; girişimde bulunmak isteyen herkese proje hazırlaması için gerekli desteği verecek, sonra teşvik vererek herkese kazanabilmek için eşit koşullar sağlayacaktı. Ayrıca meslek örgütleri aracılığıyla bir işe ehil olma belgesi ile girişimci olunmasını sağlayacak, piyasada ahlâkî davranılmasını bu evrakla garanti altına alacaktı (Erbakan, 1992, s. 35). Diğer önemli yanı gelir vergisinin kaldırılacak olmasıdır. Gelir vergilerinin adaletsizliği arttırdığını, kapitalistlerin fiyatları yükseltmelerine sebep olduğunu belirterek bunu kaldırmayı hedefler.

Faizin kaldırılması ise en büyük adım olacaktır. Adil Düzen projesinde; kapitalizmin yarattığı eşitsizliğin aslında faiz sisteminden kaynaklandığı belirtilerek, bu sistemin fakirden alıp zengine verdiği anlatılır. Aslında Milli Görüş eserinde belirtilen birçok konu Adil Düzen'de de yer almaktadır. Ancak bu proje kentte artan yoksulların oyunu da almayı hedeflediğinden alt sınıfların durumlarının düzeltileceğine ilişkin vurgular daha fazladır. Bu yüzden sosyal adalete ilişkin vurgu artmış ve hareketin ana ekseni haline gelmiştir.

Ancak tüm bu proje 1993'teki RP 4. Büyük Kongresi'nde rafa kalkmış ve RP bir serbest piyasa partisi olduğunu açıklamıştır. Bu kırılmanın en önemli nedeni de 1990'da MÜSİAD'ı kurarak

örgütlenen dindar girişimciler olmuştur, MÜSİAD bu projeyi aşırı bulmuştur. 1980 sonrası Özal reformlarıyla gelen serbest piyasa ortamı dindar girişimcilerin sermayelerini büyütebilecekleri şartları yaratmış, Milli Görüş'ün baştan beri tabanı olan küçük sermaye büyüme fırsatını bulmuştur ve devletin yeniden ekonomiye müdahalesi fikrinden hoşlanmamıştır. "Anadolu Kaplanları" denen muhafazakâr dindar girişimciler Özal reformları sayesinde Türkiye tarihinde yeni ve özerk bir güç ayrıca farklı bir burjuva sınıfı olarak ortaya çıkmışlar ve İslâmcı hareketin yönünü daha sağa çevirmede etkili olmuşlardır (Şen, 2004, s. 77).

Bu henüz daha başlangıçtır. 2000'lere gelindiğinde, Recep Tayyip Erdoğan ve Abdullah Gül'ün başını çektiği hareket içerisindeki yenilikçiler, serbest piyasa ekonomisinin tam olarak Türkiye'ye yerleştirilmesini birincil amaç haline getiren bir neoliberal ajandayı uygulamayı görev edinen ve Milli Görüş'ten çok Özal'ın serbest piyasacı mirasına dayanan yeni bir parti kurmuşlardır. AKP'nin başarısı ise Milli Görüş'ün vadesinin dolup İslâmcılık'tan gelme genç isimlerin hareketin tabanını ikna ettiğini ve desteğini aldığını göstermektedir. Üstelik Milli Görüş'le arasına koyduğu mesafe ile dindar olmayan seçmeni de çekmiş ve serbest piyasanın refah getireceğine inanan ve asıl ortak çıkarı burada görenleri birleştiren bir parti olarak on yılı aşkın süre iktidarda kalmayı başarmıştır.

Yeni İslâmcılık'ın İdeolojik İnşası

1990'lar serbest piyasa ekonomisine geçiş sonrası büyüyen dindar sermaye kesimi için kapitalizmin dilini kendi İslâmcılıklarıyla birleştirme çabasının yıllarıydı. Kur'an'dan âyetler, peygamberin yaşamından ve hadislerinden örnekler kapitalizmin gerekliliklerini meşrulaştırmak amacıyla kullanılmaya çalışıldı. MÜSİAD bu çabaların merkezinde yer alıyordu. Bu örgütün ilk başkanı Erol Yarar'ın basında çıkan sözleri ve dindarlık anlayışı yeni inşa edilen dindar işadamının nitelikleriyle ilgili bilgiler veriyor, bu dönem MÜSİAD İş Hayatında İslâm İnsanı (Homo-Islamicus) kitapçığını yayınlayarak hem dindar hem de büyüyen bir kapitalist olmaya dair bilgiler veriyordu. Erol Yarar'ın dindar işadamının nasıl olmasına ilişkin yaptığı açıklamalar dönemin ruhunu ve İslâmcılık'taki strateji değişikliğini yansıtıyordu. Bu değişiklik şu yoldan gidiyordu; ancak ekonomik açıdan güçlü hale gelen İslâmcılar siyasî anlamda güçleneceklerdir. Bu sayede İslâmcıların ekonomik başarı peşinde koşmaları adeta İslâm davasına büyük hizmet olarak algılanıyordu. Müslüman zenginlerin yaptığı hizmet buradan bakılınca elbette Müslüman yoksulun yaptığından daha önemliydi.

Erol Yarar, zenginliği biriktiren Müslüman bir işadamı olmayı Müslümanın görevi addediyordu. Çünkü Müslüman zenginler zenginliği Allah rızası için harcıyorlardı (Yarar, 2012). Peygamber yoksul değil, zengin bir müslümandı ve bu yüzden malını mülkünü yoksulla paylaşabilmişti. Ancak peygamber gibi yaşamak emir değildi. İşadamları mallarının % 2.5 oranındaki kısmını zekât olarak verdikten sonra zenginliği kendileri için, lüksleri için de harcayabilirlerdi. Sadece helâl kazanmak ve helâl mal ve hizmetlere harcama yapmaları farzdı bu yüzden de zenginlik bu Müslümanların sınavı idi.

Erol Yarar dindar Müslümanın gösterişinde ve lüks harcamalarında da bir sorun görmüyor hatta Müslümanın zenginliğini kıyafetinin ve hayat tarzının yansıtmasının doğal olduğunu belirtiyordu. Diğer Müslümanlardan farklı yaşaması normaldi, dine aykırı bir yanı yoktu. Hz. Muhammed'in mütevazi yaşamı bir İslâmî kural değil onun tercihiydi (Yarar, 2009). Yasin Durak'ın Konya'da işçi-işveren ilişkileri üzerine yaptığı araştırma bu ideolojik görüşün içselleştirildiğini gösterir. Görüşme yaptığı işçiler için yoksulluk onların, zenginlik de işverenlerin imtihanıydı. Zenginlik, çok çalışan ve dua eden bu sebepten de Allah'ın sevdiği kullara bir ödül olarak verilmişti (Durak, 2011, s. 41).

Diğer yandan serbest piyasayı meşrulaştırmaya yönelik diğer girişim 1991 basımı *Hz. Peygamber Döneminde Devlet ve Piyasa* adlı kitapta görülür. Bir ilahiyatçının elinden çıkma bu kitapta Kur'an ve hadislerle serbest piyasa ekonomisine ait işleyiş kurallarının Peygamber dönemindekilere nasıl da benzer olduğu anlatılarak neo-liberal İslâm, politik alanda meşrulaştırılır. Peygamber'in kurduğu devlete dayanarak Medine Pazarı bir serbest piyasa olarak yorumlanmıştır. Medine Pazarı, yazarın anlattığından aktarılırsa satıcıların pazarda yer almak için vergi vermedikleri bir pazardır. Yazara göre Hz. Peygamber, pazarın diğerlerinkinden popüler olacağının ve daha fazla satıcının burayı tercih edeceğinin farkındadır çünkü yer vergisi alınmayınca ve satıcılar arasında fazla rekabet olunca bu fiyatlara yansıyacak, fiyatlarda düşüş olacaktır (Kallek, 1991, s. 35).

Yazarın belirttiğine göre devletin fiyatlara müdahalesi Medine Pazarında tercih edilmezdi. Çünkü Peygamber'in fiyatların çok arttığını, bir sınır konmasını isteyenlere "Narhı (tavan fiyatı) Allah belirler." dediği ile ilgili sahih bir kaynağa ait hadis olduğu öne sürülmektedir. Batılı liberal ideoloji görünmez bir elin serbest piyasayı düzenleyip işlettiğini savunurken, İslâmcıların serbest piyasasında ise Allah'ın tek düzenleyici olduğu ve piyasaya müdahale edilemeyeceği söylenerek aynı anlayış farklı bir referansla sunulmuş olmaktadır. Ancak monopolistik ve spekülatif girişimlere engel olunmaktadır o da bu kişiler Allah'ın belirlediği alana tamamen hükmetmeye kalkıştıkları için. Yazar "Kıtlık ve bolluk Allah'tandır." hadisini fiyatları yükseltenin piyasadaki kıtlık olduğunu, fiyatlara müdahalenin değil kıtlığı yaratan Allah'a dua etmenin yapılacak tek şey olduğu şeklinde yorumlamıştır (Kallek, 1991, s. 35). Bu İslâm'ın piyasası sunumu daha çok piyasanın İslâm'ı olmuştur, tüm yorumların serbest piyasayı meşrulaştırmak ve önce ekonomik başarı sonra siyasî iktidar diyen bir yeni İslâmcı stratejinin parçası olduğu görülmektedir. Piyasada ekonomik başarı sağlayanlar zenginleşmeleriyle İslâmcılık için çalışmış olmaktadırlar, zenginleşemeyenler ise haklarına razı olmalıdırlar. Çünkü kıtlık ve bolluğun, dolayısıyla fiyatların da tanrının yazgısı olduğunu kabul etmek, müdahaleyi kınamak İslâmcılıkta piyasadan herkesin payına düşenin adil olan olduğuna inanmak demektir. Bu ideolojik inşa, AKP döneminde de devam etmiş, serbest piyasayı işler kılmak yeni İslâmcılığın birincil amacı halini almıştır. Bu amaç doğrultusunda, zengin olabilen Müslümanlar kazanacak, olamayanlar da piyasadan hakettiği kadarını almış olacaktır. Müdahaleye gerek yoktur çünkü adil olan budur.

Bu neo-liberal ekonomik anlayışın uzantısı olarak, AKP'nin İsrail'le ticareti askıya almaması bile yeni İslâmcılığın ekonomide dinsel değerlerden bağımsız hareket ederek daha da güçlenme, siyasal iktidarını sürdürme ve buradan aldığı güçle toplumsal hegemonya sağlama stratejisinin sürdüğünü göstermektedir.

Anti-Kapitalist İslâmcılık'ın Kökenleri: İslâmi Uyanış İdeolojisi

İslâmî Uyanış Ortadoğu'da Kur'an'ı ve hadisleri yorumlayarak İslâm'ın asıl kaynaklarına dönüşü Batılı ideolojilerin yerine bir yol haritası olarak öneren bir harekettir. Mısır'da 1928'de kurulan Müslüman Kardeşler ile başlayan, üçüncü dünya ülkelerindeki ezilenlerin politik, ekonomik ve sosyal sorunlarına çözüm sundukları dünya çapında bir İslâmî hareket olarak bilinmektedir (Yadegari, 1986, s. 38). Ortadoğu'da bulunan seküler-milliyetçi iktidarlara karşı İslâmî bir modernleşmenin yolunu önermişler ve bunun için mücadele etmişlerdir. Müslüman Kardeşler'in en önemli ideologu olan Seyyid Kutub'un fikirleri bu harekette oldukça etkili olmuştur. Kutub'un özellikle İslâm'da sosyal adalet ve İslâm-kapitalizm çatışmasıyla ilgili görüşleri halen güncelliğini korumaktadır ve Türkiye'deki anti-kapitalist İslâmcılığın etkilendiği kaynaklardan biri olmaktadır.

Kutub sosyal adalet söylemini eşitlik ve sosyal dayanışma prensipleri üzerine kurar (Kutub, 1962, s. 43). Yoksulluğu hayatî bir sorun olarak görür. Her aç insanın eğer ona yardımda bulunan kimse yoksa ümmetin geri kalanının günaha girmiş olduğunu belirtir (Kutub, 94). Ancak sosyal dayanışmanın amacı elbette sınıfsız bir toplum değildir. Herkesin ekonomik olarak eşit durumda olmasını İslâm'ın kabul etmeyeceğini belirtir. İnsanlar arasında yeteneğine ve çalışmasına göre belli farklılıklar bulunabileceğini söyler (Kutub, 1962, s. 40). Fakat kapitalizmin neden olduğu zenginliğin kaynaklarının tekelleştirilmesine İslâm'ın kesinlikle karşı olduğunu belirtir (Kutub, 1962, s. 149). Zekât sayesinde yoksullara toplumca yardım edilir ayrıca zekât İslâmî sistemde zenginin kazancından fakirin payını ayıran bir yeniden dağıtım mekanizmasıdır. Kutub'a göre zekât sadece insanları açlıktan kurtarmak için değildir, onun hakkıdır (Kutub, 1962, s. 171). Ancak bu araç sayesinde Allah'ın emrettiği gibi toplumda büyük sınıfsal farklar oluşmayacaktır.

Üst sınıfların eleştirisini yapmayı da ihmal etmeyen Kutub, zenginliğin biriktirilmesini lükse harcanmasını gelenek edinen burjuvazi sınıfını dine göre haram olan israf etmekle itham eder. Kâr yoluyla zengin olanların lüks harcamaları karşısında yoksulun çok çalışıp ancak geçinmesini sosyal eşitsizlik olarak adlandırır ve gelirler arasında oluşan uçurumun İslâmî açıdan kabul edilemez olduğunu savunur.

Müslüman Kardeşler dışında evrensel İslâmî hareketi ve özellikle İran Devrimi'ni fikirleriyle etkilemiş diğer bir isim Müslüman bir sosyolog olan Ali Şeriati'dir. Şeriati de Türkiye'deki anti-kapitalist İslâmcılığın fikirlerini etkilemiş, güncelliğini koruyan bir ideolog olmuştur. Kur'an'daki kıssaların modern düşünce akımlarına uygun yorumlarını yaparak, bir tür sol-İslâmcılık ideolojisi kurmuştur denilebilir.

Buna örnek olarak Habil ve Kabil'in kavgasını yorumlayışı ele alınabilir. Bu kavgayı onların toplumsal konumlarına göre yorumlayarak Habil'in çoban, Kabil'in ise toprağı olan bir çiftçi olduğuna dikkat çekerek dünyadaki ilk günahın ya da tarihteki ilk kötülüğün Habil'in öldürülmesiyle başlayan özel mülkiyete dayalı toplumun ortaya çıkışı olduğunu belirtir. Daha önemlisi Kur'an'da üç çeşit varlıklı, hegemon sınıftan bahsedildiğini öne sürer ve Karun, Firavun ve Belam üçlüsünü günümüze uyarlar: Firavun'un siyasî iktidardaki diktatör, Karun'un burjuva, Belam'ın da dinden güç sağlayan din adamları olduğunu Kur'an'da bunlara karşı olunduğunu anlatır (Şeriati, 1985, s. 236).

Şeriati'nin diğer katkısı ise Kur'an'da geçen Al-Nas kelimesini yani halkı ezilen sınıf olarak yorumlamasıdır. Şeriati'ye göre Kur'an'da ezilen halkın kendi kaderlerinin sahibi oldukları ve adil olmayan düzeni değiştirmeleri gerektiğine vurgu yapar. Peygamber; sınıflı, ezilenlerin olduğu bir topluma tanrının elçisi olarak gelmiştir, dönemin zenginlerine, köle sahiplerine karşı eşitliği savunmuştur. Kendisi de malını, mülkünü yoksula dağıtarak ve zekâtı kurumsallaştırarak sosyal adaleti sağlamayı hedeflemiştir. İslâmî bir düzenin temel amacı da adil bir düzen ve sınıflar arasındaki eşitsizliğin kaldırılması olmalıdır. Ebuzer'in peygamberin öldürülen sahabesinin de bu adil düzen amacını, halife döneminde hatırlattığı ve zenginleşenlere karşı çıktığı, halkı bilinçlendirdiği için öldürüldüğünü belirtir. Ebuzer'i İslâmî bir düzene dönüş yolunda verilen şehit olarak kabul eder geleneksel İslâm'ın aksine. Şeriati onun zenginliğin Müslümanlar arasında eşit paylaşılması çağrısını "Ebuzer'in sosyalizmi" olarak adlandırır (Şeriati, 2010, s. 20).

Anti-Kapitalist İslâmcılık: Anti-kapitalist Müslümanlar ve İhsan Eliaçık'ın Sosyal İslâm Anlayışı

Anti-kapitalist İslâmcılığın ortaya çıkışı AKP'nin neo-liberal politikalarına duyulan tepkinin, karşı çıkışın İslâmcılar arasında dillendirilmesi ve buna kaynaklık eden İslâmî yorumların yeniden anımsanmasıyla ilişkilidir. Ancak bu minvalde örgütlenen, kendilerini anti-kapitalist Müslümanlar olarak tanımlayan genç İslâmcılara bakıldığında 1 Mart 2003 tezkeresi ile rahatsızlığın İslâmcıların bir kesiminde hissedilmeye başlandığı görülür. Bu tezkere, Irak'a Saddam'ı devirmek için savaşmaya giden ABD'ye destek olarak Türk askerlerinin gönderilmesine ve üsleri ABD'nin kullanmasına izin vermekteydi. Irak tezkeresine karşı çıkanlar arasında İslâmcıların bir kesimi de bulunuyordu. Din kardeşlerine karşı savaşa destek veren, kendi geleneklerinden gelen bir hükümet iktidardaydı ve ilk defa AKP'nin kendilerini temsil etmediğini farkettiler. Bu, AKP'nin yol haritasının çok başka olduğunun işaretiydi; emek sınıfının zararına bir neo-liberal alanda uygulanmaya kondukça İslâmcı kesim tepkinin İslâmî gelenekle neo-liberalizmin bağdaşmayacağı hatta kapitalizmin de İslâm'a karşıt fikirleri barındırdığını savunmaya kadar ilerledi. Ortaya çıkan neo-liberal düzende Müslümanların bir kesiminin zenginleşmesi, bu yeni projeyi İslâmî yapmaya yetmiyordu çünkü bu zenginlik de yoksulların zararına bir zenginleşmeydi.

İhsan Eliaçık'ın "Sosyal İslâm" dediği alternatif İslâmcılık tasavvuru bu rahatsız İslâmcılarla birlikte gelişti. Çoğu kendisini anti-kapitalist Müslümanlar olarak tanımlayan İslâmcıların bir nevî fikir babası olarak gördükleri Eliaçık, aslında Kutub'un ve özellikle Şeriati'nin yenilikçi/modern Kur'an yorumlarını öne çıkararak hükümeti eleştiriyordu. Kutub'un bahçe sahipleri kıssasını yeniden hatırlatıyordu. Kıssaya göre bahçenin sahipleri yoksullar erkenden gelip mahsullere ortak olmadan ne var ne yok toplayıp götürmek için yola koyulurlar ancak bahçeye kıran girer bütün mahsul mahvolur ve aralarından biri Allah'ı hesaba katmadan hareket edip bu zarara uğradıklarını belirtir. Eliaçık, Kutub gibi bunu yoksulun payının zenginin malında olduğu, onun hesaba katılmamasının Allah tarafından cezalandırılmaya yol açtığı biçiminde yorumlar (Eliaçık, 2011b s. 208). Yoksul ve zenginin karşı karşıya geldiği, zenginliği paylaşmayanların kınandığı âyetleri öne çıkararak yorumlar. Böylelikle Kur'an'ı kaynak alarak sosyal adaleti amaçlamayan bir İslâmcılığın yanılgı olduğunu savunur ve başka bir İslâm tasavvuru sunar.

> Eliaçık dinamik şeriatten yanadır. Sosyal İslâm bir politik anlayış olarak modern koşulların ışığında Kur'an'ın yeniden yorumlanmasıyla ortaya çıkmıştır. Bu yeniden yorumlama ihtiyacı, toplumun ve devletin de sürekli değişip dönüşmesinden kaynaklanır, buna yaşayan şeriat da denebilir (Eliaçık, 2011a, s. 39).

İslâm'daki en önemli yeniden bölüşüm aracı olan zekâtın gereği olarak, malının % 2.5 oranındaki kısmını vermenin azamî sınır olduğunu, dönemin dindarlarının malının büyük bir kısmını dağıttığının Kur'an'da da vurgulandığını, bizzat Peygamber'in böyle yaptığını anlatır. Ona göre zenginler paylaşmayarak yoksulun yoksulluğuna sebep olmaktadırlar ve onun hakkını ellerinde tutmaktadırlar. MÜSİAD'dan Erol Yarar'ın söylediğinin aksine israf ve zenginliği biriktirip infak (dağıtma) etmemek Allah'a inanmamakla aynıdır. "Neden paylaşmazsınız?" "Neden Allah'a inanamazsınız?" sorularını soran âyetlerden ikisinin de arka arkaya sayılması bu durumun büyük günahlardan olduğu yorumuna varmaktadır (Eliaçık, 2011b). Bir başka âyetten örnek vererek; "dünyadaki hayatı tercih ediyorsunuz, dünya malını biriktiriyorsunuz" dendiğini ve dönemin zenginlerinin paylaşmayarak dünyayı tercih edenler olarak lanetlendiğini aktarır (Eliaçık, 2011a, s. 15). Kur'an yorumlarından geliştirdiği İslâmcılık da AKP'ye ve kapitalizme karşı durmayı gerektirmektedir. Çünkü biriktirip zenginleşenler bu sefer İslâmî hareketten gelen hükümetin desteğiyle dindar Müslüman işadamlarıdır. Eliaçık'a göre dindar kapitalist de laik kapitalist de aynıdır, ikisi de işçi sınıfının hakkına el koymakta, böyle zenginleşmektedirler. Buna destek olan neo-İslâmî iktidara karşı İslâmî bir muhalefet ancak anti-kapitalist bir anlayışla karşı çıkmaktan geçmektedir.

Yarar'ın dindar zenginlerin helâl kazancı savunmasına karşı çıkarak insanları kâr etmek için yoksullaştırarak biriktirdikçe biriktirmenin haram olduğunu, Kur'an'da bunun kenz diye geçtiğini, kenzin yani malı yığıp biriktirmenin günah olduğunun açık olduğunu savunmaktadır. Helâl zenginlik tabiri bir çelişkidir çünkü Kur'an ihtiyaç duyulandan fazlasını paylaşmalarını istemektedir (Eliaçık, 2011a , s. 46).

Son tahlilde, anti-kapitalist İslâmcılık, neo-İslâmcılık projesinin kendisinin gerçekten İslâmî olmadığını, kapitalizmle uyumlu bir İslâmcı ideoloji kurgusunun olduğunu öne sürmektedir. Eliaçık'a göre, eğer İslâmî bir ekonomik düzene geçilmiş olsaydı bu sosyalizmden çok da farklı olmayacaktır (Karanfil, 2013).

Sonuç

Türkiye'de İslâmcılık, dünyadaki sağ ideolojik eğilime bağlı olarak sosyal sınıfları reddeden ve devletin sermayeyi teşvikine dayalı ulusal kalkınmacı modeli savunurken, 1980'ler sonrası neoliberal dönüşümün tüm dünyada etkilerinin hissedilmesiyle yüzünü bu rüzgâra dönmüş ve AKP ile neo-İslâmcı bir parti formunda iktidara gelmiştir. İslâmcılığın liberal bir ideolojiye dönüşmesi sonrası sosyal adaletin sağlanması amacının yerini devletin ekonomik müdahalesi olmaksızın işleyen bir serbest piyasanın varlığı almıştır. İşler bir piyasanın sosyal adaleti zaten sağlayabileceği öne sürülmüştür. Ancak bu liberalleşmede İslâmcı kesimde yeni bir ekonomik tartışmanın kıvılcımlanmasına neden olmuş ve sosyal adaletin sağlanması için yeniden devleti göreve çağıran farklı bir İslâmcı kesim de ortaya çıkmış, Türkiye'de anti-kapitalist bir İslâmcılığın imkânını aramaktadır.

Kaynakça

Bulaç, A. (1985). *İslâm dünyasında düşünce sorunları.* İstanbul: İnsan yayınları.

Durak, Y. (2011). *Emeğin tevekkül.* İstanbul: İletişim.

Eliaçık, İ. (2011a). *Mülk yazıları.* İstanbul: İnşa.

Eliaçık, İ. (2011b). *Sosyal İslâm: Dinin direği paylaşımdır.* İstanbul: Destek Yayınevi.

Erbakan, N. (1975). *Milli görüş.* İstanbul: Dergâh Yayınları.

Erbakan, N. (1992). *Adil ekonomik düzen.* İzmir: Anadolu Matbaacılık.

Erbakan, N. (1975). *Milli görüş.* İstanbul: Dergâh Yayınları.

Kallek, C. (1991). *Hz. Peygamber Döneminde devlet ve piyasa*. İstanbul, Bilim ve Sanat Vakfı.

Karanfil, İ. (2013). The Evolution of Social Justice Discourse of Turkish Islamism and Anti-capitalist Muslims, Boğaziçi University M.A. Thesis, June 2013. İhsan Eliaçık'la söyleşi.

Kutub, S. (1962). *İslâm'da sosyal adalet* (C. 1, çeviren: Y. Tunagör ve M. A. Mansur). İstanbul: Cağaloğlu.

Sarıbay, A. Y. (1985). *Türkiye'de modernleşme, din, ve parti politikası: Milli Selâmet Partisi örnek olayı.* İstanbul: Alan Yayıncılık.

Schmitter, P. C. (1974). Still the century of corporatism. In F. P. Pike, & T. Stritch (Eds.), *The new corporatism: Social-political structures in the Iberian World.* Notre Dame : University of Notre Dame Press.

Şen, S. (2004). *Parti programlarında Milli Görüş: AKP Milli Görüşçü mü?* İstanbul: Nokta Kitap.

Şeriati, A. (1985). *Öze dönüş.* İstanbul: Şafak Yayınları.

Şeriati, A. (2010). *Ebuzer.* Ankara: Fecr Yayınevi.

Şeriati, A. (1985). *Öze dönüş.* İstanbul: Şafak Yayınları.

Yadegari, M. (1986). Liberation theology and Islamic revivalism. *The Journal of Religious Thought*, *43*(2), 38-50.

Yarar, E. (2012, 18 Mayıs). Dünya serveti Müslümanların elinde olsa 2-3 sene içerisinde fakir kalmaz. *Yeni Şafak*. http://www.yenisafak.com.tr/yerel/dunya-serveti-muslumanlarin-elinde-olsa-2-3-sene-icerisinde-fakir-kalmaz-383968 adresinden 27.04.2012 tarihinde edinilmiştir.

Yeter, R. (2009, 27 Eylül). Bir lokma bir hırka yutturulmuş zokadır. Erol Yarar'la söyleşi. *Haber7.* http://ekonomi.haber7.com/ekonomi/haber/439803-bir-lokma-bir-hirka-yutturulmus-zokadir adresinden 27.04.2012 tarihinde edinilmiştir.w

Sömürgecilikten Yeni Sömürgeciliğe: Küresel Rekabette Sahraaltı Afrika

Adem Akkaya*

Öz: Bu çalışmada "sömürgecilik" kavramından hareket edilerek kavramın zaman içindeki dönüşümü Sahraaltı Afrika örneğinde aktarılmaya çalışılacaktır. 15. yüzyıla kadar götürülebilen Sahraaltı Afrika'daki sömürgecilik faaliyetleri günümüze kadar getirilirken aynı zamanda kavramın dönüşümü eylemsel pratiklerle açıklanacaktır. 19. yüzyıldan 20. yüzyıl son çeyreğine kadar siyasî tarihin en önemli konuları arasında yer alan sömürgeciliğe bakış, son yıllarda kavramın amaçsal özünün değişmeden eski alanlarda yeni metotlarla faaliyetler yürütüldüğü yönündedir. "Yeni Sömürgecilik" olarak tanımlanan bu yeni kavramsallaştırma çalışmanın teorik zeminini oluşturacaktır. Kanıtlanmış ve kanıtlanmamış doğal kaynak rezervleriyle Sahraaltı Afrika uluslararası politikada tekrar ilgi duyulan bir konum edinmiştir. ABD ve Çin başta olmak birçok ülke bölgeye stratejik hedeflerle yönelmektedir. Bu ülkelerin stratejik algıları, bölge ülkeleriyle ilişkileri ve bu ilişkileri belirleyen faktörlerle beraber metodolojik farklılıkları ve bölgedeki etkinlikleri de çalışmada yer alacaktır.

Anahtar kelimeler: Sömürgecilik, Doğal Kaynaklar, ABD, Çin, Angola Modeli, Yeni Sömürgecilik.

Giriş

Siyasî tarih, geçmişten bugüne uluslararası siyasette ve dünya tarihinde yaşanan değişimleri gözler önüne sererken bugünün dünyasının bazı alanlarda geçmişten çok da farklı olmadığını, öz itibariyle aynı kavramların, politikaların ve düşüncelerin yeni araçlar ve yeni metotlarla günümüze uyarlandığını anlamamıza yardımcı olmaktadır. Afrika ve Afrika tarihi de yüzyıllar boyunca kıta dışından gelen istilacı güçlerin, iktisadî ve sömürge faaliyetlerine maruz kalmıştır. 15. yüzyıldan itibaren çeşitli formlarda Afrika'ya yönelen sömürge girişimleri, ana tema olarak kıtanın sahip olduğu kaynakların çevreden merkeze aktarılmasıyla alakalıydı. Kıtanın sahip olduğu kaynak çeşitliliğini sadece yer altından çıkarılan değerli madenlere ve fosil yakıtlara bağlamak, Afrika'nın sömürülme geçmişini anlamakta yetersiz kalacağı gibi olayı sadece iktisadî ve endüstriyel bir ihtivaya sokar. Hâlbuki ilk dönem sömürülme faaliyetinin temel hedefi bizatihi insandır ve bu hedefe binâen yapılan köle ticaretidir.

Afrika'dan bahsederken coğrafyanın bizlere sunduğu doğal bir ayrımı da dikkate almak gerekmektedir. Afrika'nın kuzeyiyle güneyini birbirinden ayıran Sahra Çölü, kıtayı doğal

* Arş. Gör., Niğde Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü.
İletişim:aakkaya@nigde.edu.tr. Niğde Üniversitesi İ.İ.B.F Merkez Yerleşke, NİĞDE.

bir bölünmeye götürmüş ve bu bölünme coğrafyayla sınırlı kalmayarak kültürel ve sosyal bir ayrımın da Afrika'da görülmesine sebebiyet vermiştir. Sahra Çölü aynı zamanda siyasal olarak da Sahraaltı Afrika'nın, Kuzey Afrika'dan farklılık göstermesine yol açmıştır. Kuzey'in geçişkenliğine nazaran Sahraaltı'nın daha kapalı olan yapısı, buralardaki siyasî yapılanmaların kendine has tarzlarının oluşmasına olanak sağladığı gibi uluslararası siyasette ağırlığı olan güçler tarafından daha az bilinir ve daha zor ulaşılabilir bir bölge olmasına yol açmıştır.

Kendi dönemlerinde denizlerde hâkim olan güçlerin geçiş güzergâhında olan Afrika'nın önceleri kıyı kesimleriyle ilgilenilse de bu ilginin çok da kapsamlı olduğu söylenemez. Daha sonraları köle ticareti dolayısıyla ilgi beslenen bu coğrafya zamanla kâşif ve misyonerlerin akınına uğrayarak dış dünyaya açılmıştır. Sahraaltı Afrika'nın artık daha bilinir olması ve Avrupa merkezli yaşanan endüstriyel gelişmelerle birlikte ortaya çıkan zaruretler, bölgenin sömürgeleşmesini hızlandırmıştır. Hızla yayılan sömürgecilik faaliyetlerine maruz kalan Afrika, Avrupalı güçler tarafından tamamen sömürülmüş ve neredeyse hiçbir bağımsız yönetim kalmamıştır.

Sömürge altında geçen onlarca yıldan sonra 1950'lerin sonundan itibaren başlayan dekolonizasyon ile Afrika halklarının bağımsızlığını kazanması, bu ülkelerde göreceli bir şekilde rahatlamaya sebep olsa da bağımsızlığını kazanan ülkelerin kendi içlerinde yaşadıkları ekonomik ve siyasî çalkantılar ile komşu ülkelerle olan sınır ihtilafları gibi sorunlar sömürgeci dönemin izlerini taşımıştır. Batılıların herhangi bir bölgeyi sömürge haline dönüştürürken ve bu bölgenin sınırını ortaya koyarken kültürel, sosyal, etnik, coğrafî vb. bir ayrım yapmayarak sunî sınırlar oluşturması, dekolonizasyonla birlikte ülkeler arasında sorunlar yaşanmasına sebep olmuştur. Bağımsızlığını kazanmasıyla birlikte Somali'nin etnisiteye dayalı bir argümanla Etiyopya ve Kenya toprakları üzerinde hak iddia etmesi, İngiliz ve Fransız sömürgesi altında ikiye bölünen Ewa'ların bağımsızlıkla birlikte Gana ve Togo içerisinde yer alarak anlaşmazlığa düşmesi, Nijerya ile Kamerun'un sınır sorunları nedeniyle çatışma içine girmesi gibi birçok sorun sömürgeci dönemden arta kalan problemlerdir (Boyd, 1979, s. 2-4). Ayrıca bu ülkelerin bağımsızlıklarını kazanmasına karşın dönemin iki kutuplu uluslararası sistemin onları taraf seçmeye zorlaması söz konusu ülkelerin kendilerini sorunlar yumağı içerisinde bulmasına neden olmuştur.

Soğuk Savaşın bitmesiyle uluslararası ilişkilerin ontolojik yapısını değiştiren gelişmeler Afrika'yı da derinden etkilemiştir. 1980'lerde etkisini göstermeye başlayan uluslararası ekonomik politikte yaşanan gelişmeler, 1990 sonrasında uluslararası sistemin tek kutuplu hale gelmesi ve Afrika'nın kendi iç dinamikleri ve kaynaklarıyla birleşince bu bölgenin tekrar önem kazanmasına neden olmuştur.

Afrika'nın zengin kaynaklarının ciddi biçimde tartışıldığı günümüz dünyasında ABD ve Çin başta olmak üzere birçok uluslararası aktörün kıtayla ilgilenmesi, sömürgeciliğin bölgede yeni formlarla tekrar canlandığı tartışmalarını beslemektedir. Bu çalışmanın temel konusu

da Sahraaltı Afrika üzerinde yaşanan küresel rekabetin yeni bir sömürgeci faaliyetler bütününe dönüşüp dönüşmediği olacaktır. Bu kapsamda çalışma, Sahraaltı Afrika özelinde tüm kıtanın sömürge tarihiyle başlayıp günümüzde ABD ve Çin'in bölge stratejilerinin ne denli sömürgeci bir ihtiva taşıdığı sorusuyla devam edecektir. Bu soruya ABD ve Çin özelinde cevap ararken ABD'nin militarist yaklaşımı ön plana çıkartılıp Çin'in ise karşılıklı fayda ve ekonomik çıkar yaklaşımı çerçevesinde konu irdelenecektir. Son olarak da bölgenin içinde bulunduğu durumu tanımlarken "yeni sömürgecilik" ya da "yeniden sömürgecilik" kavramlarından hangisinin daha açıklayıcı olduğu açıklanmaya çalışılacaktır.

Sahraaltı Afrika'da Sömürgeci Faaliyetler

Sömürgecilik tarihine dair kesin bir başlangıç bulunmamakla birlikte geleneksel Batı tarihçiliği, Büyük Kâşifler dönemini ve 15. yüzyılı sömürgeciliğin başlangıcı olarak kabul etmektedir (Ferro, 2011, s.19). Portekizliler,1400'lerinilk çeyreğinde denizlerdeki hâkimiyetlerine paralel olarak Afrika kıtasının kıyı kesimleriyle de ilgilenmeye başlamışlardı. 1415'de Fas kıyılarında hâkimiyet elde eden Portekizliler zamanla kıtanın doğu kıyılarındaki Etiyopya'ya ulaşmışlardı (Ataöv, 1977, s.12). Ancak Portekizlilerin bu ilk girişimleri, Afrika kıyılarında hâkimiyet sahaları elde etmelerini sağlamışsa da kıta içlerine doğru yönelmeyi beraberinde getirmemiştir. Portekizliler, kıyı kesimlerinde ticaret üsleri kurarak bölge halklarıyla ticarî ilişkilerini geliştirmeyi seçmişler ve Afrika'dan daha ziyade Hindistan coğrafyasıyla ilgilenmişlerdir (Luraghi, 2000, s.195).

Eski coğrafyacılar tarafından *terrae incognitoe* (bilinmeyen topraklar) olarak adlandırılan (Luraghi, 2000, s.196) Afrika'nın iç kesimleri Batılıların ilgisini çekmekteydi. Bu ilgi sömürgeci faaliyetlerle ilişkilendirilse de zamanla kendi içerisinde bir dönüşüme uğradı. Başlangıçta köle ticareti amacıyla içerilere sızma hareketleri 19. yüzyılda ortaya çıkan Sanayi Devrimi neticesinde farklı bir boyut kazanmıştır. Bununla birlikte bilinmeyeni bilme içgüdüsü, Afrika'nın iç kesimlerinin ve daha önce bilinmeyen bölgelerinin ilgi odağı haline gelmesini sağlamıştır.

Kâşif ve misyonerlerin 18. yüzyıldan itibaren Afrika kıtasına gösterdikleri ilgi 19. yüzyılda artarak devam etmiştir. Afrika'ya kâşif ya da misyonerlerin Nil Nehri'nin kaynağına ulaşma, bölgeye Hıristiyanlığı yayma, Afrika'yı dünyaya açma gibi motivasyonları bulunmaktaydı. Daha 1778'de Nijer Nehrinin kaynağına ulaşmak için İngiltere'de Afrika Derneği kurularak bölgeye giden maceraperestler desteklenmiştir (Luraghi, 2000, s. 218). Mungo Park adlı İskoç bir kâşif bu kapsamda Nijer ve Gambiya bölgelerinde çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur.

Afrika içlerinde önemli keşif hareketleri yapan, uzun yıllar boyunca Afrika'daki bilinmeyen topraklarda seyahatler düzenleyen ve Nil Nehri'nin kaynağına ulaşan David Livingstone en önemli Batılı birkâşiftir (Mackenzie, 1983, s.14). Gezileri sırasında Kongo ve Zambezi Nehirlerine ulaşan Livingstone, bölgedeki yerel kabile başkanları ve krallarla da sıkı dostluk-

lar kurmuştur. Uzun yıllar Afrika'da hayatını sürdüren Livingstone'dan sonra Henry Mortan Stanley de bölgede ciddi faaliyetlerde bulunarak 1870-1894 yılları arasında Uganda, Kenya ve Kongo'nun iç kısımlarını keşfetmiştir (Crawford, 2002, s. 207).

Söz konusu kâşiflerin ve diğerlerinin bölgedeki faaliyetlerine bakıldığı zaman iki unsur karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan ilki; bölgeyi dünyaya açan ve buralarla ilgili bilgileri toplayan kâşiflerin Afrika'yı sömürgeci güçlere açan bir araç olarak kullanılmasıdır. Kâşiflerin çalışmalarıyla kıtanın coğrafî yapısının, sosyal ve siyasal konumunun ve en önemlisi kaynaklarının farkına varan sömürgeci güçler buralarla çok daha sıkı bir şekilde ilgilenmişlerdir. Ayrıca söz konusu kâşifler, sömürgeci devletlere Afrika'nın sömürülmesi için resmî olarak hizmet etmişlerdir. Örneğin Stanley, Doğu Afrika ve Sudan için İngilizlere, Kongo'da ise 2. Leopold'a-Belçika'ya hizmet etmiştir (Ferro, 2011, s. 153). İkinci unsur ise misyonerlerin faaliyetlerinin sömürgeciliğe olan katkısıdır. Bölgeyi, Hıristiyanlaştırmak isteyen misyonerlerin kullandığı söylemlerden bir diğeri de uygarlaştırmadır. Bölgeyi uygarlaştırmanın ve kalkındırmanın yolunun İncil'den geçtiğini öne süren ve bu kapsamda faaliyetler sürdüren misyonerler bölge halklarının Hıristiyanlaşmasında önemli oranda pay sahibidirler. Afrika'nın Hıristiyanlaştırılma faaliyeti sadece sosyal ya da dinî bir olay olarak kalmamış, siyasî sonuçlar da doğurmuştur. Az önce bahsedildiği gibi uygarlaştırma paradigmasını İncil'e bağlayan misyonerler böylelikle Batının buraya uygarlaştırma adına girmesine zemin hazırlamıştır. Ayrıca dinsel bir kardeşlik vurgusu da Afrikalıların, Batılıların bölgeye gelmesine duyacağı tepkinin azaltılması için kullanılmıştır.

Sanayi Devrimi, Afrika'nın sömürülme tarihinde önemli dönüm noktalarından birisi olmuştur. Üretim ilişkilerinin artmasına paralel olarak gereksinimi artan hammadde ihtiyacı ve doyum noktasına ulaşan Avrupa pazarına alternatif yeni alanlar bulma gerekliliği, Avrupalıların gözünü Afrika'ya dikmesine neden olmuştur. Bakir kaynaklara sahip olan Afrika, Avrupalı sömürgeci güçler tarafından hızlı bir istilaya uğramış ve kıta kısa süre içerisinde sömürge düzenine boyun eğmiştir. Öyle ki 1880'lerde kıtanın çok az bölümü sömürge halindeyken 1900'lerin başında Etiyopya ve Liberya haricinde Afrika'nın tümü Avrupalıların egemenliğine geçmiştir (Falola, 2002, s.175-177). Afrika kıtası ve Sahraaltı Afrika, böylelikle uzun yıllar boyunca sürecek sömürgeci faaliyetlere mahkûm olmuştur.

Kıtanın keşfedilmesiyle başlayan ve Sanayi Devriminin etkisiyle ivme kazanan Afrika'nın sömürgeleştirilme faaliyetleri zamanla bir sorun haline gelmiştir. Ülkelerin sömürgeleştirdikleri alanların egemenlik sınırının nereye kadar olacağı tartışma konusu olmuştur. Hinterland Teorisi kapsamında kıyıyı işgal eden devletler iç kesimlerde de egemen durumuna geliyordu (Falola, 2002, s.179). Fakat kıtada sömürgeciliğin artmasıyla oluşan yeni durum Avrupalı sömürgeciler için yeni bir sisteminin oluşturulmasını gerekli kılmıştır. Özellikle Kongo üzerinde yaşanan anlaşmazlıklar Bismarck'ın Berlin'de bir konferans tertiplemesiyle sonuçlanmıştır. 1885'de Berlin'de toplanan sömürgeci güçler, "Berlin Senedi" adı altında bir

belgeyi onaylayarak *corpus occupandi* (fiili işgal) prensibini benimsediler (Armaoğlu, 2013, s. 416). Böylece artık bir bölgeyi tamamen işgal etmeyen hiçbir sömürgeci güç o bölge üzerinde egemenlik hakkı iddia edemeyecekti. Aynı zamanda Afrika için yeni tarz bir sömürgeciliğin başlangıcı sayılan bu konferansın ardından sömürgeci faaliyetler daha planlı ve daha şiddetli bir hal almıştır (Parker ve Rathbone, 2007, s.96).

Temelde bir centilmenlik antlaşması olan Berlin Konferansı'na 14 ülke katılmış ve çok sayıda sınır antlaşmaları imzalanmıştır. Söz konusu sınır antlaşmaları içerisinde İngiltere, Almanya ile 25, Portekiz'le 30, Fransa'yla ise 149 antlaşma imzalamıştır (Ferro, 2011, s. 135-136). Berlin Konferansı'nda alınan kararlar ile Afrika kıtasının paylaşımı yapılmamış sadece sömürgecilerin faaliyetleri bazı prensiplere bağlanmıştır. Konferans, kıtaya yapılacak sömürgeciliği ve uygulanacak istilaları belli bir düzene sokmuştur.

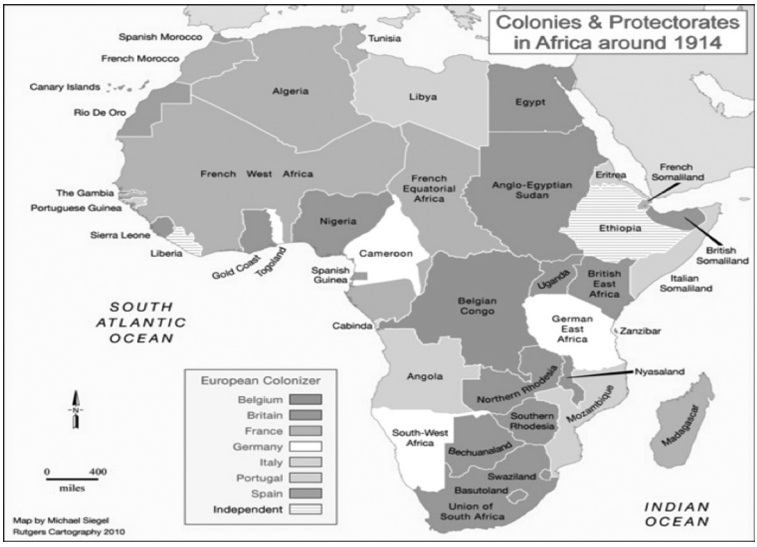

Harita 1: 1914 Yılında Sahraaltı Afrika'da Sömürgeci Güçlerin Yerleşimi

Berlin Konferansı'ndan sonra Afrika üzerinde varılan antlaşma, bölgenin çok hızlı bir şekilde sömürgeleşmesiyle neticelenmiştir. Kıtanın neredeyse tamamı Batılıların egemenliğine geçmiştir. 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Afrika'daki sömürgelerini büyütmeye başlayan İngiltere, Afrika kıtasının ve Sahraaltı Afrika'nın sömürgeleştirilmesinde en etkili olan ülkelerdendir. İngilizler, Afrika'nın Kuzeydoğusu Mısır'dan, en güney ucu Güney Afrika Cumhuriyeti'ne kadar bir şerit halinde uzanan ve birbirine zamanla eklemlenen bir sömürge imparatorluğu kurmuştur. Bu uzun çizginin dışında, 1885'te Nijerya'yı sömürgelerine katan İngiltere, bugün Gana olarak bilinen Altın Kıyısına ve Sierra Leone kıyılarında varlığını sürdürmüştür (Ataöv, 1977, s.16-18). Ayrıca, İngilizler Kızıldeniz'in çıkışı ve Aden Körfezi olan bölgeyi kontrol edebilecek stratejik bir yer olan Somali'nin kuzeyindeki bölgeyi kontrolü altına almıştır.

Fransa ise bölgede doğu-batı istikametinde bir yayılmacılık politikası izlemiştir. Fransa'nın sömürgeci faaliyetlerinde dönüm noktalarını teşkil eden iki önemli antlaşma mevcuttur. Bunlardan ilki, 1890'da İngiltere ile imzalanan İngiliz-Fransız Antlaşması'dır. Bu antlaşmayla birlikte Batı Sahra ve Sudan üzerinde hak sahibi olan Fransa için daha önemli olanı, Çad Gölü'ne ulaşma imkânı elde etmesidir. Çad Havzası, stratejik bir alan olmasının yanı sıra Fransız sömürgelerinin birleştirilebileceği orta nokta konumundaydı (Çaycı, 1995, s. 77). 1898'de imzalanan bir diğer İngiliz-Fransız Antlaşması da Senegal, Gine, Fildişi Sahili ve Dahomey (Benin) Fransız nüfuzuna bırakılıyor ve böylelikle Batı Afrika'daki Fransız sömürgeleri birleşmiş oluyordu. 1899'da da Fransız Batı Afrika'sı ve Fransız Orta Afrika'sını birleştiren son bir hamle yapılarak Fransız sömürgeleri doğu-batı istikametinde yeknesak bir hal almıştır (Çaycı, 1995, s. 91-95).

Afrika'nın sömürülmesinde en etkin iki devlet İngiltere ve Fransa olmuştur. Bu iki devlet dışında Almanya, Portekiz, Belçika ve İtalya da bölgede sömürge faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Birliğini oldukça geç sağlayabilen Almanya, Sahraaltı Afrika'da önemli girişimlerde bulunsa da İngiltere ve Fransa kadar etkili olup sömürge elde edememiştir. Belçika, özellikle 2. Leopold'un ve Stanley'in çalışmalarıyla Kongo üzerinde hâkimiyet kursa da bu, diğer sömürgeci güçlerle özellikle İngiltere'yle devamlı olarak yaşanan egemenlik tartışmalarıyla sürmüştür.

Sahraaltı Afrika'nın Bağımsızlaşma Süreci

Sömürgecilik altında geçen uzun dönem boyunca Sahraaltı Afrika'da sömürgeci güçlere karşı çeşitli akımlar gelişse de bunlar bağımsızlık yolunda çok fazla etkili olamamıştır. Bölge toplumlarının siyasî yapılanmalarının yerel kabilelerden oluşması, ilkel yaşam tarzına bağlı olarak fikrî gelişmenin sömürgeciliğe karşı gelecek düzeyde olmaması, misyoner ve kâşiflerin bölgedeki faaliyetleri, ekonomik geri kalmışlık gibi faktörler sömürgeci güçlerin faaliyetlerini kolaylaştırmıştır.

Sahraaltı Afrika bölgesinde sömürgeci güçlerin ilerlemesi hızlı ve nispeten kolay olmuşsa da bu, onların hiçbir mukavemetle karşılaşmadıkları anlamına da gelmemektedir. Fikrî olarak bazı karşı argümanlar oluşturulup güç unsurlarıyla desteklenen eylemsel direnişleri bölgede görmek mümkündür. Modern anlamda devlet organizasyonun olmadığı Sahraaltı Afrika'da yine de istilacı güçlere karşı koyan en önemli aktörler en az gelişmiş ve en az merkezîleşmiş devlet biçimleri olmuştur. Bugünkü Gana'nın olduğu topraklarda kurulmuş olan Aşhanti Krallığı'nın sömürgecilere karşı direnişi ve Batı Afrika'da krallık kurarak özellikle Fransızlara karşı verdiği mücadeleyle Samori Ture, sömürgeciliğe karşı çıkışın önemli aktörlerindendir (Luraghi, 2005, s.324-325). Bu bakımdan, Afrika kıtası içerisinde her ne kadar dağınık ve kabilelere ayrılmış çok parçalı bir siyasî yapının hâkim olduğu doğru olsa da bunun sömürgecilere karşı duruşa tamamen engel olduğu yaklaşımı çok doğru görünmemektedir.

Eyleme dönüşen bu tepkisel hareketlerin yanı sıra fikrî olarak da Sahraaltı Afrika halklarında sömürgeci karşı bir tutum oluşmuştur. Etiyopyanizm[1], sömürgeci güçlere karşı gelişin bir örneğini oluşturmaktadır. Hıristiyanlık temelli bu bağımsızlık hareketini, daha sonra Afrikalıların kendi mitoslarından esinlenen Mehdilik Hareketleri izlemiştir. Bu harekette belirli bir rehberin önderliğinde kitlesel hareketlenmeler görülmüştür (Oran, 1977, s.102). Bunların dışında 1900'larda ilk Pan-Afrikan Kongre'yle başlayan ve öncelikle tüm Afrikalıların birleşmesini öngören daha sonra ise birleşik ve bağımsız bir Afrika idealini benimseyen Pan-Afrikanizm, ütopik bir olgu olarak görülse de bağımsızlık ve kendi kendini yönetme arzusu halkların özgürleştirilmesi sürecinde sürükleyici bir düşünce olmuştur (Sherwood, 2012). Fakat şunu da belirtmek gerekir ki Afrikalılar için sömürgeci güçlere karşı ilk istek bağımsızlıktan ziyade eşitlik olmuştur (Chapman ve Baker, 1992, s. 3).

2. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Afrika'daki bağımsızlık fikirleri tepkisel ve yüzeysel bir tezahür göstermiştir. 1945 sonrasında uluslararası politikada yaşanan değişimler, Afrika kıtasını da etkilemiştir. Esasen 1. Dünya Savaşı'ndan sonra sömürgeci güçlerin uluslararası politikadaki özgül ağırlıklarında yaşanan düşüş, 2. Dünya Savaşı'ndan sonra kendini iyice göstererek farklı iki aktör olan ABD ve SSCB'yi ön plana çıkarmıştır. Sahraaltı Afrika'nın en önemli sömürgeci güçleri olan İngiltere ve Fransa'nın gerek uzak coğrafyalardaki sömürgelerini elde tutabilme kabiliyetinin azalması gerekse de uluslararası sistemin farklı güçleri ön plana çıkarması bölgenin bağımsızlaşmasında etkili olmuştur. Bunun dışında BM'nin bazı evrensel değerler üzerinde kurulması ve ırkçılığın önlenmesi, özgürlük, eşitlik ve kendi kendini yönetme hakkı gibi değerleri kendine misyon edinmesi de Afrika'nın sömürgeci düzenden kurtulmasına katkı sağlamıştır. Son olarak 2. Dünya Savaşı sırasında Mihver devletlerinin yaptığı anti-emperyalist propaganda, savaştan dönen Afrikalıların teşebbüsleri, ekonomik dar boğazın yarattığı stres ve sömürgecilik karşıtı düşünsel hareketlerin artmasıyla birlikte Afrikalı halklar sömürge düzenine karşı kitlesel bir tepki ortaya koymaya başlamışlardır (Oran, 1977, s.132). Tüm bunlar Afrikalı halkların bağımsızlık kazanma motivasyonunu arttırarak istilacı güçlerden bağımsızlıklarını alma güdülerini arttırmıştır.

1950'lerin sonlarına doğru kazanılmaya başlanan bağımsızlıklarla, Afrika kıtası hızlı bir anti-sömürgeci konuma gelmiştir. Liberya ve Etiyopya hariç kıtada hiçbir bağımsız devletin bulunmadığı Sahraaltı Afrika'da, özellikle 1960'larda çok sayıda bağımsız devlet ortaya çıkmıştır. Bağımsız ve kendi kendini yönetebilme erkine sahip olan bu devletler, uluslararası sistemin kendine has yapısı ve ülkelerin hem iç siyasetlerinde hem de ekonomik durumlarındaki eksiklikler nedeniyle sıkıntılı bir ortamda kendilerini bulmuşlardır. Sömürgeci güç-

1 Etiyopyanizm; Afrikalı Hıristiyan halkların sömürgeciliğe tepki olarak ortaya koydukları kiliseleri ayırma hareketidir. İlk olarak Gana, Nijerya ve Güney Afrika'da ortaya çıkan bu hareket zamanla yayılarak daha fazla destekçi bulmuştur. İncil'de geçen "Tanrı yakında Etiyopya'ya uzanacaktır." ifadesinin Afrikalılar tarafından Afrikalıların kendilerine özgü kiliseler kurması gerektiği şeklinde yorumlanması bu hareketin çıkış noktasını teşkil eder.

lerden kurtulduktan sonra en temel gayeleri yeniden böyle bir durumla karşılaşmamak olan Afrikalı devletler, Soğuk Savaş boyunca kendilerini uluslararası sistem içerisinde bu hedefe binâen konumlandırmışlardır. Ancak, Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle uluslararası ilişkilerde yaşanan ontolojik değişimve küreselleşme ile artan karşılıklı bağımlılık ilişkileri uluslararası siyasete yerleşen yeni olgular olmuştur. Bununla birlikte bu yeni dönemde uluslararası ekonomi politikte önemli gelişmeler yaşanmış ve Çin gibi yeni güç merkezleri sistem içerisine yerleşmiştir. Tüm bunlar, son 20 yıllık dönemde Sahraaltı Afrika'yı hem küresel rekabetin merkez alanlarından biri haline getirmiş hem de sömürgecilik olgusunun yeni metotlar ve yeni aktörlerce tekrarlandığı tartışmasını başlatmıştır.

Sahraaltı Afrika'da Yeniden Sömürgecilik mi?

Sahraaltı Afrika bölgesi son dönemlerde küresel rekabetin en yoğun olarak yaşandığı merkezlerden biri haline gelmiştir. ABD ve Çin başta olmak üzere birçok uluslararası aktör bölge üzerinde politikalar üretmektedir. Sahraaltı Afrika'da yaşanan bu rekabetin en önemli boyutu şüphesiz ekonomiktir. Bölgenin sahip olduğu pazar potansiyelinin yanı sıra değerli maden kaynaklarını barındırması, önemli oranlarda petrol ve doğalgaza sahip olması ve ucuz işgücü ve hammadde olanaklarının bulunması uluslararası aktörlerin bu bölgeyle ilgilenmesine neden olmaktadır.

Sahraaltı Afrika bölgesini son dönemde önemli kılan etkenlerden en önemlisi petrol ve doğalgaz kaynaklarının oldukça fazla olmasıdır. 2013 rakamları baz alındığında kanıtlanmış petrol rezervlerinin %7,7'si Afrika'da bulunurken, dünya petrol üretiminin de %10,1'i Afrika kıtasından karşılanmaktadır. Ayrıca doğalgaz rezervlerinin %3,4'ü de Sahraaltı Afrika'da bulunmaktadır ("BP Statistical Review of World Energy", 2014, s. 6-8). Bölgede hâlâ keşfedilmeyi bekleyen bakir petrol ve doğalgaz alanlarının bulunduğu düşünüldüğünde bu rakamların gelecekte daha da artacağı beklenmektedir. Sahraaltı Afrika; petrol ve doğalgaz dışında altın, elmas, platin, kobalt, demir ve kömür gibi çok sayıda değerli madene ciddi oranlarda sahiptir.

Bölge üzerinde yaşanan rekabetin yoğunlaştığı alanlara bakıldığında bu yoğunlaşmanın doğal kaynakların bulunduğu alanlarla paralellik gösterdiği görülmektedir. Sömürgeci dönemin temel motivasyonu olan hammaddeye ve değerli madenlere sahip olma arzusu günümüzde değişik aktörler ve yeni metotlarla varlığını devam ettirmektedir. Geçmişte İngiltere ve Fransa'nın başını çektiği sömürgeci güçler bugün yerini ABD ve Çin'e bırakmış durumdadır. Aktörler ve yöntemler değişmiş olsa da hedeflenenler değişmemiştir.

Bölge üzerinde çok sayıda uluslararası aktör etkin olsa da ABD ve Çin'i bunlardan ayrı ele almak daha doğru olacaktır. Yukarıda da bahsedildiği üzere Afrika kıtasına yaklaşım sömürgeci dönemden farklılık göstermektedir. ABD ve Çin'i ele aldığımızda, bu yaklaşımın da kendi içerisinde farklılık gösterdiği görülmektedir.

ABD'nin Afrika Stratejisi: AFRICOM

ABD'nin güvenlik stratejisi, küresel güvenliğini koruma manasında kurduğu merkez komutanlıkların önemi ve artan işlevi değişmeyen bir strateji olmuştur. Bu kapsamda ABD'nin dünyanın çeşitli bölgelerinde altı tane merkez komutanlığı bulunmakta ve bunlar kıtasal komutanlıklar olarak adlandırmaktadır. ABD'nin Kuzey ve Güney Amerika'dan sorumlu komutanlıkları (NORTHCOM, SOUTHCOM), Kafkaslar, Türkiye, İsrail ve Avrupa kıtasındaki güvenliğinden sorumlu olan Stuttgart merkezli olan EUCOM, ABD Merkez Komutanlığı CENTCOM Florida'da kurulmuş olup ABD güvenliğinden sorumludur. PACOM Pasifik güvenliğinden ve AFRICOM da Afrika kıtasının güvenliğinden sorumlu tutulan ABD komutanlıklarıdır. Söz konusu komutanlıklar arasında en yenisi, merkezi Almanya'da bulunan ve 1 Ekim 2007'de kurulan AFRICOM'dur (United States Africa Command [U.S. AFRICOM], 2014).

AFRICOM genel bir mahiyet taşımakta olup çeşitli birimlerden oluşmaktadır. Bu birimlerden ilki kara kuvvetlerini içerisinde barındıran U.S. Army Africa (USARAF)'tır. U.S Naval Forces Africa (NAVAF) ve U.S Marine Corps Forces Africa (MARFORAF), deniz güçlerini bünyesinde barındıran ve operasyonel kabiliyeti oldukça fazla olan bir birimdir. U.S Air Forces Africa (AFAFRICA), insanî müdahale ve barışı sağlamak üzere mevcut bulunan hava güçlerinden oluşmaktadır. Sorumluluk alanı ve ilgisi Afrika Boyunuzu olan CJTF-HOA, AFRICOM'un en stratejik birimlerindendir. Bu birlik, görev alanına giren coğrafya düşünüldüğünde ABD'nin sadece Afrika'daki değil Ortadoğu'daki çıkarlarına da hizmet etmektedir. ABD'nin bu askerî üste 1800'den fazla askeri bulunmaktadır. AFRICOM'u oluşturan son birim ise özel operasyonları organize eden ve bunlardan sorumlu olan U.S Special Operations Command Africa (SOCAFRICA)'dır (Ploch, 2011, s. 12).

AFRICOM; ABD'nin Afrika'daki güvenlik, diplomasi, refah ve güvenlik noktalarındaki amaçlarıyla paralel olarak George W. Bush döneminde oluşturulmuştur (Ploch, 2011, s. 1). AFRICOM, Afrika kıtasındaki istikrarın ABD'nin çıkarına olacağı düşüncesinden hareketle, kıtanın terör faaliyetlerinden arındırılması ve güvenliğin sağlanması için kurulmuştur. AFRICOM'a temel olarak altı görev verilmiştir. Bunlar; terörizmle mücadele, doğal kaynakların emniyeti, silahlı mücadele ve insanî krizlerin kontrolü, salgın hastalıklarla mücadele, uluslararası suçlarla mücadele ve bölgede Çin'in artan etkisini dengelemek (Öztürk, 2009, s. 21). Bununla birlikte AFRICOM'un kuruluş amaçları, 2007'de Amerikan Donanma Okulu tarafından uluslararası terörizmle mücadele, Amerika'nın Afrika'dan karşılamayı düşündüğü petrol ihtiyacının garanti altına alınması ve son dönemlerde gelişen Afrika- Çin ilişkilerine karşı politika geliştirme olarak ifade edilmiştir (Volman, 2009).

ABD'nin merkezî komutanlıklarından birisi olan ve bünyesinde çeşitli operasyonel birimleri bulunduran AFRICOM'un temel hedefi; yukarıdaki yazılanlardan da anlaşılacağı üzere ABD'nin Afrika'daki çıkarlarını korumaktır. Bu çıkarlardan en önemlisi; ABD'nin küresel hegemonyasına karşı oluşabilecek durumları AFRICOM vasıtasıyla Afrika coğrafyasında den-

gelemektir. Bunun dışında ABD, demokrasi ve istikrarı sağlamak ve bölgesel çatışmaların önlenmesi adına Afrikalı ülkelerde çeşitli faaliyetler yürütmektedir. Afrikalı partner ülkelerin silahlı gücünün eğitilmesi, askerî varlığıyla onlara yardım etmesi, altyapı desteği sağlaması bu faaliyetlerden bazılarını içermektedir.

Afrika, ABD'nin en önemli ticarî alanlarından birisidir. Bill Clinton'un ABD başkanlığı döneminde, 18 Mayıs 2000'de Afrika'yla ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi için bölgeye yardım yapılmasını öngören *The African Growth and Oppurtunity Act-AGOA* (Afrika Kalkınma ve Fırsat Kanunu) Amerikan Kongresi tarafından kabul edilirken, 48 Afrika ülkesine belli şartları; piyasa ekonomisi ve hukukun üstünlüğü, Amerikan yatırım ve ihracatına yönelik engellerin kaldırılması, uluslararası kabul görmüş işçi haklarının korunması, yolsuzlukla mücadele vb, yerine getirmeleri halinde ekonomik ve ticarî avantajlar sağlanmasını öngörmekteydi (International Trade Administration, 2014). Gerek ikili ilişkiler yoluyla gerekse de AGOA vasıtasıyla gelişen ilişkiler neticesinde ABD ile Afrika arasında yapılan ticaret 2013'te 64 milyar dolar seviyesinde gerçekleşmiştir ("Office of U.S Trade Represantative", 2015).

Karşılıklı ticaretin dışında Amerika, Afrika'dan ithal ettiği petrolü Nijerya, Gabon, Kenya, Angola ve Ekvator Ginesi'nde ve bu bölgelere komşu olan offshore petrol alanlarından sağlamaktadır. Özellikle Nijerya ve Angola, ABD'nin önemli petrol tedarikçileri konumundadır. Bu iki ülke ABD'nin petrol ithal ettiği ilk sekiz ülke arasındadır ("US İmports", 2015). Petrol dışında doğalgaz, kömür ve diğer kıymetli madenler Afrika'dan ABD'ye ithal edilmektedir. AFRICOM'un en önemli görevleri arasında sayabileceğimiz Afrika kıtasındaki denizlerin ve limanların güvenliği, ABD tarafından ithal edilen kaynakların güvenli bir şekilde ülkeye ulaşmasına hizmet etmektedir.

AFRICOM, ABD'nin bölgedeki çıkarlarını korumaya çalışan militer bir yapılanmadır. ABD, gerekli gördüğü alanlarda AFRICOM vasıtasıyla askerî müdahaleler yapabilme kabiliyetine sahiptir. Afrika Boynuzu'ndaki ve Aden Körfezi'ndeki faaliyetleri buna örnek olarak gösterilebilir. Ayrıca ABD'nin kıtadaki askerî varlığı diğer uluslararası aktörler için de bir tedbir niteliğindeyken bölge ülkeleri için de bir caydırıcılık özelliği göstermektedir. Afrikalı ülkeler, görev alanı kendi coğrafyaları olan ve teşebbüse geçmek için herhangi bir izne mutlak bağımlılığı olmayan böylesi bir askerî yapılanmadan çok hoşnut görünmemektedirler. AFRICOM, ABD'nin ekonomik ve politik çıkarları için bölge ülkeleri üzerinde kullandığı önemli ve baskıcı bir askerî oluşum olarak sömürgeci dönemin özelliklerini hatırlatmaktadır.

Çin- Afrika İlişkileri: Ekonomik Bir Yayılma*dan Doğal Kaynaklara Ulaşmaya*

Çin-Afrika ilişkileri, Afrika ülkelerinin bağımsızlıklarını kazanma süreçlerine kadar götürülebilmektedir. Ancak ilişkilerde ekonomi ve doğal kaynaklar üzerine geliştirilen strateji ve hedefler, 1990'lara gelene kadar ikinci planda kalmıştır. Çin'inbu dönemde ekonomide dünyaya açık politikalar izlemesine paralel olarak yeniden şekillenen dış politikası ve içeride gerçekleşen reform hareketleri Afrika hedeflerinin de yeniden yorumlanmasını gerekli

kılmıştır. Artık Çin için Afrikalı ülkelerden sağlanacak politik ve ideolojik destekten daha önemlisi ekonomi ve doğal kaynaklar üzerine uygulanacak politikalar olmuştur.

Çin'in Afrika stratejisi ekonomik çıkara ve doğal kaynakların teminine odaklanırken sahip olduğu yumuşak güç ve uyguladığı kamu diplomasisi bu stratejinin ayrılmaz araçları olmuştur. Çok eski ve köklü bir medeniyete sahip olması, başarılı ekonomik kalkınma modeli, bölgeye yaptığı dış yardımları ve yatırımlar, medya ve basın yoluyla giriştiği faaliyetler, Konfüçyüs Enstitülerinin Afrika kıtasındaki varlığı, kazan-kazan prensibiyle ilişkilere yaklaşarak herhangi bir zorlama tedbire başvurmaması gibi faaliyetler Afrikalı liderlerin ve halkların Çin algısını pozitif yönde desteklemektedir (Gaye, 2008, s.17). Çin'e karşı oluşan bu algı Çin'in bölgedeki stratejisinin başarıya ulaşmasını kolaylaştırmaktadır.

Çin'in bölgedeki çıkarının karşılıklı ticaretini geliştirmek, bölgeyi kendi pazarı haline getirmek ve endüstriyel ve insanî doğal kaynak ihtiyacını karşılamak olarak belirtmiştik. Daha net bir ifadeyle; Çin'in ekonomik kalkınmasının devam etmesi ve devasa nüfusunun ihtiyaçlarına karşılık verebilmesi için Afrika'nın kaynaklarına ihtiyacı bulunmaktadır. Çin, bu kaynak aktarımını yapabilmek adına seçilmiş ülkelere ya da ülke gruplarına dış yardımlar yapmakta, ilişkilerini geliştirmekte ve karşılıklı fayda prensibini benimsemektedir.

Afrika kıtasına uygulanan dış yardım stratejisi, Afrikalı ülkelerin kalkınmalarına ve temel ihtiyaçlarına cevap verirken Çin'in bölge stratejisini kolaylaştırmaktadır. Genellikle hibe, sıfır faizli kredi, kalkınma kredisi ve borç erteleme şeklinde yapılan Çin dış yardımları on milyarlarca dolar seviyesindedir ("China's Foreign Aid", 2011). Bu yardımların neredeyse yarısını yapılan hibeler oluştururken Çin'in dünya çapında yaptığı dış yardımın %45,7'si Afrika kıtasına yönelik olmuştur.

Çin'in Afrika'ya yaklaşımının en önemli yönlerinden bir tanesi de ekonomik yayılmasını ve büyümesini bu bölgede sürdürmektir. Afrika'nın öneminin artmasında ve Çin'in bu kıtaya yönelik davranışlarının belirlenmesinde ekonomi öne çıkmıştır. "Diplomasi ekonomiye hizmet eder" anlayışıyla kıtaya yönelen Çin, politik kararlar ve karşılıklı ziyaretlerle de bu durumu pekiştirmiştir (Anshan, 2008, s. 22). Çin'de ilan edilen Afrika yılının yanı sıra karşılıklı olarak gerçekleştirilen üst düzey ziyaretler Çin ile Afrika arasında ciddi bir ekonomik gelişmenin yaşanmasına sebep olmuştur.

2009'da Çin, Afrika'nın bir numaralı ticarî ortağı olmayı başarmıştır. 2012 sonu itibariyle Çin ve Afrika arasındaki ticaret hacmi 198,49 milyar dolara ulaşmıştır. Söz konusu ticaretin, 85 milyar doları ihracatı oluştururken geriye kalan 133 milyar doları ise ithalat değeridir (Liang, 2012, s. 674-675). Karşılıklı ticaret oranlarındaki artış geçmiş yıllarla mukayese edilemeyecek kadar hızlı artarken kısa süre içinde ilişkilerde milyarlarca dolarlık artışlar yaşanmaktadır. Son yıllarda artan ilişkilere paralel olarak Afrika'nın toplam ihracatında Çin'in payı %3,76'dan %18'e, toplam ithalatındaki payı ise % 3,88'den %14'11'e yükselmiştir. Ayrıca, 2012 sonu itibariyle 32 Afrika ülkesiyle karşılıklı yatırım antlaşmaları yapılırken 45 Afrika ülkesiyle ekonomik komite mekanizmaları kurulmuştur ("China's Foreign Aid", 2011).

Sahraaltı Afrika'da doğal kaynaklar üzerine yaşanan küresel rekabetin taraflarından birisi de Çin'dir. Çin'in ihtiyaç duyduğu enerjiyi tedarik etmek için Afrika'ya oldukça önem vermekte ve bu kapsamda ciddi faaliyetler sürdürmektedir. Çin enerjiye ciddi biçimde gereksinim duymaktadır. Bu gereksinimi istatistiksel olarak açıklamak gerekirse Çin, 2013 sonu itibariyle dünya petrol tüketiminin %12,1'ini tek başına karşılayarak dünya petrol tüketiminde ABD'den sonra ikinci sırayı almaktadır ("BP Statistical Review of World Energy", 2014, s. 9).

Afrika zengin ve bakir doğal kaynaklarıyla Çin'in gereksinimini karşılayabilecek durumdadır. Bu bilinçle hareket eden Çin, petrol gereksinimini karşılama hedefinin yanı sıra petrol pazarında da etkin bir oyuncu olmak istemektedir (Taylor, 2006, s. 938). Bu bağlamda Çin, petrol şirketleri SINOPEC, CNPC ve NOOC Afrika kıtasında ve offshore alanlarında petrol arama ve çıkarma faaliyetlerinde bulunmaktadır. Başta Angola olmak üzere Gabon, Sudan, Nijerya ve Çad gibi ülkelerde söz konusu şirketler milyarlarca dolarlık yatırımlarla petrol aramakta ve çıkarmaktadırlar.

Çin'in petrol stratejisinde önem verdiği ülkelerin başında Angola gelmektedir. Aynı zamanda Angola özelinde Çin'in uyguladığı politika genel Afrika stratejisinin de özeti niteliğindedir. Angola, Sahraaltı Afrika'daki en büyük ikinci petrol tedarikçisi ülkesi olup dünya petrol üretiminin yaklaşık %10'luk bölümünü karşılamaktadır. Çin, ithal ettiği petrolün %14'ünü Angola'dan karşılarken Çin'in Suudi Arabistan'dan sonraki en önemli petrol tedarikçisidir("-BP Statistical Review of World Energy", 2014). Angola'nın ürettiği petrolün %46'sı da Çin tarafından satın alınmaktadır (U.S. Energy Information Administration, 2015). Çin'in Angola üzerindeki petrol stratejisi offshore alanlarında da kendini göstermektedir. Çin, Angola bölgesinde bulunan çok sayıda offshore alanında milyarlarca dolarlık yatırımlar yapmakta, bazı offshore alanlarını tüm haklarıyla birlikte satın almakta ve petrolün çıkarılması ve işletilmesi faaliyetlerinde yer almaktadır (Vines ve Wong, 2009, s. 40).

Çin, Afrika genelinde uyguladığı kazan-kazan politikasını Angola'da da uygulamaktadır. Bu kapsamda Angola Devlet Başkanı Eduardo dos Santos'un, 2007'de Çin ile olan ilişkilerini değerlendirirken; "Çin'in doğal kaynaklara, Angola'nın ise gelişmeye ve kalkınmaya ihtiyacı var" (Horoz, 2011, s. 82) ifadesini kullanması bu politikanın bölgede de karşılık bulduğu anlamına gelmektedir. Çin ve Angola arasındaki ilişkilerde önemli bir olgu da Angola Modeli olarak adlandırılan ve Angola'nın Çin'den aldığı kredileri, geri öderken kullanılan sistemdir. Angola Modeli, Çin'in Angola'ya verdiği kredilerin geri ödemesinin sahip olunan doğal kaynaklar karşılığı yapılması olarak adlandırılabilir (Kabemba, 2012). Söz konusu geri ödemeler için kullanılan doğal kaynak da daha çok petrol olmaktadır.

Sonuç

Afrika kıtası ve kıtanın Sahraaltı kısmı sömürgecilikle geçen uzun bir dönemin ardından bağımsızlıklarını kazanmış olsalar da o günlerden bugüne teorik olarak karşılaştıkları sorunlar çok da değişmiş gözükmemektedir. Sömürgeci güçlerin insanları köleleştirip insan

üzerinde bir sömürüyle başlattıkları daha sonraları Sanayi Devrimi'nin etkisiyle daha çok hammadde temin etmek ve değerli madenleri ülkelerine götürerek devam ettirdikleri sömürgecilik, 21. yüzyılın ilk on beş yılı da geride kalırken yeni şekliyle hâlâ devam ediyor görünmektedir. 18. ve 19. yüzyıl sömürgeciliğinin kullandığı baskı, şiddet ve işgal gibi araçları bugün için gözükmemekteyse de o dönemin temel hedefleri ve amaçlarının hâlâ Afrika için geçerli olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Dönemin sömürgecileri olan İngiltere, Fransa ve Almanya gibi ülkeler paylaştıkları Afrika kıtasının doğal kaynaklarını; geçmişte nasıl gemilerine doldurup ülkelerine götürüyorlarsa kıtada bugün etkili olan aktörler de bölgedeki petrolü, doğalgazı ve hammadde kaynaklarını çok ucuza ya da verdikleri borçlar karşılığında ülkelerine götürmektedirler.

Günümüzde "yeni sömürgecilik" ya da "yeniden sömürgecilik" denen olgu, farklı yöntemler ve farklı uygulamalarla devam etmektedir. Çalışmanın içerisinde verilen ABD ve Çin örnekleri de bu farklılıkla paralellik göstermektedir. ABD örneğine bakacak olursak; ABD'nin AFRİCOM ile militer bir yaklaşımı bünyesinde barındırdığını, kendi çıkarlarına ters düşecek bir durumda bu askerî varlığı harekete geçirebileceğini belirttik. ABD'nin Afrika politikası tabii olarak sadece AFRICOM'la ya da askerî unsurlarla açıklanamaz. Fakat bu varlık, eski sömürgeci dönemlerde görülen Afrikalı halkları caydırıcı özellik gösteren askerî varlıklardan pek de farklılık göstermemektedir. Bu askerî varlık; gerçekten Afrikalı halkların özgürlüklerini korumak, salgın hastalıklarla mücadelede yardım etmek ve bölgeye istikrar getirmek gibi hedeflerle mi konumlanmıştır ya da ABD'nin stratejik çıkarlarını korumak için mi? Bu sorunun cevabı, benzeri uygulamalara bakıldığında ikinci soruda saklı gözükmektedir.

Çin'in Afrika stratejisi daha yumuşak gözükse de sömürgeciliğin yeni boyutu tartışmaları yapıldığında ilk sırada yer almaktadır. Son dönemde bölgeye ilgi gösteren Çin için iki temel hedef vardır. Bunlar; ekonomik büyüme de bölgeyi sıçrama tahtası olarak kullanmak ve bölgenin sahip olduğu, Çin'in de gereksinim duyduğu doğal kaynakları temin etmek. Bu hedeflere ulaşırken kullanılan karşılıklı fayda, karşılıklı çıkar, dış yardımlar, insanî yardımlar ve kalkınma yardımları gibi unsurlar iyi niyetli fakat sömürüyle sonuçlanan girişimler olmaktadır. Angola örneğinde bahsi geçtiği gibi Çin'in Angola'nın kalkınması ve kendini refaha ulaştırması için yaptığı yardımların geri ödemesinin petrolle ve diğer değerli kaynaklarla yapılması, bu iyi niyetin sonucunun neye dönüştüğünün açık bir örneğidir. Burada farklılığı ortaya koymak adına, Çin'in hem sömürgeci bir geçmişinin olmamasının hem de kamu diplomasisini bölgede iyi kullanmasının kıta içerisinde bir "rıza" ya da "kabul" durumunu mevcut kıldığı söylenebilir.

Afrika kıtası günümüzde ciddi bir küresel rekabetin merkezi konumundadır. Geçmişte olduğu gibi bugün de doğal kaynaklara ulaşma ve ucuz hammadde edinme noktasında yaşanan bu rekabetin ileride daha da artacağı görülmektedir. Realist devlet, ulusal çıkar bakış açısıyla bakıldığında gerek ABD'nin gerek Çin'in gerekse de diğer aktörlerin yukarıda belirtilen hedefler için kıtaya yaklaşması anlaşılabilir. Fakat burada önemli olan husus, Afrika halklarının kaderlerinin geçmişten çok da farklı olmadığı ya da bu yöne doğru gittiği ger-

çeğidir. Bu bağlamda düşünüldüğünde günümüz dünyasında sömürgeciliğin farklı tarzda yapılmaya devam edildiği ve bunun adlandırmasında kullanılan yeni sömürgecilik ya da yeniden sömürgecilik kavramlarının aynı gerçeği açıkladığı anlaşılmaktadır. Afrika kaynakları üzerinde geçmişte olduğu gibi bugün de ciddi bir ilgi ve alaka bulunmaktadır.

Kaynakça

Anshan, L. (2008). China's new policy to wards Africa. In R. I. Rotberg (Ed.), *ChinaintoAfrica: Trade, Aid and Influence* (pp. 21-49).Washington DC: Brookings Institution Press.

Armaoğlu, F. (2013).*19.yüzyıl siyasî tarihi*. İstanbul:Timaş.

Boyd, J.B. (1979). African boundary conflict: An empricalstudy. *African Studies Review*, *22*(3), 1-14.

BP Statistical Review of World Energy. (2014). RetrievedJanuary 11, 2015, from http://www.bp.com/content/dam/bp/pdf/Energy-economics/statistical-review-2014/BP-statistical-review-of-world-energy-2014-full-report.pdf.

Chapman, G.,& Baker, K. (1992). Independence: Promise at thenewdawning. In G. Chapman, & K. Baker (Eds.), *The changing geography of Africa and the Middle East* (pp. 1-9). Londan: Routledge.

Çaycı, A. (1995).*Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti*.Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

China'sforeignaid, Information Office of the State Council People's Republic of China. Retrieved December 17, 2015, fromhttp://www.gov.cn/english/official/2011-04/21/content_1849913.htm.

Falola, T. (2002). *Key events in African history: A referance Guide*. Westport: Greenwood.

Ferro, M. (2011). *Sömürgecilik tarihi* (çev. M. Cedden, 2. basım). Ankara: İmge Kitabevi.

Gaye, A. (2008). China in Africa: Why the West is worried. *New African*, *471*, 13-18.

Horoz, D. (2008). China in Africa: Symbiosisorexploitation? *The Fletcher Forum of World Affairs*, *35*(2), 65-88.

International Trade Administration. (2014). *African Growth and Opportunity Act*. Retrieved December 23, 2015, fromhttp://trade.gov/agoa/.

Kabemba, C. (2012, October 4). Chineseinvolvement in Angola. *OSİSA*. Retrieved December 11, 2015, from http://www.osisa.org/books/regional/chinese-involvement-angola.

Liang, W. (2012). China's soft power in Africa: Is economic power sufficient? *Asian Perspective*, *36*(4), 667-692.

Luraghi, R. (2000*). Sömürgecilik tarihi* (çev. H. İnal). İstanbul: E Yayınları.

Mackenzei, J. M. (1983). *The partition of Africa 1880-1890: AndEuropeanimperialismin thenineteenthcentury*.London: Routledge.

Office of U.S Trade Represantative. (2000). Retrieved November 30, 2015, from https://ustr.gov/countries-regions/africa. Oran, B. (1977). *Az gelişmiş ülke milliyetçiliği: Kara Afrika modeli*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Öztürk, H. (2009). *Afrika Vizyon Belgesi*. BİLGESAM (Rapor No:16). http://www.bilgesam.org/Images/Dokumanlar/0-28-2014040834rapor16.pdf adresinden 19 Ocak 2015 tarihinde edinilmiştir.

Parker, J.& Rathbone, R. (2007). *African history: A very short introduction*. Oxford: Oxford UniversityPress.

Ploch, L. (2011). *Africa Command: U.S. strategicinterestsandthe role of the U.S. Military in Africa*. CRS. Retrieved November 7, 2015, fromhttp://fas.org/sgp/crs/natsec/RL34003.pdf.

Sherwood, M. (2012). Pan-African conferences 1900-1953: Whatdidpan-Africanismmean? *The Journal of Pan African Studies*, *4*(10), 106-126.

Taylor, I. (2006). China oildiplomacyin Africa. *International Affairs*, *82*(5), 937-959.

Türkkaya, A. (1977). *Afrika ulusal kurtuluş mücadeleleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

U.S. Energy Information Administration. (2015). *Angola*. RetrievedNovember 5, 2015, from http://www.eia.gov/countries/cab.cfm?fips=ao.

U.S. Energy Information Administration. (n.d.).*US Imports*. Retrieved November 3, 2015, from http://www.eia.gov/dnav/pet/pet_move_impcus_a2_nus_ep00_im0_mbbl_a.htm.

United States Africa Command. (2014). *About the Command*. RetrievedOctober 29, 2015,RetrievedOctober 22, 2015fromhttp://www.africom.mil/about-the-command.

Vines, A., & Wong, L. (2009).*Thirst for African Oil Asian National Oil Companies in Nigeriaand Angola*. A Chatham House Report, RetrievedNovember5,2015,fromhttps://www.chathamhouse.org/sites/files/chathamhouse/r0809_africanoil.pdf

Volman, D. (2009), *Obama movesaheadwithAFRICOM*.RetrievedOctober 19, 2015, from http://www.pambazuka.net/en/category/features/60921

1994 Soykırımı Öncesi Ruanda'da Frankofon Kimlik İnşası ve Ruanda Dış Politikasına Etkisi

Öncel Sencerman*

Öz: 1994 Ruanda Soykırımı, Nazi Almanya'sında gerçekleştirilen Yahudi Soykırımı'ndan sonra, dünya tarihindeki en büyük ikinci soykırımdır. 1994 yılında yüz gün gibi çok kısa bir süre içinde yaklaşık bir milyon Tutsi vahşice katledilmiştir. Tutsileri hedef alan Ruanda Soykırımı, planlı ve sistematik bir soykırım olmakla beraber etnik ayrışma ve kine dayanmaktadır. Soykırımın ardında özellikle etnik ve siyasî, sosyolojik, ekonomik, psikolojik nedenler gibi pek çok sebep yatmaktadır. Ancak bu makalede soykırım öncesinde Ruanda'daki kimlik inşası ve bunun Ruanda dış politikasına etkisi, ülke içindeki gelişmeler ve dış politika yönelimleri dikkate alınarak değerlendirilecektir. Batılı koloniyel güçler, soykırım öncesinde, koloni döneminde Ruanda'da etnik kimliklerin ortaya çıkmasına ve etnik ayrışmanın artmasına neden olmuştur. Ruanda Soykırımı,aynı zamanda etnik kimlik inşasına da dayanmaktadır. Batılı koloniyel güçler, maddi çıkarları gereğince koloni döneminde Ruanda'da etnik kimlikleri inşa etmiştir. Doğu Afrika'nın Alman kâşif Von Götzen tarafından kolonileşmeye açılmasının ardından Belçika Krallığı'nın bölgedeki koloni faaliyetleri ve bağımsızlık sonrası Fransa ve Frankofon dünya ile sürdürülen yakın ilişkiler, bu ilişkiler doğrultusunda geliştirilen iç-dış politikalar etnik kimliklerin ayrıştırılarak etnik kimliklerin inşasına imkân tanımıştır. Etnik kimliklerin inşası, ülkenin koloni geçmişi nedeniyle Ruanda'da yönetici elitlerin Frankofon tesir dâhilinde kalmasını sağlamıştır. Bu makalenin amacı, Ruanda'da inşa edilen etnik kimliklerin Frankofon nüfuz alanı oluşturma amacıyla nasıl Frankofon bir ulusal kimlik haline getirildiğini ve Frankofon kimlik inşasının soykırım öncesi Ruanda dış politikasına etkisini incelemektir.

Anahtar kelimeler: 1994 Ruanda Soykırımı, Etnik Kimlik, Frankofon Afrika, Fransa, Ruanda.

Giriş

Afrika insanlığın doğum yeri olarak kabul edilse de insanlık suçlarının yoğun bir şekilde işlendiği bir kıta olagelmiştir. Sahraaltı Afrika'da işlenen insanlık suçları, çoğu zaman kabile çatışmalarının bir parçası olarak görülmüştür. 1994'te popüler basın da Ruanda'daki soykırımı etnik gruplar arasındaki bir kabile savaşı olarak tanımlamıştır (Verwimp, 2006, s. 5). Ruanda'da yaklaşık yüz gün gibi çok kısa bir sürede gerçekleştirilen soykırım, 2. Dünya Savaşı'ndaki Yahudi Soykırımı'ndan elli yıl sonra gerçekleştirilen en büyük sistemli soykırımdır.

* Doktora Öğrencisi, Yalova Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü.
İletişim: osencerman@adu.edu.tr, Adnan Menderes Üniversitesi Dış İlişkiler Ofisi Rektörlük K1, 09100, Merkez Kampus / Aydın.

Ruanda'daki soykırımda bir milyona yakın insan hayatını kaybetmiştir. Soykırımın başladığı tarih olan 6 Nisan 1994'ten 21 Nisan 1994'e kadar geçen on dört gün gibi kısa bir süre içinde yaklaşık 250.000 Tutsi öldürülmüştür ki bu, tarihte kaydedilmiş en hızlı soykırımdır (Kuperman, 2000, s. 98).

Koloni döneminde ve Soğuk Savaş yıllarında etnik kimlikleri su yüzüne çıkararak yeni kimlikler oluşturmak suretiyle Afrika halklarını bölmek ve birbirine düşürmek Batı'nın kendi çıkarlarını gerçekleştirebilmesi adına rasyonel bir yöntem olmuştur. Soğuk Savaş'ın güç dengelerine dayanan iki kutuplu ve çevreleyici düzeni yıkıldığında baskı altında tutulan etnik kimlikler arasındaki çatışmalar 1990'ların başından itibaren hızlı bir şekilde dünyanın dört bir köşesinde gün yüzüne çıkmıştır. Tarihin sonunun geldiğini ileri süren Fukuyama'nın da ifade ettiği gibi dünya artık tarih ve tarih sonrası olarak ikiye ayrılırken çatışma, tarihi yaşayan devletler arasında var olmaya devam edecektir, aynı zamanda bu devletlerle tarih sonrasını yaşayan devletler arasında da çatışmaların ortaya çıkması mümkündür (1989, s. 25). Tarih sonrasını yaşayan dünyanın bazı kesimlerinde hâlâ daha sona ermemiş gerilimler var olduğundan etnik ve milliyetçi şiddetin yüksek seviyede yaşanması ve belki de artış göstermesi mümkündür (Fukuyama, 1989, s. 25). Ruanda, aslında tam da Fukuyama'nın da tabir ettiği şekilde yaklaşık otuz yıldan fazla bir süredir bastırılan etnik çatışmaların artmasına, giderek etnik cinayetlerin yerini katliamların almasına, 1994'te dünyanın en büyük ikinci soykırım vakasına tanık olmuştur. Etnik çatışmaların ve şiddetin son noktası olan soykırımın ardında ekonomik, siyasî, toplumsal ve uluslararası olmak üzere pek çok neden yatmaktadır. Ancak bu nedenlerden en önemlisi Batılı kolonyal güçlerin ve onlar tarafından inşa edilen kimliklerin Ruanda'nın iç ve dış siyasî hayatı üzerinde bıraktığı derin etkilerdir.

Koloni güçleri dünyanın her yerinde olduğu gibi kendi çıkarları için böl-yönet stratejisinden faydalanmışlardır. Batı, özellikle İngiltere ve Fransa gibi eski koloni güçleri, Frankofon ve Anglo-Sakson nüfuz alanlarını genişletmek maksadıyla Afrika'da kimlik inşasından istifade etmiştir. Fransa, Frankofon nüfuz alanı içinde yer alan Kuzey Afrika ve Batı Afrika ülkeleri dışında Frankofon eski Belçika kolonileri olan Ruanda ve Burundi'deki nüfuzunu korumak istemiştir. Bu sebeple koloni döneminde Belçika tarafından inşa edilen Hutu ve Tutsi kimliklerinden en güçlüsü olan Hutu kimliğinden istifade etmeye, Hutu liderlerinin ve devlet başkanlarının Frankofon dış politika çizgisinde kalabilmesi adına ulusal kimliği ve liderlerin sergiledikleri davranışları etki altına almaya çalışmıştır.

Bu makalenin esas amacı, Frankofon nüfuzun Ruanda'daki ulusal kimlik inşasına ve Ruanda dış politikasına etkisini irdelemektir. Fransa, Ruanda'da ulusal kimliği etki altına almak suretiyle Ruanda'nın dış politikasına etki edebilmiş ve kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmeyi başarabilmiştir. Fransa'nın 1970'lerden itibaren başlayan Frankofon bölgeye nüfuz etme çabaları, soykırımın ardından Ruanda Vatansever Cephesi (RPF) ordusunun galip gelerek bölgeye Anglo-Sakson nüfuzun hâkim olmasıyla son bulacak, dolayısıyla Ruanda dış politikası Frankofon nüfuz alanından Anglo-Sakson nüfuz alanına doğru kayacaktır. Ma-

kale, esas olarak iki ana bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde, koloni öncesi ve koloni döneminde Ruanda'daki kimlik inşasını tarihsel süreç içinde değerlendirmektedir. İkinci bölümde, koloni sonrası ve soykırım öncesi dönemde Fransa ile başlayan temaslar neticesinde artan Frankofon etki ile bu etkinin Ruanda'nın ulusal kimliğinde ve dolayısıyla dış politikasında yarattığı değişikliklere değinilecektir.

Koloni Öncesi Dönemde ve Koloni Döneminde Ruanda'da Kimlik İnşası

Koloni Öncesi Dönem

Almanya'nın 19. yüzyılda Ruanda'ya girişinden önceki Ruanda tarihi pek iyi bilinmemektedir (Magnarella, 2005, s. 802). Tarihçiler, Ruanda'nın bilinen ilk sakinlerinin günümüzdeki Twaların avcı-toplayıcı ataları olan pigmeler olduklarını düşünmektedirler (Magnarella, 2005, s. 802). M.S. 1000 civarında *Bantu* dilini konuşan çiftçi Hutular Ruanda'ya büyük bir olasılıkla doğudan girmişler ve tepeleri temizlemek suretiyle buralara yerleşmeye başlamışlardır. Ruanda'ya ilk kez giden kaşiflerin dikkatini çeken üç etnik gruptan biri olan Tutsiler 11. ve 15. yüzyıllar arasında büyük olasılıkla Etiyopya'nın güneyinden Ruanda'ya giriş yapana dek Hutular Twalardan sayıca üstün olduklarından Ruanda'da hâkim nüfus olarak varlık göstermişlerdir (Magnarella, 2005, s. 802). Sığır yetiştiricisi Tutsiler, açlık ve kuraklık yüzünden kuzeyden birbirini takip eden göç dalgaları halinde Ruanda'ya gelmişlerdir (Uvin, 1997, s. 92). Sığır çobanı olan Tutsiler, Hutu çiftçilerine göre daha saldırgan ve askerî açıdan daha düzenli olduklarından toplam nüfusun ancak %10 ila 14'ünü teşkil etmelerine karşın Ruanda'nın büyük bir kısmını kolaylıkla ele geçirerek hâkimiyetlerini kurmuşlardır (Magnarella, 2005, s. 802). Tutsilerin Hutular ve Twalar üzerindeki egemenliklerine karşın Hutular, Tutsiler ve Twalar uzun bir süre boyunca Ruanda'da farklı etnik gruplar olarak kalmışlar ve bütünleşmeleri o derece ileriye gitmiştir ki bu gruplar aynı dili konuşup aynı tanrıya inanır hale gelmişler, yan yana yaşayarak aynı kültürü paylaşmışlardır (Uvin, 1997, s. 92). Koloni öncesi dönemde aynı kültürü paylaşan bu üç etnik grup arasında egemenlik kaygısı dışında etnik temelli bir çatışmanın var olmaması dikkat çekicidir. Bu etnik gruplar aynı ortak kültür içinde yaşamışlardır.

Afrika ülkelerinin çoğunluğundan farklı olarak Almanya ve Belçika koloni dönemlerinden önce Ruanda topraklarında güçlü bir krallık vardı (Öztürk, 2011, s. 67). Bu krallık, Hutular üzerinde hâkimiyet kuran Tutsilerin krallığıydı. Tutsiler; askerî, siyasî ve ekonomik açıdan Hutular ile Twalardan üstündüler ve yaygın dinî inanışa göre Tutsi kralı kutsal bir varlıktı ve mutlak hükümdardı (Magnarella, 2005, s. 803). Hutular, ancak Tutsilerin pek az sayıda yaşadıkları kuzeybatı bölgesinde ufak Hutu krallıkları altında 19. yüzyılın sonunda Almanların yardımıyla Tutsi Krallığı'nın hâkimiyeti altına sokuluncaya kadar özgürce yaşamışlar, Tutsiler ile sürekli mücadele içinde olmuşlardır (Uvin, 1997, s. 94). Yukarıda da bahsedildiği üzere aynı kültürü paylaşan bu etnik gruplar arasındaki çatışmaların esas nedeni krallıklar arasındaki toprak hâkimiyetine yönelik çekişmelerden öteye gitmemiştir.

Koloni Dönemi

Almanya Kolonisi 1894-1914

Diğer Afrika ülkeleriyle kıyaslandığında Ruanda'ya misyonerler ve koloni güçleri çok geç girmişlerdir. Ruanda'da misyonerlik faaliyetlerinin ancak 20.yüzyıl başlarında başladığı bilinmektedir. Ruanda'da koloniciliğin ilerleyişi büyük ve önemli değişikliklere yol açmıştır (Verwimp, 2006, s. 9). Avrupalılar 20.yüzyılın başında Ruanda'ya geldiklerinde Ruandalıların fikirleri ve uygulamaları üzerinde derin etki yaratacak olan ırkçılıklarını da beraberlerinde getirmişlerdir (Des Forges, 1995, s. 44).

Ruanda'nın bir Alman kolonisine dönüşmesinde 1894'de Alman kâşif Kont von Götzen'in gezisi birinci adımı meydana getirmektedir. Almanya, şimdiki Burundi'yi de içine alan toprakları Ruanda-Urundi adıyla kolonileştiren ilk devlettir (Öztürk, 2011, s. 68). Almanya, 1894'ten 1. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Alman Doğu Afrika'sının bir parçası olarak Burundi ile birlikte Ruanda'ya ve günümüzdeki Tanzanya'nın batısına hakim olmuş ve Tutsi kralı ve onun şefleri aracılığıyla Ruanda'yı dolaylı bir şekilde yönetmeyi tercih etmişlerdir (Magnarella, 2005, s. 806). Almanya, 1. Dünya Savaşı'na kadar süren hâkimiyeti esnasında Ruanda'nın sosyal ve idarî sisteminde büyük değişiklikler yapmamış, kuzeybatı bölgesinde çıkan ayaklanmaları bastırmak suretiyle merkezî gücün pekiştirilmesine yardımcı olmuştur (Öztürk, 2011, s. 68).

Belçika Kolonisi 1914-1945

Alman kuvvetlerinin 1. Dünya Savaşı sırasında Ruanda'da yenilmesi koloni sahibinin el değiştirmesine neden olmuş ancak Almanların başlattığı dolaylı yoldan yönetim tarzı devam ettirilmiştir (Plaut, 1994, s. 150). Bununla birlikte, Linda Melvern, Almanlar tarafından uygulanan dolaylı yoldan yönetim tarzının Belçikalılar tarafından zamanla doğrudan yönetim şekline kaydırıldığını, kralın gücünün Belçikalılar tarafından yıpratıldığını ve 1922'de krala Belçikalı kolonyal temsilcilerin danışmanlık yapması zorunluluğunun getirildiğini ileri sürmektedir (2000, s. 9). 2. Dünya Savaşı'nın ardından Alman Doğu Afrika'sının batısındaki ülkeler olan Ruanda ve Burundi Milletler Cemiyeti (MC) mandası olarak Belçika'ya verilmiştir (Melvern, 2000, s. 9). Belçika, mandası altındaki Ruanda'dan kazanç sağlamak adına pek çok tarımsal proje ve altyapı çalışması (kahve üretimi, dağlık arazinin taraçalandırılması, yol yapımı, demiryolu hatlarının inşası ve bakımı vs.) hazırlamış ve bunların hayata geçirilmesi için ucuz ya da bedava yerli iş gücüne gereksinim duymasıyla geleneksel zorunlu çalışma sistemini (*corvée*) yeniden düzenlemiştir (Magnarella, 2005, s. 807). Belçika, Almanya'nın tersine ekonomiden mimarîye, sosyal ve siyasî yapıda derin izler bırakmıştır (Öztürk, 2011, s. 68). 1920-1930 arasında Belçika, uyguladığı koloni idaresi politikalarıyla dolaylı yönetim tarzını bırakarak 'doğrudan' yönetim tarzını benimsemiştir.

Vatandaşların etnik kökenlerini gösteren kimlik kartları, Hutuların büyük bir çoğunluğunun zorunlu üretime ve zorunlu işçiliğe zorlanırken Tutsilerin idarî görevlere ve yönetici konum-

lara getirilmesi, modern hayatın parçası olan eğitim ve iş imkânlarına ayrıcalıklı erişimlerinin sağlanması gibi Belçika koloni döneminde gerçekleştirilen bazı uygulamalar aynı dili paylaşan Hutular ve Tutsiler arasındaki ayrışmanın artmasına ilk kez neden olan uygulamalardır (Newbury, 1995, s. 12). Buckley-Zistel; Hutu, Tutsi ve Twa etnik grupları Alman ve Belçikalı kolonicilerin varışından çok önce var olmuşlarsa da Avrupalı kolonicilerin antropolojik bilgileriyle bu grupların etnik kimliklere dönüştürülerek zaman içinde kutuplaştırıldıklarını, kimliklerinin siyasallaştırıldığını iddia etmektedir (2006, s. 103). Ona göre Ruanda halkının bölünmesi uzun bir geçmişe sahiptir ve aslında Hutu-Tutsi mücadelesinin ortasında etnik gerçekliklerle, onların siyasîler tarafından yeniden inşa edilmesi yatmaktadır (Buckley-Zistel, 2006, s.103).

Siyasîler tarafından etnik kimliklerin yeniden inşa edilmesi pek zor olmamıştır. Kimliklerin varlığı ötekilerle olan ilişkilere dayanmaktadır (Bozdağlıoğlu, 2003, s. 19). Etnik kimliklerin yaratılmasında koloni idaresi tarafından Hutular ve Tutsiler karşı karşıya getirilmek suretiyle ötekileştirilmişlerdir. Etnik kategorilerin ayrımına varma 'etnik şiddet'in gerekli koşullarından biri (Fearson ve Laitin, 2000, s. 850) olduğundan bu dönemde etnik kimlikler arasındaki ayrışmaya bağlı olarak şiddet eğilimleri artmıştır. Grup kimliklerinin sosyal inşası bireyin özbenliğinin ya da ait olduğu grubun bir ötekinden farklılaştırılmasını gerekli kılmaktadır, bu nedenle kimlik inşası ötekiyle düşmancıl ve şiddetli bir ilişki kurma ihtimalinin önünü açmaktadır (Fearson ve Laitin, 2000, s. 851). Fearon ve Laitin'in, Prunier'den aktardıklarına göre Ruanda'da Tutsi ve Hutu etiketleri koloni öncesi dönemde etnik bir anlam taşımaktan öte sınıfsal bir ayrımı işaret etmektedir ve bu etiketler bugünkü siyasî anlamda ırkçı Avrupalılar tarafından uydurulmuş, özellikle koloni ideolojisini maddi büyüme aracı olarak kullanan Tutsi siyasetçiler gibi güç ve çıkar peşinde olan yerli siyasetçiler tarafından devralınmış tarihsel bir kurmacadır (2000, s. 851). Hutu ve Tutsi arasındaki bu katı ayrım Ruandalı elitlerin de işbirliğiyle koloni idarecileri tarafından inşa edilmiş ve siyasî mücadele neticesinde katılaştırılmıştır (Fearson ve Laitin, 2000, s. 858). Ruanda'da kimlikler moderniteyle birlikte daha katı bir şekilde tanımlanmış, etnik ve ırksal kimlik Alman koloni idaresiyle katılaşmaya başlamıştır. Öte yandan bu eğilim Belçika tarafından hayata geçirilen koloni idaresi uygulamalarıyla güç kazanmıştır (Hintjens, 2001, s. 49). 1930'larla birlikte Ruanda toplumunun toplumsal harcı parçalanmaya başlarken büyük ekonomik ve sosyal değişiklikler yeni bir eğitimli Hutu tabakasını desteklediğinden Ruandalı kimliği giderek iki kutuplu bir hal almaya başlamıştır. Böylelikle Hutu ve Tutsi çoğu zaman Ruanda bütününün bir parçası olmaktansa zıt kutuplar olarak algılanmıştır (Hintjens, 2001). Bu dönemde Ruanda ulusal kimliği Tutsi kimliği üzerinden tanımlanırken Hutu kimliği ise ötekileştirilmiştir.

Belçika koloni idaresinin pek çok müdahalesi etnik aidiyeti alevlendirip en sonunda etnik gruplardan siyasî kategoriler oluşturmayı başarmıştır (Rejntyens, 1996, s. 243). 1920'lerde Nil bölgesinden gelen ya da Hami ırkına mensup göçebe çobanların hükmetme kabiliyetlerini taşıdıklarını varsayan 'Hamitik Hipotez' bağlamında Belçikalılar Katolik kilisesi tarafın-

dan da desteklenerek Tutsileştirme politikasına girişmişlerdir (Rejntyens, 1996, s. 243-244). Avrupalı antropologların modern biliminin ortaya attığı bu hipotez ışığında Tutsiler üstün ve Hami ırkına mensup yöneticiler olarak kabul edilmiştir (Öztürk, 2011, s. 69). Mamdani, hem ideolojik hem de kurumsal bir süreç olan Tutsileştirme politikasını ve Tutsilerden bir ırk yaratılmasını koloni idaresi ve kilisenin ortaklaşa bir etkinliği olarak kabul etmektedir (2002, s. 87). 1927-1936yılları arasındaki on yıllık süreçte bu ırksal ideolojiye zemin hazırlayan kurumlar oluşturulmuştur (Mamdani, 2002, s. 88).

1920'ler ve 1930'larda Avrupa'daki faşizm ve ırkçılık davasından koloniler de nasibini almış, ırk kökenlerini belirlemek üzere Ruanda'da kafatası ölçümleri gerçekleştirilirken Hamitik Hipotez "başarılı" bir şekilde ortaya atılmıştır. 1933'te Belçika idaresi nüfus sayımı yapmış ve nüfusu Hutu, Tutsi ve Twa olarak üçe ayırırken herkesi sayıp boylarının, burunlarının uzunluğunu ve gözlerinin şekillerini ölçmüşlerdir (Melvern, 2000, s. 10). Koloni idaresinin gerçekleştirdiği nüfus sayımından sonra her bir Ruandalı sınıflandırılarak kendilerine kimlik kartları dağıtılmıştır (Melvern, 2000, s. 11). Mukimbri, kimlik kartı uygulamasını 'Davudî Yıldız'ın Ruanda versiyonu olarak tanımlamaktadır. Bu kartlar, bireylerin kimliklerini açıkça ilan etmelerini sağlamanın bir yolu olmuş ve aslında etnik kayıt sistemi gibi iş görmüştür (2005, s. 829). Koloni idaresinin giderek artan bir şekilde ırkçı bir tutum takındığı bu yıllarda Hutular ve Twalar geleneksel olarak siyasî, idarî ve adlî iş ortamlarında yer alsalar da tüm işlemler Tutsileştirme politikası gereği Tutsilerin elinde tekelleştirilmiştir (Reyntjens, 1996, s. 244). 1930'larda Hutulara hiçbir şekilde siyasî sorumluluk verilmemiş ve kilise tarafından da desteklenen bu politika Tutsilerin yönetici, Hutuların ise sadık kullar olduğu düşüncesini ortaya çıkarmıştır (Reyntjens, 1996, s. 244). Belçikalılar, Almanlardan çok daha fazla Hutulara karşı Tutsileri desteklemişler ve Hutu şeflerini Tutsiler ile değiştirmişlerdir. Öyle ki 1959'da gerçekleşen Sosyal Devrim'e kadar geçen sürede 45 şeften 43'ü Tutsi olmuştur (Magnarella, 2005, s. 807). Kalkınma için başlatılan zorunlu işçilikle birlikte Hutulara yönetimden ve siyasî kademelerden el çektirilerek Tutsilerin Ruanda'nın esas sahibi ve yöneticisiymiş gibi gösterilmesi bu ayrışmayı hızlandıran en önemli etkenlerden biri olmuştur. Böylelikle, Tutsi eliti kendi soyuna yakıştırılan soyluluğu büyük bir istekle kabullenerek Avrupalı tarihçilerle birlikte üstünlüğünü meşrulaştırmak için geçmişini inşa etmek için çalışmıştır (Buckley-Zistel, 2006, s. 104). Böylece Tutsilerde toplanan iktidar, koloni güçlerinin de yardımıyla kendi etnik kimliğini inşa etmeyi başarabilmiştir. Yapıcı'ya göre toplumsal bir tasarım olan bu etnik kimlik töze ilişkin bir oluşum değildir, toplumsal grupların diğer toplumsal grup üyeleriyle girdikleri etkileşim sürecinde ortaya çıkan bir tasarımdır (2011). Devlet, toplumdaki en baskın kurum olduğundan ve etnik sınırlarla tanımlamaları belirleyebildiğinden etnik kimliği biçimlendiren grup dışı etmenlerin en önemlilerinden biridir ve devletler sahip oldukları bu özellikleri sayesinde etnik kimliklerin yaratılmasında ve yeniden yaratılmasında önemli roller üstlenmektedirler (Yapıcı, 2011). Bir sonraki bölümde görüleceği üzere koloni idaresini temsil eden devlet, Sosyal Devrim sonrası etnik kimlikleri yeniden düzenleyecektir.

Etnik ayrışmada, toplumsal yapı ile Belçika koloni idaresinin yanı sıra Kilise'nin oynadığı rol büyüktür. Kilise, Ruanda'da önemli ve her yana nüfuz edebilen bir kurumdur ve Ruanda'ya ilk ayak bastıkları andan itibaren misyonerler Belçikalı koloni güçleriyle birlikte katı ayrımcı politikalar uygulamış, Kilise Tutsilere karşı Hutuları desteklemeye başladığı 1950'lere kadar Hamitik Hipotezi desteklemiştir (James, 2008, s. 100). Kilise böylece tarihsel süreç içinde Ruanda'daki etnik kimliklerin tanımlanmasına katkıda bulunmuştur (Longman, 2001, s.165). Ancak 2. Dünya Savaşı'nın ardından kendi kaderini tayin etme dalgası Afrika'yı da içine aldığında Beyaz Babalar bu kez baskı altında tutulan Hutu çoğunluğunu destekleme eğilimi göstermişlerdir (Orth, 2006, s. 218).

Belçika Birleşmiş Milletler (BM) Vesayeti 1945-1962

2. Dünya Savaşı'ndan sonra BM, 1945'te oluşturulan BM Şartı'nda koloni ülkelerinde yaşayan insanlara özgürlük, adalet ve koruma sözü verdiğinde Ruanda, MC mandasından BM Vesayet Bölgesi altına sokulmuştur (Melvern, 2000, s. 11). Bu dönemde artan demokrasi hevesi Belçikalıların düşüncesini değiştirmeye başlamıştır (Plaut, 1994, s. 150). Değişen ortama ve uluslararası toplumun gerektirdiklerine uyum sağlamak isteyen Belçika koloni idaresi keskin bir dönüş yaparak demokrasiyi yaymak için Tutsiler karşısında halihazırda etnik ayrımcılığa ve sınıflandırmaya tâbî tutulmuş Hutuları desteklemiş, onların demokratik ülke yönetiminde söz sahibi olmalarının yolunu açacak faaliyetlerde bulunmuştur. Değişen ortamda Katolik Kilisesi'nin de tavrı değişmiş, Kilise okulları önceleri sadece Tutsi elitini desteklemişken kapılarını Hutu öğrencilerine de açarak demokratik idealleri daha çok teşvik etmişlerdir (Plaut, 1994, s. 150). Bu dönem aslında Tutsileştirme politikalarının tam tersinin uygulandığı, Hutu kimliğinin güçlendirildiği bir dönem olmuştur. Koloni idaresi, rasyonel bir şekilde hareket ederek ve dünyadaki gelişmeleri de göz önünde tutarak ülkedeki ulusal kimlik inşasına müdahale etmiş, Hutuların Ruanda'nın esas sahibi olduğuna dair bir düşünce yayılarak politikalar buna göre revize edilmiştir.

Demokrasi dalgası ve uluslararası baskı neticesinde Hutular ve Tutsiler arasında gerilen ipler 24 Mart 1957'deki Bahutu Manifestosu'nun ardından kopmaya başlamış ve Belçika koloni idaresi ile Kilise'yi arkasına alan Hutular siyasî alanda iyice güçlenmeye başlamışlardır. Hutuların siyasî alanda kazandığı güç siyasî iktidar taleplerini artırarak devrime giden yolu açmıştır. 1959 Sosyal Devrimi Ruanda tarihinde önemli bir dönüm noktasıdır. Devrim ayrıcalıklı Tutsi elitinin sahip olduğu devlet egemenliğinin sonunu işaret etmektedir (Newbury ve Newbury, 1999). 1960 yılından itibaren koloni yöneticileri Tutsi şeflerini Hutular ile değiştirmeye başlamışlar ve yeni atanan şefler Hutuların kontrol altına aldığı tepelerde yaşayan Tutsilere karşı ayrımcılık kampanyası yürütmeye başlamışlardır (Magnarella, 2005, s. 809). Koloni döneminin sonlanmasına yakın dönemde Tutsilere karşı sergilenen ayrımcılık artırılmış, Tutsiler toplumsal ve siyasî alanın pek çok aşamasında dışlanmışlardır. Böylelikle yeni bir kimlik yaratabilmek adına Tutsiler, Hutu çoğunluğu karşısında ötekileştirilmiştir. Koloni idaresi, bu ayrımcılığı ve ötekileştirmeyi hayata geçiren organlardan biri haline gelmiştir.

Soykırım Öncesi Ruanda'da Kimlik İnşası

Koloni döneminde Belçika'nın ve Kilise'nin ülkedeki etnik ayrımı ve bilinci artırması, etnik grupların kimlik kazanmasına neden olmuştur. Ruanda'da ulusal kimlik inşasının temelleri koloni dönemindeki uygulamalarla atılmıştır. Belçika mandası döneminde Tutsiler üzerinden ulusal kimlik inşası söz konusuyken, BM vesayeti döneminde Hutular üzerinden ulusal kimlik inşası gerçekleştirilmiştir. Kimlik inşası iki farklı etnik unsur üzerinden gerçekleştirilmeye çalışılsa da esas olan koloni idaresi altında kolonicinin arzu ettiği tarzda bir ulusal kimliğin inşa edilmesidir. Burada, Ruanda halkının kimlik inşasına etkisini yadsımak mümkün değildir ancak esas belirleyici unsur koloni idaresi altında, birtakım ulusal çıkarlarının peşinde olan Belçika'nın kendi çıkarları doğrultusunda kimliklerin inşasına büyük ölçüde katkıda bulunmasıdır.

Belçika'nın uyguladığı koloni idaresi politikalarında maddi çıkarların izini sürmek mümkündür. Koloni döneminin ilk zamanlarında Almanya'dan farklı olarak Ruanda'ya pek çok yatırım yapan Belçika yatırımlarının meyvesini almak istemiş, bu nedenle kendi çıkarlarını gözetecek şekilde bir Ruanda ulusal kimliği inşa etme yolunu tercih etmiştir. Devletlerin kimlikleri statik olmadığından ülkedeki gelişmeler, ötekilerle etkileşim sonucunda kimlikler değişebilir, iç politikadaki gelişmeler kimlikleri farklı yollarla etki altına alabilmiştir (Bozdağlıoğlu, 2003, s. 26). Bu şekilde, tıpkı 1979 İran İslâm Devrimi'nden sonra İran ulusal kimliğinin değişmesi (Bozdağlıoğlu, 2003, s. 26) gibi Sosyal Devrim'den sonra iç politikadaki gelişmeler sonrasında Ruanda ulusal kimliği Hutu gücünün ve Belçika koloni idaresinin çıkarları doğrultusunda değişiklik göstermiştir.

Birinci Cumhuriyet Dönemi

1962'de Ruanda bağımsızlığını ilan ederek ilk defa seçimlere gitmiştir. Seçimler sonucunda Tutsilere karşı sertlik yanlısı politikalarıyla tanınan Kayibanda başa geçmiştir. Bağımsızlıkla başlayıp seçimlerle devam eden ve Tümgeneral Habyarimana'nın 1973'te gerçekleştirdiği darbeye kadar geçen bu süre 1. Cumhuriyet Dönemi olarak adlandırılmaktadır. Bu dönemde koloni döneminin aksine yönetici eliti Hutular oluşturmuştur. Kayibanda yönetimindeki Ruanda'da çeşitli sebeplerden dolayı 1962, 1963 ve 1973'te şiddet olayları meydana gelmiş (Öztürk, 2011, s. 71) devrim sırasında ülkeyi terk ederek komşu ülkelere sığınan Tutsiler, Hutulara karşı saldırılar düzenlemiş, karşılığında Hutular Tutsi sivilleri öldürmüştür. 1970'lere gelindiğinde etnik sorunların yanı sıra ülkede siyasî ve ekonomik sorunlar baş göstermeye başlamış, ülkede siyasetten pay alamayan kuzey bölgesinden gelen subaylar darbe hazırlığı içine girmişlerdir (Öztürk, 2011, s. 72). 1972-1973 arasında hem siyasî hem de ekonomik nedenlerden dolayı Ruanda'da yaşanan toplumsal olaylar ve etnik nefret, askerî darbeyle son bulmuştur.

İkinci Cumhuriyet Dönemi

Ruanda'nın içinde bulunduğu karmaşadan şikâyetçi olan ve bundan istifade eden ordu, Juvenal Habyarimana önderliğinde 5 Temmuz 1973 tarihinde darbeyle yönetimi ele geçirmiştir. Habyarimana, darbeyle başa geçtikten sonra Ruanda'da pek çok değişiklik meydana gelmiştir. Bu değişikliklerden en önemlisi yönetim tarafından ekonomik gelişme ve kalkınmaya verilen önemdir. 1962'de bağımsızlığını yeni elde eden Ruanda'da pek çok Afrika ülkesinde olduğu gibi ekonomik sıkıntılar ortaya çıkmıştır. Habyarimana, ekonomik kalkınmayı sağlamak ve sıkıntıları aşmak için bu dönemde Fransa ile yakın işbirliği içerisine girmiş, aynı zamanda IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşlardan yardım almaya başlamıştır (Magnarella, 2005, s. 811).

Habyarimana zamanında Tutsilere karşı yapılan ayrımcılığa bir son verilemesi (Magnarella, 2005, s. 810) dile getirilse de sonrasında Tutsilerin koşullarında bir iyileşme yapılmayıp görevlerine, okullarına dönüş izni verilmemiştir ancak Tutsilerin belirli işleri yapmasına izin verilmiştir (Öztürk, 2011, s. 73). Belçika koloni idaresi zamanında uygulamaya konan etnik kimlik belgeleri bu dönemde de varlığını sürdürmüştür (Uvin, 1997, s. 100). Aynı dönemde Tutsilere karşı hayata geçirilen kota sistemi ve etnik kimlik kartları devletin toplumsal kontrolü elinde tutabilmesi için etnik ayrılıkların canlı tutulmasını sağlamıştır (Uvin, 1997, s. 101). 1. Cumhuriyet zamanında hükümet tarafından Tutsilere karşı izlenen ayrımcı politika 'kalkınma' bahanesi altında devam ettirilmiştir.

Habyarimana, her ne kadar tek parti sistemi altında totaliter bir rejim uygulamaya koysa da Fransa ve Belçika tarafından kabul gören bir lider olmuştur (De Heusch, 1995, s. 5). Habyarimana'nın Frankofon çizgide bir politika takip etme eğilimi göstermesi ve yarattığı rol algısı kabul görmesini sağlamıştır. Rol algıları bir ulusun kültürel yapısının bir ürünü olduğundan ve karar vericiler de içinden çıktıkları kültüre bağlı olarak kendi rol algılarını oluşturduklarından (Bozdağlıoğlu, 2012, s. 145) Habyarimana'nın rol algısı Belçika koloni idaresi döneminden beri Fransız dili nedeniyle Ruanda'ya hâkim olmayı başarabilen Frankofon çizgide kalmıştır. Böylelikle Ruanda, 1970'ler ve 1980'lerde özellikle Fransız Cumhurbaşkanı Mitterand'ın büyük desteğini ve yardımını görmüştür. Öyle ki Fransa'nın sayesinde Frankofon alana kaymaya başlayan Mısır ile Ruanda arasında daha çok silah ticaretine dayanan ilişkiler kurulabilmiş, yine aynı Frankofon etki sayesinde dönemin BM Genel Sekreteri Boutros-Ghali etki altına alınarak BM'nin Ruanda Soykırımı'na karşı tepkisi Fransa'nın çıkarları doğrultusunda yönlendirilebilmiştir (Melvern, 2000).

Frankofon Ruanda Dış Politikası

Belçika ve Fransa gibi Batılı güçlerin, Ruanda'nın toplumsal yapısı üzerinde büyük etkileri bulunmaktadır. Ruanda'da etnik gruplar tarih boyunca var olmuşsa da koloni güçleri ve Batı tarafından yaratılan etnik milliyetçiliği ve etnik ayrışmayı teşvik edici etmenler etnik ayrış-

manın su yüzüne çıkmasına ve derinleşmesine neden olmuştur. Koloni döneminin son bulmasıyla Hutular tarafından gerçekleştirilen Sosyal Devrim'in hemen öncesine kadar Tutsileri yücelten, sonrasında keskin bir dönüşle Hutuları yücelterek ülkede egemen kılmaya çalışan Belçika ve Habyarimana hükümeti zamanında Hutuları destekleyen bir politika izleyen Fransa, etnik ayrışmanın zamanla iki etnik unsur arasında nefrete dönüşmesine neden olmuştur.

Ruanda ve Fransa arasındaki ilişkilerin nedenleri arasında Fransa'nın Soğuk Savaş ve sonrasında Afrika'da koloni sonrası dönemde Frankofon bir alan yaratma isteği başı çekmektedir. Koloni sonrası Afrika'da Fransa kendisi için özel bir nüfuz alanı yaratabilmiş, böylelikle büyük güç konumunu ve Üçüncü Dünya ülkelerinin önderliğini iddia edebilmiştir (Gregory, 2000, s. 436). Fransa, özellikle 1960'ların başından itibaren Frankofon Afrika devletlerinin kendi nüfuz alanı içerisinde yer aldığını öne sürerek kendi Monroe Doktrinini yaratmıştır (Huliaras, 1998, s. 600). Aslında, Fransa, Afrika ülkeleri üzerindeki Frankofon nüfuzu sayesinde Fransızca konuşan Afrika ülkelerinde uluslararası sistem içinde orta seviyede bir güç teşkil edebilmiş, uluslararası tanınma ve özgüven kazanabilmiştir (Huliaras, 1998, s. 599). Bu tekelci algı, işbirliği anlaşmaları, Frank bölgesi, Fransa-Afrika zirveleriyle desteklenmiştir (Huliaras, 1998, s. 600). Oysa McNulty, Afrika'nın nüfuz alanında bulunan meşru hükümetlerin aslında Fransa'nın bir ürünü olduğunu, Sahraaltı Frankofon Afrika'da koloni döneminin sona ermediğini, Fransızların ortaya çıkardığı elitlere sunulan sınırlı bir özerkliğin söz konusu olduğunu ve efendi-uşak ilişkisinin kurumsallaştırılmış olduğunu ileri sürmektedir (1997, s. 27). Bu nedenle Fransa'nın Ruanda gibi küçük Afrika ülkeleriyle ilişki geliştirmesi oldukça doğaldır. Ayrıca, Ruanda, Zaire (bugünkü Demokratik Kongo Cumhuriyeti) ve Burundi ile birlikte eski bir Belçika kolonisidir ve Frankofon alana dâhildir. Bu ülkeler, Fransa'nın desteğiyle güvenlikleri sağlandığında karşılık olarak buradaki hükümetlerin Fransa'ya karşı itaatkâr kalacakları düşünülerek 1970'lerin ortalarında Fransa-Afrika ailesi içine katılmıştır (McNulty, 1997, s. 28). Fransa'nın Ruanda gibi ufak bir ülkeye büyük bir önem atfetmesinin bir diğer nedeni de Uganda üzerinden Doğu Afrika'ya nüfuz etmeye çalışan Anglo-Saksonların ilerlemesini kesebilmektir. Avrupa Birliği'nde (AB) kıta liderliğini oynamaya çalışan Fransa, Afrika ülkeleri üzerinde nüfuzunu artırarak Afrika'daki eski kolonyal gücünü de korumak, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri (ABD) karşısında çıkarlarını dengelemek istemiştir. Temelde yatan sebep aslında uluslararası ilişkilerde ABD ile Fransa arasında yaşanan çekişmedir ve bu çekişme yeni bir şey değildir, De Gaulle'ün dış politikası Avrupa'da, Ortadoğu'da ve Güneydoğu Asya'da Amerikan nüfuzu ve müdahaleleriyle mücadele etmek olmuştur (Renou, 2001, s. 5).

Fransa'nın Frankofon nüfuz alanından istifade etmeye çalışması tamamen bölgedeki çıkarlarını korumaya yönelik olmakla beraber bölgede Soğuk Savaş döneminde hâkim olan Frankofon ve Anglo-Sakson nüfuz alanlarının statükosunu korumak, dolayısıyla da koloni sonrası dönemde mevcut çıkarlarını devam ettirebilmektir. Bu nedenle, Fransa'nın Ruanda dâhil olmak üzere Doğu Afrika'daki kimlik oluşumlarına müdahale ederek Frankofon kimlikler yarat-

ma isteği ulusal çıkarlarını korumak içindir. Fransa, koloni döneminin kapanmasına rağmen eski kolonileri üzerindeki nüfuzunu korumayı başarabilmiş ve ekonomik bağlantılarını Frankofon, Portekizce ve İngilizce konuşan ülkelerle gerçekleştirdiği barışı korumaya yönelik ortaklıklarla Frankofon olmayan nüfuz alanına da yaymayı başarabilmiştir (Williams, 2010, s. 3).

Fransa, Frankofon kimlik inşa ettiği bölgede çıkarlarını korumak için realist politikalar izlemiştir. Güç; Holsti ve Frankel gibi birçok yazar tarafından kapasite olarak tanımlansa da Morgenthau'ya göre bir ulusu diğerleri karşısında kuvvete sahip kılan faktörler ve doğrudan ulusal güç olarak kabul edilen nicel ve nitel unsurlardan oluşmaktadır (Arı, 2002, s. 129). Bu unsurların başında askerî kapasite gelmektedir. Askerî kapasite, başka bir devlete isteklerini kabul ettirmenin en kolay yolu askerî kapasiteden ve bu kapasiteyi artırmaktan geçmektedir. Bu nedenle Fransa, realist bir tutumla Doğu Afrika'da Frankofon nüfuz alanını genişletebilmek ve gücünü artırabilmek için Ruanda ile ağırlıklı olarak askerî olmakla beraber ticarî bir ilişki içine girmiştir. Bununla beraber, devletlerin dış politikalarında maddi faktörlerin önemi her ne kadar büyük olsa da devletlerin çıkarları ve davranışları sosyal faktörlerden, normlardan, fikirlerden, kültürden ve kimlikten etkilenmektedir (Bozdağlıoğlu, 2003, s. 22). Dolayısıyla Brezinski'nin de ifade ettiği gibi Fransa'nın küresel hırsları Frankofon Afrika ülkelerinde özel bir güvenlik rolü sürdürmekteki kararlı çabalarıyla ifade bulmaktadır (2005, s. 94). Koloni sonrası dönemde Afrika'da uluslararası seviyede bir güç oluşturmak amaçlarının yanı sıra ekonomik nedenler de Fransa'nın Afrika'ya yönelmesine neden olmuştur. Bunların arasında stratejik kaynakları, özellikle petrol ve uranyumu, Fransız ürünleri, kültürü ve fikirleri için yaratılan hazır pazarı saymak mümkündür (Gregory, 2000, s. 436).

Fransa'nın, Ruanda'nın da içinde bulunduğu Büyük Göller bölgesine müdahalesi, silah ticareti, Fransız ordularının doğrudan müdahalesiyle birlikte Fransız danışmanların sağladığı eğitim gibi askerî hususlardan kaynaklanmaktadır (McNulty, 1997, s. 27). 2. Cumhuriyet Dönemi'nde inşa edilen Frankofon Hutu kimliği, Ruanda'nın dış politika tercihlerinde önemli bir yer tutarak liderin özelliklerinden dolayı Ruanda'nın Fransa'ya yaklaşarak Frankofon nüfuz alanı içine girmesine ve ilişkilerini Fransa ile sıklaştırmasına neden olmuştur. Ulusal kimlikler en güçlü grupların hâkimiyeti altında oluşturulduğundan (Bozdağlıoğlu, 2003, s. 27) Hutu kimliği, bu dönemde Ruanda'nın ulusal kimliğini meydana getirmiştir ve Fransa ile olan ilişkilerin yoğunlaşmasında büyük önem taşımıştır. Hutu kimliğinin yanı sıra Habyarimana'nın Frankofon bir dış politika izlenmesindeki rolü büyüktür.

Fransa-Ruanda ilişkileri askerî teknik yardım hakkındaki ikili anlaşmayla 1975'deHabyarimana döneminde başlar (Gregory, 2000, s. 439). Askerî amaçlı bu ikili anlaşma, her yıl 4 milyon Frank değerinde silah ve askerî teçhizatın Fransa'dan Ruanda'ya gönderilmesini ve Ruanda ulusal polis teşkilatının kurulması ve eğitimi için gerekli olan Fransız askerî personelinin ülkede konuşlandırılmasını kapsamaktaydı (McNulty, 1997). Böylelikle Habyarimana, Afrika'daki eski Belçika kolonilerini nüfuzu altına alan Fransa'nın yardımını arama yollarına gi-

rişmiştir (Clapham, 1998, s. 198). Ruanda'yı yirmi bir adet Afrika ülkesinden meydana gelen Frankofon Afrikalı devletler arasında tutmak isteyen Fransa 60 mm, 81 mm ve 120 mm'lik havanların yanı sıra 105 mm'lik hafif toplar tedarik etmiş, aynı zamanda dönemlik danışmanlar ile birlikte bir sefere mahsus 680 muharip birlikten mürekkep dört bölük göndermiştir (Goose ve Smyth, 1994). 1990-1994 arasında Fransa'nın Noroit, Amaryllis ve Turquoise adlı askeri müdahaleleri çok adil bir duruş ortaya koymamaktadır ve bu operasyonların mirasının Ruanda iç savaşının 1993'e kadar uzamasına, hizipçi rejimin radikalleşmesine ve askerileşmesine neden olduğu ileri sürülmektedir (McNulty, 1997, s. 26).

Noroit Operasyonu'yla (1990-1993) Fransa, davet ve ikili işbirliği anlaşması kapsamında Ruanda'ya girmiş, sonrasında anlaşma koşulları aşılarak Fransız askerleri Fransız vatandaşlarını tahliye etmek bahanesiyle Kigali'de konuşlanarak üç yıl orada kalmıştır. Bu zaman zarfında devasa bir şekilde büyüyen Ruanda ordusuna destek vermenin ve orduyu eğitmenin yanı sıra şehirde ciddi anlamda bir varlık da göstermek suretiyle kontrol noktalarına asker yerleştirerek Ruanda askerleriyle birlikte devriye gezmiş, hatta cephede topçu ateşlerine komuta etmişlerdir (McNulty, 1997). 1990'dan sonraki üç yılda gerçekleştirilen Panda ve Noroit operasyonlarıyla özellikle İngilizce konuşan Tutsilerin işgalini engellemeye çalışan Habyarimana rejimine yardım edilmeye çalışılmıştır (Huliaras, 1998, s. 594). 1993'e gelindiğinde ise Ruanda'nın ana silah sağlayıcıları arasında Fransa, Mısır ve Güney Afrika yer almış, 1994'te ise Ruandalı yetkililer soykırım başlamadan aylar önce farklı ülkelerden temin ettikleri çok sayıda ateşli silahı milislere ve diğer destekçilere temin etmişlerdir (Goose ve Smyth, 1994). 1994'te üst düzey Fransız askerî görevliler Ruanda silahlı kuvvetlerine dâhil edilmiştir (Melvern, 2000, s. 258).

1963-1997 arasında Fransa, çoğunlukla Fransa yanlısı rejimleri savunmak maksadıyla Afrika topraklarında 34 askerî müdahale gerçekleştirmiştir, özellikle 1990'larda Fransız ordular RPF gibi Amerikan yanlısı gerillalara karşı girişilen mücadeleye giderek müdahil olmaya başlamıştır (Renou, 2001, s. 5). Buna karşılık 1994'den önce ABD, Uganda'daki Amerikan yanlısı Museveni rejimini desteklemiş, karşılığında Uganda ABD'nin de izniyle Fransa yanlısı Ruanda rejimine karşı RPF'yi desteklemiştir (Renou, 2001, s. 14). RPF'nin kuvvetlerini 1990'da Uganda'nın güneyinden Ruanda'nın kuzeyine kaydırması Ruanda hükümetine verilen Fransız askerî desteğinin artmasına neden olmuştur. RPF, pek çok mensubu 1960'lardan itibaren Uganda'da yetiştiği için İngilizce konuşan bir örgüt olmanın yanı sıra Frankofon karşıtı bir yapıdaydı (Williams, 2010, s. 14). Aslında, Ruanda, Fransa için pek az bir öneme sahip olsa da Doğu Afrika'da İngilizce konuşan Afrika ile Batı Afrika'daki Frankofon Afrika arasında yer alan kırılma hattındaki konumu ülkeye özel bir stratejik önem bahşetmiştir. Bu nedenle, pek çok Ruandalı üst düzey hükümet yetkilisi ve askere göre Fransa'nın Ruanda'ya müdahil olmasının esas nedeni büyük ölçüde İngilizce konuşan bölgede Frankofon kültürel ve dilsel nüfuzu sürdürmektir (Williams, 2010, s. 13).

Soykırımın sonrasında Fransa tarafından gerçekleştirilen Turquoise Operasyonu yalnızca Hutuları RPF kuvvetlerinden korumakla kalmamış, aynı zamanda Hutu askerlerinin ve milislerinin silahlarıyla birlikte Zaire'ye kaçmasına yardımcı olmuştur (Huliaras, 1998, s. 594). Soykırım sonrasında RPF'nin zaferi Paris'te Ruanda'nın kaybedildiği, Frankofon dünyanın Anglo-Saksonlar tarafından yenilgiye uğratıldığı gibi görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuş ve Ruanda'nın kaybı, en sonunda Burundi ve Zaire'yi de Anglo-Sakson egemenliği altına alacak domino etkisinin başlangıç noktası olarak kabul edilmiştir (Huliaras, 1998, s. 594-595).

Fransa, Afrika politikaları gereği Ruanda ile olan ilişkilerini soykırıma kadar, hatta soykırım sırasında da kesmemiştir. Fransa, yukarıda da bahsedildiği gibi Frankofon bir Afrika hâkimiyeti kurarak Anglo-Sakson ilerleyişine ket vurmak amacıyla ufak ülkeler de olsa Ruanda gibi ülkelerin yönetimini kazanmayı ve bu ülkelerde kendi çıkarlarına yönelik istikrarın sürmesini talep etmiştir. Fransa'nın bu tutumu, Hutu iktidarının gücünü pekiştirdiği gibi uluslararası ortamda meşruiyetini korumasını da sağlayarak soykırıma doğru atılan adımların gözlerden uzak tutulmasını sağlamıştır. Öte yandan ulusal kimliği teşkil eden Hutu kimliği bu dönemde Frankofon ağırlıklı bir dış politika izlemiştir. Dış politikada izlenen Frankofon çizgi Anglo-Saksonlar tarafından desteklenen RPF ve Tutsiler karşısında Hutuların dengeleyici ve statükoyu koruyucu bir dış politika izlemesine neden olmuştur. Aslında, Ruanda'nın 1970'lerden itibaren Frankofon bir dış politika izlemesi hem Ruanda hem de Fransa için kazan-kazan politikasının takip edilebilmesine imkân tanımıştır. Fransa, Ruanda'nın kendisine yakınlaşarak Frankofon nüfuz alanına girmesiyle bölgede Anglo-Sakson ilerleyişini 1994'e dek engellemeyi başarabilmiş ve ticaret hacmini artırabilmiştir. Ruanda ise Frankofon nüfuz alanına girmek suretiyle büyük bir dünya gücünü arkasına alarak ötekileştirdiği Tutsilere karşı giriştiği savaşında başarılı ve gizli bir yol izleyerek bir milyona yakın Tutsi'yi sistematik bir şekilde yok etmeyi başarırken aynı zamanda Fransa ile imza ettiği askerî anlaşmalar neticesinde bölgedeki göreceli gücünü artırıp IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşlardan aldığı maddi destekle kalkınmasına 1980'lerde az da olsa hız verebilmiştir.

Sonuç

Koloni döneminde Hutular ve Tutsiler arasında artan etnik ayrışma yerini koloni döneminden sonra etnik çatışmalara bırakmıştır. Sosyal Devrim ile 1959'da Belçika koloni idaresi tarafından var edilen Tutsi sultasına başkaldıran Hutular yine Belçika koloni idaresinin desteğiyle iktidarı ele geçirmişlerdir. 1950'lerin sonuna kadar Tutsi kimliğini ön planda tutarak Ruanda ulusal kimliğini Tutsi kimliğine dayandıran Belçika koloni idaresi değişen dünya düzenindeki rolünü ve üzerine düşeni hesaba katarak demokrasiden yana bir tavır çizerek Tutsiler karşısında bu kez Hutuları desteklemiştir. Zamanla büyük bir güç elde eden radikal Hutular ülke yönetimini ve liderlerin verdikleri kararları etkilemeye başlamıştır. Habyarimana rejimini getiren askerî darbe, aslında radikal Hutuların güneyli Hutulara karşı bir başkaldırısı

olmuş ve güç, güneyli Hutulardan kuzeyli Hutulara kaymıştır. Benzer şekilde Fransız etkisi altında yetişmiş ve eğitim almış, iyi bir Hıristiyan portresi çizen Habyarimana, 1970'lere gelindiğinde 1962'de bağımsızlık kazandıktan sonra giderek artan bir şekilde sorun teşkil etmeye başlayan ekonomik sıkıntıları yenebilmek adına ikili ilişkilerini de kullanarak Fransa ile ilişki kurmuştur.

Belçika mandası döneminde Waloonlar'ın Fransızcayı Ruanda'da konuşulan bir dil haline getirmesi koloni döneminden itibaren Ruanda'nın Frankofon nüfuzun sınırları içerisine adım atabilmesini sağlamıştır. 1960'lardan itibaren Amerikan çıkarlarıyla ters düşen Fransa, Afrika'daki koloni sonrası nüfuzunu korumayı ve genişletmeyi esas amaçlarından biri haline getirmiştir. Fransa, bu çıkarlarını elde edebilmek için bölgede Ruanda gibi ufak devletleri ve rejimlerini kullanmıştır. Güvenlik gereksinimi içinde olan bu devletleri çeşitli askerî ortaklık ve teçhizat anlaşmalarıyla kendi güvenlik şemsiyesi altına almıştır. Bu süreç içinde özellikle 1970'lerden itibaren Fransa, Ruanda'nın içinde bulunduğu etnik ayrışmadan istifade ederek Hutuların lehine bir şekilde Tutsilere karşı Hutuları destekleyerek, Hutuların siyasî anlamda güçlenmesini sağlayarak Hutu kimliğinin Frankofon etki altında yeniden şekillendirilmesini başarmıştır. Ulusal kimlik olarak Hutu kimliğini öne çıkaran uygulamaları destekleyen Fransa, aslında Ruanda'da Frankofon bir ulusal kimliğin var olmasını sağlamıştır. Böylelikle Ruanda'nın dış politika yönelimleri Fransa yönünde olmuştur. Ruanda, 1970-1994 arasında Anglo-Sakson yayılmacılığına ve Anglo-Sakson eğilimli RPF'ye karşı Frankofon bir dış politika izleme ihtiyacı duymuş ve Frankofon Afrika devletleri arasında yer alarak Fransız-Afrika zirveleriyle Frankofon bağlarını güçlendirmiştir.

Kaynakça

Arı, T. (2002). *Uluslararası ilişkiler teorileri çatışma. Hegemonya, işbirliği.*İstanbul: Alfa Yayınları.

Bozdağlıoğlu, Y. (2003). *Turkish foreign policy and Turkishidentity a constructivist approcach.* New York: Routledge.

Bozdağlıoğlu, Y. (2012). Konstrüktivizm ve rol teorisi: Kimlik, rol ve dış politika analizi. Tayyar Arı (Ed.),*Uluslararası ilişkilerde postmodern analizler-1 kimlik, kültür, güvenlik ve dış politika* içinde (s. 127-150). Bursa:MKM Yayınları.

Brezinski, Z. (2005). *Büyük satranç tahtası*(çev. Yelda Türedi). İstanbul: İnkılap Kitabevi.

Buckley-Zistel, S. (2006). Dividing and uniting: The use of citizenship discourses in conflict and reconciliation in Rwanda. *Global Society*, *1*, 101-113.

Clapham, C. (1998). The perils of peacemaking. *Journal of Peace Research*,*2*, 193-210.

De Heusch, L. (1995). Rwanda: Responsibilities for a genocide. *Anthropology Today*, *4*, 3-7.

Des Forges, A. (1995). The ideology of genocide. *A Journal of Opinion*,*2*, 44-47.

FearconJ. D., & Laitin, D. D. (2000). Violence and the social construction of ethnic identity. *International Organization*, *4*, 846-877.

Fukuyama, F. (1989). The end of history. *The National Interest*, *4*, 18-39.

Goose, S. D.,&Smyth,F. (1994). Arminggenocide in Rwanda. *Foreign Affairs*,*5*, 86-96.

Gregory, S. (2000). The French military in Africa: Past and present. *African Affairs*,*99*, 435-448.

Hintjens, H. M. (2001). When identity becomes a knife: Reflecting on the genocide in Rwanda. *Ethnicities*, *25*, 25-54.

Huliaras, A. C. (1998). The Anglosaxon conspiracy: French perceptions of the great lakes crisis. *The Journal of Modern African Studies*,*4*, 593-609.

James, E. (2008). Media, genocide and international response: Another look at Rwanda. *Small Wars and Insurgencies*, *1*, 89-115.

Kuperman, A. J. (2000). Rwanda in retrospect. *Foreign Affairs*,*1*, 94-118.

Longman, T. (2001). Church politics and the genocide in Rwanda. *Journal of Religion in Africa*, *2*, 163-186.

Magneralla, P. J. (2005). The background and causes of the genocide in Rwanda. *Journal of International Criminal Justice*,*4*, 801-822.

Mamdani, M. (2002). *When the victims become killers: Colonialism, nativism, and the genocide in Rwanda.* Princeton: Princeton University Press.

McNulty, M. (1997). France's role in Rwanda and external military intervention: A double discrediting. *International Peace-keeping*, *3*, 24-44.

Melvern, L. (2000). *A people betrayed: The role of the West in Rwanda's genocide.* Londra: Zed Books.

Melvern, L. (2006). *Conspiracy to murder: The Rwandan genocide.* New York: Verso.

Mukimbri, J. (2005). The seven stages of the Rwandan genocide. *Journal of International Criminal Justice*, *3*, 823-836.

Newbury, C. (1995). Background to genocide: Rwanda. *A Journal of Opinion*,*2*, 12-17.

Newbury, C., & Newbury, D. (1999). A Catholic mass in Kigali: Contested views of the genocide and ethnicity in Rwanda. *Canadian Journal of African Studies*,*2*(3), 292-328.

Orth, R. (2006). Rwanda's Hutu extremist insurgency: An eyewitness perspective. In S. E. Cook (Ed.), *Genocide in Cambodia and Rwanda new perspectives* (227-268). New Jersey, NJ: Transaction Publishers.

Öztürk, E. Ç. (2011). Toplumsal yapılar ve şiddet: Ruanda örneği. *Ankara Üniversitesi Afrika Çalışmaları Dergisi*, *1*,67-114.

Plaut, M. (1994). Rwanda - Looking beyond the slaughter. *The World Today*,*8*(9), 149-153.

Renou, X. (2001). A major obstacle to African Unity: The New Franco-American cold war on the continent. In E. Maloka (Ed.), *A united states of Africa?* (pp. 1-27). Pretoria: Africa Institute of South Africa.

Reyntyens, F. (1996). Rwanda: Genocide and beyond. *Journal of Refugee Studies*, *3*, 240-251.

Uvin, P. (1997). Prejudice, crisis, and genocide in Rwanda. *African Studies Review*, *2*, 91-115.

Verwimp, P. (2006). Machetes and firearms: The organization of massacres in Rwanda. *Journal of Peace Research*, *1*, 5-22.

Williams, R. (2010). Beyond old borders: Challenges to Franco-South African security relations in the new millenium. *African Securtiy Review*,*3*, 3-19.

Yapıcı, U. (2011). *Sovyet sonrası coğrafyada devlet ve milliyetçilik.* Ankara: Tan Kitabevi Yayınları.

Güney Amerika'da Bir Kalkınma Aracı Olarak Bölgesel Bütünleşme: UNASUR Örneği

Segâh Tekin*

Öz: Bolivar'dan bu yana bir Latin Amerika rüyası olarak hafızalardaki yerini koruyan bölgesel bütünleşme düşüncesi; İspanyol Latin Amerika'sının bağımsız devletler halinde yoluna devam etmesi, ABD eliyle yönlendirilen Amerikaların bütünleşmesi düşüncesinin zayıf kalması, giderek belirginleşen Kuzey-Güney Amerikalar ayrımı ve 1990'lardan bu yana ön plana çıkan yeni bütünleşme projeleri gibi çeşitli safhalar yaşamıştır. Küreselleşme, ABD ile ekonomik ve siyasal ilişkilerin seyri, AB bütünleşmesinin teorik çerçevesi ve uygulamaları ile çok kutuplu dünya düzeni varsayımı çerçevesinde dünyanın çeşitli bölgelerinde ön plana çıkan bölgeselleşme hareketleri, Güney Amerika'daki güncel bölgesel bütünleşme projelerinin ortaya çıkışında etkili olmuşlardır. Güney Amerika'da bölgesel bütünleşme hareketlerine yön veren en önemli içsel etken ise demokrasiye geçiş sürecini büyük ölçüde tamamlayan ve terörün etkisinin giderek zayıfladığı bölgede artık ekonomik ve sosyal kalkınmanın öncelikli hale gelmesidir. Gelir dağılımı adaletsizliği, ülkeler içindeki bölgesel eşitsizlikler, ülkeler arasındaki asimetrik güç dağılımı, şehirlerde yaşanan şiddet, yetersiz beslenme ve işlevsiz kamu hizmetleri; Güney Amerika ülkelerinin birbirleri ve dünyanın geri kalanı ile ilişkilerinde önceliklerini belirleyen sorunlardır. Bölgesel bütünleşme ise bu sorunları aşmak için kalkınma yolunda bir araç olarak görülmektedir. Günümüzde bölgede yola devam eden en etkili bütünleşme projeleri; MERCOSUR, UNASUR, ALBA, CELAC ve Pasifik İşbirliği'dir. Tüm bu projeler, kalkınma hedefini içermekle beraber gerek çıkış noktasının bölge ülkelerinin arasındaki altyapı sistemlerini bütünleştirmek gibi somut bir kalkınma hedefi olması gerekse Güney Amerika ülkelerinin tamamına yakınının üyesi olması ile sahip olduğu kapsayıcılık nedeniyle bu çalışmada örnek olarak Güney Amerika Uluslar Birliği (UNASUR) incelenecektir.

Anahtar kelimeler: Güney Amerika, UNASUR, Küreselleşme, Bölgeselleşme, Bölgesel Bütünleşme, Kalkınma.

Giriş

Latin Amerika ülkelerinin bütünleşmelerine yönelik Bolivar ve Miranda'dan bugüne taşınan idealler ve Amerika kıtalarının yakınlaşması düşüncesi, günümüzde de etkilerini sürdüren tarihsel derinliğe sahiptirler. Yalnızca 19. yüzyıla ait öneriler değil Latin Amerika'daki modern bölgeselleşme hareketleri de 1948'de başlayan uzun ve pek çok girişime sahne olmuş bir geçmişe sahiptir (Dabène, 2009, s. 3). 1948'de kurulan Amerikan Devletleri Örgütü (OAS)

* Arş. Gör., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü.
İletişim: segahtekin@konya.edu.tr, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Köyceğiz Yerleşkesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Meram/ Konya.

dünyadaki ilk bölgesel örgüttür. Yine Latin Amerika ve Karayip Ülkeleri Ekonomik Komisyonu (ECLAC), Latin Amerika'daki bölge bilincine ülkelerin sosyo-ekonomik sorunları ve kalkınma çabaları alanındaki çalışmaları ve bölge ülkelerinden entelektüelleri bir araya getirmesi ile önemli katkıda bulunmuştur. Güney Amerika bütünleşmesi bağlamında en kapsamlı girişim olan Güney Amerika Uluslar Birliği (UNASUR); geçmişle bağlantılı yönleri ve hedeflerinden çok, uygulamalarının yeniliği ile özgün bir örnek teşkil etmektedir. UNASUR'un amacı, Latin Amerika'da bölgeselleşmenin günümüzde taşıdığı anlam paralelinde tarihsel hedefleri korurken güncel siyasal ve ekonomik sorunlara cevap verebilmek ve ABD hegemonyasının koruması altına girmek yerine bağımsız politikalar ve çözümler üretebilmektir (Riggirozzi, 2010, s. 5). Diğer taraftan yine bu sorunların kendileri ve bu kez de ABD'nin değil de Güney Amerika ülkelerinin birbirlerine yaklaşımları ve çıkar odaklı dış politika anlayışları UNASUR projesini olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Bu çalışmanın amacı; UNASUR'un, Güney Amerika'nın kalkınmasına verdiği önem ekseninde değerlendirilmesidir. Bu çerçevede öncelikle UNASUR hakkında kısaca bilgi verildikten sonra Güney Amerika bütünleşmesinin tarihsel gelişimine değinilerek bölgedeki bütünleşme geleneğinin 21. yüzyıl projesi olarak nitelendirebileceğimiz UNASUR'un ortaya çıkış süreci ve bu işbirliğine neden gereksinim duyulduğu anlatılacak ve bünyesinde yapılan çalışmalar, UNASUR'un bölgesel altyapının bütünleştirilmesi yoluyla kalkınmayı destekleme hedefi çerçevesinde değerlendirilecektir.

Güney Amerika ülkelerinin bir ekonomik kutup oluşturması düşüncesi 1993'te, bölgedeki altyapının bütünleştirilmesi için çalışmaların başlatılması 2000'de, UNASUR'un kurulmasının kararlaştırılması 2008'de, kuruluşu ise 2010'da gerçekleşmiştir. UNASUR'un üyeleri; Brezilya, Arjantin, Venezuela, Uruguay, Paraguay, Bolivya, Peru, Kolombiya, Şili, Surinam, Guyana ve Ekvador'dur.[1] UNASUR'un sekreterya merkezi Ekvador'un başkenti Quito'da bulunmaktadır. Bolivya'nın Cochabamba kentinde bir Güney Amerika Parlamentosu'nun kurulması kararlaştırılmış fakat henüz faaliyete geçmemiştir. 2009'da bölgesel bütünleşmenin maliyetini karşılayabilmek amacıyla Venezuela'nın başkenti Caracas'ta, UNASUR bünyesinde Güney Bankası (Banco del Sur) kurulması kararlaştırılmıştır (Vigevani ve Ramanzini Junior, 2013, s. 25).

UNASUR'u, geçici başkan ve genel sekreter yönetmektedirler. 2010'da UNASUR'un ilk Genel Sekreteri olarak seçilen dönemin Arjantin Devlet Başkanı Néstor Kirchner'in vefatının ardından UNASUR üyesi ülkelerden deneyimli siyasetçiler bu görevi yürütmek üzere iki yıllığına seçilmektedirler. Hâlihazırda UNASUR Genel Sekreterliğini eski Kolombiya Devlet Başkanı Ernesto Samper yürütmektedir. Geçici başkanlık görevini ise üye ülkelerin devlet veya hükümet başkanlarının, sırayla ve bir yıl süreyle yerine getirmelerini kararlaştırılmıştır. UNASUR'un şu anki başkanlığı Uruguay'dadır. UNASUR, çeşitli düzeydeki konseyler aracılığı ile faaliyet-

1 Güney Amerika ülkesi Trinidad ve Tobago; Güney Amerika'daki Hollanda, İngiliz ve Fransız toprakları UNASUR'a üye değildirler.

lerini yürütmektedir. En üstte, Devlet ve Hükümet Başkanları Konseyi yer alır. Ardından Dışişleri Bakanları Konseyi, sonra da Delegeler Konseyi gelir. İdarî işlerden ise Genel Sekreterlik sorumludur. Ayrıca faaliyet alanlarına göre ayrılmış, bakanlıklar düzeyinde 12 konsey bulunmaktadır; Savunma Konseyi, Enerji Konseyi, Kültür Konseyi, vb. (Casa Patria Grande, 2014).

Tarihsel Arka Plan

UNASUR, Güney Amerika bütünleşmesinin 21. yüzyıl projesidir. UNASUR, geçmişten günümüze Güney Amerika ülkelerinin dâhil oldukları bölgesel bütünleşmeye yönelik düşüncelerden ve projelerinden çeşitli açılardan beslenmekte ve edinilen kazanımlardan yararlanmak istemektedir. Diğer taraftan onlardan farklılık gösterdiği önemli yönleri bulunmaktadır. Düşünsel olarak UNASUR'un ortaya çıkışı ve uygulamaları, İspanyol Amerika'sının bağımsızlık sürecinden ve bütünleşme hayalinden etkilenmiştir. UNASUR'un kuruluşunda önemli bir adım teşkil eden Cusco Deklarasyonu'nda; Güney Amerika ülkelerinin liderleri, "sınır tanımayan büyük Amerikan ulusunu kuran kahramanlara" ve İspanyol Latin Amerika'sının bağımsızlık savaşlarına atıflarıyla, onların izinden gittiklerini ve bu amaçla bütünleşme yolunda Güney Amerika Uluslar Topluluğunu kurmayı kararlaştırdıklarını ilan etmişlerdir ("Cusco Declaration", 2004).

Tarihsel açıdan Güney Amerika, bölgeye Avrupalıların ayak basmalarının ardından İspanya ve Portekiz'in sömürgeleştirme faaliyetlerinin yanı sıra dönemin büyük güçleri olan İngiltere, Fransa ve Hollanda'nın bölgeden toprak ve ticarî imtiyaz elde etme çabalarına sahne olmuştur. 19. yüzyılın başlarında ise Brezilya, mühim bir çatışma yaşamadan Portekiz'den bağımsızlığını elde ederek bir imparatorluğa dönüşürken İspanyol Latin Amerika'sının idarî birimleri bağımsızlıklarını savaşarak elde etmişlerdir. Yeni bağımsızlığını kazanan idarî birimlerin 19. yüzyılda Bolivar veya Miranda'nın hayal ettiği şekilde büyük konfederasyon devletleri şeklinde bir araya gelememeleri ise siyasal nedenlerden çok coğrafî ve ekonomik nedenlerden kaynaklanmıştır.

Bugünün İspanyolca konuşan Güney Amerika ülkeleri, 16. ve 18. yüzyıllar arasında bir kısmı savaşların elverdiği ölçüde çizilmiş olsa da birbirinden büyük ölçüde doğal sınırlarla ayrılmış idarî birimler olarak İspanya hâkimiyetinde yönetilmişlerdi. Bu birimlerin merkezlerinin o dönemin şartlarındaki ulaşım zorlukları da düşünüldüğünde her bir birim bu iki yüz yıl civarındaki süre zarfında kendi içinde bütünleşme, diğerleri ile ilişkilerinde ayrışma yaşamıştır. Ekonomik açıdan ise İspanya bu yönetim birimlerinin birbirleri ile ticaret yapmasına izin vermediği için bunlar arasında ekonomik bağımlılık veya tamamlayıcılık söz konusu değil idi (Anderson, 2006, s. 52-53).

Bağımsızlık savaşlarının ardından 19. yüzyılda Güney Amerika, ulus devletlerin inşası sürecine ve bölge ülkeleri arasındaki savaşlara sahne oldu. Bu dönemde yaşanan gerek modern ulus devletlere dönüşme amacının yerli topluluklar üzerinde neden olduğu olumsuzluklar

gerekse savaşların Bolivya ve Paraguay gibi ülkelerde yol açtığı coğrafî ve demografik kayıplar ise günümüzde halen etkisini hissettirmektedir (Grimson ve Kessler, 2005, s. 26). 19. yüzyılın diğer bir özelliği ise bölgenin en büyük ülkesi Brezilya'nın İspanyol Latin Amerika'sının bütünleşme düşüncesinin bir parçası olmaması idi.

20. yüzyıl, bölgede ABD etkisinin yoğun biçimde hissedilmesine tanıklık etti. Bu dönemde bir açıdan Latin Amerika ülkelerinin ABD ve Kanada ile bir araya gelmeleri ve aralarındaki sorunların uluslararası hukuk çerçevesinde barışçıl çözümüne yönelmeleri söz konusuydu. Fakat Amerika kıtasında devletler arasındaki ilişkilerde öncelikleri, gerek yumuşak güç unsurları gerekse doğrudan ve dolaylı askerî müdahalelerle belirleyen ABD idi. 1823 Monroe Doktrini ile Avrupalı güçlerin Amerika kıtalarından uzak durmalarını talep eden ABD, Soğuk Savaş döneminde komünizm tehdidi altında Güney Amerika'ya karşı oldukça müdahaleci bir tutum izlemişti (Kolodziej, 2005, s. 102-103). 20. yüzyılın diğer bir özelliği ise bölge ülkelerinin her birinin, süreleri farklı olsa da askerî darbeler yaşamaları ve diktatörlüklerin yönetiminde kalmalarıdır. Kesintisiz demokrasiye geçiş ancak 1980'lerden itibaren mümkün olabilmiştir. Askerî yönetim veya diktatörlük dönemleri ise bu ülkelerin bölgesel bütünleşme veya komşularıyla işbirliği yerine ilgilerini iç güvenliği tehdit ettikleri düşünülen unsurlara yöneltmelerine veya zaman zaman da tehdidin dışarıdan geldiği düşünülerek komşularıyla ilişkilerinin gerilmesine neden olmuştu.

1980'lere değin Latin Amerika ülkeleri arasında bütünleşmeyi engelleyen çeşitli nedenler ön plandaydı. Bütünleşmeyi engelleyen nedenlerden ilki, bölge ülkeleri arasındaki rekabettir. İkincisi, bölge ülkeleri liderlerinin kendi ülkelerinin diğerlerini etkileyebilme ve yönlendirme kapasitesi hakkındaki abartılı düşünceleridir. Arjantin eski devlet başkanı Péron'un Soğuk Savaş döneminde bölge ülkelerini Doğu ve Batı bloklarının dışında bir blok oluşturarak bir araya getirme düşüncesi, Venezuela eski devlet başkanı Pérez Jiménez'in Bolivarizmi kullanarak Venezuela'nın himayesinde bir Latin birliğini desteklemesi, Brezilya'nın 1970'lerdeki komşu ülkelerde kendi kalkınma modelinin uygulanmasına yönelik hırsı, bu çabalara birkaç örnek olarak sayılabilir. Üçüncü neden, bölge ülkelerinin ABD ile ilişkilerin nasıl yürütülmesi gerektiği hakkındaki farklı tutumlarıdır. Brezilya'nın başında olduğu grup, ABD ile işbirliğini engelleyebileceği düşüncesi ile bir bölgesel blok oluşturulmasına karşı çıkmıştır. Diğerleri ise ABD ile ilişkilerin geliştirilmesinin Latin Amerika ülkeleri halklarının çıkarlarına aykırı olduğu düşüncesi ile bölgesel bir blok oluşturulması fikrini desteklemişlerdir. Brezilya'nın ekonomik gücü ise bölgesel bütünleşmenin Brezilya'nın hegemonyası ile neticeleneceği düşüncesi ile İspanyolca konuşan Latin Amerika ülkelerindeki sol ve milliyetçi görüşe sahip kesimlerde endişeye neden olmuştur. Diğer bir neden ise bu dönemde bölge ülkeleri arasında devlet ve toplum arasında yaşanan ayrılıktır. Kalkınmacı devlet modellerinin toplumu dinlemeden hareket etmeleri, bütünleşme yönünde toplumdan gelen idealist beklentilerin ve iş dünyasının taleplerinin göz ardı edilmesine neden olmuştur. Bölge ülkeleri tarafından diplomasinin bölgede kendileri dışındaki ülkeler arasında gerçekleşebilecek işbirliği

girişimlerini engellemek için kullanılması ise diğer bir nedeni teşkil etmektedir. Özellikle de Brezilya, Arjantin ve Venezuela gibi bölgenin önemli ülkeleri tarafından uygulandığında bölgesel blok oluşturma girişimlerini ciddi biçimde engellemiştir (Cervo, 2001, s. 257-258).

1980'ler ise bölge ülkeleri arasındaki ilişkiler ve bütünleşme projelerinin hayata geçirilmeye başlanması açısından bir dönüm noktası teşkil etmiştir (Cervo, 2001, s. 257). Bu durumun iç ve dış çeşitli nedenleri bulunmaktadır. Güney Amerika ülkelerinin demokrasiye geçiş sürecine girmeleri, komünizmin cazibesini büyük ölçüde yitirmesi, bölgenin ABD'nin güvenlik öncelikleri arasından çıkışı ve dünya ekonomisinde yaşanan küreselleşme ve ekonomik krizler bunlar arasında sayılabilir. Bununla beraber, özellikle de 1980'lerde başlayan ve 1990'larda hayata geçen Mercosur projesi Arjantin–Brezilya yakınlaşması ile bölgedeki önemli bir gerilim kaynağını gidermiş ve işbirliği ortamına zemin hazırlamış olmasına rağmen 1990'lar bölgesel bütünleşme projeleri bağlamında çeşitliliğin ve yeni girişimlerin ortaya çıktığı bir dönem değildi. Bu durumun en önemli nedeni ise 1990'larda Latin Amerika ülkelerinin dış politika ve ekonomi politikaları bağlamında birbirlerine benzer ve ABD ile uyumlu bir yaklaşım içinde olmaları idi. Bu dönemde ekonomide neoliberal prensipler uygulanmış, ABD ile uyumlu siyasal ilişkiler sürdürülmüş, bölge ülkeleri liberal ve çok taraflılığı öngören, uluslararası örgütlerle işbirliğine gitmeye önem veren bir uluslararası ilişkiler vizyonunu benimsemişlerdir. Fakat küreselleşmenin Latin Amerika adına bir fırsat olarak değerlendirildiği ve bölgeselleşme bağlamında açık bölgeselleşmenin benimsendiği bir dönem olan 1990'lar bölge ülkelerine beklenen ekonomik refah ve siyasal istikrarı getirmemiştir. Böylelikle bölgede ülkelerini derinden etkileyen ekonomik krizler, gelir dağılımı eşitsizliğinin ve şehirlerdeki suç oranlarının artması, siyasal sorunlarla birleşmiş ve 1990'lar Latin Amerika için 'kayıp on yıl'a dönüşmüştür (Bernal-Meza, 2013, s. 3-4).

21. yüzyılda Güney Amerika Bütünleşmesi ve UNASUR

Günümüzde Güney Amerika'nın uluslararası siyasal ve ekonomik ilişkiler bağlamında artan etkinliğinin temelleri, uluslararası sistemdeki 11 Eylül sonrası gelişmelerden çok, 1980'lerden itibaren dünyada ve bölge içinde yaşanan çeşitli gelişmelere dayanmaktadır (López-Alves, 2007, s. 52). Bahsettiğimiz 1990'larda yaşanan sorunlar, 2000'lerde Latin Amerika ülkelerinin birbirilerininkinden farklı yönleri olsa da ortak özellikler de taşıyan yeni siyasal ve ekonomik yaklaşımlar geliştirmelerine ve bunun Latin Amerika'da Bolivar'dan bu yana var olan bütünleşme düşüncesi ile birleştirilerek bölgesel bütünleşme projelerinin ortaya konulmasına neden olmuştur. Bu yeni dönemin en önemli özelliği, bölge ülkelerinin etnik ve tarihsel özelliklerini ön plana çıkaran, toplumdan gelen ekonomik ve sosyal adalet taleplerine karşı duyarlı ve çoğu zaman ilk kez iktidar olma şansını yakalayan liderlerin ve siyasal partilerin yönetime gelmiş olmalarıdır. Bu dönemde korumacı ve ulusal kalkınmayı ön plana alan ekonomi politikaları benimsenmiş; devlet, korumacı sosyal programlar tasarlamış

ve 'ulusal kalkınma' çabalarının en önemli uygulayıcısı haline gelmiştir. Küreselleşmenin getirdiği zorlukların Latin Amerika ülkeleri için getirdiği fırsatların önüne geçmesi nedeniyle gerek ABD ile gerekse ekonomik krizler için suçladıkları uluslararası ekonomik kuruluşlar ile ilişkileri uzaklaşma dönemine girmiştir.

Bu gelişmeler; bölge ülkelerinin 'kalkınma, bölgeselleşme ve bütünleşme' kavramları hakkındaki görüşlerini de değiştirmiş, açık bölgeselcilikten vazgeçilerek 'devlet' odaklı yeni bölgeselleşme yaklaşımlarının benimsenmesine neden olmuştur (Bernal-Meza, 2013, s. 4). Bölgenin en büyük ülkesi Brezilya açısından ise 1980'lerde başlayan Güney Amerika ülkeleri ile yakınlaşma politikası, 2000'lerde Başkan Lula ile beraber Güney Amerika bütünleşmesinin Brezilya'nın önceliği haline gelmesine ve Brezilya'nın, Güney Amerika'da Bölgesel Altyapının Bütünleştirilmesi Girişimi (IIRSA) ve UNASUR başta olmak üzere projelere destek olmasına dönüşmüştür (Bandeira, 2009, s. 92).

Bölge dışından kaynaklanan nedenlerin özellikle ekonomi politikalarının belirlenmesi bağlamında en önemlileri, elbette günümüzde Güney Amerika'nın ekonomik ilişkilerini yönlendirebilecek ve aynı zamanda da birbirileriyle ekonomik rekabet içindeki iki ülke olan ABD ve Çin'in tutumlarıdır. ABD'nin 1994'te yaptığı Alaska'dan Patagonya'ya bir serbest ticaret bölgesi oluşturma; Amerikalar Serbest Ticaret Anlaşması önerisi Güney Amerika ülkeleri tarafından benimsenmemiştir. Çin ise günümüzde bölgenin en önemli ticaret ortaklarından, yatırımcılarından ve hammadde alıcılarından biri halinde gelmiştir (López-Alves, 2007, s. 52). ABD'nin kendi ekonomik sorunlarının varlığı ve ilgisini güvenlik odaklı olarak Orta Doğu'ya kaydırması ve AB'nin de yine ekonomik nedenler öncelikli olmak üzere kendi sorunlarına odaklanması bölge ülkelerinin daha özgür hareket edebilmelerini sağlamıştır. Böylelikle 2000'ler, Latin Amerika'da bölgesel ve alt bölgesel çeşitli bütünleşme projelerinin ortaya çıkışına sahne olmuştur. Bunlar Latin Amerika İçin Bolivarcı İttifak (ALBA), UNASUR, Latin Amerika ve Karayip Devletleri Topluluğu (CELAC) ve Pasifik İşbirliği'dir (Bernal-Meza, 2013, s. 3-5).

UNASUR, Güney Ortak Pazarı (MERCOSUR)[2] ve And Milletler Topluluğu (CAN)[3] bölgelerinin yakınlaştırılarak üye ülkelerin tek çatı altında birleştirilmesini amaçlamış fakat iki bütünleşme projesini de ortadan kaldırmamıştır. Çünkü UNASUR; MERCOSUR veya Pasifik İşbirliği gibi ticareti artırma veya ticaret politikalarını uyumlaştırma odaklı bir proje olmadığı gibi (Dabène, 2009, s. 211), Avrupa Birliği gibi ulusüstü bir yapıya dönüşmek amacında da değildir. Yine ALBA gibi ideolojik ve coğrafî bütünlükten yoksun[4] veya tüm Latin Amerika ve Karayipler'i içine alan CELAC kadar kapsamlı da değildir. UNASUR, Güney Amerika'daki ülkeler arasındaki farklılıkları gözeterek ve bir yakınlaşma sağlamak amacıyla kurulmuştur, ortak bir dış politika belirlemeyi de hedeflememektedir (Vigevani ve Ramanzini Junior, 2013, s.25).

2 MERCOSUR; 1991'de kurulan MERCOSUR'un üyeleri: Brezilya, Arjantin, Uruguay, Paraguay ve Venezuela'dır. Bolivya'nın üyelik süreci devam etmektedir.

3 1969'da kurulan CAN'ın üyeleri: Peru, Bolivya, Kolombiya ve Ekvador'dur.

4 ALBA ülkelerinin hiçbiri diğeri ile kara sınırına sahip değildir.

UNASUR'un kurucu anlaşması imzalanırken 2008'de yaptığı konuşmada Brezilya Devlet Başkanı Lula; UNASUR'un Güney Amerika'nın ulusal kalkınma projelerinin tamamlayıcısı olacağını ve Güney Amerika'yı bir coğrafî bölge olmanın ötesinde kurumsal bir çerçevede siyasal, ekonomik ve sosyal bir gerçekliğe dönüştüreceğini söylemiştir (Abreu, Carmona & Diniz, 2013, s. 8). Gelinen noktaya bakıldığında, UNASUR'un en önemli adımlarının ekonomik ve siyasal alanda atıldığını görüyoruz. Fakat UNASUR, ekonominin geliştirilmesini ticaret değil de kalkınma kavramı çerçevesinde ele alarak fiziksel altyapının geliştirilmesine önem vermiştir ("Cusco Declaration", 2004). Siyasal açıdan amacı da ulus üstü bir yapı kurmak değil bir diyalog ve işbirliği zemini oluşturmak ve demokrasinin konsolidasyonunu desteklemek olmuştur (Itamaraty, 2015).

Güney Amerika ülkeleri tarih, dil ve kültür açısından birbirlerine çok benzedikleri gibi, benzer siyasal ve sosyo-ekonomik sorunlarla da karşı karşıyadırlar. Güney Amerika bir taraftan dünyanın devletler arası çatışmalar bağlamında en barışçıl ve güvenli bölgelerinden biriyken diğer taraftan da bölge ülkeleri arasında sınırların belirlenmesi, enerji güvenliği ve denize çıkış hakkı verilmesi gibi bir kısmı uluslararası yargıya da taşınmış çeşitli sorunlar bulunmaktadır (Birle, 2008, s. 144). Benzer şekilde bu güvenli bölge aynı zamanda siyasal talepleri olan ve uyuşturucu ticareti yakın bağlar içindeki çeşitli terör gruplarını barındırmaktadır. Şehirlerde yaşanan şiddet olayları bakımından ise Güney Amerika, dünyanın en tehlikeli bölgeleri arasındadır ([United Nations Development Programme], 2013, s. 1). Geçtiğimiz aylarda göreve başlayan UNASUR Genel Sekreteri Ernesto Samper'in iki yıllık görev süresi boyunca yapmak isteği dört şeyden ikisi; 'eşitsizlikleri azaltmak' ve 'kıtanın sokaklarında güvenliği artırmak'tır. Diğer amaçları ise demokrasinin yerleşmesine UNASUR'un desteğinin devam etmesi ve bilim ve teknoloji alanlarında atılım yapılmasıdır ("Former Colombian president becomes Unasur new secretary general", 2014).

Önü alınamayan şiddet suçlarının arka planında ön plana çıkan nedenlerin başında Güney Amerika'nın dünyanın en eşitsiz gelir dağılımına sahip bölgelerinden biri olması ile yaygın fakirliktir. Yakın geçmişte Kolombiya'dan Brezilya'ya bölge ülkeleri çeşitli programlar ile fakirliği azaltma ve orta sınıfı genişletme yolunda önemli aşamalar kaydetmiş olsalar da yapılanlar yeterli değildir ("New Unasur", 2014). Bölge, fakirlikle mücadelenin ötesinde henüz açlık ve yetersiz beslenme sorunlarını çözememiştir ([Food and Agriculture Organization, International Fund for Agricultural Development, World Food Programme] 2014, s. 23). Uyuşturucu ise diğer bir önemli sorundur. Güney Amerika'da hem uyuşturucu üretimi hem de kullanımı yaygındır. Bu durum, uyuşturucu geliriyle beslenen ayrılıkçı gruplardan organize suç örgütlerine değin ülkeleri çeşitli güvenlik sorunları ile karşı karşıya bırakmaktadır. Uyuşturucu etkisi altında işlenen cinayet ve hırsızlık vakaları ise büyük şehirlerde yaşanan şiddet olaylarının en önemli nedenlerinden biridir ("Declaración "Felices los que trabajan por la paz", 2014). Bu sebeplerle, kalkınmanın sağlanmasının ve gerekse ülkeler arasında-

ki gerekse ülkeler içindeki bölgeler arasındaki eşitsizliklerin giderilmesinin Güney Amerika'nın sosyo-ekonomik sorunları için en önemli çözüm olacağı düşünülmektedir.

Altyapı projelerine yatırım yapılması aynı zamanda bölgedeki büyük bir eksikliğe dikkat çekmektedir. Ulaşım ve altyapı açısından bakıldığında, Kuzey Amerika'da daha 19. yüzyılda başarılmış olmasına rağmen Güney Amerika için Pasifik ve Atlantik Okyanusları arasındaki bağlantı, ancak yakın zamanda kurulabilmiştir (Patriota, 2012, s. 13). Bu nedenle altyapı yatırımları sağlam temellere dayanan, sürdürülebilir ve ülkelerin birbirlerini destekledikleri bir kalkınma hedefi için öncelikli görülmektedir.

Altyapı alanındaki bölgesel yatırımların ve bütünleşme girişimlerinin temeli 2000'de atılmaya başlanmıştır. Yukarıda bahsedilen bölge içi ve bölge dışı gelişmeler çerçevesinde Güney Amerika ülkeleri liderlerinin münhasır bir zirve toplantısında bir araya gelmeleri ise tarihte ilk kez 2000'de gerçekleşebilmiştir. Brezilya'nın başkenti Brasilia'da düzenlenen toplantıda liderler; Güney Amerika'nın siyasal, sosyal ve ekonomik açılardan bir bütünleşme sürecine girdiğini ve öncelikli alanlarda girişimlerde bulunularak bu sürecin destekleneceğini ilan etmişlerdir. Yine bu toplantıda IIRSA'nın hayata geçirmesi kararlaştırılmıştır. IIRSA'nın amacı bölgedeki fiziksel altyapının ulaşım, enerji güvenliği ve telekomünikasyon alanlarında modernleştirilmesi yoluyla ekonomik bütünleşmenin ve sosyo-ekonomik kalkınmanın desteklenmesi idi (La Iniciativa para la Integración de la Infraestructura Regional Suramericana, 2015). 2008'de UNASUR'un kurulmasının kararlaştırılmasının ardından örgüt bünyesinde Güney Amerika Altyapı ve Planlama Konseyi (COSIPLAN) oluşturulmuş ve IIRSA, faaliyetlerini COSIPLAN çatısı altında yürütmeye başlayarak aynı hedefleri kapsamlı biçimde uygulamaya devam etmiştir. 2012-2022 dönemi için COSIPLAN, 16,7 milyar dolarlık yatırım öngörmüştür (La Iniciativa para la Integración de la Infraestructura Regional Suramericana, 2015; Itamaraty, 2015).

Örneğin; 2014 Aralık ayında yapılan toplantıda Birlik, toplam bütçeleri 12 ila 14 milyar dolar tutarındaki yedi tane ulaşım altyapısı projesine fon sağlamayı kararlaştırmıştır. Bu projeler arasında Şili ve Brezilya'nın demiryolu ile birbirlerine bağlanmaları, Rio de la Plata havzasındaki nehir taşımacılığının geliştirilmesi ve Venezuela'nın başkenti Caracas ile Kolombiya'nın başkenti Bogota'nın karayolu bağlantısının sağlanması bulunmaktadır (Southernpulse, 2014). UNASUR'un COSIPLAN aracılığı ile uyguladığı altyapının bütünleştirilmesinin temel hedefi, Güney Amerika ülkelerindeki bölgeler arasında var olan sosyo-ekonomik eşitsizliklerin giderilmesine ve yine Güney Amerika ülkeleri arasındaki coğrafî, demografik ve ekonomik farklılıklardan kaynaklanan eşitsizliklerin giderilmesine katkıda bulunmaktır. Bu faaliyetler yalnızca ulaşım ağlarının geliştirilmesini değil telekomünikasyon ağının da modernleştirilip bütünleştirilmesi ile ülkelerin birbirine bağlanmasını, bilim ve teknoloji alanlarında da bütünleşme sağlanmasını hedeflemektedirler (Vigevani ve Ramanzini Junior, 2013, s. 25).

Sonuç

UNASUR, Güney Amerika bütünleşmesinin önündeki en önemli engel olan coğrafî ve ekonomik sorunları aşmak için ülkeler arasındaki ekonomik ilişkileri ve iletişimi güçlendirecek ulaşım ve telekomünikasyon altyapısının kurulması ile enerji güvenliğinin sağlanmasına ağırlık vermektedir. Diğer taraftan 19. yüzyılın bölgesel bütünleşmesinde öngörülen devletlerin birleşerek birkaç büyük devlet haline gelmeleri fikri, günümüzde geçerliliğini yitirmiştir ve Güney Amerika ülkeleri bağımsızlıkları konusunda oldukça hassastırlar. UNASUR Genel Sekreteri Samper; 2015'de Birliğin, nihaî amacı bölgesel bir para fonu kurmak olan ortak para birimine geçiş konusunda fizibilite çalışmaları yapacağını duyurmuştur (Southernpulse, 2014). Birliğin 400 milyon Güney Amerikalının kıtada serbest dolaşımını sağlayacak 'Pasasur' isimli ortak bir pasaporta geçilmesi girişimi de bulunmaktadır (Carmo, 2014). Fakat her iki girişimin de üye ülkeler tarafından ne ölçüde destekleneceği ve eğer gerçekleşirlerse bunun egemenlik devri bakımından ne anlama geleceği şu aşamada belirsizdir. Çünkü UNASUR'un amaçları arasında, ulusüstü bir yapıya egemenlik devrinin gerçekleştirilmesi bulunmamaktadır ve egemenlik devri yerine ulus devlet sistemine dayanan bir yapının korunması ve 'dayanışma' kavramı ön plana çıkmaktadır (Rangel Junior ve Ferreira, 2015). Bu nedenle UNASUR bünyesinde ortak para birimi oluşturulması ve kişilerin serbest dolaşımı konuları gündeme gelmiş olmakla beraber, siyasal veya ekonomik açıdan öncelikli birer gündem maddesi değildirler.

Güney Amerika devletleri arasındaki ilişkileri değerlendirdiğimizde görülüyor ki bölgesel bütünleşme projeleri açısından günümüzde Güney Amerika ülkelerini bir araya getiren UNASUR'un öncesinde OAS bünyesinde bu ülkeler çeşitli toplantılarda bir araya gelmekteydiler. UNASUR'un farklı yönü, ABD etkisinin Güney Amerika'dan siyaset ve savunma alanlarında uzak tutulmasını; bölgenin politikalarının ve uygulamalarının kendi ülkeleri tarafından belirlenmesini amaçlamasıdır (Diniz, 2015; Ziccardi, 2014, s. 10). UNASUR, oluşumu iç ve dış siyasal ve ekonomik gelişmelere dayanmakla birlikte, bir dış gücün etkisi veya toparlayıcılığı ile değil bölge ülkelerinin bağımsız girişimleri ile ortaya çıkmıştır. Bu siyasal özgürlük ise UNASUR üyelerinin bölgenin sosyo-ekonomik sorunları ve kalkınma hedefi çerçevesinde politikalar geliştirmelerine imkân sağlamıştır.

Fakat bu bağımsız girişim, başarıya ulaşmak için kapsamlı bir altyapı bütünleşmesi öngörmesine rağmen planlanan projelerin hayata geçirilememesi, siyasal liderliğin yetersizliği, altyapı çalışmalarının çevre üzerindeki olumsuz etkileri, ulaşım ağlarının bütünleştirilmesinin ülkelerin az gelişmiş bölgelerine katkı sağlayacak şekilde planlanmak yerine büyük şehirler arasındaki bağlantıyı kolaylaştırmak üzere planlanması gibi çeşitli ekonomik, sosyal ve siyasal sorunları aşmak durumundadır. UNASUR'un ortaya çıkışı, faaliyetleri ve sorunları değerlendirildiğinde görülmektedir ki günümüzde Güney Amerika bütünleşmesi bir değişim sürecinden geçmekte ve giderek daha bağımsız hareket edebilen, kalkınma öncelikli fakat bir yandan da kendi sorunlarına kendi ekonomik ve siyasal çözümlerini üretmek gerçeği ile yüzleşmek durumunda olan bir yaklaşımı benimsemektedir.

Kaynakça

Abreu, R. A., Carmona, R., & Diniz, R. (2013, July 4). Elementos para um balanço de uma decada de uma política externa soberana e independente (2003-2013) [On Yıllık Bağımsız Dış Politika Bilançosunun Değerlendirilmesi (2003-2013)]. In R. Diniz (Ed.), *Seminário a nova políca externa Brasileira (2003-2013): Balanço e perspectivas* (pp. 6-10). São Paulo: IEClnt.

Anderson, B. (2006). *Imagined communities: Reflections on the origins and the spread of nationalism*. London: Verso.

Bandeira, L. A. M. (2009). *Geopolítica e política exterior: Estados Unidos, Brasil e América do Sul* [Jeopolitik ve Dış Politika: Amerika Birleşik Devletleri, Brezilya ve Güney Amerika]. Brasília: Fundação Alexandre de Gusmão.

Bernal-Meza, R. (2013). Modelos o esquemas de integración y cooperación en curso en América Latina (UNASUR, Alianza del Pacífico, ALBA, CELAC): una mirada panorámicas [Latin Amerika Uygulanan Bütünleşme ve İşbirliği Modelleri veya Şemaları (UNASUR, Pasifik İşbirliği, ALBA, CELAC: Panoramik Bir Bakış)]. *Ibero-Online.de*, *12*, 1-21.

Birle, P. (2008). Muchas voces, ninguna voz [Çok Sesliliğin Sessizliği]. *Nuevo Sociedad*, *124*, 143-151.

Carmo, M. (2014, December 4). *Unasul lança ideia de passaporte sul-Americano* [Unasur'dan Güney Amerika Pasaportu Önerisi]. Retrieved December 8, 2014, from http://www.bbc.co.uk/portuguese/noticias/2014/12/141204_mercosul_passaporte_mc.

Casa Patria Grande. (2014). Somos UNASUR, Somos Patria Grande. *Colección América Latina para todos* [Bizler UNASUR'uz, Bizler Büyük Vatanız. Herkes için Latin Amerika Koleksiyonu]. Número Uno. Retrieved May 15, 2015, from http://www.casapatriagrandepnk.gob.ar/web/index.php/publicaciones/24-coleccion-america-latina-para-todos.

Cervo, A. L. (2001). *Relações internacionais da América Latina: Velhos e novos paradigmas* [Latin Amerika'nın Uluslararası İlişkileri: Eski ve Yeni Paradigmalar]. Brasília: IBRI.

Cusco Declaration on the South American Community of Nations – Third South American Presidential Summit. (2004, December 8). Cusco. Retrieved May 5, 2015, from

http://www.iirsa.org/admin_iirsa_web/Uploads/Documents/oe_cusco05_declaracion_del_cusco_eng.pdf.

Declaración "Felices los que trabajan por la paz" ["Ne Mutlu Barış İçin Çalışanlara" Deklarasyonu]. (2014, May 9). Conferencia Episcopal Argentina. Retrieved May 9, 2014 from

http://www.episcopado.org/portal/actualidad-cea/oficina-de-prensa/item/871-declaraci%C3%B3n-felices-los-que-trabajan-por-la-paz.html.

Dabène, O. (2009). *The politics of regiona integration in Latin America: Theoretical and comparative explorations*. New York: Palgrave Macmillan.

Diniz, R. (2015, February 26). O Brasil e o conselho de defesa Sul-Americano [Brezilya ve Güney Amerika Savunma Konseyi]. Brasil no Mundo. Retrieved February 28, 2015, from http://brasilnomundo.org.br/analises-e-opiniao/o-brasil-e-o-conselho-de-defesa-sul-americano/#.VPGGg7AcTMx.

Food and Agriculture Organization, International Fund for Agricultural Development, World Food Programme. (2014). *The State of Food Insecurity in the World 2014: Strengthening the enabling environment for food security and nutrition*. Rome: FAO.

Former Colombian president becomes Unasur new secretary general. (2014, August 27). Mercopress. Retrieved August 27, 2014, from http://en.mercopress.com/2014/08/27/former-colombian-president-becomes-unasur-new-secretary-general?utm_source=newsletter&utm_medium=email&utm_campaign=daily.

Grimson, A., & Kessler, G. (2005). *On Argentina and the Southern Cone: Neoliberalism and national imaginations*. London: Routledge.

La Iniciativa para la Integración de la Infraestructura Regional Suramericana. (2015). *Background*. Retrieved February 25, 2015, from

http://www.iirsa.org/Page/Detail?menuItemId=41.

La Iniciativa para la Integración de la Infraestructura Regional Suramericana. (2015). *IIRSA within COSIPLAN*. Retrieved February 27, 2015, from

http://www.iirsa.org/Page/Detail?menuItemId=27.

La Iniciativa para la Integración de la Infraestructura Regional Suramericana. (2015). *Strategic Action Plan 2012-2022 (PAE)*. Retrieved February 27, 2015, from htt://www.iirsa.org/Page/Detail?menuItemId=38.

Itamaraty. (2015, January 1). *UNASUR*. Retrieved February 17, 2015, from http://www.itamaraty.gov.br/index.php?option=com_content&view=article&id=6348:unasur&catid=144:chamada-1&Itemid=434&lang=en.

Kolodziej, E. A. (2005). *Security and international relations*. Cambridge: Cambridge University Press.

López-Alves, F. (2007). Uncertainty, the construction of the future, and the divorce between citizens and the state in Latin America. In F. López-Alves, & D. E. Johnson (Eds.), *Globalization and uncertainty in Latin America* (pp. 47-76). New York: Palgrave Macmillan.

New Unasur Secretary-General Ernesto Samper to Fight Inequality and Insecurity. (2014, September 4). Telesurtv. Retrieved September 4, 2014, from

http://www.telesurtv.net/english/news/New-Unasur-Secretary-General-Ernesto-Samper-to-Fight-Inequality-and-Insecurity-20140904-0078.html.

Patriota, A. (2012). Discurso Inaugural [Açılış Konuşması]. In A. Wehling, J. V de Sá Pimentel (Orgs.), *O Seminário A America do Sul e a Integração Regional* (pp. 9-17). Rio de Janeiro&Brasília: FUNAG.

Rangel Junior, A. G., & Ferreira, C. E. R. (2015, February 6). Celso Amorim e a Nova Política Externa Brasileira [Celso Amorim ve Brezilya'nın Yeni Dış Politikası]. Brasil no Mundo. Retrieved February 28, 2015, from http://brasilnomundo.org.br/analises-e-opiniao/celso-amorim-e-a-nova-politica-externa-brasileira/#.VPGQ07AcTMx.

Riggirozzi, P. (2010, April). *Region, regionness and regionalism in Latin America: Towards a new synthesis* (Working Paper. # 130). Latin American Trade Network.

Sothernpulse. (2014, December 9). *UNASUR to evaluate development of regional currency*. Retrieved December 11, 2014, from http://www.southernpulse.info/sp-pulses/unasur-to-evaluate-development-of-regional-currency.

United Nations Development Programme (2013). *Regional Human Development Report 2013-2014 Citizen Security with a Human Face: Evidence and Proposals for Latin America*. Panama: United Nations Development Programme.

Vigevani, T., & Ramanzini Junior, H. (2013, July 4). Autonomia, integração regional e política externa Brasileira: Mercosul e UNASUL [Bağımsızlık, Bölgesel Bütünleşme ve Brezilya'nın Dış Politikası: Mercosur ve UNASUR]. In R. Diniz (Ed.), *Seminário a nova políca externa Brasileira (2003-2013): Balanço e perspectivas* (pp. 21-28). São Paulo: IECInt.

Ziccardi, N. S. (2014, March). *The rise of Latin American multilateralism: Something old, something new*. Paper Prepared for delivery at the 55th Annual Convention of the International Studies Association, Toronto, Canada.

Uluslararası Ceza Mahkemesinin Taraf Olmayan Devletler ve Devlet Başkanları Üzerindeki Yargı Yetkisi: Sudan Örneği

Murat Şimşek*

Öz: 4 Mart 2009 tarihinde Uluslararası Ceza Mahkemesi (UCM) Ön Yargılama Dairesi, Sudan Devlet Başkanı Ömer El Beşir hakkında Sudan'ın Darfur bölgesindeki çeşitli etnik gruplara karşı savaş suçu, insanlığa karşı suç ve soykırım suçu işlediği gerekçesi ile tutuklama kararı çıkarmıştır.Bu karar görevde olan bir devlet başkanı hakkında UCM tarafından çıkartılan ilk tutuklama kararıdır. Sudan, Roma Statüsünü onaylamadığı için UCM'nin bir üyesi değildir. Roma Statüsünü onaylamayan Sudan, halen görevde olan devlet başkanı ile ilgili bir işlem yapmamıştır. Beşir ile ilgili bir işlem yapılmaması, Roma Statüsünde de belirtilen suçluların cezasız kalmaması ilkesine aykırılık teşkil etmektedir. Bu halde iki önemli mesele ortaya çıkmaktadır. İlki, UCM'nin Roma Statüsünü onaylamayan ve buna taraf olmayan bir devlet üzerinde yargılama yetkisi olup olmadığıdır. Diğer bir mesele ise UCM'nin dokunulmazlığa sahip olan devlet başkanları üzerinde yargılama yetkisinin bulunup bulunmadığıdır. Bu çalışmada Darfur meselesine kısa bir bakıştan sonra, Ömer El Beşir hakkındaki suçlamalar uluslararası hukuk literatürü bağlamında değerlendirilecektir.

Anahtar kelimeler: Uluslararası Ceza Mahkemesi, Roma Statüsü, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi, Güvenlik Konseyi 1593 No'lu Kararı, Ömer El Beşir.

Giriş

Sudan'ın Darfur bölgesinde yıllarca çeşitli çatışmalar yaşanmış ve milyonlarca insan bu çatışmalardan etkilenmiştir. Olayı araştıran Birleşmiş Milletler Güvenli Konseyi (BMGK) bir rapor hazırlamış ve Sudan'da çeşitli suçların meydana geldiğini tespit etmiştir. Raporda; Sudan yargı sisteminin yetersiz olduğunun, Sudan hükümetinin Darfur'da meydana gelen suçları cezalandırmada isteksiz davrandığının ve adaleti tesis etmek için sorumluların hesap vermesi gerektiğinin altı çizilmiştir (United Nations, UN), 2005a, s.145). Uluslararası Ceza Mahkemesi (UCM), gönderilen bu rapor sonucunda Sudan Devlet Başkanı Ömer El Beşir'in

* Arş. Gör. Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü.
İletişim: musimsek@agri.edu.tr, İbrahim Çeçen Üniversitesi, İİBF/ Ağrı.

dolaylı olarak (Indirect Perpetrator) bu suçları işlediği gerekçesi ile 4 Mart 2009 yılında görevde olan bir devlet başkanı hakkında ilk kez tutuklama emri çıkartmıştır.

Sudan, Roma Statüsünü onaylamadığı için UCM üyesi değildir. Bu da UCM'nin taraf olmayan devletler üzerindeki yargı yetkisini tartışmalı hale getirmektedir. Roma Statüsünün 13.maddesine göre UCM'nin taraf olmayan devletler üzerinde yargı yetkisini kullanabilmesi için taraf olmayan devletin rızası gerekmektedir. Eğer taraf olmayan devlet bu yetkiyi kabul etmez ise BM Sözleşmesi'nin 7. bölümüne uygun olarak hareket eden BMGK tarafından, mahkeme savcısına başvurulan bir veya birden fazla suçun işlenmiş göründüğü duruma istinaden bu devletler üzerinde yargı yetkisi kullanılabilir.

Bu çalışma, Darfur/ Sudan örneğini analiz ederek UCM'nin Roma Statüsüne taraf olmayan devletler ve dokunulmazlığı bulunan kişiler üzerindeki yargı yetkisini ele alacaktır.İlk bölümde Darfur Krizi ve Ömer El Beşir hakkındaki suçlamalara yer verilecektir. İkinci bölümde ise UCM'nin Roma Statüsünü onaylamayan ve UCM'ye taraf olmayan devletler üzerindeki yargı yetkisi ve Sudan örneği analiz edilecektir. Üçüncü ve son kısımda UCM'nin devlet başkanları ve Sudan Devlet Başkanı Ömer El Beşir ile ilgili yargılama yetkisi üzerinde durulacaktır.

Darfur Krizi Ve Ömer El Beşir Hakkındaki Suçlamalar

Sudan'ın Darfur bölgesinde Arap ve çoğunluğu Arap olmayan Afrikalılardan oluşan yaklaşık beş milyon insan yaşamaktadır. Sudan Harakat Tahrīr Al-Sūdān/ Liberation Movement/ Army (SLM/A)ve Harakat al-'Adl wal-musāwāh/Justice and Equality Movement (JEM) adlı iki isyancı grup 1983'ten beri, ayrımcı, ötekileştirici ve güneye karşı olan tutumlarından dolayı Sudan hükümetinin politikalarına karşı savaşmışlardır (İslam, 2006, s. 355). Darfur bölgesinde merkezî hükümete isyan eden Arap olmayan muhalefet grupları Şubat 2003'te hükümet birimlerine yönelik ilk saldırılarını yapmışlardır. Saldırıların şiddetlenmesi üzerine hükümet muhalif gruplara karşı önlem alma yoluna gitmiştir. İsyancıların 25 Nisan 2003'te büyük bir saldırı düzenlemeleri hükümeti etkili önlemler almaya itmiştir. Bu tarihte isyancılar eyalet başkenti El-Faşer'de askerî havaalanına düzenledikleri saldırıda birçok askeri öldürmüş, birkaç askerî uçağı yok etmiş ve garnizon komutanı olan generali kaçırmışlardır (Strauss, 2005, s. 124).

Sudan'ın Darfur bölgesinde hükümet tarafından 70.000'den fazla insana karşı etnik şiddet içeren bir kampanya yürütülmüş ve Şubat 2003'ten beri tahmini 1,8 milyondan fazla insan yer değiştirmiş ya da göç etmiştir. Savaşın kurbanları genel olarak Arap olmayan Afrikalı kabileler olmasına karşın, suç işleyenler ya da olayların failleri hükümet destekli Cancavid olarak adlandırılan Arap militanlarından oluşmuştur (Strauss, 2005, s. 124).

Kendini Afrikalı olarak tanımlayan Fur, Masalit ve Zaghawa etnik grupları Darfur'da hükümete bağlı milisler tarafından tekrar eden saldırılara maruz kalmışlardır. Bu gruplara karşı

etnik kökenlerinden dolayı kasten ve sistematik olarak saldırılar olmuş, bu gruplar toplu yok edilme amacı ile hedef alınmış ve bunlar insanlığa karşı suç, savaş suçları ve soykırım ihlallerine uğramışlardır (Human Rights Watch, 2005, s. 3).

UCM'nin yargı yetkisini kabul etmeyen Sudan'a karşı Darfur'daki olaylar ile ilgili dava açabilmek için BMGK kararına ihtiyaç duyulmuştur çünkü Sudan, Roma Statüsünü onaylamadığı için UCM'ye de taraf değildir. Bu yüzden UCM'ye taraf olan bir devlet taraf olmayan Sudan'daki durumu mahkeme savcısına sevk edememiş, UCM savcısı da Sudan'a karşı doğrudan bir dava açamamıştır (Çakmak, 2007, s. 66).

Darfur'da devam eden olaylar BMGK'yi harekete geçirmiş ve 2004'te Darfur'daki iddia edilen suçları araştırmak üzere BMGK'nin almış olduğu 1564 sayılı kararı ile BM Araştırma Komisyonu kurulmuştur (UN, 2004). Komisyon Ocak 2005'te BM'ye sunduğu raporda Darfur'da ciddi manada insanlığa karşı suç ve savaş suçları olduğunu, olayın UCM'ye sevkedilmesi gerektiğini, soykırım izlerine rastlandığını fakat Sudan hükümetinin soykırım politikası izlemediğini belirtmiştir (UN, 2005a).

Mart 2005'te BMGK 1593 sayılı kararla, BM Darfur Araştırma Komisyonu'nun raporunu da göz önüne alarak Darfur'daki durumu UCM savcısına sevk etmiştir (UN, 2005b). Darfur'daki duruma istinaden hazırlanan 1593 sayılı BMGK kararı, Roma Statüsü Madde 13(b)'ye göre UCM'nin soruşturma mekanizmasını, BMGK kararı ile harekete geçirmiş olan ilk davadır.

Sudan Devlet Başkanı Ömer El Beşir hakkında iki kez tutuklama emri çıkartılmıştır. Ömer El Beşir, Roma Statüsü madde 25 (3) (a)[1] uyarınca dolaylı olarak aşağıda sayılan fiillerden dolayı suçlanmış ve hakkında ilk kez 3 Mart 2009 tarihinde tutuklama emri çıkartılmıştır (International Criminal Court [ICC], 2009). İddia edilen suçlar şunlardır:

İnsanlığa kaşı suçlar: Öldürme, toplu yok etme, nüfusun sürgün edilmesi ya da zorla nakil, işkence, tecavüz.

Savaş suçları: Çarpışmalarda doğrudan yer almayan sivillere karşı veya sivil nüfusa karşı kasten saldırı düzenlenmesi, saldırı sonucu ele geçirilse dahi bir kenti ya da yeri talan etme.

İlk tutuklama emrinin içinde soykırım suçunun bulunmamasından dolayı yapılan itirazlar sonucu 12 Temmuz 2010 tarihinde Beşir hakkında ikinci kez tutuklama emri çıkartılmış ve ilk suçlamalara ilave olarak şu soykırım suçları eklenmiştir: 1) Grup üyelerini öldürme 2) Grup üyelerine ciddi bedensel ya da ruhsal zarar vermek, fiziksel olarak kısmen ya da tamamen yok etmek kastıyla grubu ağır yaşam koşullarına maruz bırakmak (ICC, 2010).

Tutuklama emirleri Roma Statüsü 58(1). maddede belirtilen

1 Tek başına veya diğer bir şahsın cezai sorumluluğu olsun ya da olmasın, başka bir şahısla müştereken veya başka bir şahıs vasıtasıyla suç işlemesi halinde; (cezai sorumluluk taşır ve cezalandırılabilir).

> "i) Şahsın mahkeme huzuruna gelmesinin sağlamak için, ii) Şahsın soruşturmayı veya mahkemenin gidişatını engellememesi veya tehlikeye düşürmemesini sağlamak için, iii) Duruma göre, şahsın suçu işlemeye devam etmesinin engellenmesi veya aynı şartlardan doğan ve mahkemenin yetkisindeki bir suçla ilgili diğer bir suçu işlemekten alıkonulmasını sağlamak"

için çıkartılmıştır.

UCM'nin kuruluş amacı Roma Statüsü giriş bölümünde belirtildiği gibi savaş suçu, insanlığa karşı suç, soykırım gibi suçların cezasız kalmamasını (impunity) sağlamak ve ilerde muhtemel bazı suçların önüne geçmektir. Ulusal mahkemelerin yargı yetkisine girmesine rağmen gerekli tedbirlerin alınmadığı ve gerekli yargılamaların yapılmadığı durumlarda suçluların cezasız kalmaması için UCM devreye girmektedir.

Suçluların cezasız kalmaması ile ilgili olarak Sudan örneği en güncel konulardan birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. UCM'nin tutuklama kararlarına ve dolaylı olarak işlediği iddia edilen beş insanlığa karşı suç, iki savaş suçu ve üç soykırım suçuna rağmen Sudan tarafından Devlet Başkanı Ömer El Beşir hakkında herhangi bir işlem yapılmamış ve Roma Statüsünün başlangıç kısmında da yer alan suçluların cezasız kalmaması prensibine aykırı bir durum oluşmuştur.

Konumuz açısından bakıldığı zaman karşımıza iki farklı tartışma çıkmaktadır. İlki, Roma Statüsünü onaylamayan, UCM'ye taraf olmayan ve Sudan'ın yargı yetkisine giren suçlarla ilgili olarak UCM'nin Sudan üzerinde yargı yetkisi olup olmadığıdır. İkincisi, UCM'nin uluslararası alanda dokunulmazlığı olan kişileri yargılayıp yargılamayacağıdır.

UCM'nin Taraf Olmayan Devletler Üzerindeki Yargı Yetkisi ve Sudan

Antlaşmalar prensip olarak sadece taraf devletler için bağlayıcıdır. Taraf olmayan devletler üzerinde herhangi bir hak ve yükümlülük doğurmazlar (pacta tertiis nec nocent nec prosunt). Bundan dolayı Antlaşmalar, Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesinin de ifade ettiği gibi taraf olmayan devletlerin iş birliği zorunluluğu taraf olan devletlere göre farklılık içermektedir.

Roma Statünün 87/5 (a). maddesi UCM'ye taraf olmayan devletler ile ilgili hüküm içermektedir. Buna göre;

> "Mahkeme, tüzüğe taraf olmayan bir devletten geçici bir düzenleme, anlaşma veya devletle arasında yapacağı bir anlaşma veya başkaca uygun bir düzenleme çerçevesinde, bu bölüm uyarınca yardım talep edebilir."

Sadece taraf devletler bir antlaşmada yükümlülük altına girerler. Yasası'nda (Teaties of Law) da buna uyulmaktadır. 23 Mayıs 1969 tarihli Viyana Sözleşmesi madde 35'e göre;

"Bir antlaşmanın tarafları bu antlaşmanın bir hükmünün bir üçüncü devlet için bir yükümlülük aracı olmasını kast ettiyse ve üçüncü Devlet o yükümlülüğü açıkça yazılı bir şekilde kabul ettiyse, bu andlaşma hükmünden üçüncü bir Devlet için bir yükümlülük ortaya çıkar."

Ayrıca madde 34'e göre;

> "Bir andlaşma, rızası olmadan üçüncü bir Devlet için ne hak ne de yükümlülük yaratır."

Roma Statüsü de taraf olan devletler ve olmayan devletlerarasında işbirliği ile ilgili farklı hükümler içermektedir. Taraf olan devletler için UCM'ye işbirliği isteminde bulunma yetkisi verilmiştir ve taraf devletler, suçluların bulunması ve yargılanması için UCM ile tam işbirliği yapmak zorundalar. Fakat statüye taraf olmayan devletler için ise statünün 87/5. maddesinde belirtildiği gibi UCM, taraf olmayan devletleri geçici düzenlemeler çerçevesinde onları yardım sağlamak için davet edebilir.

UCM'nin yargılama yetkisini kullanması için mahkeme savcısının araştırma ve yargılama mekanizmasını başlatmasının yanı sıra, taraf devletler ve BMGK de bir veya birden fazla olayın meydana gelmesinden dolayı durumu UCM'ye havale edebilir. Roma Statüsüne taraf olsun ya da olmasın tüm devletler temelde BM'ye üye oldukları için BMGK bir olayı mahkemeye araştırıp kovuşturması için havale ettiğinde bu, bütün BM üyesi devletleri kapsar. Başka bir deyişle bu, UCM'ye taraf olsun ya da olmasın tüm devletlerin işbirliği yapması zorunluluğunu doğurur (Wenqi, 2006, s. 89).

BMGK'nin yetkisi ise BM şartından gelmektedir. BM şartı 25.maddeden[2] dolayı, BMGK tarafından alınan tüm kararlar BM'ye üye olan tüm devletler için bağlayıcıdır. BMGK dünya barışının korunması için UCM'ye bir dava havale ettiği zaman, BM'ye üye tüm devletlerden mahkemenin dava sürecini soruşturması için iş birliği talep edebilir.

Hemen hemen dünyadaki tüm devletlerin onayladığı ve uluslararası hukukun bir parçası haline gelmiş olan Cenevre Sözleşmesi Protokol 1 madde 1/1'e göre ise devletler Uluslararası insancıl hukuka *saygı göstermeyi ve saygı gösterilmesinin sağlamayı taahhüt ederler*. Bu durumda bir devlet UCM'ye taraf olmasa dahi Cenevre Sözleşmesi'ne dâhil olduğundan dolayı uluslararası insancıl hukuka riayet etmelidir. Roma Statüsü savaş suçları bölümünde "Cenevre Sözleşmelerinin çok ciddi şekilde ihlali…" şeklinde Cenevre Sözleşmes'inin ihlali durumunda da mahkemenin yargı yetkisini kullanabileceğini ifade edilmiştir. Başka bir ifade ile UCM'ye taraf olmayan fakat Cenevre Sözleşmesi'ne taraf olan bir devlet her koşulda uluslararası hukuka saygı göstermek zorundadır. Bu zorunluluk UCM ile işbirliğini yapmayı da kapsamaktadır.

2 BM Şartı Madde 25:" BM üyeleri, iş bu Antlaşma uyarınca, Güvenlik Konseyinin kararlarını kabul etme ve uygulama konusunda görüş birliğine varmışlardır."

Soykırım Suçunun Önlenmesine ve Cezalandırılmasına Dair Sözleşmesinin VI. maddesi gereği ise;

> "Soykırım fiilini veya üçüncü maddede belirtilen fiillerden birini işlediğine dair hakkında suç isnadı bulunan kimseler, suçun işlendiği ülkedeki devletin yetkili bir mahkemesi veya yargılama yetkisini kabul etmiş olan Sözleşmeci Devletler bakımından yargılama yetkisine sahip bulunan uluslararası bir ceza mahkemesi tarafından yargılanır."

Mart 2005'te BMGK 1593 sayılı kararla, BM Darfur Araştırma Komisyonunun raporunu da göz önüne alarak Darfur'daki durumu Uluslararası Ceza Mahkemesi Savcısına sevk etmiştir. 1593 sayılı karar, Sudan Hükümeti ve Darfur'da çatışan diğer tüm gruplara mahkeme ile işbirliği yapma zorunluluğu getirmiş, statüye taraf olmayan diğer devletleri ise mahkeme ve savcısı ile tam işbirliğine gitmeleri ve her türlü desteği sağlamaları gerektiği konusunda teşvik etmiştir. Burada tartışmalı olan nokta kararın sadece Sudan hükümeti ve çatışmacı taraflar için iş birliği yapmaları zorunlu olup Statüye taraf olmayan diğer devletler üzerinde bir bağlayıcılığın olmamasıdır (Happold, 2006, s.230). Sudan haricindeki diğer taraf olmayan devletlerin UCM ile işbirliği yapma ya da UCM'ye destek verme zorunluluğu olmaması birçok yazara göre tartışmalı ve anlaşılması zor bir durum olarak ifade edilmektedir (Heyder, 2006, s. 655-656).

UCM, taraf olmayan devletler üzerinde üç farklı şekilde yargılama yetkisine sahiptir. Bunlardan birincisi, BMGK tarafından BM şartı 7. bölüm altında mahkeme savcısına başvurulan bir veya birden fazla suçun işlenmiş göründüğü durum. İkincisi, taraf olmayan bir devletin statüye taraf olan bir devlet üzerinde suç işlemesi ve diğer yandan taraf olmayan devletin suçlarla ilgili olarak mahkemenin yargılama yetkisini kabul etmesi. Üçüncüsü, taraf olmayan devletin belirli suçlarla ilgili olarak mahkemenin yargı yetkisinin rızası ile kabul etmesi.

Sudan'daki duruma baktığımız zaman yukarıda da belirtildiği gibi soruşturma ancak BMGK'nin durumu UCM savcısına havale etmesi ile başlamıştır. Sudan, Roma Statüsünü imzalamış fakat onaylamamıştır. Bundan dolayı Statüye ve UCM'ye taraf değildir. Roma Statüsüne göre de Statüye taraf olmayan devletlerin eğer rızası yoksa herhangi bir yükümlülüğü bulunmamaktadır. Fakat Sudan, taraf olduğu BM şartı bölüm 7, Cenevre Sözleşmesi Protokol I ve BMGK 1593 sayılı karar uyarınca UCM ile işbirliği yapma yükümlülüğü altındadır. Ayrıca Soykırım Sözleşmesi madde 6'ya göre ise Soykırım Sözleşmesine taraf olup Roma Statüsüne taraf olmayan devletler, 1593 sayılı karar temelinde Ömer El Beşir'in yargılaması ile ilgili olarak UCM'nin yargı yetkisini kabul etmiş varsayılırlar. Roma Statüsüne taraf olmayan devletler Soykırım Sözleşmesinden dolayı mahkeme ile işbirliği yapmak zorundadırlar (Gillet, 2012, s. 75).

Eğer BMGK BM şartı 7. bölüm altında bir karara varırsa, bu karar BM'ye üye olan tüm devletler için yükümlülük taşımaktadır. Başka bir ifade ile BM üyesi devletlerin tümü bu karara uymalı ve devletler bu konuda iş birliği yapmalıdır. UCM'ye taraf olmayıp BM'ye üye olan

devletlerden birisi işbirliği yapmakta başarısız olursa mahkeme gerekli durumu BMGK'ye bildirir. Bundan sonra BMGK, BM Şartının ilgili kanunları gereği gerekli adımları atar.

UCM Statüsünün 'tamamlayıcı yargı yetkisi'[3] kuralı altında, taraf olmayan devlet eğer davayı gerçekten ve iyi niyet içerisinde kendi ulusal yargı yetkisi içinde görmeyi kabul ederse, UCM statüye taraf olmayan bu devlet üzerinde yargı yetkisine sahip olmaz.Başka bir ifade ile mahkemenin yargı yetkisi devletlerin ulusal yargı yetkisinin tamamlayıcıdır ve ulusal yargılar gereğince yürütülüyorsa mahkeme yargı yetkisini kullanamaz (Akande, 2003, s. 647).

Sudan araştırma raporunda da belirtildiği gibi Darfur'daki ortamın araştırılması ve faillerin yargılanması için Sudan gerekli teşebbüste bulunmamış ve bunda isteksiz davranmıştır. Bundan dolayı tüm bu belirtilen şartlar çerçevesinde olay BMGK'ye addedilmiş ve akabinde UCM devreye girerek Beşir hakkında tutuklama kararı çıkartılmıştır. Çıkartılan bu karar Beşir'in tutuklanıp mahkemeye sevk edilmesi için hem UCM'ye taraf olan devletlere hem de BMGK'ye üye olup UCM'ye taraf olmayan tüm devletlere gönderilmiştir.

Tutuklama kararının çıktığı 4 Mart 2009'dan günümüze kadar Ömer El Beşir hakkında herhangi bir işlem yapılamamıştır ve Ömer El Beşir halen Sudan devlet başkanı olarak görevini yürütmektedir. Sudan hükümeti, UCM ile işbirliği yapması gerektiği koşuluna ilişkin olarak Roma Statüsünün bir tarafı olmadığı için mahkeme ile asla işbirliği yapmayacaklarını ifade etmiştir.

UCM'nin Devlet Başkanları Üzerindeki Yargı Yetkisi

Burada karşımıza çıkan ikinci bir sorun, Ömer El Beşir'in gittiği ülkeler ile UCM arasında Ömer El Beşir'in tutuklanmaması ile ilgili olarak yaşanan tartışmalardır. Afrika Birliği ve Beşir'in gittiği ülkelerin Ömer El Beşir'in tutuklanmamasında öne sürdüğü sebeplerin başında, bir devlet başkanı olarak Ömer El Beşir'in uluslararası alanda dokunulmazlığa sahip olması gelmektedir.

Kişi dokunulmazlıklarında uluslararası hukuk, devletlerarasında egemenliğe saygıyı karşılıklı olarak geliştirmeyi taahhüt etmiştir. Ayrıca uluslararası hukuk, devlet temsilcilerinin kendi devletleri üzerinde sebep oldukları güç ve otorite ihlallerine karşı bu kişileri yabancı devletlerde dokunulmazlıklardan dolayı koruma altına almaktadır.

Buradaki asıl sorun daha önce kendisine kişisel dokunulmazlık verilmiş olan bir görevli hakkında uluslararası bir mahkeme tarafından hukuk çerçevesi içinde bir tutuklama emri çıkartılıp çıkartılamayacağıdır. Ya da uluslararası hukuk tarafından kişisel dokunulmazlıklara sahip olan kişilerin bir uluslararası mahkeme tarafından haklarında bir cezaî soruşturma yürütülüp yürütülemeyeceğidir.

3 Roma Statüsü Madde 1: "Mahkeme, daimi bir kurumdur ve bu tüzükte sözü edilen, uluslararası toplumu yakından ilgilendiren çok ciddi suçları işleyen kişiler üzerinde, yargı yetkisine sahiptir ve devletlerin ulusal yargı yetkisini tamamlayıcıdır. Mahkemenin yargı yetkisi ve işlevleri bu tüzük hükümleri çerçevesinde belirlenir."

Roma Statüsü 27. maddeye göre

> "1) Bu tüzük, resmi unvan ayırımı yapılmadan, herkese eşit şekilde uygulanır. Özellikle devlet veya hükümet başkanı, hükümet veya parlamento üyesi, seçilmiş bir temsilci veya bir hükümet memuru hiçbir şekilde bu tüzük altında cezai sorumluluktan muaf tutulamaz veya resmi unvan cezanın indirilmesi için bir neden teşkil etmez. 2) Ulusal veya uluslararası hukuk çatısı altında olsun veya olmasın, bir şahsın resmi unvanıyla bağlantılı olan bağışıklık veya usul kuralları, mahkemenin böyle bir şahıs üzerinde yargı yetkisini kullanmasına engel teşkil etmez."

Buna göre, bir devlet temsilcinin temsil ettiği devletin UCM'ye taraf olup olmadığına bakılmaksızın uluslararası Hukukun altında dokunulmazlıklardan faydalanan herkes için uygulanacaktır. Bunun anlamı, UCM'ye taraf olmayan devletin uluslararası hukuk kuralları kişi dokunulmazlığı ile ilgili iddialarına bakılmaksızın, UCM'ye taraf olmayan bir devlet temsilcisi için de mahkeme uluslararası bir tutuklama emri çıkartabilir (Gaeta, 2009, s.41).

Ayrıca Ömer El Beşir hakkında çıkartılan tutuklama kararlarına bakılacak olursa bazı belli başlı noktalar bulunmaktadır. Sudan, Roma Statüsüne taraf olmamasına rağmen Devlet Başkanı Ömer El Beşir'in mevcut devlet başkanlığı pozisyonu, mahkemenin bu dava üzerindeki yargılama yetkisini etkilemez. Mahkeme bu kanaate şu sebepleri göz önünde bulundurarak varmıştır: Statünün giriş bölümünde de belirtildiği gibi Statünün en önemli amaçlarından birisi de ciddi suçlar işlemiş olan faillerin yargılanması ve suçsuz kalmamasını önlemektir. Statünün 27(1) ve (2) maddeleri bu amacı gerçekleştirmek için gerekli prensipleri sağlamaktadır (ICC, 2009).

Roma Statüsünün 98(1) maddesi ise taraf ülkelerin uluslararası yükümlülükleri noktasında diplomatik ve devlet dokunulmazlıkları mevzusunu ele almaktadır.Bu maddeye göre;

> "Mahkeme, teslim etme veya yardım etme talepleriyle ilgili işlemleri; talepte bulunulan devletin, üçüncü bir devlete ait bir mal veya üçüncü bir devlet vatandaşının diplomatik dokunulmazlığı konusunda, uluslararası hukuk uyarınca mevcut yükümlülüklerine aykırı hareket etmesini gerektiriyorsa ve mahkeme, üçüncü devletten dokunulmazlığın kaldırılması konusunda işbirliği elde edememiş ise, devam ettirmez."

Buna göre, mevzu hakkında işlem yapılmadan mahkeme, ilk önce ilgili üçüncü devlet ile işbirliği ve dokunulmazlıktan feragat edilmesini sağlamak için gerekli yolları aramalıdır (Gaeta, 2009, s. 328).

Roma Statüsü 98(1) maddesinin amacı, hem mahkeme ile işbirliği yapmak hem diğer devletlerin sahip olduğu uluslararası hukuk dokunulmazlıklarına riayet etmek hem de taraf devletlerin görevleri ile karşıya kalacakları ihtilafları önlemektir (Kreb, 2012, s. 233). 98 (1) maddesi özellikle UCM'ye taraf olmayan devletler açısından önemlidir çünkü madde, uluslararası hukukta dokunulmazlıklara sahip oldukları için,Statüye taraf olmayan devletlerin görevlileri ve diplomatlarının tutuklanıp mahkemeye teslim edilmesini önlemektedir (Akande, 2003, s. 640).

Roma Statüsüne taraf olan devletler 27. maddeye göre devlet başkanlarının dokunulmazlıklarından dolayı yargılamadan muaf tutulmaları için bir talepte bulunamazlar. Ancak Sudan, Roma statüsüne taraf olmadığı için 27. madde; 98. madde kapsamında Sudan için yükümlülük getirmemektedir. Roma Statüsü taraf olmayan devletlere rızaları olmadan herhangi bir yükümlülük getirmemektedir. Bundan dolayı Statüye taraf olmayan devletlerin başkanlarının yararlandığı dokunulmazlıklar kaldırılamaz (Ssenyonjo, 2010, s. 210). Sudan Devlet Başkanı Ömer El Beşirde Uluslararası Hukuk altında Roma Statüsüne taraf olan devletleri de kapsayan devletler ile karşılıklı olarak kişi dokunulmazlıklarından faydalanır. UCM Sudan hükümetinden Ömer El Beşir'in dokunulmazlıklardan feragat edilmesi ile alakalı olarak şu ana dek bir şey elde edemedi, bundan dolayı teslim edilme ile ilgili olarak sürecin işlemesine statüye göre izin verilmemektedir. Bu açıdan UCM tarafından atılmış olan adımlar *ultra vires* (yetki dışı) niteliğinde ve Statünün 91. maddesi ile çatışma durumundadır. Bundan dolayı statüye taraf olan devletler Ömer El Beşir'in tutuklanıp teslim edilmesi ile ilgili UCM'nin talebini yerine getirmek zorunda değiller ve hukukî olarak UCM'nin kararına riayet etmeyebilirler (Gaeta, 2009, s. 329).

98 (2) maddesinde şöyle denmektedir:

> "Mahkeme, teslim etme talebiyle ilgili işlemleri; talepte bulunulan devletin, Mahkeme'ye şahsı göndermesi gereken devletin rızasının arandığı bir konuda, uluslararası yükümlülüklerine aykırı davranmasını gerektiriyorsa ve Mahkeme, gönderen devletin şahsı teslim etmeyi kabul etme konusunda işbirliğini elde etmemiş ise, devam ettirmez."

Bu madde birinci fırka gibi mahkeme tarafından çıkartılan tutuklama ve teslim etme kararlarının yükümlülükler arasında oluşturduğu çatışmaları engellemeye yöneliktir (Akande, 2004, s.426). Başka bir ifade ile bu madde, UCM'nin amacı ile uyumsuz olmasına rağmen uluslararası yükümlülüklerden dolayı UCM'ye taraf devletlerin diğer devletlerin görevlilerini UCM'ye transfer etmeyebileceğini ifade etmektedir.

Roma Statüsü 27.maddesi, taraf olmayan devletlerin devlet başkanlarının dokunulmazlıklarını kaldıramamasına rağmen El Beşir davasında BM Şartının 7. bölüm uyarınca kabul edilen ve UCM'ye gönderilen BMGK 1593 sayılı karar gereği dokunulmazlıklar kaldırılabilir (Ssenyonjo, 2010, s. 211). 1593 sayılı karara göre Sudan UCM ile"tam işbirliği yapma" ve " gerekli her türlü yardımı gösterme" ile yükümlüdür. Sudan BM şartı madde 25[4] ve 103[5] altında 1593 sayılı karar gereği yükümlülük altına sokulmuştur. Sonuç olarak 1593 sayılı karar Sudan'ın devlet başkanının dokunulmazlığı hakkındaki iddialarını etkilemiştir. BM'nin

4 "Birleşmiş Milletler üyeleri, işbu Antlaşma uyarınca, Güvenlik Konseyi'nin kararların kabul etme ve uygulama konusunda görüş birliğine varmışlardır."

5 "Birleşmiş Milletler üyelerinin işbu Antlaşmadan doğan yükümlülükleri ile başka herhangi bir uluslararası anlaşmadan doğan yükümlülüklerinin çatışması durumunda, işbu Antlaşmadan doğan yükümlülükler üstün gelecektir."

bir üyesi olduğu için Sudan, Darfur'da meydana gelen olaylardan dolayı Beşir'in tutuklanıp mahkemeye teslim edilmesi ile ilgili bağlantılı olarak devlet başkanının dokunulmazlığından feragat etmiş gibi göz önüne alınmalıdır (Gillett, 2012, s. 93).

Sudan'ın, yükümlülükleri olmasına rağmen Statüye taraf olmayan diğer devletler üzerinde bir etkisi yoktur, çünkü Statünün 98. maddesine göre devletlerin rızası olmaksızın bir işlem devam ettirilmez. Ayrıca 1593 sayılı kararda da Sudan dışındaki diğer devlet ya da örgütler işbirliği yapmaya davet edilir. Yani işbirliği yapmadıkları takdirde bunlar üzerinde bir bağlayıcılığı yoktur. 98.maddeye göre Statüye taraf olan devletlerin Sudan'ın rızası olmadan bir işlem yapmayabileceklerini ve mahkemenin işleme devam edemeyeceğini belirtmektedir. Bundan dolayı, Statüye taraf olan devletler Ömer El Beşir'in dokunulmazlığı Sudan tarafından kaldırılmadıkça uluslararası hukuk kurallarına aykırı hareket etmemek için UCM'nin kararına riayet etmeyebilirler.

Ömer el Beşir'de Roma Statüsünü onaylamış Afrika Birliği'ne üye devletlerden Djibouti, Chad, Malawi ve Kenya gibi bazı Afrika ülkelerini ziyaret etmiş fakat kendisi ile ilgili bir tutuklama olmamıştır. Ön yargılama dairesi I almış olduğu bir kararda 87 (7). madde gereğince, Malawi Cumhuriyeti ve Chad Cumhuriyetlerin,Statü maddesinin tersine iş birliği talebine uymada başarısız olduklarını ve mahkemenin bu statü altındaki gücünü ve fonksiyonunu kullanmasını engellediklerini ifade etmiştir (ICC, 2011a) Ömer El Beşir bu ülkeleri ziyaret etmeden önce UCM bu ülkelere uyarılarda bulunmuş, bu ülkelerin tarafı oldukları için UCM ile işbirliği yapmalarının zorunlu olduğunu belirmiş, bunun yanı sıra BM Güvenlik Konseyi'nin 1593 sayılı kararını hatırlatmıştır (ICC, 2011b). UCM, yalnızca taraf olan devletlere değil taraf olmayan devletlere de bu ziyaretler öncesi uyarılarda bulunmuş, Ömer El Beşir'in tutuklanıp UCM'ye teslim edilmesini istemiştir (ICC, 2015).

Afrika Birliği [Africa Union (AU)], almış olduğu bazı kararlarda Afrika Birliği üye devletlerin UCM'nin Beşir ile ilgili tutuklama kararını Roma Statüsü 98. madde kapsamında uygulamayacaklarını ve UCM ile iş birliği yapmayacaklarını belirtmiştir (African Union [AU], 2009; AU, 2012a). Ayrıca Birlik, Malawi, Djibouti, Chad ve Kenya'nın Afrika Birliği'nin Beşir'in tutuklama kararı hakkında UCM ile işbirliği yapmama gibi çeşitli meclis kararlarını uyguladıklarını ifade etmiştir (AU, 2012a). Afrika Birliği, Beşir hakkındaki tutuklama kararlarının dokunulmazlıkla ilgili uluslararası hukuku değiştirme anlamına geldiğini ve Roma Statüsü 98. maddeyi anlamsız, gereksiz ve işlevsiz kıldığını belirtmiştir (AU), 2012b).

Türkiye açısından da Ömer El Beşir meselesi 2009 yılında tartışma meselesi olmuştur. Hakkında tutuklama emri çıkarıldıktan sonra İslam İşbirliği Teşkilatı toplantısı için Türkiye'ye gelmesi öngörülen Beşir ile ilgili olarak Avrupa Birliği'nin Türkiye'ye nota verdiği, Türkiye'nin bu ziyaret kararını gözden geçirmesi ve UCM ile işbirliğine gitmesi gerektiği çağrısında bulunduğu belirtilmiştir ("Gül: Ziyaret", 2009). Dönemin Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu ise Türkiye'nin herhangi bir lideri sınırlayıcı tavır takınması İslam Konferansı Teşkilatı bünyesin-

de ve uluslararası bir organizasyonda söz konusu olmadığını belirtmiş, dönemin Cumhurbaşkanı Abdullah Gül ise bu durumun AB'yi ilgilendirmediğini ve AB'nin Türkiye'ye nota veremeyeceğini ifade etmiştir ("Türkiye'ye 'el-Beşir notası'", 2009). Bu gelişmeler sonrası Ömer El Beşir'in, partisiyle Sudan'daki eski isyancılar arasındaki anlaşmazlığa çözüm bulmak için Sudan'ın başkenti Hartum'a dönmek zorunda olduğu kaydedilmiş ve Türkiye'ye gelemeyeceği belirtilmiştir. Akabinde Türkiye açısından tartışmalar sona ermiştir.

Tüm bu tartışmalar ile birlikte UCM'nin başarılı olup olmadığı tartışma konusu olmuştur. Şu anda 123 devlet UCM'ye üye olmasına rağmen ABD, Rusya, Çin ve Hindistan gibi devletler bu yapının üyesi olmamışlardır. Bu durum UCM'nin yargılama yetkisini etkilemiş, yapının bağlayıcılık ve zorlama gücünü etkilemiştir. Günümüze kadar birçok kişi hakkında tutuklama kararı çıkarılmasına rağmen sadece birkaç kişinin tutuklanması, UCM'ye taraf olan devletlerin dahi hakkında tutuklama kararı çıkarılan kişiler ile ilgili bir işlem yapılmaması UCM'nin etkin olamadığını göstermiştir. UCM'nin zorlayıcı ve etkili bir mekanizmasının olmaması bu başarısızlığın en büyük nedenidir.

Sonuç

UCM'nin Sudan Devlet Başkanı Ömer El Beşir hakkındaki tutuklama kararı bazı eleştirilere ve tartışmalara neden olmuştur. Bunlardan ilki Roma Statüsünü onaylamamış bir devletin UCM'nin kararlarını uygulama zorunluluğu olup olmadığıdır. Viyana Sözleşmesi'ne göre bir antlaşma ancak taraf olan devletleri bağlar. Ayrıca Statüye göre UCM'nin taraf olmayan Devletler üzerindeki yargı yetkisini kullanabilmesi için taraf olmayan devletin UCM'nin yargı yetkisini kabul etmesi gerekmektedir. Aksi durumda UCM bu devletler üzerinde yargılama yetkisine sahip değildir.

Sudan, Roma Statüsünü onaylamadığı için UCM'ye karşı bir yükümlülüğü yoktur, fakat BMGK Kararları BM'ye üye olan devletler üzerinde bağlayıcı bir etkiye sahiptir ve BM'ye üye olan bu devletler BMGK'nin kararlarına uymak zorundadırlar. BMGK 1593 sayılı kararında Sudan'ın UCM ile işbirliği yapmasını zorunlu kılmış ve Sudan'ın UCM ile gerekli iş birliği yapması gerektiğini ifade etmiştir.

UCM'nin Ömer El Beşir ile ilgili tutuklama kararındaki ikinci tartışma konusu Beşir'in uluslararası arenada sahip olduğu diplomatik dokunulmazlıklardır. Gittiği ülkelerde tutuklanmamasının en büyük nedeni olarak dokunulmazlıklar gösterilmektedir. Gerçekten de uluslararası hukuk devlet başkanları üzerindeki dokunulmazlıklara karşı saygılı olmayı ifade eder ve bu kişiler üzerinde tam bir koruma sağlar. Birçok yazara göre Statünün 27. maddesi yargı yetkisinin tüm kişiler üzerinde olduğunu, kişilerin pozisyonunun önemli olmadığını belirtmesine rağmen Statünün 98. maddesi madde 27 ile çelişmektedir. Çünkü 98.maddeye göre işbirliği elde edilememişse ve uluslararası dokunulmazlıklarla ilgili aykırı durum teşkil ediyorsa talepte bulunulan devlet tutuklama ile ilgili bir eylem gerçekleştirmeyebilir. Afrika Birliği ve

üye devletlerinin bu devletlere seyahat eden Ömer El Beşir'i tutuklanmamasının dayanak noktalarından birisi 98.Maddedir. Çünkü Afrika Birliği'ne göre tutuklama kararı uluslararası hukuku değiştirmeye yönelik bir eylemdir ve 98. maddeyi anlamsız ve işlevsiz kılmaktadır.

Kaynakça

African Union. (2009, July 1-3). *Africa Union, Decision on the Meeting of African StatesParties to the Rome Statute of The International Criminal Court (ICC)*[Doc. Assembly/AU/13(XIII), Assembly/AU/Dec.245(XIII)]. Retrieved August 12, 2015 from http://www.au.int/en/sites/default/files/ASSEMBLY_EN_1_3_JULY_2009_AUC_THIRTEENTH_ORDINARY_SESSION_DECISIONS_DECLARATIONS_%20MESSAGE_CONGRATULATIONS_MOTION_0.pdf.

African Union. (2012a, January 29-30).*Africa Union Decision on the Progress Report of the Commission on the Implementation of the Assembly Decision on the International Criminal Court*[Doc.EX.CL/710, Assembly/AU/Dec.397(XVIII)]. Retrieved August 12, 2015 from http://www.au.int/en/sites/default/files/ASSEMBLY%20AU%20DEC%20391%20-%20415%20%28XVIII%29%20_E.pdf.

African Union. (2012b,January 9).*Africa Union, Decisions of Pre-Trial Chamber I of the International Criminal Court ('ICC') pursuant to Article 87(7) of the Rome Statute on the Alleged Failure by the Republic of Chad and the Republic of Malawi to Comply with the Cooperation Request Issued by the Court with respect to the Arrest and Surrender of President Omar Hassan Al Bashir of the Republic of the Sudan*[Press release]. Retrieved August 12, 2015 from http://www.au.int/en/sites/default/files/PR-%20002-%20ICC%20English.pdf.

Akande, D. (2003).The jurisdiction of the International Criminal Court over nationals of non-parties: Legal basis and limits. *Journal of International Criminal Justice*, *1*, 618-650.

Akande, D. (2004). International law immunities and the International Criminal Court. *The American Journal of International Law*, *98*(3), 407-433.

Cenevre Sözleşmesi. (1949, 12 Ağustos). 12 Ağustos 2015 tarihinde https://www.icrc.org/eng/home/languages/turkish/files/sozlesmeleri-protokolleri-conventions-protocols.pdf alındı.

Çakmak, C. (2007). Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin Darfur Krizi'ne müdahil olması ve ABD'nin süper güç olarak limitleri. *Uluslararası Hukuk ve Politika*, *3*(10), 43-74.

Gaeta, P. (2009). Does president Al Bashir enjoy immunity from arrest? *Journal of International Criminal Justice*, *7*, *315-332*.

Gillett, M. (2012). The call of justice: Obligations under the genocide convention to cooperate with the International Criminal Court. *Criminal Law Forum 23*, 63-96.

Gül: Ziyaret AB'yi ilgilendirmez. (2009, 6 Kasım). NTV. http://www.ntv.com.tr/arsiv/id/25018295/ adresinden 12 Ağustos 2015 tarihinde edinilmiştir.

Happold, M. (2006). Darfur, the security council, and the International Criminal Court author. *International and Comparative Law Quarterly*, *55*(1),226-236.

Heyder, C. (2006). The U.N Security Council's referral of crimes In Darfur to International Criminal Court in light of U.S. opposition to the court: Implications for the International Crimina lCourt's functions and status. *Berkeley Journal of International Law*, *24*(2), 650-672.

Human Rights Watch. (2005).Targeting the Fur: Mass Killings in Darfur. Retrieved August 12, 2015 from http://www.hrw.org/legacy/backgrounder/africa/darfur0105/darfur0105.pdf

International Criminal Court. (2009, March 04). *Warrant of Arrest for Omar Hassan Ahmad Al Bashir*(ICC-02/05-01/09). Retrieved August 12, 2015 from http://www.icc-cpi.int/iccdocs/doc/doc639078.pdf.

International Criminal Court. (2010, July 12). *Second Warrant of ArrestforOmar Hassan Ahmad Al Bashir* (ICC-02/05-01/09-95). Retrieved August 12, 2015 from http://www.icc-cpi.int/iccdocs/doc/doc907140.pdf.

International Criminal Court. (2011a, May 12). *Decision informing the United Nations Security Council and the Assembly of the States Parties to the Rome Statute about Omar Al-Bashir's recent visit to Djibouti* (ICC-02/05-01/09-129). August 12, 2015 from http://www.icc-cpi.int/iccdocs/doc/doc1057120.pdf.

International Criminal Court.(2011b, December 12). *Decision Pursuant to Article 87(7) of the Rome Statute on the Failure by the Republic of Malawi to Comply with the Cooperation Requests Issued by the Court with Respect to the Arrest and Surrender of Omar Hassan Ahmad Al Bashir* (ICC-02/05-01/09-139). Retrieved Auguat 12, 2015 from http://www.icc-cpi.int/iccdocs/doc/doc1287184.pdf.

International Criminal Court.(2011c, December 13). *Decision pursuant to article 87(7) of the Rome Statute on the refusal of the Republic of Chad to comply with the cooperation request issued by the Court with respect to the arrest and surrender of Omar Hassan Ahmad Al Bashir*(ICC-02/05-01/09-140). Retrieved August 12, 2015 from http://www.icc-cpi.int/iccdocs/doc/doc1384955.pdf.

International Criminal Court. (2015, March 19*). With 1 Public Annexand 4 Confidential Annexes Report of the Registry on the Decision regarding Omar Al Bashir's Travel to the United Arab Emirates and his Potential Travel to the Kingdom of Saudi Arabia, the State of Kuwait and the Kingdom of Bahrain*(ICC-02/05-01/09-230). Retrieved August 12, 2015 from http://www.icc-cpi.int/iccdocs/doc/doc1936375.pdf.

Islam, M.R. (2006). The Sudanese Darfur Crisis and internally displaced persons in international law: The least protection for the most vulnerable. *International Journal of Refugee Law* 18(2), *354-385*.

Kreb, C. (2012). The International Criminal Court and immunities under international law for states not party to the court's statute. In M.Bersgo,& L.Yan(Eds.), *State sovereignty and international criminal law*(pp. 228-265). Beijing, FichlPublication.

Uluslararası Ceza Mahkemesi Roma Statüsü. (2002, 1 Temmuz). 12 Ağustos 2015 tarihinde http://sorular.rightsagenda.org/Uploads/UCM%20MEV/Roma%20Stat%C3%BCs%C3%BC.pdf alındı.

Ssenyonjo, M. (2010). The International Criminal Court arrest warrant decision for President Al Bashirof Sudan. *International andComparative Law Quarterly*, *59*, 205-225.

Strauss, S. (2005). Darfur and genoci dedebate. *ForeignAffairs*, *84*(1), 123-133.

Türkiye'ye 'el-Beşir notası'. (2009, 6 Kasım). BBC. http://www.bbc.co.uk/turkce/haberler/2009/11/091106_eusudanturkey.shtml adresinden 12 Ağustos 2015 tarihinde edinilmiştir.

United Nations. (2005a). *Report of the International Commission of Inquiry on Darfur to the United Nations Secretary-General,* Genova. Retrieved August 12, 2015 from http://www.un.org/news/dh/sudan/com_inq_darfur.pdf

United Nations. (2005b). *Security Council Resolution 1593*. Retrieved August 12, 2015 from http://www.icc-cpi.int/nr/rdonlyres/85febd1a-29f8-4ec4-9566-48edf55cc587/283244/n0529273.pdf

United Nations.(2004).*U.N. Security Council, Un. Doc. S/Res/1564*. Retrieved August 12, 2015 from http://www.responsibilitytoprotect.org/files/SC_Res1564_18Sep2004.pdf

Viyana Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesi.(1969, 23 Mayıs). 12 Ağustos 2015 tarihinde http://80.251.40.59/politics.ankara.edu.tr/altipar/Okuma/Viyana%20Andlasmalar%20Hukuku%2069.pdf alındı.

Wenqi, Z. (2006). On cooperation by states not party to the International Criminal Court.*International Reviewof the Red Cross*, *88*(861), 87-110.

ULUSLARARASI İLİŞKİLER

Devletlerin Ulusal Hava Sahalarında Yabancı Uçakları Denetlemesi: Türk Jetinin Suriye Tarafından Düşürülmesinin Uluslararası Hukuk Açısından Analizi

Ercüment Hazır,* Oktay Caferoğlu**

Öz: Çalışmada öncelikli olarak devletlerin ulusal hava sahalarında yabancı uçakları denetlemesi konusu ele alınmıştır. Bu konu ile ilgili başvurulan temel kaynak olan Chicago Sözleşmeleri ile ilgili bilgi verilmiştir. Yabancı uçakların ulusal hava sahalarında denetlenmesi kapsamında Rusya'dan gelen Suriye yolcu uçağının, içinde askerî malzeme olduğu gerekçesiyle Türkiye tarafından indirilerek denetlenmesi örnek olay olarak ele alınmıştır. Yaşanan bu olay uluslararası hukuk kuralları çerçevesinde incelenmiştir. Çalışmada incelenen bir diğer konu ise Türk jetinin Suriye tarafından düşürülmesinin uluslararası hukuk açısından analizi olmuştur. Bu konu incelenen ilk konudan farklı temeller içermektedir. İlk konuda incelenen husus sivil yolcu uçağı iken bu olayda incelenen bir devlet uçağıdır. Bu nedenle temelde benzerlikler olsa da devlet uçağı ile ilgili uluslararası hukuk kuralları farklılık göstermektedir. Çalışmada, Türk jetinin Suriye tarafından düşürülmesi olayı uluslararası hukuk kuralları çevresinde incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Uluslararası Hukuk, Chicago Anlaşmaları, Türkiye, Suriye, Düşürülen Jet.

Giriş

Son dönemlerde Türkiye'nin Suriye ile yaşamış olduğu gerginlik nedeniyle yaşanan olaylar çok daha hassas bir hal almıştır. Suriye'de yaşanan ve iç savaş olarak adlandırılabilecek olaylar iki ülke arasındaki ilişkilerde önemli değişikliklere yol açmıştır. Öyle ki Suriye'nin Türk jetini Doğu Akdeniz'de düşürmesi sonrasında gerginlik en üst düzeye çıkmış ve böylece müteakip yıllarda iki ülke arasında yaşanan sorunlar çok daha fazla tartışılır hale gelmiştir. Yaşanan sorunlarda tarafların kendi tezini savunup haklılığını ortaya koymaya çalışması belirsizlik ortamının artmasına neden olmuştur. Bu nedenle iki ülke arasında yaşanan sorunla-

* Arş. Gör. Kara Harp Okulu Savunma Bilimleri Enstitüsü. Uluslararası Güvenlik ve Terörizm Bölümü.
İletişim: ercumenthazir@gmail.com . KHO Savunma Bilimleri Enstitüsü Devlet Mah. Dikmen Cd. Çankaya / Ankara
** Arş. Gör. Kara Harp Okulu Savunma Bilimleri Enstitüsü. Uluslararası Güvenlik ve Terörizm Bölümü.
İletişim: caferoglu2529@hotmail.com . KHO Savunma Bilimleri Enstitüsü Devlet Mah. Dikmen Cd. Çankaya / Ankara

rı uluslararası hukuk kuralları çerçevesinde ele almak kaçınılmaz bir hal almıştır. Uluslararası hukuk kurallarını içeren uluslararası anlaşmalar ve ülkeler tarafından genel olarak uygulanması sebebiyle kabul gören yapılageliş kuralları yardımıyla yaşanan gelişmeleri değerlendirmek hem olayları daha anlaşılır hale getirecek hem de tarafların haklılık iddialarının daha gerçekçi bir biçimde neticelendirilmesine yardımcı olacaktır.

Suriye'nin Türk jetini düşürmesinin ardından gerçekleşen bir başka olay da iki ülke arasında gerginlik yaratmıştır. Bu olay Rusya'dan gelen Suriye yolcu uçağının, içinde askerî malzeme olduğu gerekçesiyle Türkiye tarafından indirilerek denetlenmesi olmuştur. Bu konu açık biçimde sivil bir uçağın durdurulup denetlenmesi kapsamına girmektedir. Peki, uluslararası hukuk bu konuda neler söylemektedir? Yapılan bu denetim uluslararası hukuk açısından uygun bir davranış mıdır yoksa tam tersi hukuk kurallarına aykırı yönde bir hareket midir? Bunların bilinmesi için öncelikle uluslararası hukukta sivil uçakların aranmasına yönelik hareket tarzlarının bilinmesi gerekmektedir. Bu konuda uyulması gereken kurallar Chicago Uluslararası Sivil Havacılık Sözleşmesi, Uluslararası Hava Servisleri Transit Anlaşması ve Uluslararası Hava Ulaşım Anlaşması ile ortaya konulmaktadır.

Çalışma kapsamında öncelikle ulusal hava sahasında yabancı uçaklara yapılacak denetimlerin hukuksal zemini incelenecektir. Bu maksatla çalışmada sivil uçakların uluslararası havacılık kapsamında kullanılmasına ilişkin temel esasları içeren 1944 tarihli Chicago Uluslararası Sivil Havacılık Sözleşmesi, Uluslararası Hava Servisleri Transit Anlaşması ve Uluslararası Hava Ulaşım Anlaşması ele alınacaktır. Sivil uçaklara yönelik yapılacak denetimin açıklanmasından sonra Türkiye tarafından indirilen Suriye yolcu uçağının denetlenmesinin analizi uluslararası hukuk kuralları çerçevesinde yapılacaktır. Çalışmanın diğer bölümünde ise devlet uçakları ile ilgili durum ele alınacak ve Suriye tarafından düşürülen Türk jeti konusu analiz edilecektir. Bu sayede yaşanan olaylar uluslararası hukuk temelinde anlamlandırılacaktır.

Devletlerin Ulusal Hava Sahalarında Yabancı Uçakları Denetlemesi

Devletlerin ulusal hava sahalarında yabancı uçakları denetlemesi konusu Rusya'dan Suriye'ye gitmekte olan Suriye yolcu uçağının Türkiye tarafından denetlenmesi neticesinde daha fazla ön plana çıkan bir konu olmuştur. Yapılan denetim ile ilgili durumun iki boyutu bulunmaktadır. Bunlardan ilki sivil uçaklara, diğeri ise devlet uçaklarına karşı uygulanacak prosedürlerdir. Sivil uçakların denetlenmesi ile ilgili Chicago Uluslararası Sivil Havacılık Sözleşmesi, Uluslararası Hava Servisleri Transit Anlaşması ve Uluslararası Hava Ulaşım Anlaşması gerekli hukuksal altyapıyı oluşturmaktadır. Devlet uçakları ile ilgili olarak ise doğrudan başvurulabilecek herhangi bir kaynak bulunmamaktadır. Bununla ilgili Chicago Uluslararası Sivil Havacılık Sözleşmesi'nde bazı ifadeler yer almakla beraber genel olarak uygulanacak kaideler yazılı olarak belirtilmemektedir. Bu bölümde sivil uçaklar ile ilgili hukuksal altyapı ifade edilerek, Türkiye tarafından indirilen Suriye yolcu uçağı olayı analiz edilecektir. Devlet

uçaklarının hukuksal temeli ile ilgili bilgiler Suriye tarafından düşürülen Türk jeti olayının incelendiği bölümde verilecektir.

Havacılık teknolojisi son yüzyılda inanılmaz bir gelişim göstermiştir. Sivil hava yolları insan ve malzeme taşımacılığında daha sık kullanılır hale gelmiştir. Gelişen havacılık sektörü ile ilgili hukuksal altyapı ihtiyacı meydana gelmiş ve 1944 yılında Chicago anlaşmaları imzalanarak bu eksik giderilmeye çalışılmıştır. Chicago anlaşmalarından incelenecek olan ilk anlaşma Chicago Uluslararası Sivil Havacılık Sözleşmesi'dir. Bu sözleşmede sivil uçaklar ile ilgili birçok konu ele alınmıştır. Bu maddelerden sivil uçakların denetlenmesi ile ilgili maddelerden birkaçı aşağıda belirtilmiştir:

Chicago Uluslararası Sivil Havacılık Sözleşmesi'nin birinci maddesi anlaşmaya taraf olan ülkelerin, her ülkenin kendi hava sahasında tam ve münhasır bir egemenlik hakkını kabul ettiğini ifade eder. Sözleşmenin üçüncü maddesi ile sivil uçak ve devlet uçağı ayrımı yapılarak bu sözleşmenin sadece sivil uçaklara uygulanabileceği belirtilmektedir. Dördüncü maddede taraf olan ülkelerin sivil havacılık ile ilgili bu sözleşmeye aykırı bir tarzda hareket etmemeleri hususu belirtilmektedir. Beşinci ve altıncı maddeler ise tarifeli ve tarifesiz uçuşlar ile ilgilidir (Chicago Uluslararası Sivil Havacılık Sözleşmesi, 1944, s. 1-3). Söz konusu maddeyi açıklamadan önce tarifeli ve tarifesiz uçuşların tanımının yapılması konunun anlaşılması bakımından açıklayıcı olacaktır.

Tarifeli Uçuş: Kalkış saatleri ve ücretleri önceden duyurulan, halkın kullanımına açık belirli bir düzen içinde yapılan seferlerdir (Sivil Havacılık İstatistiki Bilgiler Yönetmeliği, 1986, s.1). Tarifeli uçuşların aşağıdaki özelliklere sahip olması gerekmektedir (Pazarcı, 2009, s. 295):

a. Birden fazla devletin ülkesi üzerinden uçmak

b. Paralı olmak ve halka açık taşımacılık gerçekleştirmek

c. Belirli ve sistemli bir zaman çizelgesine göre iki ya da daha fazla nokta arasında uçmak.

Tarifesiz Uçuş: Belirli bir düzene bağlı kalmadan tarifeli seferler dışında yapılan seferlerdir. Tek seferlik uçuşlar ve özel uçuşlar bu kategoridedir.

Beşinci ve altıncı maddeler tarifesiz sivil hava araçlarının sözleşmeye uygun olarak diğer bir ülkenin hava sahasından izin almadan durmaksızın transit geçiş yapabileceğini ve söz konusu ülkeye inme hakkının olduğunu ifade ederken aynı devletin güvenlik gerekçesiyle bahse konu sivil hava aracını indirebilme hakkının olduğunu belirtmektedir. Tarifeli uçuşların ise ancak hava sahasını kullanacağı ülkeden özel izin alması ve izin kurallarına uygun davranması halinde izin aldığı devletin ulusal hava sahası üzerinden uçuş yapacağı belirtilmektedir (Chicago Uluslararası Sivil Havacılık Sözleşmesi, 1944, s.3).

Tarifeli uçuşlar kapsamında Chicago Uluslararası Sivil Havacılık Sözleşmesi'ne ilave olarak Uluslararası Hava Servisleri Transit Anlaşması ve Uluslararası Hava Ulaşım Anlaşması'nda da

bazı hükümler yer almaktadır. Bu hükümler ile tarifeli uçaklar izne bağlı olmadan birtakım hususları gerçekleştirebilmektedirler. Uluslararası Hava Servisleri Transit Anlaşması'nda tarifeli uçakların yere inmeden transit olarak geçme hakkı ve ticarî olmayan nedenlerden ötürü başka bir devletin ülkesine inme hakkı belirtilmiştir (Uluslararası Hava Servisleri Transit Anlaşması, 1944, s.1).Bu maddelere ek olarak Uluslararası Hava Ulaşım Anlaşması'nda tarifeli uçaklara şu serbestlikler tanınmıştır (Uluslararası Hava Ulaşım Anlaşması, 1944, s.1):

a. Hava aracının uyruğunda bulunduğu devletin ülkesinden aldığı yolcu, kargo ve postayı ülkesine indirme hakkı

b. Hava aracının uyruğunda bulunduğu devletin ülkesine gidecek yolcu, kargo ve postayı ülkesinden alma hakkı

c. Hava aracının uyruğunda bulunduğu devletin ülkesinden aldığı yolcu, kargo ve postayı herhangi bir üçüncü devlet ülkesine götürme veya üçüncü devlet ülkelerinden aldıkları yolcu, kargo ve postayı bu devletler üzerine indirme hakkı (İlgili devletler bu maddeye çekince koyabilirler).

Chicago Uluslararası Sivil Havacılık Sözleşmesi'nin 16'ncı maddesi, devletin yetkililerinin fazla gecikmeye neden olmaksızın hava araçlarını arayabileceğini, sözleşmede öngörülen belgeler yönünden de denetim yapabileceklerini belirtmektedir. Chicago Uluslararası Sivil Havacılık Sözleşmesi'nin 35'inci maddesi uçaklarda taşınacak yüklerle ilgili sınırlamalar getirmiştir. Bu madde ile diğer devlet izni olmaksızın, ilgili devletin ülkesine girerken veya ülkesi üstünden uçarken hava aracında harp cephanesi veya harp silah ve vasıtaları bulundurulamayacağı belirtilmiştir. Her üye ülkenin bu tür maddelerin taşınması hususunda kamu düzeni ve güvenliği açısından düzenleme yapma ve yasak getirme hakkı bulunmaktadır (Chicago Uluslararası Sivil Havacılık Sözleşmesi, 1944, s. 6-13).

Chicago Uluslararası Sivil Havacılık Sözleşmesi'nin yanı sıra Türkiye'de sivil havacılıkla ilgili uluslararası hukuk kurallarına uygun olarak çıkarılan 14.10.1983 tarihli 2920 sayılı Sivil Havacılık Kanunu halen yürürlükte olup sivil uçuşlarla ilgili bu kanun hükümleri uygulanmaktadır. Bu kanunun 93'üncü maddesi g bendinde uçuş esnasında silah, cephane, her nevi harp malzemeleri, patlayıcı, yanıcı, tahrip edici ve aşındırıcı madde, zehirli gaz, nükleer yakıt, radyoaktif madde, can ve mal güvenliği yönünden tehlikeli olduğu saptanmış her nevi katı, sıvı ve gaz halinde madde taşımanın yasak olduğu belirtilmektedir. Aynı kanunun 94'üncü maddesine göre can ve mal güvenliği veya kamu düzeni veya yurt güvenliği gerekçesi ile yetkili makamlardan vaki olacak talimat karşısında hava aracının bildirilecek havaalanına inmesinin zorunlu olduğu belirtilmektedir. Bu hükmün uygulanmasında, Ulaştırma Bakanlığı'nın gerektiğinde; Genelkurmay Başkanlığı, İçişleri, Dışişleri ve Gümrük ve Tekel bakanlıkları ile işbirliği yapacağı da belirtilmektedir (Türk Sivil Havacılık Kanunu, 1983, s. 16). Ayrıca 1971 tarihli Montreal Sözleşmesi gereği "çifte kullanımlı mallar" söz konusu

olduğunda bununla ilgili bilgilendirme yapılması gerekmektedir. "Çifte kullanımlı mal" farklı amaçlar için kullanılabilen ve birden fazla alanda faydalanılabilecek mallardır (Ankara Strateji Enstitüsü, 2012). Hem uluslararası hem de ulusal olarak sivil uçaklarla ilgili kuralların açıklanması ile Suriye uçağının Türkiye tarafından denetlenmesi olayı hukuksal boyutta daha iyi analiz edilecektir. Öncelikle söz konusu olayla ilgili yaşananlar, dönemin yetkilileri tarafından yapılan açıklamalar vasıtasıyla ortaya konulacaktır.

10 Ekim 2012 tarihinde kargosunda silah bulunmasından şüphelenilen, Moskova (Vnukovo)-Şam seferini yapan Suriye Havayolları'na ait A-320 Airbus tipi yolcu uçağı, Türk hava sahası üzerindeyken, Türk F-16 savaş uçakları tarafından Ankara Esenboğa Havalimanı'na indirilmiştir ("Havada Suriye gerginliği", 2012). Bunun üzerine Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan indirilen uçakla ilgili şu açıklamalarda bulunmuştur:

> "Yollayan Rusya'da silah ve mühimmat üreten bir kurum. Alıcı Suriye Savunma Bakanlığı. Uçak yerel saat itibariyle 16.10'da Esenboğa'ya inişe razı oldu. Bu inişi yaptıktan sonra da ilgili birimlerimiz devreye girdi. Kendilerine terminal binalarımızda istirahat etme imkânı sağlandı. Tabii gelen ihbar üzerine araştırmalar yapıldı. Görüldü ki içeride maalesef bu tür malzemeler var. Bunlar tutanaklarla tespit edildi. Araştırma sonrasında el koymak suretiyle ilgili birimlere gönderildi. Bunların ne olduğu konusunda o birimlerimiz çalışma yapıyor. Yolcu uçaklarıyla her halükarda asla bu tür savunma sanayine ait veya silah, mühimmat hiçbir malzeme taşınamaz. Bu uluslararası anlaşmaların gereğidir. Tabii hava sahamızdan bu tür uçağın geçmesi de uluslararası uçuşlara aykırıdır. Toplu miktarda çakı bile götüremezsiniz. Bu bile yasaktır, burada maalesef bu yasak çiğnenmiştir. Uçak, yolcularıyla beraber yaklaşık 9 saatlik alıkonulmadan sonra güzergâhlarına bırakılmışlardır. Bu konularda ihbarın nereden yapıldığı açıklanmaz. Silah ve mühimmat üretimini yapan bir kurumun gönderdiği ürünler bunlar, alıcı da Suriye Milli Savunma Bakanlığı. Artık bunun neler olabileceğini de sizler tahmin edin. Malzemelere el konulmuştur. Üzerlerindeki çalışmalar da devam etmektedir." ("Çakı bile taşıyamazsın!", 2012)

Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın açıklamalarına ilave olarak Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı aşağıdaki açıklamayı yapmıştır:

> "Uçağın alana inmesine takiben, uçaktaki tüm yolcuların emniyeti ve olabilecek ihtiyaçlarının karşılanması için gerekli önlemler alınmıştır. Yolculara istedikleri takdirde uçağı terk ederek bekleme salonuna geçebilecekleri ve burada tarafımızdan ağırlanabilecekleri bildirilmiş ancak yolcuların sadece birkaçı uçaktan ayrılmış, çoğunluk uçakta beklemeyi tercih etmiştir. Ayrıca olabilecek sağlık sorunlarına anında müdahale edilebilmesini teminen, bir sağlık ekibi ve bir ambulans devamlı hazır bekletilmiş, yolculardan birinin rahatsız olduğuna dair bilgi alındığında uçağa doktor gönderilmiş, ancak ihtiyaç olmadığı cevabı alınmıştır. Dolayısıyla, yolcuların hayatının ve güvenliğinin tehlikeye düşürülmüş olmasına ilişkin olarak ortaya atılan endişelerin dayanağı bulunmamaktadır." (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2012a)

Ayrıca Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı sözcüsü Selçuk Ünal, Moskova-Şam uçuşu yapan uçak ile ilgili şu açıklamalarda bulunmuştur:

> "Askerî malzeme olduğu ihbarı üzerine, pilota henüz Karadeniz üzerindeyken kontrol yapılacağı bildirilmiştir. Buna rağmen pilot seyrini sürdürmüş ve uçak Esenboğa'ya indirilmiştir. Tüm yolcuların emniyeti ve ihtiyaçları için önlemler alınmış, sadece birkaç yolcu bekleme salonuna daveti kabul etmiş ve uçağa gönderilen doktor geri çevrilmiştir. Uçağın pilotu, uçaktaki yolcu listesi ve yolcuların milliyeti konusunda tarafımıza bir bilgi vermemiştir. Uçakta Rus vatandaşlarının bulunduğu, Ankara'daki Rusya Federasyonu Büyükelçiliği'nden uçağın Ankara'dan ayrılmasından kısa bir süre önce öğrenilmiştir." ("Malzeme, Rus resmi şirketinden", 2012)

Başbakan Erdoğan'ın konuşmasında bahsettiği Rus şirketi Rosoboron export şirketinin sözcüsü, uçakta kargoları bulunmadığını bildirmiştir. Sözcü Vyacheslav Davidenko, "Silahlarımızı her zaman uluslararası normlara uygun olarak naklederiz. Bir yolcu uçağıyla silah sevk etmek silah ihracatıyla ilgili hemen tüm hukuku çiğnemek olur" şeklinde beyanatta bulunmuştur. Suriye Ulaştırma Bakanı Mahmud Said ise Lübnan'daki Manar televizyonuna verdiği demeçte Türkiye'yi «hava korsanlığı» suçlamasıyla itham etmiştir. Suriye havayolu şirketi Syrian Air Başkanı Gaida Abdul Latif ise, "İnişe zorlayan askerî uçakların yakın uçuşu nedeniyle bir kaza meydana gelebilirdi» şeklinde bir beyanatta bulunmuştur ("Malzeme, Rus resmi şirketinden", 2012).

Olay genel hatlarıyla açıklandıktan sonra yukarıda ifade edilen uluslararası hukuk kurallarına göre analiz edildiğinde öncelikle Türkiye'nin kamu düzenini, can ve mal güvenliği ile ulusal güvenliğini öne sürerek yabancı bir sivil uçağı indirmesinin ve denetimde bulunmasının mümkün olduğu dikkate alınmalıdır. Bu denetimler yapılırken uçuşun gereğinden fazla geciktirilmemesi ve uçaktakilerin can ve mal güvenliklerinin sağlanması hususlarına dikkat edilmelidir.Uçakta askerî bir malzeme olduğuna dair bir ihbar geldiği Türk yetkililer tarafından açıklanmıştır. Bu ihbara göre Türkiye'nin kamu güvenliği ve ulusal güvenlik açısından tehlike oluşturabilme riskine sahip olduğunu düşünerek bu maddelerin varlığı ile ilgili denetimlerde bulunma hakkı mevcuttur. Burada bir başka önemli nokta ise sivil uçakların mevzuatta öngörülen yükler haricinde askerî malzeme taşımasının hem uluslararası hem de ulusal hukuk açısından yasak olduğudur (Dalar,2012). İlerleyen günlerde Rusya'nın Ankara Büyükelçisi Vladimir Ivanovski yaptığı açıklamada uçakta uçaksavar yedek parçaları ve radar malzemeleri bulunduğu ifade etmiştir. Büyükelçi ayrıca Türk tarafının uçağı denetlemede haklı gerekçelerinin olduğunu ve bulunan malzemelerin sivil amaçlı veya çifte amaçlı olup olmadığına ilişkin Ankara yönetimine bilgi verilmediğini ifade etmiştir ("Rusya: Uçaksavar", 2012). Bu açıklama uçağın uluslararası hukuk kurallarını çiğnediğini göstermektedir.

Ayrıca yolcuların can ve mal güvenliğini sağlama ve uçuşu gereğinden fazla geciktirmeme hususunda Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı'nın açıklaması yapılanlar hakkında yeterli bilgiyi vermektedir. Uçaktaki yolculara son derece misafirperver davranıldığı, sağlıkları

için ambulans ve sağlık ekibi bulundurulduğu belirtilmiştir. Bu nedenle yolcuların can ve mal güvenliği açısından hiçbir olumsuz durumun yaşanmaması Türkiye açısından uluslararası hukuka uygun davranıldığının kanıtıdır. Ayrıca arama faaliyetleri tamamlanıp uçağın dokuz saat sonra serbest bırakılması gereğinden fazla tutulmadığını göstermektedir.

Sivil uçakların denetlenmesi hususunda, uluslararası hukukta yer alan mevzuata göre Türkiye'nin Suriye yolcu uçağını Ankara Esenboğa Havaalanı'nda denetlemesinin uluslararası ve ulusal hukuk kuralları çerçevesinde gerçekleştiği gözükmektedir. Yapılan ihbar ile ulusal güvenlik konusunda arama ihtiyacının doğması, uçakta bulunan yolcuların can ve mal güvenlikleri ile ilgili gerekli tedbirlerin alınması ve uçağın gereğinden fazla geciktirilmeyerek yapılan denetim neticesinde serbest bırakılması Türkiye'nin uluslararası hukuka uygun bir şekilde davrandığının göstergesidir.

Türk Jetinin Suriye Tarafından Düşürülmesinin Uluslararası Hukuk Açısından Analizi

Çalışmanın ilk bölümünde sivil uçakların devletler tarafından kendi hava sahalarında denetlenmesi hususu ele alınmıştır. Burada mevzu olan sivil uçaktır ve Chicago anlaşmaları tam olarak bu amaç için oluşturulmuştur. Fakat bu bölümde incelenecek olayda düşürülen bir askerî uçak yani bir devlet uçağıdır. Dolayısıyla bu konu temelde benzerlikleri olmakla birlikte sivil uçaklar ile ilgili durumdan bazı farklılıklar göstermektedir.

Chicago Uluslararası Sivil Havacılık Sözleşmesi'nde her devletin ülkesi üzerindeki hava sahasında tam ve münhasır egemenliğinin olduğu şeklinde bir ifade yer almaktadır. Bu sözleşmenin 3'üncü maddesiyle askerî, gümrük ve polis hizmetlerinde kullanılan hava araçları devlet hava aracı olarak tanımlanmıştır. Ayrıca sözleşme, bu araçların özel bir anlaşma ya da başka bir yolla izin almaksızın başka bir devlet ülkesi üzerinde uçamayacağını veya bu ülkeye inemeyeceğini hükme bağlamıştır (Chicago Uluslararası Sivil Havacılık Sözleşmesi, 1944, s. 2). Bu konuya ilişkin düzenleme içeren diğer bir sözleşme, 1982 BM Deniz Hukuku Sözleşmesi'dir. Sözleşmenin 2'nci maddesine göre; kıyı devletinin egemenliği kara ülkesi ve iç sularının ötesine, karasuları olarak adlandırılan bir deniz alanına dek uzanır. Bu egemenlik, karasuları üzerindeki hava sahasını da içine alır. Askerî hava araçları devlet araçları olarak kabul edilirler ve uluslararası hava sahasındayken serbestlik ilkesi uyarınca uçarlar. 1982 BM Deniz Hukuku Sözleşmesi, açık denizlerin serbestliği ilkesini 87'nci maddesi ile düzenlerken, açık denizlerin üzerinde uçuş hakkı da belirtilmiştir (BM Deniz Hukuku Sözleşmesi, 1982, s. 30). Tüm devletler, denizlere kıyısı olmasına bakılmaksızın, açık denizlerin üzerinde sivil ya da askerî hava aracı uçurma hakkına sahiptir. Buradaki tek şart, yapılan uçuşların Chicago Uluslararası Sivil Havacılık Sözleşmesi madde 3/d gereği sivil hava trafiğini tehlikeye düşürmeyecek şekilde yerine getirilmesidir (Ata, 2012, s. 20).

Hava sahasının ihlal edilmesi uluslararası hukukta devletin egemenliğini ihlal etmek anlamına gelmektedir. Bu nedenle ihlal durumlarına karşın 1981 yılında ICAO (Uluslararası Sivil Havacılık Teşkilatı) bir çağrı yaparak hava sahası ihlalinde bulunan bir uçağa, izinsiz hava sahasına girilen devlet tarafından silah kullanmaması tavsiyesinde bulunmuştur (Kaya, 2012b). 1983 yılında 269 yolcu taşıyan bir Güney Kore uçağı SSCB tarafından düşürülünce 1984 yılında ICAO, Chicago Uluslararası Sivil Havacılık Sözleşmesi'ne bir madde ilave etmiş ve devletlerin kendi hava sahaları üzerinde izinsiz olarak uçan uçaklara yönelik belirledikleri bir havaalanına iniş gerçekleştirme haklarının olduğunu belirtmiştir (Kaya, 2012a).

Genel olarak devlet hava araçlarıyla ilgili yapılması gerekenler ifade edilirse eğer bir devlet hava aracı diğer bir devletin sahasına izinsiz bir giriş yapmışsa ve bu girişi kötü hava şartları, kaçırma olayı, teknik bir sorun veya başka bir tehlikeli durum nedeniyle meydana gelmişse bu tür kasıt olmayan girişlerde sivil hava araçlarına uygulanılan prosedürler devlet hava aracına da uygulanır. Ancak devlet hava aracı kasıtlı şekilde izinsiz bir giriş gerçekleştirmiş ise bu durumda uyarıda bulunmak ve makul bir süre beklemek gerekir. Bunlar gerçekleştirilirse kuvvet uygulanabilir. Eğer düşmanca niyeti çok açıksa ve ciddi bir tehdit oluşturuyorsa uyarıda bulunmadan da kuvvet kullanılabilir (Taşdemir, 2012). Günümüzde gelinen noktada yabancı bir uçağın hemen düşürülmemesi, öncelikle hava sahasını ihlal ettiği hususunda bilgi verilmesi, daha sonra hava sahasını terk etmeye mecbur bırakılması ya da bir piste inişe davet edilmesi gerekmektedir. Eğer bütün bunlar yapıldıktan sonra hâlâ pozitif yönde cevap alınamıyorsa ya da ciddi tehlike olduğu düşünülüyorsa uçağın düşürülmesi mümkün olacaktır (Kaya, 2012b).

Konuyu değerlendirirken göz önünde bulundurulması gereken önemli bir konu bu olayla ilgili yapılageliş (örf ve adet) hukukunda bir kural oluşup oluşmadığıdır. Uluslararası hukukta yapılagelişler de diğer hukuk kuralları gibi bağlayıcıdır. Fakat yapılagelişlerin ortaya çıkması için olayların yeteri kadar yaşanmaması bu kuralın oluşması bakımından sıkıntı yaratabilir. Fakat az olay yaşansa dahi eğer uygulamalar aynı şekilde olmuşsa ve diğer devletler de bu uygulamayı kabul etmişse yapılageliş kuralı oluşabilir. Devletlerin bu tür hava sahası ihlallerine verdiği yanıtlar genellikle şunlardır (Ata, 2012, s. 24):

• Direkt olarak cevap verilmeyerek diplomatik protestoda bulunulabilir.

• "İt dalaşı"na girecek şekilde engelleme yapabilir.

• Belli bir güzergâh izlenmesi istenebilir.

• Hava sahasını terk etmesi istenebilir.

• Mecburi iniş yapması istenebilir.

Devlet uçakları ile ilgili hukuksal altyapı hakkında bilgi verdikten sonra tarafların olaylarla ilgili açıklamalarına değinmek olay hakkında daha açıklayıcı olacaktır. Bu tür olaylarda ya-

pılacak yorumlar genellikle taraf ülkelerin yapmış olduğu açıklamalar üzerinden gerçekleştirilmektedir. Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı'nın 24 Haziran 2012'de konu ile ilgili yaptığı açıklama şu şekildedir:

> "Test ve eğitim görevi icra eden silahsız bir RF-4 uçağımızın 22 Haziran 2012 tarihinde saat 11:58'de Lazkiye'nin 13 mil açığında, uluslararası hava sahasında Suriye tarafından vurulması ve bunun sonucunda Suriye karasularına düşmesi üzerine, dün (23 Haziran) Suriye'nin İstanbul Başkonsolosluğu'na bir nota tevdi edilerek uçağımızın herhangi bir uyarı olmadan düşürülmesinin hiçbir şekilde kabul edilemeyeceği ve bu saldırının sorumluluğunun tamamen Suriye tarafına ait olduğu bildirilmiştir. Olay hakkında ülkemizce bilgi verilmesi amacıyla NATO Konseyi'nin, Kuzey Atlantik Antlaşması'nın 4. maddesi çerçevesinde önümüzdeki hafta içinde toplantıya çağrılması için NATO nezdindeki Daimi Temsilciliğimizce gerekli girişimlerde bulunulmuştur. Olaya ilişkin görüş ve tepkilerimizin BM nezdinde kayda geçirilmesini teminen BM Genel Sekreteri ve BM Güvenlik Konseyi Başkanı'na eşzamanlı birer mektup gönderilmektedir." (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2012b)

Genelkurmay Başkanlığı'nın düşen uçakla ilgili ilk açıklaması 28 Haziran 2012 tarihinde olmuştur. Bu açıklamada uçağın uluslararası hava sahasında düştüğü konusu yinelenmiştir. 1 Temmuz 2012 günü yapılan açıklamada ise uçuşla ilgili birtakım bilgiler verilmiştir. Bu açıklamaya göre uçak uluslararası hava sahasında tek başına, tanıtma sistemleri açık ve silahsız bir şekilde Kürecik'te bulunan radarın performansını test amacıyla görev uçuşu yaparken düşürülmüştür. Uçağın 2.000 feet irtifadayken 5 dakika süresince Suriye hava sahasını ihlal ettiği tespit edilmiş ancak bu esnada Suriye tarafından herhangi bir müdahale gerçekleştirilmemiştir. İkinci test uçuşu için 7.400 feet irtifadayken ve uluslararası hava sahasındayken uçakla radar irtibatı kopmuştur. Mevcut radar görüntülerine ve incelemelere göre, uçak 12 mil olan Suriye karasularının 1 mil ötesinde, yaklaşık 13 mil mesafede vurularak hızlı bir şekilde irtifa ve hız kaybetmiş ve Suriye kara ülkesine 8.5 mil mesafede düşmüştür. 5 Temmuz 2012 tarihinde yapılan açıklamada uçağın enkaz ve pilotlarının bulunması ile ilgili bilgi verilmiştir. Uçağa ait olan sekiz parça ortalama 1260 metre derinlikte yapılan araştırmalarda bulunmuş, pilotlar ise Suriye kara toprağından 8.6 mil mesafede, 35 48.3079 Kuzey, 35 37.9357 Doğu ve 35 48.2877 Kuzey, 35 37.9274 Doğu koordinatlarında bulunduğu tespit edilmiştir (Ata, 2012, s. 17).

Genelkurmay Başkanlığı tarafından yapılan bir başka açıklamada şu ifadelere yer verilmiştir:

> "Su yüzeyinden toplanan malzemeler, Jandarma Kriminal Daire Başkanlığı'nca incelenmiş ve tanzim edilen rapora göre; malzemeler üzerinde petrol türevi herhangi bir yangın başlatıcı ve hızlandırıcı madde profiline, organik ve inorganik patlayıcı madde artığına ve herhangi bir mühimmata ait olduğu değerlendirilen bir bulguya rastlanmamıştır." ("TSK'dan düşürülen jet",2012)

Suriye ise Türkiye'nin aksine uçağı kendi karasuları üzerindeyken uçaksavar bataryasıyla vurduğunu açıklamıştır. Beşşar Esad bir röportajında düşürülen jetin daha önce İsrail uçaklarının kullandığı bir koridoru kullandığını, uçağı radarda görmediklerini ve uçağı düşürdükten sonra Türk uçağı olduğunu öğrendiklerini belirtmiştir (Ata, 2012, s. 18).

Yukarıda açıklanan hususlardan sonra olayın analizine geçecek olursak; öncelikle Türk askerî uçağının izin almadan Suriye hava sahasına girdiğinin yetkililer tarafından açıklanmasından yola çıkarak bunun uluslararası hukuk açısından Suriye'nin ulusal egemenliğinin ihlali olduğu açıktır. Burada, uluslararası hukuk ve Türk uçağının Suriye tarafından düşürülmesi ile ilgili iki sorunun cevaplandırılması gereklidir (Ata, 2012, s.24):

1) Türk jetinin Suriye hava sahasına izin almaksızın girmesi durumunda bu durum bir saldırı eylemi oluşturmakta mıdır?

2) Saldırı eylemi oluşturmaması durumunda bu eylemle karşılaşan Suriye'nin izinsiz giriş yapan uçağı düşürme yetkisi var mıdır?

Türk jetinin tek olması, silahsız olması, görev yaptığı alanda gerçekleştirdiği radar testi esnasında vurulmuş olması saldırgan amaçlar taşımadığını göstermektedir (Taşdemir, 2012). Ayrıca Türk jetinin kimliğinin açık olarak uçuyor olması da Suriye için ciddi bir tehdit unsuru oluşturmadığını göstermektedir (Kaya, 2012b). Fakat askerî bir uçağın silahsız olması diğer bir devlet açısından tamamen güvenli olacağı anlamına gelmemektedir. Düşürülen uçak bir keşif uçağıdır ve bu uçaklarla diğer devletler hakkında son derece kritik bilgiler elde edilebilmektedir. Radar sistemleri, önemli istasyonlar, askerî tesisler gibi ulusal güvenlik açısından önemli yerlerin keşif faaliyeti ile takip ve tespit edilmesi söz konusudur. Fakat Genelkurmay Başkanlığı tarafından yapılan açıklamadan anlaşılacağı üzere, uçak düşürüldüğü sırada keşif görevi yapmamakta, Kürecik radarının performansını test etmekteydi. Uçağın kimliği açık olduğu için yaptığı bu görev diğer ülkeler tarafından da görülebilecek bir bilgidir. Ayrıca Suriye düşürülen uçağın daha önce İsrail uçaklarının kullandığı hava koridorunu kullandığını ve düşürüldükten sonra Türk uçağı olduğunun anlaşıldığını ifade etmiştir. İfade edilenler neticesinde Suriye'nin Türk uçağına karşı olan eyleminin meşru müdafaa niteliği taşımadığı anlaşılmaktadır. Meşru müdafaa yalnızca "silahlı saldırı" durumunda mümkündür. Uçağın tespit edilse bile silahlı bir eyleminin olmadığı da açıktır. Acil ve büyük bir tehdit veya hemen önlenmesi gereken tehlikeli bir durum da gerçekleşmemiştir. Bu veriler bütün olarak ele alındığında Türk uçağı sınır ihlal durumunu gerçekleştirmesine rağmen, uçağın düşürülmesinin meşru savunma hakkının kullanılması kapsamında değerlendirilemeyeceği ve uluslararası hukuka aykırı olduğu gözükmektedir (Ata, 2012, s. 26).

İkinci soru kapsamında, uçağın Suriye hava sahasını ihlal ettiği varsayılsa bile uçağın diğer devletin hava sahasına izinsiz olarak girmesi, o devlete direkt olarak uçağı vurma hakkını vermez. Uçak vurulmadan önce uçak hava sahasını ihlal ettiğine dair ikaz edilmeli, eğer ey-

lemini devam ettiriyorsa belirli bir piste inmesi istenmeli ya da inişe zorlanmalı, hâlâ devam ediyorsa en son seçenek olarak vurulmalıdır. İlk seçenek olarak uçağı vurmanın tek şartı ülkenin ulusal güvenliği açısından büyük bir tehdit olarak algılanması ve hemen engellenmesinin gerekli olmasıdır. Türk jetinin düşürülmesi olayında ulusal güvenlik için büyük bir tehdit oluşturmadığı ve Suriye'nin uçağı vurmadan önce uygulaması gereken basamakları uygulamadığı, bu nedenle de uluslararası hukuku ihlal eden bir davranış sergilediği açıkça gözükmektedir (Kaya, 2012b).

Türk jetinin uluslararası hava sahasında vurulmuş olması durumunda ise Suriye'nin Türkiye'nin egemenliğini zedelemesi sonucu ortaya çıkacağından, Suriye'nin bu durumda çok daha ağır sonuçlarla karşılaşması söz konusudur. BM Antlaşması 51'inci maddesinde meşru müdafaa hakkı düzenlenmiş olup uluslararası hukukta bir devlete ait savaş uçağını vurmak silahlı saldırı olarak nitelendirilmektedir. Buna uğrayan devletin de BM Antlaşması 51'inci maddesinde düzenlenen meşru müdafaa hakkı bulunmaktadır (Kaya, 2012b).

Sonuç

Çalışmanın ilk bölümünde sivil uçakların ilgili devletin hava sahasında denetlenmesi konusu ele alınmıştır. Bu denetimin hukuksal boyutunun temelini Chicago anlaşmaları oluşturmaktadır. Bu nedenle öncelikle Chicago anlaşmalarının sivil uçaklar ile ilgili bazı maddeleri ifade edilmiştir. Bu maddeler doğrultusunda herhangi bir sivil uçağa nasıl davranılması gerektiği izah edildikten sonra örnek olay olarak Rusya'dan Suriye'ye gitmekte olan Suriye'ye ait yolcu uçağının Türkiye tarafından denetlenmesi olayı analiz edilmiştir. Yaşanan bu olayda uçakta askerî malzeme olduğu ihbarının yapılması, askerî malzemelerin sivil yolcu uçakları ile taşınmasının uluslararası hukuk gereği yasak olması ve Chicago Uluslararası Sivil Havacılık Sözleşmesi'ne aykırı hareket edildiğinin düşünülmesi nedeniyle Türkiye'nin yolcu uçağını indirip denetlemesinin uluslararası hukuk açısından herhangi bir ihlal oluşturmadığı sonucuna varılmıştır. Fakat bu noktada dikkat edilmesi gereken hususlar bulunmaktadır. Yolcu uçağında bulunan personel ve yolculara iyi davranılması, sağlıklarının ve güvenliklerinin temin edilmesi ve uçağın makul bir süre içinde denetlenmesi ve sonra uçuşuna devem ettirilmesi gerekmektedir. Türkiye'nin bahsedilen hususlara riayet ettiği görülmektedir.

Çalışmada incelenen diğer olay ise Türk jetinin Suriye tarafından, sınırda radar testi görevi yaparken düşürülmesi olayıdır. Bu olayın hukuksal boyutu incelenmiş olan yolcu uçağının hukuksal boyutuyla farklılık göstermektedir. Bunun sebebi Chicago anlaşmalarının sivil yolcu uçakları için oluşturulmuş olması ve devlet uçaklarıyla ilgili açıkça oluşturulmuş yazılı bir sözleşme veya uluslararası bir hukuk kaynağının bulunmamasıdır. Devlet uçaklarıyla ilgili genel olarak kabul edilen düşünceye göre bir devletin hava sahasının ihlal edilmesi durumunda, devletin ulusal güvenliği açısından büyük ve hemen engellenmesi gereken bir tehdit oluşturmadığı müddetçe uçağı vurmak en son basamak olarak uygulanmalıdır.

İhlal durumunda öncelikle uçakla irtibata geçip ülkenin hava sahasını ihlal ettiğine dair ikaz edilmesi, eğer ikaza uymuyorsa belirlenmiş bir piste inmesinin veya zorla indirilmesinin sağlanması, bütün bu uyarılara rağmen hala ihlal eylemine devam ediyorsa son seçenek olarak vurmanın düşünülmesi gerekmektedir.

Suriye tarafından Türk jetinin düşürülmesi olayında ise bu sürecin işletilmediğini görmekteyiz. Bahse konu uçak hava sahası ihlali yapmış olsa dahi silahsız olması, kimliğinin açık olması ve radar testi görevi yapmasından dolayı ulusal güvenlik açısından büyük ve hemen engellenmesi gereken bir tehdit oluşturmamaktadır. Suriye, Türk jetini ikaz etmemiş, herhangi bir piste inmesi için girişimde bulunmamış ve ilk seçenek olarak vurmuştur. Bu nedenle Suriye'nin yaptığı bu eylem uluslararası hukukun ihlal edildiğini göstermektedir. Türk tarafından uçağın uluslararası hava sahası üzerinde düşürüldüğü açıklaması yapılmıştır. Olayın uluslararası hava sahasında yaşanmış olması uluslararası hukukun ihlaline ilave olarak Türkiye'nin egemenliğinin ihlal edilmesi sonucunu da ortaya çıkarmaktadır. Bir devletin savaş uçağını vurmak silahlı saldırı olarak nitelendirilmekte ve bu saldırıya uğrayan devletin BM Antlaşması 51'inci maddesinde düzenlenen meşru müdafaa hakkı bulunmaktadır.

Kaynakça

Ankara Strateji Enstitüsü.(2012).*Uluslararası hukuka göre Suriye uçağının indirilmesi*. http://www.ankarastrateji.org/haber/uluslararasi-hukuka-gore-suriye-ucaginin-indirilmesi-335/ adresinden 10 Ocak 2015 tarihinde edinilmiştir.

Ata, F.K. (2012).Uluslararası hukuk açısından Türk askeri uçağının Suriye tarafından düşürülmesinin bir değerlendirmesi. *Ortadoğu Analiz, 4* (44). http://www.orsam.org.tr/tr/trUploads/Yazilar/Dosyalar/2012822_funda.pdf adresinden 10 Ocak 2015 tarihinde edinilmiştir.

BM Deniz Hukuku Sözleşmesi. (1982).http://www.unicankara.org.tr/doc_pdf/denizhukuku.pdf adresinden 15 Ocak 2015 tarihinde edinilmiştir.

Chicago Uluslararası Sivil Havacılık Sözleşmesi. (1944). http://www.mcgill.ca/files/iasl/chicago1944a.pdf adresinden 12 Ocak 2015 tarihinde edinilmiştir.

'Çakı bile taşıyamazsın!'. (2012). *Vatan*. http://haber.gazetevatan.com/caki-bile-tasiyamazsin/486640/1/gundem adresinden 10 Ocak 2015 tarihinde edinilmiştir.

Dalar, M. (2012).*Suriye sivil uçağının indirilmesi*. Uluslararası Ortadoğu Barış Araştırmaları Merkezi. http://www.impr.org.tr/suriye-sivil-ucaginin-indirilmesi-ve-uluslararasi-hukuk/#.U2S6ePl_vKp adresinden 12 Ocak 2015 tarihinde edinilmiştir.

T.C. Dışişleri Bakanlığı. (2012a, 11 Ekim). *Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü'nün Suriye Havayollarına ait ticari bir yolcu uçağının Esenboğa Havaalanına indirilmesine ilişkin bir soruya cevabı*. http://www.mfa.gov.tr/sc-17_-11-ekim-2012_-disisleri-bakanligi-sozcusu_nun-bir-soruya-cevabi.tr.mfa adresinden 15 Ocak 2015 tarihinde edinilmiştir.

T.C. Dışişleri Bakanlığı. (2012b, 24 Haziran). *Suriye açıklarında düşürülen askeri uçağımız konusunda bakanlığımızca atılan adımlar hk*. [Türk Dışişleri Bakanlığı açıklaması]. http://www.mfa.gov.tr/no_-173_-24-haziran-2012_-suriye-aciklarinda-dusurulen-askeri-ucagimiz-konusunda-bakanligimizca-atilan-adimlar-hk_.tr.mfa adresinden 15 Ocak 2015 tarihinde edinilmiştir.

Havada Suriye gerginliği. (2012). *Habertürk*. http://www.haberturk.com/gundem/haber/784213-havada-suriye-gerginligi adresinden 15 Ocak 2015 tarihinde edinilmiştir.

Kaya, İ. (2012a, Haziran). *Türk jetinin düşürülmesi ve uluslararası hukuk*. Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu. http://www.usak.org.tr/analiz_det.php?id=12&cat=289#.VLuviBv9mAg adresinden 18 Ocak 2015 tarihinde edinilmiştir.

Kaya, İ. (2012b, Temmuz).Uluslararası hukuk açısından Türk jetinin düşürülmesi.*Analist*, *17*. http://www.usakanalist.com/detail.php?id=129 adresinden 18 Ocak 2015 tarihinde edinilmiştir.

'Malzeme, Rus resmi şirketinden Suriye bakanlığına gidiyordu'. (2012). http://www.bbc.co.uk/turkce/haberler/2012/10/121011_syria_plane_update6.shtml adresinden 10 Ocak 2015 tarihinde edinilmiştir.

Pazarcı, H. (2009).*Uluslararası hukuk*.Ankara: Turhan Kitapevi.

Rusya: Uçaksavar parçası vardı. (2012).http://www.aljazeera.com.tr/haber/rusya-ucaksavar-parcasi-vardi adresinden 20 Ocak 2015 tarihinde edinilmiştir.

Sivil Havacılık İstatistiki Bilgiler Yönetmeliği. (1986, 8 Mart). *T.C. Resmi Gazete*, *19041*. www.shgm.gov.tr/doc3/shy25.doc adresinden 10 Ocak 2015 tarihinde edinilmiştir.

Taşdemir, F. (2012, Temmuz).*Suriye-Türkiye jet krizi ve uluslararası hukuk*. Ankara Strateji Enstitüsü.http://www.ankarastrateji.org/misafir-yazar/suriye-turkiye-jet-krizi-ve-uluslararasi-hukuk-3/ adresinden 15 Ocak 2015 tarihinde edinilmiştir.

TSK'dan düşürülen jet ile ilgili açıklama. (2012, 11 Temmuz). *Milliyet*. http://www.milliyet.com.tr/tsk-dan-dusurulen-jet-ile-ilgili-aciklama/gundem/gundemdetay/11.07.2012/1565813/default.htm adresinden 10 Ocak 2015 tarihinde edinilmiştir.

Türk Sivil Havacılık Kanunu. (1983, 19 Ekim). *T.C. Resmi Gazete*, *18196*. www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2920.doc adresinden 12 Ocak 2015 tarihinde edinilmiştir.

Uluslararası Hava Servisleri Transit Anlaşması. (1944). https://www.mcgill.ca/files/iasl/chicago1944b.pdf adresinden 10 Ocak 2015 tarihinde edinilmiştir.

Uluslararası Hava Ulaşım Anlaşması. (1944). http://library.arcticportal.org/1584/1/international_air_transport_agreement_chicago1944c.pdfadresinden 10 Ocak 2015 tarihinde edinilmiştir.

Yeşil Hareket'in İran Siyasetinde Yükseliş ve Düşüş Süreci

Yüksel Kamacı*

Öz: Uzun bir geçmişe sahip Farisî medeniyetinin son durağı olan İran İslâm Cumhuriyeti, vatandaşlarına resmî bir kimlik dayatmasında bulunurken, rejimin tıkandığı bir dönemde reformistler yeni bir kimlik arayışına girmişler ve Musavi liderliğinde Yeşil Hareket'i oluşturmuşlardır. Siyasî ömrü kısa olan bu reformist hareket, muhalefetten iktidara yükselememiş ve gerek kendi içindeki başarısızlıkları, gerekse devletin aldığı önlemler neticesinde tarihe karışmaya mahkûm kalmıştır. Devrimin 30. yıldönümü olan 2009'un protestolarla dalgalanması ise hem iktidar hem de muhalefet kanadında İslâmî Devrim'in ilanı öncesindeki direnişleri hatırlatmıştır. Fakat 1979'da halk desteği ve yönetim projeleri birlikte yol alırken, 2009'da -farklı olarak- sokak eylemlerinin ötesine geçilememiştir. Devlet tarafından hareketin önde gelenlerinin alıkonulması ise tüm destekçileri lidersiz bırakmış ve hareketin ilerleyişini durdurmuştur. Demokrasiye inanmayan ve hileli seçimler yapmakla suçlanan dinî lider ise Musavi yerine Ahmedinejad'ın cumhurbaşkanlığını tercih etmiş, geçen zamanda radikal muhafazakâr Ahmedinejad'la yaşanan anlaşmazlıklar neticesinde 2013'te cumhurbaşkanlığı koltuğunu ılımlı muhafazakâr Ruhani'ye emanet etmiş ve bir orta yol bulmaya çalışmıştır. Fakat reformist İranlılar rejimin istikrarından daha çok kendilerine hitap edebilen politikalara ihtiyaç duymaktadır.

Anahtar kelimeler: İran, Kimlik, Mahmut Ahmedinejad, Yeşil Hareket, Reform Hareketi.

"Bugün öncelikle çatışmanın ortaya çıktığı toplumsal alanı saptamalı, sonra belirli grupların bu alan içinde nasıl hareket ettiklerini açıklamalıyız. Dahası, çatışma içindeki aktörler kolaylıkla bir toplumsal koşula bağlanamaz, çünkü genellikle toplumsal açıdan karma durumdadırlar. " (Melucci, 2014, s. 93)

Giriş

İran İslâm Cumhuriyeti, Ayetullah Humeyni önderliğinde gerçekleşen "İslâm Devrimi" neticesinde kurulmuş olan ve adının ifade ettiği üzere İslâmî ilkeler doğrultusunda yönetilen bir devlettir. Devletin anayasasında da yazıldığı gibi (12. madde) devletin resmî dini İslâm'dır ve Caferîi okuludur ("General principles", t.y.). Aynı maddenin devamında her ne kadar diğer mezheplere ve inançlara saygı ve özgürlük belirtilse de İran ve İranlılık kimliğinin temel taşlarından biri Caferîlik haline getirilmiştir. Bu durumun önemli sonuçlarından biri şudur:

* Doktora Öğrencisi, Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı.
İletişim: yuksel_kamaci@yahoo.com, Yeditepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, 34755 Ataşehir, İstanbul.

İran İslâm Cumhuriyeti'nde aktif siyaset yapmak isteyen bir kişinin, özellikle iktidara gelmek istiyorsa ilk olarak yapması beklenilen davranış rejime bağlılığını kanıtlamaktır. Bu kanıtlama süreci dini lideri, velayet-i fakîhi, Şîîliğin bir kolu olan Caferîliği, şeriat hukukunu vb. vazgeçilmezleri yüceltmeyi içermektedir. Dolayısıyla aslına bakılırsa Yeşil Hareket'in liderinin de cumhurbaşkanı adaylığına kadar yükselmesi bu sürecin adımlarını izlemesi sayesinde olmuştur.

Yeşil Hareket, İran İslâm Cumhuriyeti'nde özellikle 2009 yılında mevcudiyetini uluslararası anlamda kabul ettirmiş muhalif-reformist bir harekettir. 2009 yılı anahtar bir yıldır çünkü 12 Haziran'daki cumhurbaşkanlığı seçimleri için kampanya ve propaganda sürecinde Yeşil Hareket varlığını göstermeye başlamıştır. Adından da anlaşılacağı gibi Yeşil Hareket'in çıkış noktası çevresel bir ideal olmaktan ziyade, özellikle siyasal alanda güç kazanmaktır. "Yeşil" kelimesi esasında İslâmî bir anlam ifade etmektedir. Yeşil rengi İslâm'ın rengi olarak varsayıldığından bu rengin iması yoluyla Yeşil Hareket reformist olduğu kadar İslâmiyete bağlı olduğunun altını çizmek istemiştir. Böylece inançlı kesimi de kendilerine çekmeye çalışmışlardır. Diğer taraftan Yeşiller yeni bir kimlik inşa etme iddiasıyla yola çıkmışlardır.

Hareketin önderi olarak kabul edilen kişi Mir Hüseyin Musavi'dir. Başbakanlığı'ndan sonra aktif siyasete ara veren, daha sonra 2009 seçimleri için Cumhurbaşkanı adayı olan Musavi, ilk aşamada Koruyucular Konseyi'nin[1] katı koşullarından geçebilmiştir. Musavi'nin muhalif duruşu adaylığının ilanından sonra açık bir biçimde görünmeye başlamıştır ve daha çok reformist bir değişim isteyen seçmenlerin desteğini almıştır. Seçimden önce iktidara gelme ümidiyle yapılan gösteriler, seçimden sonra bir isyana dönüşmüştür. Meydanlara akan insanların yarattığı atmosfer, bu eylemlerin Arap Baharı'nın başlangıcı olma ihtimalini akla getirmiştir ki hareket uluslararası alanda ciddi yankı uyandırmıştır.

Yeşiller'in İran siyasetinde yükselme süreci kısa sürmüştür ve daha sonra hızlı bir düşüş süreci başlamıştır. Söz konusu sürecin temel nedenlerinden biri Ahmedinejad Hükümeti ve dinî liderin, devletin ilgili kurumları ve silahlı güçleriyle hareketi susturmak için izledikleri tartışmalı yöntemlerdir. Diğer temel neden ise hareketin kendi içindeki başarısızlığıdır. Yoğun bir mücadele döneminin ardından Yeşiller'in yeni bir reformist kimlik yaratma çabaları sonuçsuz kalmış, Musavi ve diğer önde gelen isimlerin siyasi hayatları pasifleştirilmiştir. Bu makale ise ilgili süreci ana hatlarıyla yansıtmayı amaçlamaktadır. Makalenin iki esas sütunu vardır: Birisi kimlik, diğeri ise Yeşil Hareket'tir. Kimlik sütunu içerisinde ayrıntılı olarak etnik kimlik, dinî kimlik vb. başlıkları açıklamak yerine, asıl konumuzla ilgili olan kısım açıklanacaktır. Bir başka deyişle, Yeşil Hareket'in İran siyasal hayatındaki yeri kimlik kuramları bağlamında incelenecektir. İkinci sütunda ise tarihsel bir sıra ile Yeşil Hareket'in önemli dönüm noktaları neden-sonuç çerçevesinde gösterilecektir. Makalenin son bölümünde ise hareketin varoluş sürecinde yeni bir kimlik arayışının rolü anlatılacaktır.

1 Koruyucular Konseyi (Anayasayı Koruma Konseyi) İran'daki en güçlü kurumlardan biridir. Cumhurbaşkanı adaylarının belirlenmesi konusunda söz sahibidir ve adaylarda rejime bağlılık gibi temel ölçütleri aramaktadır.

Kimlik Nedir?

Kimlik pek çok yazarın tanımlamaya çalıştığı bir kavramdır; "Latince 'idem (aynı)' kökünden gelir ve İngilizcede 16. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanmıştır" (Gleason, 2014, s. 23). Bazı örnekler vermek gerekirse; Özdemir'e (2012, s. 172) göre, "Kimlik belirli bir isimle tanımlanma, bu tanımlanmayı kabul etme, ona uygun rolleri benimseme ve kurallarına göre davranma meselesidir." Erhan'a (t.y., s. 2) göre, "Kimlik bir adlandırmadır. Kimlik bir ilişkiye, ilişkiler ağına, o ilişkilerin bütününe veya bir bölümüne bağlı olarak insanların kendilerine ve/veya karşılarındakilere ad ya da adlar koymasıdır". İmançer'e (2003, s. 234) göre, "Kimlik insanın kim olduğu, diğerleri tarafından nasıl görüldüğü, rolü, ihtiyaçları ve değeri konusundaki sorulara cevap verme tarzının davranışlara yansıma biçimidir." Weeks'e (1998, s. 85) göre, "Kimlik bazı insanlarla nelerinizin ortak olduğuna ve sizi başkalarından neyin farklılaştırdığına ilişkin bir ait olma sorunudur." Jenkins'e (2008, s. 43) göre, kolektif bir kimliği iddia etmek, savunmak, empoze etmek tamamen siyasîdir. "Toplumsal kimlik ise bireyin kendini tanımlamasına ve kendisini bunun ayrılmaz bir parçası olarak görmesine vesile olan ilişkilere tekabül eder." (Parekh, 2014, s. 53). Kratochwil'e (2005, s. 24) göre, "biz" ve "onlar" olmaksızın kişisel bir kimlik yoktur. Wendt'e (1999, s. 337) göre, bir grubun parçası olma hissi ya da "biz" hissi, aktörlere kültürlerini korumalarına izin veren toplumsal ya da kolektif bir kimliktir. Preston'a (1997, s. 4) göre, kimlik toplumsal süreçlerin karmaşık bir dizisinin sonucudur ve kendiliğinden yükselmez, ancak zaman boyunca öğrenilir ve yeniden öğrenilir. Rutherford'a (1998, s. 25) göre, "Kimlik, asla durağan bir konum değildir, geçmişinin ve ne olacağının izlerini taşır. Kimlik, farklılıklar oyununda ve kendi yaşamlarımızın anlatısında kesin olmayan, geçici bir noktadır." "Çıkarlar ve kimlikler, kurumlarla etkileşim içindeki bir süreç içerisinde belirginlik kazanırlar, varlıklarını sürdürürler." (Özev, 2013, s. 496).

İran İslâm Cumhuriyeti ve kimlik tartışmasında açıklanması gereken ilk kavram olan "velayet-i fakih", Cumhuriyet'in ilk dinî lideri Ayetullah Humeyni'nin[2] oluşturduğu bir kavramdır. Topluma önderlik yapan "Dinî liderin koruyuculuğu" anlamına gelir. Söz konusu kavram; İran'da dinin yeri, dinî liderin rolü ve vatandaşların toplumsal kimlik algısı gibi konularda önemli bir yere sahiptir. Dolayısıyla İran İslâm Cumhuriyeti vatandaşlarının kimliksel yapıtaşları, devletin de yapıtaşı olan ve diğer ilkelerle bağlantılı olan velayet-i fakih temelinin üzerine inşa edilmiştir. Devletin mevcut anayasasında da belirtildiği üzere (4. madde) bütün sivil, cezaî, finansal, ekonomik, idarî, kültürel, siyasî ve diğer kanunlar İslâmî ölçüte dayanmalıdır (General principles, t.y.). Başka bir deyişle, bu kapsamın haricindeki kimliksel iddialar aslında rejime karşı bir muhalefetten öte, bir meydan okuma olarak algılanmaktadır.

2 İran İslam Cumhuriyeti'nde şimdiye kadar iki Dini Lider görev yapmıştır. Birincisi, devletin de esas kurucusu olan Ayetullah Humeyni'dir. İkincisi, Humeyni öldükten sonra göreve gelen ve halen görevinin başında olan Ali Hamaney'dir.

Rutherford'a (1998, s. 26) göre, insanların yaşadıkları topluma ait olmama ve hatta dünyadan kopma hissi, soyutlanma ve gerçek dışılık duygusu yaygın bir hastalık haline gelebilir. Yeşil Hareket'in içerisinde kendini gören reformist İranlılar aslında yukarıda bahsedilen durumu deneyimlemiş, farklı bir yaşam tarzı ve aslında farklı bir kimlik inşa etmeyi hedeflemişlerdir. Rejimin dayattığı İslâmî kimliğin katı çerçevesi, devrimi yaşamamış gençlerin ve özellikle genç kadınların yabancılaştığı ve hatta paylaşmadığı bir kimlik dayatması niteliğindedir. "İslâmcıların düşünce sistemine göre din, kimliği belirleyen ve oluşturan en önemli parametredir." (İnaç, 2003, s. 197). Genel olarak İslâm, özel olarak Caferîlik[3] ise İran'ın İslâm Cumhuriyeti olarak kuruluşunun, devletin vatandaşlarını ve kurumlarını yönlendirme aşamasında mihenk taşı olmuştur. Ancak "Bütün kimlikler, bir toplumsal ilişkiler sistemi içinde oluşur ve birbirlerini karşılıklı tanımaları gerekir" (İmançer, 2003, s. 247). İslâm Cumhuriyeti'nin kimliksel dayatması ise, toplum içinde kendilerini farklı kimliklerle tanımlayan insanların izole olmaları sonucunu doğurmuştur. Bu bağlamda, farklı etnik kimliklerin dışında, farklı dinler ve hatta farklı mezhepler İran'da söz konusudur ve Rutherford (1998, s. 27) ile Keyman'ın (2003, s. 115) belirttiği gibi, İslâmî kimliğin homojen niteliğinden ziyade, (tarihsel ve söylemsel gelişimi içinde) çok boyutlu bir niteliği vardır.

Tam bu noktada Parmar'ın (1998, s. 121) ifadesi haklılığını göstermektedir:

> "Kimliklerin toplumsal ve psikolojik yapılanmaları, her türlü özcü ya da durağan belirleyici etkenlere karşı çıkan devamlı bir süreçtir. Kimlikler asla sabit değildir, karmaşık ve değişkendirler ve sürekli yeniden konumlanırlar."

Dolayısıyla, 1979'dan beri hiçbir değişim veya dönüşüm olmaksızın sabit bir resmî kimliğin "yaşadığını" iddia etmek ve dayatmak Yeşil Hareket üyelerinin karşı çıktığı en hayatî noktalardan biri olmuştur. Yine de her ne kadar Weeks'in (1998, s. 86) dediği gibi, "Kim olduğunuzu söyleyerek aynı zamanda ne olduğumuzu, neye inandığımızı ve ne istediğimizi" anlatsak da Jenkins'in (2008, s. 6, 45) öne sürdüğü gibi, kimlikleştirme ritüellerin, sembollerin vb. unsurların gücüyle var olur, kazanılır ve iddia edilir. Başka bir deyişle bir kimliği var etmek, o kimliğin sahiplerinin bireysel ve kolektif haklarını gözetmek için güç ilişkileri büyük önem taşımaktadır.

Kimlik kavramını çok taraflı düşünmek gerekmektedir. Kimliğin "insrumentalist" ve "primordialist" modelleri[4] olduğu gibi (Bentley, 1987, s. 25), kimliksel ilişkilerde içeriden tanımlama (kendilerine verdikleri ad/adlar) ve dışarıdan tanımlama ("onların" verdikleri ad/adlar) süreç içerisinde bir sınıflandırmaya, dolayısıyla bir grup kimliğine götürebilir. Bu çerçevede, Yeşil Hareket'in üyelerinin kendi kimliklerine dair tanımlamaları, devletin resmi ve muhafazakâr or-

3 Şiiliğin en yaygın kolu olan Caferilik, Cafer-i Sadık önderliğinde oluşan ve "12 İmam" felsefesine dayanan bir inançtır ve İran İslam Cumhuriyeti'nin resmi ideolojisidir.

4 Ayrıntılı bilgi için G. Carter Bentley'nin 1987 tarihli "Ethnicity and Practice" adlı makalesi incelenebilir.

ganlarının Yeşil Hareket'i gayrimeşru gören tanımlamaları ve sonrasında dünya çapında öğrenilen bir gruplaşma örnek verilebilir. Sözün özü, bir kimliği sahiplenen "biz"in tezi, karşı tarafta yer alan "onlar"ın antitezi neticesinde bir sentezin oluşup oluşmadığı esas meseledir. Yeşil Hareket özelinde tarihsel arka plana bakıldığında bu sentezin oluş(a)madığı görülmektedir.

Her kimlik her toplumda bulunamayacağı gibi, aynı zamanda birden fazla kimliğin var olması da söz konusu olabilmektedir. Toplumsal olarak kurulan kimliklerde bireyler kendilerini aynı kolektif kimliğin bir üyesi olarak hissetmekte ve ortak paylaşımları tanımlayabilmektedir. Siyasal kimlikler ise siyasî rekabetin ve iktidara gelme mücadelesinin yaşanabildiği daha özel bir durumdur. Preston'a (1997, s. 17) göre, bir siyasal kimlik halkın istekleri ve kendilerine özgü kaygılarının arasındaki dengeyi ifade edebilir. Bu nedenle, kitlesel söylemler ve eylemler bu tür kimlikler için daha işlevseldir. Ancak bir de kültürel hegemonya[5] gerçeği vardır ki hem toplumsal hem de siyasî inceleme gerektirmektedir. Bu bağlamda dinî lider rehberliğindeki resmî İran söylemi Batı'yı kültürel hegemonyasından ötürü suçlarken, Yeşil Hareket'in büyük bir çoğunluğu Batı'daki yaşam tarzına öykünüp dinî liderin dayatmalarını kültürel hegemonya olarak görmektedir. Bu durum ise farklı kimlik algılarının ve iddialarının sonuçlarından bir tanesidir. Yeşil Hareket'in en büyük mücadelelerinden biri kimliksel olmuştur.

Yeşil Hareket Nasıl Vücut Buldu?

İran İslâm Cumhuriyeti'nin tarihi boyunca en reformist adımları atan cumhurbaşkanı, Muhammed Hatemi olarak kabul edilmektedir. Ancak, Ahmedinejad'dan önce, iki dönem görev yapan Hatemi, dinî liderin rehberliğindeki denetim kurumlarının engeline takılmış ve amaçladığı reformist kanunları hayata geçirememiştir. Hatemi'nin yarattığı hayal kırıklığının ardından, yoksullara daha iyi bir yaşam vaadiyle seçmenlerini çeken Mahmut Ahmedinejad, 2005'te cumhurbaşkanı seçilmiş, fakat aradan geçen dört yıl içinde vatandaşların memnuniyetsizliği azalmak yerine artmıştır. Örneğin; The Economist'in özel bir raporuna göre ("Special Report: Iran", 2014), Ahmedinejad'ın cumhurbaşkanlığı boyunca yolsuzluklar yoğun bir biçimde meydana gelmiş, orta sınıfta bir şişkinlik yaşanmış ve yaptırımlar İran'da yaşamayı güçleştirmiştir. Bu sürecin sonunda 2009 seçimi için iki önemli aday, Ahmedinejad ve Musavi öne çıkmışlardır. Böylece, nihayetinde Yeşil Hareket ve dinî lider yönetimi arasında bir mücadeleye dönüşen süreç, bu tarihsel sıralamada Musavi ve Ahmedinejad arasındaki rekabetle ortaya çıkmıştır.

Aslına bakılırsa, Hüseyin Musavi'nin cumhurbaşkanlığı adaylığının Koruyucular Konseyi tarafından onaylanması Musavi'nin cumhurbaşkanlığı için gerekli kriterleri ilk aşamada

5 Fenton'a (1999 , s. 242) göre, kültürel hegemonya ulus-devletin inşa edilebileceği bir temel olmaktan ziyade başlı başına yaratılacak bir şeydir.

karşıladığının bir işaretidir. Başka bir deyişle, Konsey, cumhurbaşkanlığı seçiminden önce Musavi'nin de Ahmedinejad kadar "uygun" olduğuna, en başta rejime ve dinî lidere bağlılık açısından bir sorunu olmadığına karar vermiştir. Bu durum çelişkili bir resim oluşturmaktadır, çünkü seçimden önce Konsey'in geleneksel muhafazakâr üyelerini ikna edecek kadar "ideal" bir aday gibi görünen Musavi, özellikle seçimden sonra devletin temel kurumlarıyla savaşır hale gelmiştir. Yine de İran-Irak Savaşı boyunca başbakanlık yapmış olan Musavi'nin muhaliflik derecesini "rejim karşıtlığı" olarak nitelemek yerinde bir analiz olmayabilir.

İslâm Devrimi'nin 30. yıldönümünde İslâmî devletin taşlarını döşeyen olaylara benzer görüntülerin yaşanması, pek çok kişiye İslâm Devrimi arifesini yeniden hatırlattı. Devrim öncesinde farklı ideolojilerin birleşmesinde olduğu gibi, farklı ideolojilerle muhalefet yapan gruplar Ahmedinejad'a karşı durma konusunda birleştiler. Genel anlamda, Ahmedinejad'ın radikal İslâmcı yönetim şeklinden rahatsızlık doruk noktasındaydı. Ahmedinejad hükümeti ise, 1979'dan itibaren yapılan bu en büyük gösterileri hafife almamak gerektiğini erken anladı. Çünkü benzer bir devrime maruz kalma ihtimali söz konusuydu. Bu ihtimalin gerçekleşmesini istemeyen tek kişi Ahmedinejad değildi; aynı zamanda, konumu tehlikeye girebilecek olan Hamaney ve diğer muhafazakâr siyasetçiler de istemedi. Örneğin; "Seçme yaşının 18'e çıkarılması ilginçtir. Meclis ve cumhurbaşkanlığı kurumlarının, muhafazakârların kontrolü altında olduğu bir dönemde, bu sınırı yukarı çekmenin, gençliğin potansiyel gücünden duyulan ürküntüyle ilişkili olduğu açıktır." (Taşkın, 2014, s. 234).

Musavi, Yeşil Hareket'i tek başına başlatmamıştı; ona eşlik eden eski devrimciler-yeni reformistler vardı. "Bir zamanlar İran Devrimi'nin en ateşli evlatları olan pek çok ismin, Reform Hareketinin ön saflarında mücadele ediyor olmaları, rejimin tıkandığının ve bir yol ayrımına geldiğinin en önemli göstergesiydi." (Taşkın, 2014, s. 219) Bu yol ayrımında, Yeşil Hareket'e en çok destek verebilecek olanlar İranlı gençlerdi. Genç nüfusun toplam nüfustaki yüksek oranı, onların seçimlerdeki gücünü ortaya koyuyordu. Dolayısıyla, Musavi gençlerin diledikleri yaşam tarzına uygun vaatlerle seçilmeye çalıştı. Örneğin; velayet-i fakihi yeniden yorumlamak, demokrasi ve insan haklarını uygulamaktan söz etti. Milani (t.y.) makalesinde Musavi'nin anayasanın her maddesinin gözden geçirilmesi gerektiğine inandığını anlatmıştır. Tafesh (2012) ise Musavi'nin dünyanın geri kalanıyla yapıcı ilişkiler kurma yanlısı olduğunu ifade etmiştir.

Musavi'nin hitap ettiği diğer önemli bir kesim ise kadınlardı, özellikle genç reformist kadınlar. Onların kamusal alanda var olma ve eşitlik sorunlarına yöneldi. Seçim kampanyalarında eşi ve İran'ın ilk kadın rektörü olan Zehra Rahnavard ile birlikte yer aldı. Rahnavard'ın feminist söylemleri kadın seçmenleri çekmek konusunda başarılı olduğu kadar, hareketin işleyişini yansıtmak açısından da önemliydi. Benzer şekilde, Nobel ödüllü Şirin Ebadi de desteğini açıkladı. Bu bağlamda, Milani'ye göre (t.y.), hareketin hiyerarşik bir yapısı yoktu. Tek kişiye bağlı olmayan hareket, birçok üyesinin söylemleriyle popülerleşti ve sonrasında "Green Path of Hope" adı verilen bir organizasyon kuruldu.

Başka bir kutupta ise ulema kökenli olmayan, 1981'den sonraki ilk Cumhurbaşkanı Ahmedinejad ve onun muhafazakâr destekçileri bulunmaktaydı. 12 Haziran'daki seçimin sonuçlarını belirleyen bu muhafazakâr destekçiler olmasaydı Ahmedinejad'ın ikinci döneminin gerçekleşmesi güç bir ihtimaldi. Ülkedeki her kararda son sözü söyleyen dinî lider Hamaney'in Ahmedinejad'ı seçimi kazanan kişi olarak ilan etmesi ise önemli bir dönüm noktası oldu. Seçim sonrasında resmî ve gayri resmî rakamlar birbirleriyle çeliştiler. Örneğin; Ganji'ye (2014) göre, 10. Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde 39 milyondan fazla insan oy kullandı. Devlet organları, Ahmedinejad'ın % 62.6 oy ve Musavi'nin % 33.75 oy aldığını ilan etti. Oysa Musavi seçimi kendisinin kazandığını belirtti ki Hafezi'nin (2009) Reuters haberine göre, resmî olarak kaybeden iki aday; Musavi ve Kerrubi sonuçların meşru olmadığını ve hile yapıldığını açıkladı. Hatta Kerrubi'nin Yeşil Hareket'e desteği seçim sonuçlarının açıklanmasından sonra başlamış, dinî liderin sistematik engellerinden sonra da sona ermişti. Her şeye rağmen seçimlerde hile yapıldığı iddiası ve seçimlerin iptal edilmesi talebi kabul edilmedi.

İran'da Yeni Bir Kimlik Arayışı ile Yeşil Hareket'in İlişkisi

İran'da yeni bir kimlik arayışı ile Yeşil Hareket'in ilişkisinde en önemli belirleyicilerden biri 2009 seçimi sonucudur. Dini liderin açıklaması muhafazakâr kesimin (geleneksel muhafazakârlar ve radikal muhafazakârlar arasındaki rekabete rağmen) halen Ahmedinejad'ı tercih ettiklerini göstermiştir. Yine de bazı reformist din adamları seçim sonuçlarına itiraz edebilmiştir.[6] Halkın zihninde ise, Musavi'nin seçimi kaybetmesi tablosu, meşruiyet ve Yeşiller'in gücü konusunda soru işaretleri yaratmıştır. Yeşiller'in seçimden önce kampanya kapsamındaki yürüyüşleri seçimden sonra isyana dönüşmüş ve bizzat devlete karşı protesto gösterileri başlamıştır. Yeşil renklerle sarmalanmış caddelerde, "Where is my vote?", "Death to the Supreme Leader" yazıları eşliğinde eylemler yapılmıştır. Fakat, Devrim Muhafızları ile Besiçler[7] çok ağır yöntemlerle halkı susturmaya çalışmış ve hatta Nida adlı genç bir eylemciyi öldürmüştür.

Arap Baharı olaylarına "İslâmî uyanış" diyen resmi açıklamalar, Yeşiller'in seçim sonrası gösterilerini vatana ihanet olarak adlandırmıştır. Gösterilere katılanlara casus, Batı işbirlikçisi vb. isimler konulurken, komplo teorileriyle boğuşan İran'da tüm bu yaşananlar Batı'nın bir komplosu olarak tarif edilmiştir. Diğer taraftan, nedeni ve sonucu tam olarak bilinemese de Yeşil Hareket'in yurtdışıyla işbirliğine dair yazılar yayımlanmıştır. Örneğin; Korkut'a (2010)

6 Reuters'ın bir haberine göre (Hafezi, 2009), Dini Lider Hamaney'in Cumhurbaşkanlığı seçim sonuçlarını meşru görmesine rağmen, resmi olarak Dini Lider'e bağlı olan bir grup din adamı sonuçların geçersiz olduğunu ve tutuklanan göstericilerin serbest bırakılması gerektiğini açıklamıştır. Aynı haber, insan hakları aktivistlerinin profesörlerin de dahil olduğu 2000 kişinin ve yabancı gazetecilerin ülkede alıkonulduğunu ifade etmiştir.

7 İran'ın silahlı güçleri arasındaki Devrim Muhafızları ve Besiç'in bazı üyeleri görevlerinin bitiminde devletin önemli pozisyonlarına getirilmektedir. Özellikle Devrim Muhafızları devletin birçok kilit kurumunda etkin ve güçlü biçimde yer alabilmektedir.

göre, "Avrupa'dan doğrudan İranlı muhaliflere para göndererek destek olmak bunlardan biri." Reuters haberine göre (Hafezi, 2009) ise, İran, özellikle Britanya ve Amerika Birleşik Devletleri'ni İslâmî Cumhuriyeti yok etmek için bir "kadife devrim" hedeflemek ve hükümet karşıtı protestoları körüklemekle suçlamıştır. Yeşil Hareket'in Suriyeli muhalifleri desteklediği de söylenmektedir. Dolayısıyla, aslında Yeşil Hareket'in, amacı İslâm Cumhuriyeti'ni yok etmek olmasa da yurtdışıyla iletişimi açıktır. Başka bir deyişle, Yeşil Hareket'in varoluş sürecinde bir tarafın mutlak haklılığı ya da mutlak haksızlığı yoktur; Yeşil Hareket'in aleyhine gerçekleşmiş sonuçlar vardır.

Yeşil Hareket'in yola çıkışında sistematik amaç, yöntem, strateji vb. olmasa da reformist bir iktidar dileyen insanların aktif desteği vardır. Ancak ciddi bir başarı elde etmek için toplumsal–genel bir destek gerekmektedir ve Yeşil Hareket çeşitli nedenlerden dolayı bu başarıyı sağlayamamıştır. Burada Yeşil Hareket'in kurumsallaşma yetersizliği, hükümet programlarının (örneğin; ekonomi projelerinin) yeterince duyurulmaması, toplumdaki muhafazakâr seçmenlere hitap edilecek argümanların oluşturulmaması, muhalif entelektüellerle sokaktakilerin birleştirilmemesi, orta sınıf desteği kadar yoksul kesim desteğinin elde edilmemesi vb. nedenler en az devletin susturma çabaları kadar rol oynamıştır. Çünkü devlet tüm gücüyle dirense dahi olumsuz faktörler olumluya dönüştürülseydi reformist bir iktidar hayal olmaktan çıkabilirdi. Nitekim İslâm Devrimi öncesinde halkın eylemlerinin yanında iktidar adaylarının ciddi projeleri de vardı. Ancak Yeşil Hareket geleceğe dair gerçekçi projeler kuramadan, sivillerin eylemlerinin ötesine geçememiştir.

Kratochwil (2005, s. 118) 1970'lerin sonunda seküler entelektüellerin Şii devrimci söylemi üzerine birleştiklerini ve İslâm'ı kimliklerini devam ettirmek için çok önemli bir faktör olarak gördüklerini belirtmektedir. Taşkın'a göre (2014, s. 226) ise, "Bugün İran'daki Reform Hareketi'nin en önemli sözcülerinin, 1980'lerin sonunda sol popülist görüşlere sahip Radikal kanatta yer almış olmaları ilginçtir." Diğer yandan, Okyar (2014, s. 20) İran'da muhafazakâr kesimin devletin önemli pozisyonlarına gelerek bürokratik ve dinî elitizm kurduklarını, gelirlerinin ve rejime bağlılıklarının arttığını açıklamıştır: "bu sempatizanlar; zenginler, çok dindarlar, yaşı 27'den büyükler, aşırı muhafazakarlar ile sistemden ve anayasal kurumlardan memnun olanlardır." Dolayısıyla farklı kimlikler, kimlik sahiplerinin çıkarlarını kamusal hayata yansıtabilmekte ve değişebilmektedir. Kimlik devinim içinde süreçler geçirir, koşullara ve zamana göre değişebilir. Değişim, kimlik için anahtar sözcüklerden biri olsa da bazı kimlikler diğerlerine nazaran daha fazla değişim göstermektedir. Örneğin; Yeşil Hareket için iddia edilen kimliklerin de koşulların ve zamanın değişmesiyle dönüşüm gösterdiği ve hatta unutulmaya yüz tuttuğu söylenebilir.

"Farhad Khosrokhavar, devrim sonrası İran'daki yeni toplumsal hareketleri üç başlık altında topluyor: entelektüeller, kadın ve gençlik hareketleri." (Taşkın, 2014, s. 233). Yeşil Hareket için entelektüeller, kadınlar ve gençler çaba göstermiş olsa da söz konusu üç grubun

içinde farklı kimlikler de bulunduğundan (örneğin; muhafazakâr gençler gibi), üç grubun tamamı değil, bir kısmı reformist toplumsal hareketleri gerçekleştirmiştir. Okyar (2014, s. 46) Delanty'den (2007, s. 16) alıntı yaparak şöyle söyler: "Yurttaşlık ancak dört temel bileşene sahip olduğunda anlam kazanabilir: haklar, sorumluluklar, katılım ve kimlik". Reformist İranlıların, özellikle gençlerin "modern dünyada yaygın yaşam tarzlarına dair giderek artan farkındalık, bunlara duyulan özlem ve bu alanda ülkelerinde karşılaştıkları yoğun baskılar" (Taşkın, 2014, s. 235) gibi nedenlerle yurttaşlığın bu dört temel bileşenine sahip çıkarak hareket ettikleri, fakat nihayetinde öndersiz kalarak hayal kırıklığı yaşadıkları öne sürülebilir. Bu bağlamda, The Guardian'da yayımlanan bir yazıda ("Green Movement activists", 2013) Arash rumuzlu genç bir gazetecinin bir kimlik arayışına girdiğini ve gazetecilik mesleğiyle Yeşil Hareket ilişkisinin kesiştiğini, sonra da hayal kırıklığını anlatması (gençlerin Yeşil Hareket'teki kimlik arayışlarının sonuçsuz kalması açısından) önemli bir örnektir.

"Freedom House özgürlük skorlarının ülkelerin resmi adları ile olan ilişkisi çalışmasına göre [...] isminde İslâm dinine atıfta bulunan dört ülkeden Pakistan "kısmen özgür" iken, Moritanya, Afganistan ve İran "özgür değil"dir (Okyar, 2014, s. 95)[8]. İran'da özgürlüğün kısıtlanması Yeşil Hareket sürecinde doruk noktasına ulaşmıştır. Reformcu Yeşiller eylemlerinden ötürü tutuklama ve işkenceyle karşılaşmışlardır. Bazıları ülkeden göçerken, bazıları devletin silahlı güçleri tarafından öldürülmüştür. Hareket'in önde gelen isimlerinin tutuklanması ise, hareketin lidersiz kalması ve etkisizleşmesine neden olmuştur. Örneğin; önemli isimlerden Kerrubi'nin din adamı karakteri hareketin dinî temelini güçlendirmişken, nihayetinde eşi, Musavi ve onun eşiyle ev hapsine gönderilmiştir.[9] Halen ev hapsiyle ilgili İran'ın resmî makamlarından bir açıklama gelmemiştir. Lidersiz, programsız kalan, örgütlenemeyen ve devletin pek çok organıyla susturulmaya çalışılan Yeşil Hareket'in ilk zamanlardaki reformist-yeni bir kimlik arayışı böylece gerçekleştirilememiştir.

Sonuç

Bu makale boyunca İran İslâm Cumhuriyeti ile ilgili genel bilgilere, kimliğin anlamına ve kapsamına dair teorik açıklamalara, Yeşil Hareket'in doğuşu-yükselişi-düşüşü süreçlerine, reformist İranlıların kimlik arayışları ile Yeşil Hareket'in ilişkisine yer verilmiştir ve okuyucuya şu argüman yansıtılmaya çalışılmıştır: Varlığını en çok 2009'da hissettiren Yeşil Hareket yeni bir kimlik arayışındaki reformistlere hitap etmiş, yeni bir kimlik vaat etmiş ve onların desteğini almışsa da (makale içerisinde bahsedilen nedenlerden dolayı) bu arayış sonuçsuz kalmıştır. Hareket öndersiz bırakılarak devletin yok etme çabalarına maruz bırakılmış ve tarihe karışma gerçeğiyle karşı karşıya tutulmuştur.

8 "Sınır Tanımayan Gazeteciler Örgütü (2013) tarafından yayımlanan raporda ise dünyada kendi vatandaşlarına en çok takip, izleme ve gözetleme yapan ülkeler Çin, İran, Suriye, Bahreyn ve Vietnam olarak sıralanmıştır."(Okyar, 2014, s. 94).

9 Kerrubi'nin eşi sonradan serbest bırakılmıştır, fakat kalan üç kişi halen ev hapsindedir (Ganji, 2014).

Dinî lider Hamaney'in seçimi meşru görmesi Yeşil Hareket'in ömrü için önemli bir dönüm noktası olarak kalırken, Mahmut Ahmedinejad 2009-2013 arasında cumhurbaşkanı olarak 2. dönemini tamamlamıştır. Özellikle bu dönemde Hamaney ile Ahmedinejad arasında büyük anlaşmazlıklar yaşandığı iddia edilmektedir. 2013'teki seçimlerde ise bir önceki tecrübe nedeniyle reformist adaylar engellenmiştir. Fakat diğer taraftan, Ahmedinejad gibi yeni bir radikal muhafazakâr cumhurbaşkanı yerine ılımlı muhafazakâr Hasan Ruhani iktidara gelmiştir. Böylece, seçmenlerin mevcut adaylardan geleneksel muhafazakâr yerine ılımlı muhafazakâr tercihinde bulunduğu ve dinî liderin ise doğrudan demokratik adımlar yerine, cumhurbaşkanlığı için bir orta yol bulmaya çalıştığı söylenebilir. Hamaney'in demokrasiye inanmaması ve İslâm'ı demokrasiden üstün görmesi söz konusu sonuçların dikkate değer nedenlerinden biridir.

Bugünden İran'ın yakın geçmişine bakarken Yeşil Hareket hakkında yapılan analizlerin artık ümit vaat etmediğini görmekteyiz. Hareket eski günlerini yaşamadığı gibi, her geçen zaman daha çok unutulmaktadır. Yeşil Hareket kalıcı değişim getirmekten veya iktidara gelmekten öte, suçlandığı komplo teorilerinin yanlışlığını dahi kanıtlayamamıştır. Diğer taraftan, rejimin Yeşil Hareket'e destek vermiş yüz binlerce kişiye hitap edebilecek politikaları uygulaması, istikrarlı bir devletin varlığı açısından elzemdir. Aksi takdirde, yarın başka bir muhalif hareket daha güçlü bir şekilde doğabilir. Dabashi'nin (2013) de vurguladığı gibi, reformist özgürlük hareketleri ise birbirlerine destek olmalıdır ve İran'da yeni bir kimlik inşa etmek için farklı ideolojileri ortak noktada buluşturabilmelidir. Topluma ilan edilen yeni bir kimlik mesajının temsilcileri ise kitlesel başarı için temelsiz hareket etmemelidir.

Kaynakça

Bentley, G.C. (1987). Ethnicity and Practice.*Comparative Studies in Society and History, 29,*24-55.

Dabashi, H. (2013). What happened to the Green Movement in Iran? *Aljazeera*. Retrieved February 10,2015, from

http://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2013/05/201351661225981675.html.

Erhan, S. (t.y.).*Mekan, Zaman, Ortam: Mekansal (Değişme) ve Kimlik / Mekan, Zaman, Ortam: Bağlam-Kimlik İlişkisi.* Basılmamış taslak, Yeditepe Üniversitesi.

Fenton, S. (1999).*Etnisite Irkçılık, Sınıf ve Kültür* (çev. N. Şad). Ankara: Phoenix Yayınevi.

Ganji, A. (2014).Iran's Green Movement Five Years Later -- 'Defeated' But Ultimately Victorious.*The World Post*. Retrieved January 23, 2015, from http://www.huffingtonpost.com/akbar-ganji/iran-green-movement-five-years_b_5470078.html

General principles. (t.y.). Iranonline. Retrieved December 4, 2014, from http://www.iranonline.com/iran/iran-info/government/constitution-1.html.

Gleason, P. (2014). Kimliği Tanımlamak: Semantik Bir Tarih. F. Mollaer (Ed.), *Kimlik Politikaları* içinde (çev. F. Mollaer, s.21-53). Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Green Movement activists live in fear as Iran's presidential election nears. (2013, May 17). *The Guardian*. Iran Tehran Bureau. Retrieved February 2, 2015, from http://www.theguardian.com/world/2013/may/17/green-movement-activists-iran-repression

Hafezi, P. (2009).Iranian clerical group says vote result "invalid".*Reuters.* Retrieved January 2, 2015, from http://mobile.reuters.com/article/idUSHAF54357320090705?irpc=932.

İmançer, D. (2003). Çağdaş Kimliğin Yapılanma Süreci ve Televizyon.*Doğu Batı*, *23*, 233-253.

İnaç, H. (2003). Avrupa Birliği entegrasyonu sürecinde Türkiye'nin kimlik problemleri.*Doğu Batı*, *23*, 185-209.

Jenkins, R. (2008). *Social identity*.London and New York: Routledge Publications.

Keyman, E.F. (2003). Türkiye'de "Laiklik Sorunu"nu Düşünmek: Modernite, Sekülerleşme, Demokratikleşme.*Doğu Batı*, *23*, 113-131.

Korkut, R. (2010, 26 Haziran).İran'da değişim için yaptırım değil Yeşil Hareket'i desteklemek gerekli.*Radikal*.

http://www.radikal.com.tr/yorum/iranda_degisim_icin_yaptirim_degil_yesil_hareketi_desteklemek_gerekli-1004686adresinden 14 Aralık 2014 tarihinde edinilmiştir.

Kratochwil, F. (2005). Religion and (inter-)National Politics: On the heuristics of identities, structures, and agents.*Alternatives: Global, Local, Political, 30*, 113-140.

Melucci, A. (2014). Süreç Olarak Kolektif Kimlik.F. Mollaer (Ed.), *Kimlik Politikaları* içinde (çev. Ö. Mollaer, s.79-105). Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Milani, A. (t.y.). *The Green Movement*.United States Institute of Peace The Iran Primer. Retrieved November 21, 2014, from http://iranprimer.usip.org/resource/green-movement.

Okyar, O. (2014).İran *ve Demokrasi*. İstanbul:Ötüken Yayınları.

Özdemir, E. (2012). Kimlik. G. Atılgan ve E. A. Aytekin (Ed.), *Siyaset Bilimi Kavramlar, İdeolojiler Disiplinler Arası İlişkiler* içinde (s. 169-183). İstanbul: Yordam Kitap.

Özev, M.H. (2013). Eleştirel Teori Olarak Konstrüktivizm. H. Çomak (Ed.), *Uluslararası İlişkilerde Kimlik Sorunsalı* içinde (s. 483-523). İstanbul: BETA

Parekh, B. (2014). Kimliğin Mantığı.F. Mollaer (Ed.), *Kimlik Politikaları* içinde (çev.S. Aksoy, s.53-79). Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Parmar, P. (1998). Temsil Stratejileri.J. Ruherford (Ed.), *Kimlik Topluluk / Kültür / Farklılık*içinde (çev. İ. Sağlamer, s.119-131). İstanbul: Sarmal Yayınevi.

Preston, P.W. (1997). *Political / cultural identity*.London: SAGE Publications.

Rutherford, J. (Ed.) (1998).*Kimlik Topluluk / Kültür / Farklılık*, (çev. İ. Sağlamer) İstanbul:Sarmal Yayınevi.

Special Report: Iran, "The Revolution is Over". (2014, November 1). *The Economist*. Retrieved December 29, 2014, from

http://www.economist.com/news/special-report/21628597-after-decades-messianic-fervour-iran-becoming-more-mature-and-modern-country.

Tafesh, A.Q. (2012).*Iran's Green Movement: Reality and Aspirations*.Aljazeera Center for Studies. Retrieved January 6, 2015, from http://studies.aljazeera.net/en/reports/2012/11/20121159103533337.htm.

Taşkın, Y. (2014). İran: Yol Ayrımında Bir Devlet ve Toplum. Y.D. Çetinkaya (Ed.), *Ortadoğu: Direniş, Devrim, Emperyalizm*içinde (s.219-269). İstanbul: İletişim Yayınları.

Weeks, J. (1998). Farklılığın Değeri. J. Ruherford (Ed.), *Kimlik Topluluk / Kültür / Farklılık* içinde (çev. İ. Sağlamer, s.85-111). İstanbul: Sarmal Yayınevi.

Wendt, A. (1999). Social theory of international politics. Cambridge: Cambridge University Press.

1 Mart Tezkeresinden Bugüne Türkiye'nin Kuzey Irak Politikaları

Ramazan Karaçoban*

Öz: 1 Mart 2003 tarihinde TBMM, ABD öncülüğündeki koalisyon güçlerinin Türkiye üzerinden açılacak Kuzey cephesine asker geçişini sağlayacak tezkereyi reddetmiş ve Saddam yönetimindeki Irak'a yapılacak operasyonun dışında kalmıştır. Bu karar hem Soğuk Savaş boyunca birincil müttefik olarak kabul edilen ABD ile ilk resmî ayrışma olması hem de Türkiye'nin Kuzey Irak ile ilgili güvenlik perspektifli bakış açısında önemli bir yere sahiptir. Türkiye dönem itibarı ile Kuzey Irak'ı PKK'nın kendi alanını genişletmek için rahat kullandığı bir alan olarak görmekteydi. Türkiye, Saddam Hüseyin döneminde karşılıklı anlaşmalar ile bölgeye sınır ötesi operasyonlar yapabiliyor ve nispeten örgütün çalışmalarına müdahale edebiliyordu. Fakat Irak'a yapılacak olası bir müdahale bölgenin Irak'tan kopmasına sebep olabilecek, bu da Türkiye'nin terörle mücadele politikasını zaafa uğratabilecekti. 2003 yılı sonrasında da Türkiye'nin tezkere konusunda aldığı karar defaatle tartışma konusu olmuş, olumlu veya olumsuz eleştiriler almıştı. Türkiye, Irak'ta müdahale sonrası da ülkenin toprak bütünlüğünün korunması çabasını sürdürerek politikalar üretti. Fakat bu politikalar Kuzey Irak Özerk Bölgesi'nin yetkilerini genişletmesinin önüne de geçmiyordu. Irak yeniden yapılanırken Kuzey Irak Bölgesel Yönetimi ile korkulanın aksine en sıkı ilişki kuran ülkelerden biri Türkiye oldu. Son yıllara gelindikçe işbirliğinin seviyesi arttı ve Kürt petrolünün taşınması, Kuzey Irak'ın yapılandırılması gibi konular ortaklığı güçlendirdi. Türkiye'nin son yıllardaki açılım politikaları da Kuzey Irak'tan destek gördü ve karşılıklı güvenin artmasını sağladı. Günümüzde Irak'ta yaşanan iktidar değişikliği, Suriye'de yaşanan iç savaş ve IŞİD gibi aşırı örgütlerin faaliyetleri düşünülürse bu ortaklığın sürebileceğini söyleyebiliriz. Bu çalışmada 2003 yılından günümüze güvenlik öncelikli bakıştan işbirliğine dönüşümü sunmaya çalışılacak, soru işaretleri ve tarafların beklentileri de değerlendirilecektir.

Anahtar kelimeler: Kuzey Irak, Tezkere, PKK, Terör, Bölgesel İşbirliği.

Giriş

Ortadoğu bölgesi tarih boyunca çeşitli güç mücadelelerine sahne olmuştur. Bu mücadelelerde Irak, daha da özelde Kuzey Irak'ın bulunduğu bölge özel bir yere sahip olmuştur. Dicle ve Fırat nehirlerinin beslediği bölge verimli topraklarıyla her dönem cazibe merkezi konumundaydı. Sosyal ve kültürel zenginliğe sahip bölgede Musul ve Kerkük ana arter şehirler halindeydi. Osmanlı yönetimi altında nispeten sakin bir dönem geçiren bölge doğal kaynaklarının keşfedilmesi, özellikle de petrol rezervlerinin etkisiyle stratejik kontrol mücadele sahası haline gelmeye başlamıştır.

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı. İletişim: ramazankaracoban@gmail.com

Uzunca süre Osmanlı hâkimiyeti altında kalan Kuzey Irak, Türkiye ile İngiltere arasında 1926 yılında yapılan antlaşma ile İngiltere mandası altındaki Irak içerisinde kalmıştır. Türkiye bu tarihten sonra bölge ile ilişkilerini uzun süre dondurmuştur (Öğür, Baykal ve Balcı, 2014, s. 9). Irak Devleti kurulduktan sonra bölgede çoğunluk konumunda olan Kürtler ile merkezî devlet arasında belli aralıklarla yoğunlaşıp sakinleşen çatışmaya açık bir ortam süregelmiştir.

Irak'a bağlı olduğu dönemlerde bölgede mikro ayrışmalar ve çatışmalar da eksik olmamıştır. Mikro çatışmaların temelini oluşturan aşiret kültürünün oluşturduğu siyasî birlikler arasında İbn Haldun'un asabiyet teorisini doğrulayan rekabet ortamı tarafların gücünü de törpüleyen bir sarmal oluşturmuştur (Davutoğlu, 2009, s. 439).

Türkiye'nin bölge ile yeniden ilgilenmesi 1980'li yıllarda PKK'nın, Kuzey Irak'ta konuşlanması ve buradan Türkiye'ye yönelik eylemler planlamasıyla başladı. 1990'lı yıllarda da bu bakış açısını devam ettiren Türkiye, 2000'li yılların ikinci yarısından itibaren Kürtlerin bölgede resmî olarak otonom yapıya kavuşması ve enerji kaynaklarının ön plana çıkmasıyla politikalarında değişiklikler yapmaya başladı (Balcı, 2014, s. 7). 2000'li yılların başlarında Türkiye'nin güvenlik perspektifli yaklaşımı içerisinde bölgede etkin olan Kürt hareketlerine bakış temkinli olmuş, ilişkiler karşılıklı olarak kuşkuları barındırmıştır. Fakat son yıllara gelindiğinde enerji başta olmak üzere birçok alanda işbirliği yapılmaya başlanmış, Kuzey Irak'ın yapılandırılmasında da ana aktör olarak Türkiye ve Türk firmalar kendini göstermiştir. Türkiye'nin iç politikasında hayata geçirdiği açılım paketleri Bölgesel Kürt Yönetimi'nden destek görmüş, hatta Mesut Barzani Diyarbakır'da hükümetin gerçekleştirdiği bir programa gelerek Türkiye Kürtlerini sürece destek vermeye çağırmıştır. Ekonomik, sosyal ve siyasî işbirlikleri karşılıklı güveni artırıcı etkide bulunmuştur.

Bu çalışmamızda 2003 yılında ABD ve İngiltere öncülüğünde gerçekleştirilen Irak operasyonu sonrasında Irak'ta oluşan yeni dengeler ışığında Türkiye'nin bölge ile ilgili politikaları ve bu politikalarda son dönemde yaşanan değişimi ele alacağız. İlk bölümlerde Türkiye'nin geleneksel güvenlik perspektifli yaklaşımları, sınır ötesi operasyon algısı üzerinde duracağımız çalışmanın sonraki bölümlerinde 2007–2009 yılları arasında Türkiye ile Irak Bölgesel Kürt Yönetimi'nin yumuşayan ilişkileri ve 2009 sonrasında enerji temelli ekonomik ve stratejik işbirliğine dönüşün temel motivasyonlarını değerlendireceğiz.

Türkiye'nin Güvenlik Perspektifli Geleneksel Yaklaşımı

1926 sonrasında Türkiye ve Irak, ülkelerinde meydana gelen Kürt hareketleri konusunda işbirliği içinde oldular. 1983 yılında iki ülke arasında imzalanan Sınır Güvenliği ve İşbirliği Antlaşması (Hale, 2007, s. 32-37)sonrasında Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK), ilk sınır ötesi operasyonunu 1983'te gerçekleştirdi. 1983 yılından bugüne kadar defalarca Irak sınırını geçerek PKK hedeflerini vurdu ("TSK'nın sınır ötesi operasyonları", 2011).

1991 Körfez Savaşı'nın ardından Saddam yönetimi, ayaklanan Kuzey Irak Kürtlerine karşı kapsamlı ve zehirli gazların da kullanıldığı operasyonlar başlattı (Akutay ve Ateş, 2013, s. 134). Bu operasyonlar üzerine ABD Başkanı Bush'un 10 Nisan 1991 tarihinde bir deklarasyonla bildirdiği, 5 Nisan 1991 tarih ve 688 sayılı BM Güvenlik Konseyi kararı uyarınca Irak'ın, 36. paralelin kuzeyindeki topraklara askerî uçuşlar yapması yasaklandı (Armaoğlu, 2007, s. 890; Balcı, 2014, s. 10). BM kararı, Kuzey Irak bölgesini hukukî mahiyette (*de jure*) Irak'ın bir parçası olarak tutuyor ama onları koruma altına alıyordu. Karar sonrasında Kuzey Irak'ta Kürt hareketleri kendi parlamentolarını oluşturdu ve1992 yılında seçimlere giderek bir hükümet kurması burada *de facto* bir Kürt devletinin oluşmasına imkân sağladı (Balcı, 2014, s. 10).

Türkiye'nin 1983'ten günümüze kadar belli aralık ve büyüklüklerle gerçekleştirdiği sınır ötesi operasyonların meşruluğu ve hangi temellere dayandığını özellikle değerlendirilmesi gereken bir konudur. Çünkü güvenlik öncelikli yaklaşımın ana hatlarını bu operasyonlar oluşturmaktaydı. Öyle ki Türkiye yakın dönemde strateji değiştirmiş olsa dahi ülke kamuoyunda hâlâ bu perspektife sahip ciddi gruplar da bulunmaktadır. Bu sebeple operasyonların uluslararası meşruiyeti önemli bir noktadır.

Türkiye'nin sınır ötesi operasyon hakkını değerlendirmek için iki dönemli inceleme yapmamız gerekir. Bunlar, Irak'ın kendi ülkesinin kuzeyinde tam olarak hâkim olduğu dönem ve BM Güvenlik Konseyi'nin 688 sayılı kararına istinaden Irak'ın kuzeyinde oluşturulan 'güvenli bölge' ile Irak'ın kendi ülkesinin kuzeyinde hâkimiyet kuramadığı dolayısı ile ülkesinin kuzeyine yerleşen PKK'nın Türkiye'ye yönelik eylemlerini önleyemediği dönemdir (Reçber, 2007, s. 26-27).

BM Sözleşmesi'nin meşru müdafaa hakkını tanımladığı 51. madde kapsamında, bu hakkın gerektiğinde Güvenlik Konseyi gözetiminde kullanılabileceği görülür. 51. maddeye yönelik öncelikli şartlar ise silahlı bir saldırının mevcudiyeti, aciliyet, orantılılık ve BM'ye bildirimdir (Akutay ve Ateş, 2013, s. 135-136; Aral, 1999, s. 26-30).

BM kuvvet kullanma ve meşru müdafaa hakkına dair genel hatlar, Türkiye'nin sınır ötesi operasyonları özeline aktarılacak olunursa:

Irak ve Türkiye arasındaki tüm diyaloga rağmen PKK'nın eylemlerine devam etmesi *gereklilik* şartının mevcut olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda Kuzey Irak'tan Türkiye'ye yönelen terör saldırılarının münferit eylemlerden öte süreklilik arz ediyor olması da *gereklilik* şartını göstermektedir. Türkiye'nin askerî operasyonlarının saldırı sonrası dönemlere tekabül ediyor oluşu *aciliyet* şartının gerçekleştiğini göstermektedir. Türkiye'nin operasyonlarının nokta hedeflere odaklanılmış, sınırlı ve geçici özellik taşıması *orantılılık* şartını ortaya koymaktadır. Burada tek eksik kalan BM'ye bildirim şartı olmaktadır (Akutay ve Ateş, 2013, s. 137-138).

Türkiye ile Irak arasında, sınır ötesi operasyona yönelik 3 temel güvenlik anlaşması yapılmıştır. Bunlar:

5 Haziran 1926 tarihli Sınır Anlaşması: Cinayet ve suç işleyip kaçanların karşılıklı olarak 75 km sınır içerisine kadar takibine izin vermiştir.

Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşması (29 Mart 1946): Bu anlaşmada sınır ötesi takip izni bulunmamış onun yerine ek bir protokol ile ülkeler kendi topraklarında suçun takibini kendileri yapıp karşı tarafa bildirecekleri yükümlülüğünü kabul etmişlerdir.

Güvenlik Protokolü (15 Ekim 1984): İki ülke karşılıklı olarak suçun takibi için ön izin almaksızın diğer ülke topraklarına 5 km içeri kadar girebilmesini kabul etmiştir. Dört yıl için yapılan anlaşma Saddam'ın kendi vatandaşı olan Kürtlere karşı kimyasal silah kullanması üzerine Türkiye tarafından uzatılmak istenmemiş, sonraki yıllarda da taraflar anlaşamamıştır (Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu [USAK], 2007, s. 24-25).

2003 Irak Operasyonu Sonrasında Yeni Irak ve Yeni Dengeler

2000'li yılların başlarından itibaren ABD yönetimi Irak'a bir operasyon yapılmasını daha fazla dillendirmeye başlamıştı. Fakat 11 Eylül saldırılarının gerçekleşmiş ve ardından Afganistan'a müdahalenin gündeme gelmiş olması Irak'ı bir süreliğine ikinci plana attırmıştı. 2002 yılından itibaren ABD, Irak'a bir operasyon yapılması gerektiğini tekrar yüksek sesle dillendirmeye başladı. ABD gerekçe olarak Irak'ın nükleer silahlara sahip olduğu teröristleri desteklemesini gösteriyordu. ABD'ye göre Irak bir operasyon ile engellenmezse elindeki nükleer silahlarını terörist faaliyetler için kullanabilir, dünya barışını tehlikeye atabilirdi.

ABD'nin Irak konusunda savunduğu tezlerini incelemek için Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı Başkanı (IAEA) Muhammed el-Baradai ile BM silah denetçilerinin (UNMOVIC) şefi Hans Blix iki aylık incelemeler yaparak Ocak 2003'te raporlarını BM'ye sundular. Blix, Bağdat yönetiminin işbirliğini kabul etmesine rağmen uygulamada sorunlar olduğunu, Baradai ise Irak'ın kitle imha silahlarına sahip olduğuna dair kesin bilgilere ulaşmadıklarını fakat yakın dönem faaliyetleri tespit etmediklerini raporlamıştı ("Excerpts from inspectors' reports to U.N.", 2003).Bu raporlar ABD'nin istediği BM desteği için yeterli değildi. Fakat ABD, BM olmadan da bu operasyonu gerçekleştirme konusunda kararlıydı. Kendisini bu konuda destekleyen İngiltere ile birlikte harekete geçmek niyetindeydi.

ABD ve İngiltere tarafından "Irak'a Özgürlük Operasyonu" adı verilen harekât Mart 2003'te başlatılmıştır. Bu operasyona karşı çıkan AB Güvenlik Konseyi Üyeleri Fransa, Rusya ve Çin ile AB'nin önde gelen ülkelerinden Almanya çekincelerini dile getirmiş ve çeşitli tepkiler göstermişlerdir (Arı, 2004, s. 12).

1 Mart 2003'te ABD'nin Irak müdahalesi sırasında Kuzey cephesi açması için Türkiye topraklarını kullanmasına izin veren tezkere TBMM tarafından reddedilmiştir. Bu karar operasyon sırasında Türkiye'nin Irak konusunda alınacak kararlara etki etmesini zorlaştırmıştı. Irak Kürtleri ise bu savaşta ABD'ye en önemli desteği veren grup olarak ülkedeki en önemli

müttefik haline geldi (Balcı, 2014, s. 10).Türkiye için bu karar Soğuk Savaş boyunca ve sonrasında stratejik müttefiki olan ABD ile ayrı düştüğü ilk resmî karar olması sebebiyle de ayrı bir önem taşımaktaydı. Geleneksel politikaların dışına çıkılabileceği, farklı politikalar üretilebileceği fikrinin ilk işaretleri ortaya çıkmıştı.

ABD askerleriyle işbirliği halindeki Kürt peşmergeler Kerkük ve Musul'a kadar ilerlemiş, hem ABD için kolaylık sağlamış hem de Kürt bölgesinin savaşı en az hasarla kapatan bölgesi olması sağlanmıştır. ABD ile iyi ilişkiler ve lobi çalışmaları Temmuz 2003'te kurulan Geçici Yönetim Konseyi ile Kürtlerin kilit noktalara gelmesini kolaylaştırmış, Irak yeniden şekillendirilirken karar mekanizmalarını etkilemelerinin, istedikleri sonuçları almalarının önünü açmıştır (Galbraith, 2007, s. 149-151; Öğür vd., 2014, s. 39).

Geçici Yönetim Konseyi'nde önemli noktalarda bulunan Kürtler, Irak Geçiş Hükümeti'nde de aynı şekilde güçlü bir pozisyonda olmuşlardır. Geçiş Hükümeti'nde başbakanlığı Kürt siyasetçi Behram Salim yürütmüştür. 2004 yılında bu hükümet Geçiş Yönetim Yasası'nı kabul etmiş, bu yasa ile Kürtlerin 1992'de de facto olarak elde ettikleri yönetim "Kürdistan Bölgesel Yönetimi"ne dönüşmüş, Kürtçe ikinci resmî dil olmuş, peşmergeler resmî Irak askeri olmuş, Kürtler petrol ve diğer gelirlerin %17'sini bölgesel yönetim olarak alma hakkına sahip olmuştur. Kerkük ve tartışmalı bölgeler konusunda karar verilmemiş, bu karar ileriki tarihlere bırakılmıştır (Öğür vd., 2014, s. 39). Türkiye şartların böyle oluştuğu Irak'ta ancak 2007 yılında aktif dönüş yaptığında, karşısında kurumsallaşmasını belli bir seviyeye taşımış bir Kürdistan Bölgesel Yönetimi bulmuştur (Balcı, 2014, s. 10).

2003'te Irak'a ABD'nin gerçekleştirdiği müdahale sonrasında Türkiye'nin tavrı Irak'ın toprak bütünlüğünü savunma yönünde olmuştur. Türkiye'nin buradaki gerekçesi Kuzey Irak'ta kurulacak bir Kürt devletiydi. Çünkü böyle bir devletin Türkiye sınırında kurulması Türkiye'deki Kürtlerin milliyetçilik hareketlerini de derinden etkileyecekti (Özçelik, 2011, s. 303; Özkan, 2003, s. 502). Türkiye, Irak içerisinde oluşabilecek diğer sorunların BM çatısı altında çözülmesini savunmaktaydı. Dönemin Dışişleri Bakanı Abdullah Gül 2006 yılında yaptığı bir açıklamada Irak'ı küçük bir Ortadoğu olarak nitelemiştir. Irak'ın bölünmesinin daha büyük bir kaos oluşturarak bölgenin tamamını etkileyeceğini savunan Gül, Irak'a komşu ülkeler olarak Irak'ın Yugoslavya gibi parçalanmasını istemediklerini söylemiştir (Aras, 2004, s. 172; Özçelik, 2011, s. 301). Olası bir Kürt devleti sadece kavşak görevi görmeyecek aynı zamanda sosyal ve kültürel olarak da bir merkez konumuna gelebilecek olması Türkiye'yi endişelendirmiştir.

Ekim 2005'te kabul edilen Irak Anayasası, Kürdistan Bölgesel Yönetimi'ne yasal statü kazandırmıştır. Bunun üzerine bölgede yapılacak seçim öncesi Barzani'nin KDP'si ile Talabani'nin KYB'si işbirliği yapmış, birliğinin sonucu olarak Mesut Barzani Kürdistan Bölgesi Başkanı, daha sonra da Celal Talabani Irak Cumhurbaşkanı olmuştur (Öğür vd., 2014, s. 40-41).

2005 Irak Kürdistan Bölgesel Yönetimi Parlamento Seçimlerinde Partilerin Aldığı Oylar

Partiler	Yüzde	Oy Sayısı	Milletvekili
Kürdistan Ulusal Demokratik Listesi	%89.55	1.570.663	104
Irak Kürdistanı İslami Hareketi	%4.86	85.237	6
Emek Partisi ve Bağımsızlar	%1.17	20.585	1

Kaynak: Öğür vd.(2014, s.42).

Tartışmalı bölgeler olarak adlandırılan Musul, Kerkük, Diyala ve Selahaddin'in, Bashika, Kara Hancer, Al Qus, Bai Hasan petrol sahaları da bulunmaktadır. Irak Anayasası tartışmalı bölgeler ile ilgili 3 aşamalı bir yol çizmiştir. Bu yol, zorla göç ettirilenlerin dönüşlerine izin verilmesi yoluyla normalleşme, dönüşlerin ardından nüfus sayımı yapılması ve son olarak 2007 yılı sonunda referandum yapılarak bölgelerin Merkezî Irak, Kürdistan Bölgesel Yönetimi veya başka bir bölgeye katılması kararlaştırıyordu (Ayhan, Barzani ve Demir, 2013, s. 26-27).

Kerkük için yapılması gereken referandum yaklaştıkça Türkiye ile Kürdistan Bölgesel Yönetimi gerilimi de artmıştır. Türkiye demografik yapının bilinçli değiştirildiği tezi ile referandumun ertelenmesi gerektiğini savunmuştur (Öğür vd., 2014, s. 43; Tunç, 2007). Kürt partileri ise bu sorunu çoktan çözdüklerine inanarak Türkiye'ye en baştan karşı çıkmışlardır.Hatta Celal Talabani, Türkiye'nin Kerkük sorununa müdahil olması halinde kendilerinin de Türkiye içerisinde bir Diyarbakır sorunu olduğunu savunacaklarını söylemekten çekinmemiştir (Hasan ve Şükür, 2004, s. 28-29; Yula, 2010, s. 5).

Ocak 2005'te geçici parlamento seçimleri yapılması kararlaştırılmış, seçim öncesinde Baas rejiminin göçe zorladığı insanların eski yerlerine dönmelerine izin veren bir yasa onaylanmıştır. Bu yasa ile en ciddi geri dönüşler Kerkük'e gerçekleşmiştir. Türkiye bu geri dönüşlerin hepsinin Kerküklü olmadığını, Kerkük'ün demografik yapısını değiştirmek amacıyla Kürtlerin Kerküklü olmayanları da Kerkük'e kaydırdığını savunmuş ve tepki göstermiştir (Öğür vd., 2014, s. 43; "Türkiye'den Kürt", 2005).

Yumuşama Dönemi

Türkiye'de Kuzey Irak konusundaki hassasiyet ve PKK'nın sınırlandırılması konusunda geniş bir uzlaşı bulunmasına rağmen yöntemler konusunda farklı görüşler vardır. Kemalist ve milliyetçi fikirler etrafında toplanmış STK'lar, TSK, bürokraside güçlü bir kesim, CHP ve MHP ile diğer bazı kurumlar Kürt milli hareketlerini toptan tehdit olarak görmekte Kuzey Irak'taki otonom bölge ile de ilişki kurulmamasını, sert tavırlar sergilenmesini, bölgenin izole edilerek yalnızlaştırılmasını, ekonomik olarak güçsüz kalmasını savunurken, Avrupa yanlısı liberal çevreler, Ak Parti hükümeti, Kürt elitler ile yakın çevreleri bölgenin Türkiye'ye güvenmekten başka çaresi olmadığını, bölgenin ABD çekildikten sonra Irak'ta oluşacak kargaşa için tampon görevi görebileceğini, aynı zamanda bölge ile iyi ilişkileri olan bir Türki-

ye'nin PKK ile daha rahat mücadele edeceğini ve PKK'yı yalnızlaştıracağını savunmaktadır (International Crisisis Group, 2008, s. i).

2007-2008 yılları Kürdistan Bölgesel Yönetimi ile ilişkiler de Türkiye'nin iç politik faktörlerle destekli bir dönüşümü başlattığı bir dönem oldu. Askerin dış politika etkisinin tedrici olarak azalma gösterdiği bu yıllarda sınır ötesi operasyonların beklenen etkiyi göstermediği kanaatinde olan hükümetin hareket alanı da genişledi. Hükümetin inisiyatifinin artmasıyla Türkiye bölgeye yakınlaşmaya başladı. Nisan 2008'de bu etki MGK'ya da yansıdı ve Iraklı tüm grup ve aktörlerle görüşme kararı alındı. Bu karardan sonra Başbakanın Dış Politika Baş Danışmanı Ahmet Davutoğlu, Erbil'e giderek Kürdistan Bölgesel Yönetimi Başkanı Naçirvan Barzani ile görüştü (Balcı, 2014, s. 10-11).

2007 öncesinde Türkiye'nin Kuzey Irak politikasının temel noktalarından biri Türkmenlerdi. Türkmenlerin yaşadığı yerlerde yeterli temsil hakkının olmasını savunan Türkiye, bölgenin demografik yapısı içerisinde Türkmenlerin çok önemli bir yere sahip olduğuna inanıyordu. Bu düşüncenin temelinde güçlü bir Türkmen kimliği olduğu düşüncesi yatmaktaydı. Fakat 2007 sonrası Türkiye bu yaklaşımındaki hatayı da fark etti. Türkmenlerin düşündükleri kadar büyük bir sayıda olmadığını ve bir ortak Türkmen kimliğinin bulunmadığını gördü. Türkmenlerin çoğunluğu kendisini etnik kimlik yerine dinî kimlikleri ile tanımlıyordu.

Etkin rol almaya başlayan Türkiye etkisini de kısa sürede hissettirmeye başladı. Kürtler, Türkmenler ve Araplar arasındaki Kerkük sorununa ortak çözüm bulunmasına önayak oldu. Türkiye bu noktada Kerkük'ün çok etnikli ve çok dinli yapısının korunmasında ısrarcı oldu (International Crisisis Group, 2008, s. i). 2-3 Kasım 2007'de Irak'a Komşu Ülkeler Konferansı İstanbul'da toplandı. Konferansa kabul edilen bildiride Türkiye'nin terörle mücadele ve Kerkük'le ilişkin görüşlerine destek veren ifadeler yer aldı:

> 1) Tüm milisler ve silahlı gruplar dağıtılmalı, 2) Kerkük, Bağdat ve Basra gibi çok kültürlü şehirler, bir etnik grubun hâkimiyeti altına girmemeli, 3) Sınır ötesi terör faaliyetlerine son vermek için mekanizma kurulmalı, 4) Ülke topraklarının terör eylemleri için kullanılmasına izin verilmemeli, 5) Sınır denetimi arttırılmalı ve 6) BM, daha aktif rol üstlenmeli (Efegil, 2009, s. 449-450).

Türkiye de birleşik, federal, demokratik bir Irak'ın kurulmasına destek vereceğini açıkladı. Bu Kürdistan Bölgesel Yönetimi için sevindirici haberdi (Efegil, 2009, s. 449-450; "Irak'a BM desteği", 2007; "İstanbul zirvesinde", 2007).

2005 yılında çok sayıda PKK militanının Irak-Türkiye sınırını aşarak eylemlerde bulunması neticesinde sınır ötesi operasyonu tekrar gündeme taşınmış, dönemin Başbakan Recep Tayyip Erdoğan ve Genelkurmay İkinci Başkanı İlker Başbuğ bu yönde açıklamalar yapmıştır (İnat, 2006, s. 17; Öğür vd., 2014, s. 43). Bu tarihten sonra da sınır ötesi operasyonlar gündeme gelmiş, bazıları ise gerçekleşmiştir. 2007 yılına gelindiğinde Türkiye bir yandan Kuzey Irak'taki PKK (Kürdistan İşçi Partisi –Partiya Karkeren Kurdistan) kamplarını jetleriyle

bombalayıp, bölgede bir Kürt devleti istemediğini savunurken, diğer yandan Kuzey Irak'la ilişkilerini de geliştirmeye devam ediyordu. Kuzey Irak'ta Türk yatırımlar artıyordu (International Crisisis Group, 2008, s. i).

Türkiye'nin 2007 sonu ve 2008 başındaki sınır ötesi operasyonları ve bu operasyonların çıktıları Kuzey Irak ile ilişkilerin yeni bir döneme geçiş kırılmalarıydı. Türkiye de bu operasyonların etkisi ile Kerkük pazarlığına girmeden Bölgesel Yönetim'in PKK'ya karşı gerekli tedbirleri almasını sağladı. PKK'ya karşı sınırlı askerî sınır ötesi operasyonlar gerçekleştirdi. Türkiye'nin bu ilişkiyi Kürtler için cazibeli hale getirmesi durumunda, sorunun çözümünde Türk ordusunun yapabileceklerinden daha etkili olunacağı fikri öne çıktı (International Crisisis Group, 2008, s. 22-23). Erbil yönetiminin de bu dönemki stratejisi tedbirleri kendi alarak sınır ötesi operasyonlarına izin vermemekti. Bu doğrultuda 2007 yılında PKK ve PJAK terör örgütü olarak ilan edilmiştir (Öğür vd., 2014, s. 47; Özdağ, 2008, s. 325). Aynı yıl Türkiye ABD ile de PKK konusunda istihbarat desteği anlaşması imzalamıştır. Bölgesel Yönetimde bu tarihten sonra Türkiye'yi destekleyen ve PKK'nın Kuzey Irak'taki varlığını eleştiren açıklamalara ağırlık vermiştir (Öğür vd., 2014, s. 47-48). 2007 yılından itibaren Türkiye, Kuzey Irak kurumsallaşırkenki sınırlı etkinliğinin aksine, ağırlığını artıran politikalar izlemeye başlamıştır (Yula, 2010, s. 1). Aslında Türkiye, Kuzey Irak'ın ekonomik istikrarı için 2003 yılından beri önemli rol oynamış olmasına rağmen siyasal ilişkilerde bölge ile ilgili kuşkulara sahip olmuştu (Ayhan, 2009, s. 29; Yula, 2010, s. 9).

Bu dönem ekonomik ilişkilerinde ivme kazandığı, ticaretin katlanmaya sürekli artış göstermeye başladığı bir dönem olmuştur. 2004 yılında Irak ile ticaret hacmi 1,8 milyar dolar iken 2008 yılında 3,9 milyar dolara çıkmıştır (Öğür vd., 2014, s. 44). 2010 yılı verilerine göre ise Türkiye'nin sadece Kuzey Irak'ın Erbil, Süleymaniye ve Dohuk kentleri ile ticaret hacmi 5,2 milyar dolardır. Kuzey Irak'ta inşaat başta olmak üzere birçok sektörü Türkler taşımaya başlamıştır (Semin, 2011, s. 196). Ekonomik ilişkilerin son dönemde bu kadar hızlı artış göstermesinin sebebi siyasî ilişkilerin yavaşlatıcı etkisinden kurtulmaya başlamış olmasıydı (Öğür vd., 2014, s. 44).

Türkiye'nin Kuzey Irak'la yakınlaşması güvenlik anlamında da elini çok güçlendirecekti. Hem PKK'nın bir blok olarak diğer ülke Kürtlerini arkasına alması engellenmiş olacak hem de sorunun etnik değil terör sorunu olduğu dünya kamuoyuna gösterilecekti (USAK, 2007, s. 13).

Irak Merkezî hükümeti ile Bölgesel Yönetim arasında da çeşitli anlaşmazlıklar mevcuttur. Bunların başında enerji kaynaklarının yönetimi gelmektedir. Federal Anayasa'da net hükümlerin bulunmaması, bölgesel yönetiminde kendi içinde yasal düzenleme yapmış olması durumu daha da karmaşıklaştırmaktadır. Bölgesel Yönetim kendisinin kabul ettiği bölge için bugüne kadar 50 şirket, merkezî hükümet ise 17 şirketle sözleşme imzalamıştır. Fakat merkezî hükümet, bölgesel yönetiminin anlaşmalarının yasal olmadığını savunarak anlaşma imzaladığı şirketleri merkezî ihaleler için kara listeye alarak caydırmaya çalışmaktadır.

İki taraf ihracatı yönetmenin de üretim anlaşması yapımında kendi hakkı olduğunu savunmaktadır. Merkezî hükümet yetkiyi anayasal olarak eline almak için ayrı ayrı yıllarda iki taslak hazırlamış fakat bunları yasalaştıramadığı için yetki karmaşası devam etmiştir (Ayhan vd., 2013, s. 15-20).

Türkiye ilk etapta Irak'ın toprak bütünlüğünü düşünerek Merkezî hükümetin federal yasası olmadığı gerekçesiyle Kürt bölgesine enerji sektöründe maddi destek sağlamamıştı (International Crisisis Group, 2008, s. i-ii). Fakat Türk şirketler 2007 yılından itibaren IBKY ile kontratlar imzalamaya başlamıştır. Türkiye karayollarından petrol ihracına ise 2012 izin vermiştir (Ayhan vd., 2013, s. 24-25).

2009 Sonrası İşbirliği Dönemi

Türkiye-IBK ilişkileri için 2009 yılı işbirliği sürecinin hızlandığı yıl olmuştur. Aynı yıl Türkiye iç politikada Kürt sorunu olarak bilinen sorunlarının çözümü için bir açılım sürecini başlattı. Hükümet resmî adıyla "Milli Birlik ve Kardeşlik Projesi"nin hukukî çalışmaları için akademisyenler, STK'lar ve siyasî partiler ile görüşmeler yaparak hak ve özgürlüklerin anayasal güvenceyle genişletilmesini amaçlayan çalışmalar yapmaya başladı (Efegil, 2009, s. 455-456; "Peki ya, Türk sorunu?", 2009).

Türk hükümeti 2002 yılından itibaren Kürtçenin yayın, özel kurs, kitap basımı, şarkı ve festival gibi yasaklarını kaldırarak sosyal kültürel hakların korunması yönünde adımlar atmaya başladı (Efegil, 2009, s. 447-448).

IBKY'de 2009 yılında yapılan seçimlerde siyasal alana dâhil olan parti sayısında artış olduğu görülmüştür.İlk defa bu seçimde yer alan Noşirvan Mustafa'nın Goran hareketi ileriki dönemde de varlığını hissettirecek gibi görünüyordu. Seçimler KDP ve KYP'nin eskisi kadar mutlak egemen olmadıklarını, dolayısıyla dış politikada da riskli kararları alırken bir daha düşünmek zorunda olduklarını göstermiştir (Özpek, 2009, s. 52).

2011 yılında ABD'nin bölgeden çekilmesi ile çok uluslu şirketlerin bölgeye ilgisi de artmıştı. İlk olarak Exxon Mobil, IBKY ile içinde tartışmalı bölge kaynaklarının da bulunduğu 6 bölge için kontrat imzalamış, onu Chevron Texaco, Total ve Gazprom Neft izlemiştir (Ayhan vd., 2013, s. 21).ABD'nin çekiliyor olması Türkiye ile bölgeyi de birbirine yaklaştırmış, IBKY ile Merkezî Irak yönetiminin ilişkilerinin gerginleşmeye başlaması da bölgeyi Türkiye'ye yaklaştırmıştır (Öğür vd., 2014, s. 51; Özcan, 2010, s. 175). Ayrıca Kürtler için Türkiye'nin Merkezî Irak ve İran'dan yararlı görünüyor olduğu gerçeği de vardı. Çünkü Türkiye, Kuzey Irak için Avrupa Birliği'ne ulaşım alt yapı yatırımı ve açık denizler ile dünyaya enerji kaynaklarını satma fırsatı demekti (International Crisisis Group, 2008, s. i).

Türk özel şirketleri IBKY bünyesinde petrol sektöründe ciddi yatırımlarda bulunmuşlar. 2003 yılından beri bölgede çalışmalar yapan Genel Energy ile birlikte Petoil, Petioguest ve Doğan Holding çeşitli petrol sahalarında pay sahibi olan konumdalar.Devlet şirketi olan TPAO Mis-

san ise federal hükümet bünyesindeki iki sahada 25 milyar dolarlık bir portföye, ortaklığa sahiptir. Ayrıca Çalık ve Karadeniz Elektrik gruplarının da bölgede elektrik santral ve satışı konusunda büyük çaplı projeleri vardır (Ayhan vd., 2013, s. 25).

Türkiye ve IKBY 2013 yılına gelinirken enerji konusunda stratejik ortaklığı güçlendirmeye başlamıştır. Hatta bu işbirliği Türkiye'nin merkezî yönetime rağmen bile ilerletmeyi göze aldığı bir ilişkiye dönüşmüştür. Bu da enerji konusunda karşılıklı bağımlılık ile açıklamak mümkündür.

Enerji konusunda işbirliğini irdeleyecek olursak karşımıza yeni proje ve çalışmalar çıkmaktadır. 2012 yılında IBKY Başbakanı Naçirvan Barzani'nin Türkiye ziyaretinde gündeme gelip 2013'te inşasına başlanan direkt enerji nakli boru hatları(Çandar, 2012)konusunda imzalanan anlaşmaları Irak yönetiminin onayı alınmadan imzalanmış ve günde 1milyon varilin üzerinde petrol ve doğalgaz kaynağının transferi yapılacağı açıklanmıştır (Öğür vd., 2014, s. 51-52). Bu projede bahsedilen gaz ihracatının 2016'da başlamasının planlandığı IBKY Doğal Kaynaklar Başkanı Aşti Hawrami tarafından 2013'te Erbil'de gerçekleşen enerji konferansında duyuruldu (Balcı, 2014, s. 19; "Ucuz gaz müjdesi", 2013). Bu yakınlaşma son dönemde Türkiye ile Irak arasında yaşanan gerilimi de artırıyordu.

Türkiye ile IBKY Arasında Planlanan Direkt Enerji Nakli Boru Hattı

Kaynak: Öğür vd. (2014, s. 52).

Türkiye'nin IBKY ile yakınlaşmasındaki ana motivasyonları dış ticareti artması ve IBKY'nin konumunu güçlendireceği düşüncesi olmuştur. Enerji rezervlerinin kullanımı konusunda anlaşılan çokuluslu enerji şirketleri ve bu şirketlerde politik ve ekonomik kazanımları olan ülkelerin kaynakların kullanımını kolaylaştırmak amacıyla Irak hükümetine baskı yapacakları düşüncesi bu motivasyonların kaynağı olmuştur (Ayhan vd., 2013, s. 27). İki taraf arasındaki dış ticaret hacminin 2013 yılında 13 milyar dolara çıkması bu politikaların ekonomi ayağını açıklamak için kullanılabilir (Ayhan vd., 2013, s. 25).

2013 yılında IBKY ile ilişkilerde yeni aktörlerde ortaya çıkıyordu. Bu yılda gerçekleşen seçimlerde KYB'yi geride bırakarak bölgenin ikinci partisi haline gelen Goran Hareketi, Türkiye ile ilişkilerde merkezî hükümetin tamamen saf dışı bırakılmasını seçimlerden önceki konuşmalarında eleştiri konusu yapmıştır. İslâmî partilerden Yekgurti da aldığı % 9.49 oy oranıyla dikkat çekmiştir (Öğür vd., 2014, s. 50 – 51).

2013 IBKY Parlamento Seçim Sonuçları

Partiler	Yüzde	Oy Sayısı	Milletvekili
KDP	%37.79	743.984	38
Goran	%24.11	476.736	24
KYB	%17.8	350.500	18
Yekgurti	%9.49	186.741	10
Komal	%6.01	118.399	6
Diğerleri	%4.69	92.415	15

Kaynak: Öğür vd.(2014, s. 52).

Irak Şam İslâm Devleti (IŞİD) 10 Haziran'da Irak'ın en büyük ikinci ve Sünnî kenti Musul'u tamamen ele geçirdi. Çoğunluğu Şiîlerden oluşan Irak ordusu direnmeden kenti terk etti. Kısa bir süre sonra Türkiye'nin Musul konsolosluğunda çalışan 49 personel IŞİD tarafından kaçırıldı ("Kronoloji: Türkiye-Irak", 2014).

Haziran 2014 yılında patlak veren IŞİD (DAEŞ) olayları özellikle hızla büyüyen ekonomik ilişkilere zarar vermiştir. Çatışmaların ilk aylarında önceki yıla göre Türkiye'nin bölgeye ihracatı % 21 düşüş göstermiştir (Karaman, SETA, 2014).Bölgede devam eden çatışmalar siyasî ve ekonomik belirsizliği de günümüze kadar sürdürmüştür. Türkiye IBKY ile bu konuda önce Kobani'ye peşmerge geçişi konusunda işbirliği yapmış, yakın zamanlarda ise Türkiye'nin IŞİD ile mücadele eden gruplar için önerdiği eğit-donat teklifi IKBY tarafından desteklenmektedir.

Sonuç

Türk dış politikası 2000'li yıllara girilirken askerî bürokrasinin yönlendirmesine açık ve birçok konuda askerî yaklaşıma benzer fikirlere sahip sivil karar vericilerin yönetiminde bulunuyordu. Nitekim bu durum dış politikayı da salt bir güvenlik çemberi olarak görme alışkanlığını da beraberinde getiriyordu. Ülkede 2000'ler ile sivil iktidarın etkisini artırma çabaları Adalet ve Kalkınma Partisi'nin iktidara gelmesiyle de hız kazanmıştır. Milli Güvenlik Kurulu'nda sivillerin sayısının artırılmasıyla başlayan sivilleşme ve normalleşme çalışmaları çeşitli yasal ve anayasal düzenlemelerle tedrici bir süreçte etkisini göstermiştir.

2003 Irak Müdahalesi ve 1 Mart tezkeresi tam da bu bakış açısı ile değerlendirilebilecek bir konu olarak düşünülebilir. Türkiye'nin askerî elitlerinin de Irak savaşının içinde olmak konusunda ciddi endişeleri bulunmaktaydı fakat müttefik ABD ile ayrı düşmek belki de almak

isteyecekleri en son karar olurdu. 1 Mart tezkeresinin kabul edilmemesi elbette tek başına dış politika yapımında köklü değişikliklerin olduğunu ortaya koymaz. Ama değişiklikler olabileceğinin ilk görünür kararı olarak sembolik bir öneme sahiptir. Nitekim Irak'ta Saddam Hüseyin'in devrilmesinin ülkeye huzur getirmediği aksine derin bir kaos oluşturduğu görülünce Türkiye bir süre daha geleneksel dış politikasına uygun güvenlik perspektifli politikalarını devam ettirdi. Irak'ta taşlar yeniden kurulurken etki kapasitesi düşük olan Türkiye'nin bu politikalarının sonuçlarını değerlendirmek rasyonel sonuçlar vermeyebilir.

2007 yılına gelindiğinde Türkiye, Irak'ta risklerin yanında fırsatları da değerlendiren bir pozisyon almaya başlamıştır. Özellikle Irak Kürdistan Bölgesel Yönetimi (IBKY), Türkiye'nin kamu ve özel sektörlerinin ilgisini çekmeye başladı. Enerji sektöründe işbirliğine gitmek ilişkilerin sürdürülebilirliğini de sağlayacak gibi görünmekteydi. Hızla büyüyen Türkiye'nin aynı oranda artan enerji ihtiyacı için ucuz ve yakın bir kaynak olan bölge aynı zamanda Türkiye için iyi bir ticarî pazar olabilirdi. İşbirliği IBKY içinde yeniden yapılanma ve kaynaklarını dış dünyaya ihraç edebilmek için belki de bölgenin en güvenli ülkesinin desteği demekti. Taraflar bu işbirliğini sürdürerek karşılıklı olarak sahip oldukları kuşkuları da ikinci plana itmişlerdir.

Günümüzde Irak ve Suriye'de devam eden çatışmalar ve IŞİD (DAEŞ) krizi bölge politikalarını da belirsizleştirmektedir. Türkiye riskleri de görerek temkinli davranmaktadır. Türkiye IBKY ilişkilerinin geleceği çatışmaların sonuçlanması, bölge aktörlerinin yeni konumları ile Irak'ın kendi içerisindeki hukukî gelişmelerinin de etkisiyle ekonomik ilişkilerin seyrine göre şekillenecektir.

Kaynakça

Akutay, S. S. ve Ateş, D. (2013). Türkiye'nin sınır ötesi operasyonlarının hukuki çerçevesi. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, XVII*(3), S. 109 – 146

Aral, B. (1999). *Uluslararası hukukta meşru müdafaa hakkı*. Ankara: Siyasal Kitabevi.

Aras, B. (2004). *Irak Savaşı sonrası Ortadoğu.* İstanbul: Tasam Yayınları.

Arı, T. (2004). Türkiye, Irak ve ABD: Soğuk savaş sonrası dönemde Basra Körfezi'nde yeni parametreler. www.tayyarari.com/download/Turkiye_irak_abd.doc adresinden 12 Aralık 2014 tarihinde edinilmiştir.

Armaoğlu, F. (2007).*20.yüzyıl siyasi tarihi,1914-1995*(C. I-II). İstanbul: Alkım Yayınevi.

Ayhan, V. (2009).*Türkiye-Irak ilişkileri: Bölge* ülkelerinin *Irak politikası bağlamında bir analiz. Ortadoğu Analiz,1*(9),22-31.

Ayhan, V., Barzani, A. ve Demir, H. (2013, Kasım).*Enerji siyaseti, Türkiye - Irak Kürdistan Bölgesel Yönetimi, boru hatları, petrol satışı ve Bağdat'ın pozisyonu.* Ankara: Uluslararası Ortadoğu Barış Araştırmaları Merkezi-IMPR.

Balcı, A. (2014, Haziran). *Enerji'sine kavuşan komşuluk, Türkiye – Kürdistan Bölgesel Yönetimi ilişkileri. SETA Analiz*, Sayı: *97,*

Çandar, C. (2012, 26Mayıs). İşin *içine Kürdistan petrolü girerse. Radikal* http://www.radikal.com.tr/yazarlar/cengiz_candar/isin_icine_kurdistan_petrolu_girerse-1089153 adresinden 06 Şubat 2015 tarihinde edinilmiştir.

Davutoğlu, A. (2009). *Stratejik Derinlik, Türkiye'nin Uluslararası Konumu* (34. basım). İstanbul: Küre Yayınları.

Efegil, E. (2009).*Türkiye'nin yeni terörle mücadele anlayışı ve Türk karar vericilerinin Kürt sorununa yaklaşımları*. K.İnat, M.Ataman ve B. Duran(drl.), *Ortadoğu yıllığı 2008* içinde (s. 445-494). İstanbul: Küre Yayınları.

Erdil, *Ucuz gaz müjdesi*. (2013, 20 Haziran). *Hürriyet*. http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/23545334.asp adresinden 13 Şubat 2015 tarihinde edinilmiştir.

Excerpts from inspectors' reports to U.N. (2003, 27 Ocak). http://edition.cnn.com/2003/US/01/27/sprj.irq.excerpts/ adresinden 12 Aralık 2014 tarihinde edinilmiştir.

Galbraith, P. (2007).*Irak'ın sonu*(çev. M. M. İnceayan). İstanbul: Doğan Kitap.

Hale, W. (2007).*Turkey, the US and Iraq*. London: Middle East Institute at SOAS.

Hasan, M. ve Şükür, S. (2004).*Kerkük Kerkük*. Ankara: Stratejik Analiz.

International Crisis Group. (2008).*Türkiye ve Irak Kürtleri: Çatışma mı işbirliği mi?*(Kriz Grubu Orta Doğu Raporu, N°81) http://www.crisisgroup.org/~/media/Files/Middle%20East%20North%20Africa/Iraq%20Syria%20Lebanon/Iraq/Turkish%20translations/81%20Turkey%20and%20Iraqi%20Kurds%20Conflict%20or%20Cooperation%20turkish adresinden 12 Aralık 2014 tarihinde edinilmiştir.

Irak'a BM desteği. (2007, 4 Kasım). *Radikal*. http://www.radikal.com.tr/politika/iraka_bm_destegi-830635 adresinden 18 Ocak 2015 tarihinde edinilmiştir.

İstanbul zirvesinde tarihi adım: Irak'ta Birleşmiş Milletler devreye giriyor. (2007, 2 Kasım). *Zaman*. http://mobil.zaman.com.tr/gundem_istanbul-zirvesinde-tarihi-adim-irakta-birlesmis-milletler-devreye-giriyor_608596.html adresinden 18 Ocak 2015 tarihinde edinilmiştir.

Karaman H. (2014, 7 Temmuz). *Türkiye-Irak ekonomik ilişkileri, IŞİD ve ötesi*. SETA:http://setav.org/tr/turkiye-irak-ekonomik-iliskileri-isid-ve-otesi/perspektif/16076 adresinden 17 Aralık 2014 tarihinde edinilmiştir.

Kıvanç, *Peki ya, Türk sorunu?* (2009, 24 Ekim). *Taraf*. http://arsiv.taraf.com.tr/yazilar/umit-kivanc/peki-ya-turk-sorunu/8110/ adresinden 13 Şubat 2015 tarihinde edinilmiştir.

Kronoloji: Türkiye-Irak ilişkileri.(2014, 21 Kasım). Aljazeera Türk. http://www.aljazeera.com.tr/interaktif/kronoloji-turkiye-irak-iliskileri adresinden 13 Şubat 2015 tarihinde edinilmiştir.

Öğür, B., Baykal, Z. ve Balcı, A. (2014).*Kuzey Irak – Türkiye ilişkileri: PKK, güvenlik ve işbirliği* (ORMER Rapor No: 2014/01). Sakarya: ORMER.

Özcan, M. (2010).*Turkish Foreign Policy Towards Iraq in 2009*. *Perceptions: Journal of International Affairs*, *14*(3-4), 113-132.

Özçelik, S.(2011, Nisan).Türkiye-Irak ilişkileri üzerine bir inceleme: Türkiye'nin Irak politikası ve Kuzey Irak Bölgesine yaklaşımı. *Uluslararası Sempozyum, Regional and Global Dynamics: Economic and Political Issues of Turkey and Its Near Abroad, 28-29 April 2011*içinde (s. 298-327).İzmir: İzmir Üniversitesi.

Özkan T. (2003). *Bush ve Saddam'ın gölgesinde entrikalar savaşı*. İstanbul: Alfa Yayınları.

Özpek, B. B. (2009, Eylül).Irak Bölgesel Kürt Yönetimi seçimleri ve Türkiye. *Ortadoğu Analiz*,*1*(9),51-56.

Reçber, K. (2007).Türkiye'nin Irak'ın Kuzeyi'nde sınır ötesi operasyon ve sıcak takip hakkı.*(USAK) Uluslararası Hukuk ve Politika*,*3*(9),16-27.

Semin, A.(2011, Güz).Türkiye'nin Irak politikası ışığında Kuzey Irak Açılımı. *Bilge Strateji*,*3*(5), S. 179 – 205

TSK'nın sınır ötesi operasyonları. (2011, 19 Ekim). Aljazeera Türk. http://www.aljazeera.com.tr/haber/tsknin-sinir-otesi-operasyonlari adresinden 18 Ocak 2015 tarihinde edinilmiştir.

Tunç, F.(2007, 15Şubat). Kürt Hükümeti ile yakınlaşırız. Hürriyet. http://www.hurriyet.com.tr/gundem/5955059.asp adresinden 13 Şubat 2015 tarihinde edinilmiştir.

Türkiye'den Kürt yerleşimci tepkisi.(2005, 19 Ocak). http://arsiv.ntv.com.tr/news/305839.asp adresinden 18 Ocak 2015 tarihinde edinilmiştir.

Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu. (2007). *Kuzey Irak Operasyonu Raporu*. Ankara: USAK Yayınları

Yula, Ö. (2010).Hassas denge: 2001 Sonrası Türkiye-Kuzey Irak ilişkileri. ORSAM.http://www.orsam.org.tr/tr/yazigoster.aspx?ID=561 adresinden 12 Aralık 2014 tarihinde edinilmiştir.

İKTİSAT

Faizsiz Bir Finansman Kuruluşu Olarak Akhuwat (Kardeşlik) Kurumu

Serhan Yıldırım*

Öz: 2008 finansal krizinin bıraktığı en önemli izlerden biri mevcut ekonomik sistemin temellerine yönelik eleştirilerin dünya çapında yaygınlaşması olmuştur. Bu durum var olan düzenin ciddi bir şekilde sorgulanmasına ve alternatif sistemlerin geliştirilmeye çalışılmasına yol açmıştır. Gelir eşitsizliği, sosyal adaletsizlik ve yoksulluk gibi kavramlarda gözle görülür bir gelişme sağlayamayan bu ekonomik sistemin karşısında, Müslüman toplumların başını çektiği ülkelerin kendi inanç ve ahlâkî prensiplerine uygun olarak işlemesi ideali doğrultusunda uygulamaya başladıkları İslâmî finans kuruluşlarının yaygınlaşması da yukarıda bahsedilen durumun bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu ideal doğrultusunda dünya çapında birçok banka, sigorta şirketi, ve benzeri finansal kurum kurulmuş ve halihazırda faaliyet göstermektedir. Modern anlamda 1960'ı yıllardan itibaren başlayan bu girişimlerin gelişimi günümüzde daha belirgin hale gelmiş ve 2013 yılı itibari ile bu sistemde bulunan finansal varlıkların değeri yıllık olarak % 17.6'lık büyüme ile 1.7 trilyon USD'ye ulaşmıştır (Ernst & Young, 2013). Bu hızlı gelişim ile birlikte sisteme dair eleştiriler de artmaktadır. Kullanılan enstrümanların daha çok borç temelli işlemler olduğu ve mevcut finansal sistemin kopyalanarak uygulandığı yöneltilen eleştirilerin başında gelmektedir. Tüm bu gelişim ve eleştiriler arasında başarılı bir örnek olarak alınabilecek ve İslâm'ın öğretileriyle kesin bir bağlılık taşıdığı kabul edilen bazı kurumların da varlığı bu sistemin başarılı çıktılarındandır. Pakistan'da 2001 yılında kurulmuş olan Akhuwat Kuruluşu da bu alanda örnek gösterilebilecek ve mevcut ekonomik düzenin öğretilerine alternatif olarak varlığını sürdüren bir kurumdur. Bu çalışmada Akhuwat'ın ne şekilde faaliyet gösterdiği ve hangi özelikleri ile farklılaştığı incelenecek ve ayrıca bir model olarak ne tür imkânlar sunduğu üzerinde durulacaktır.

Anahtar kelimeler: İslâm İktisadı, Faizsiz Bankacılık, Mikro Finans, Karz-ı Hasen, Küresel Ekonomi.

Giriş

Dünya üzerinde en az gelişmiş 48 ülkeden 21'inin İslâm ülkesi olduğu gerçeği (İslam Konferansı Örgütü Ekonomik ve Ticari İşbirliği Daimi Komitesi [İSEDAK], 2014) çarpıcı bir şekilde ortada dururken bu tabloya yol açan günümüz iktisadî yaklaşımının ve kurumlarının bu İslâm ülkelerinde de hâkim düzen olması, içerisinde bulunduğumuz durumu daha karmaşık bir hale sokmaktadır. Kapitalizm ya da liberal ekonomik düzen olarak da adlandırılan bu iktisadî düzen serbest piyasa ekonomisi işleyişi temelinde ülkeler arası sınırların önemsiz hale getirilmesini ve mal ve sermayenin serbest dolaşımını ilke olarak benimsemektedir. Bu haliyle

* Yüksek Lisans Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslâm İktisadı ve Finansı Bölümü. İletişim: srhnyildirim@gmail.com, Albaraka Türk Katılım Bankası, 34768 Ümraniye/ İstanbul.

servetin nasıl oluştuğu ve dağıtıldığını belirlerken sosyal adalet kavramını ikinci planda tutarak sermayenin tekelleşmesi gibi sorunlara yol açtığı günümüz gerçeklerindendir. Dünya çapında 34,387 adet milyonerden 20,617'sinin Amerika, Fransa, İngiltere ve Almanya'da bulunuyor olması bu durumun bir diğer somut göstergesidir (Credit Suisse AG, 2014).

Sistem içerisindeki bu tarz dengesizliklerin dikkat çekildiği ve çözümlerin üretilmeye çalışıldığı da yadsınamaz bir gerçektir. 1970'li yıllarda uygulanmaya başlanan ve öncülüğünü Muhammed Yunus'un yapmış olduğu 'Mikro Finans/ Kredi' uygulaması kendisine 2006 yılında Nobel Barış Ödülü'nü kazandırmıştır. Sistemsel tanım olarak uygun bir teminatı, güvenilir bir kredi geçmişi ve/veya sürekli geliri olmayanlara sağlanan finansman anlamına gelen mikro kredi uygulamasıyla işletilmeye çalışılan sistem finansman kaynağına ulaşmada sıkıntı çeken kesimlere (fakir aileler, kimsesizler, kadınlar, vb.) ufak miktarlarda finansman sağlamak ve toplumun bu kesimlerini ekonomik olarak kendi kendilerine yeter hale getirmektir. Bu sayede piyasaların ulaşım alanının genişlemesi, yoksulluğun azaltılması ve sosyal değişimlerin doğabileceği vurgulanmıştır (Agion ve Mourdoch, 2005). Hâkim iktisadî sistemin paradigması içerisinde aynı sistemin eksikliklerini giderme amaçlı kurulan bu sistem amaç olarak faydalı bir hizmet görüyor gibi gözükse de zaman geçtikçe hakkında yapılan eleştirilerin artmış olduğu bir gerçektir. Bankaların uyguladıkları faiz oranlarının mikro kredi sistemi içerisinde, sabit maliyetler ve yüksek operasyonel masrafları kapatması amacıyla yaklaşık olarak iki katı kadar yükselmesi borçlu olanları finansal anlamda zora sokmaktadır (Sudhirendar, 2002). Bu sebeple, bankaların toplu olarak tek işletmeye kredi vermesi yerine, aynı tutarı ufak parçalarda daha fazla kullanıcıya daha yüksek faiz haddi üzerinden kullandırmasının, yukarıda bahsi geçen sermayenin tekelleşmesi ve gelir eşitsizliği problemlerini düzeltme yolunda pek katkı yapamayacağı aşikârdır.

Görülmektedir ki içerisinde bulunduğumuz iktisadî paradigmanın temel ideolojilerinden biri olan 'No lunch for free'[1] (Bedava yemek yok) prensibi yukarıda bahsedilen problemlerin çözümü yolunda insanlığa olumlu bir katkı yapamamaktadır. Öyle ise İslâmî iktisat ve/veya bankacılık terimleri ile günümüzde bir hayli ses getiren ve dünya çapında 1,7 trilyon USD'lik bir varlık toplamına sahip olan bu sistem içerisinde hangi tür alternatifler eleştirisini yapmış olduğu sistemin ürettiği problemlerini çözebilecektir? Eğer bu iktisadî sistemin gerçekten sosyal adaleti destekleyeceği inancına sahip isek ki bunda şüphe yoktur, o takdirde bu mekanizmayı oluşturacak fikrî ve sistemsel alt yapıyı kurmak ile yükümlüyüzdür.

Bu bağlamda bu makalemizde bahsedeceğimiz Akhuwat Kurumu yukarıda bahsedilen İslâm iktisadı motivasyonları ile yola çıkmış ve ulaştığı noktada birtakım başarılar elde etmiştir. Bundan sonra yapılması gereken ise bu kurumun sürdürülebilir ve başarılı hale gelmesi için çaba sarf etmek ve dünya çapında uygulanabilirliğini arttırmak olmalıdır.

1 Friedman, The Economist tarafından 20.yy.ın ikinci yarısının en etkileyici ekonomisti olarak seçilmiş ve bu terimi 1975'de yazdığı bir kitabın başlığı olarak kullanmıştır. (Friedman, Milton, There's No Such Thing as a Free Lunch, Open Court Publishing Company, 1975. ISBN 087548297X)

Akhuwat Kurumu ve Tarihçesi

2001 yılında Pakistan'ın Lahore Gymkhana şehrinde mikro finans adı altında yoksulluğun azaltılması amacıyla yüksek faizle verilen kredilerin eleştirildiği bir toplantıda ortaya atılan faizsiz kredi verilmesi önerisi ile fikri alt yapısı oluşan Akhuwat Kurumu, o toplantının sonrasında 10.000 Rupi (357 TL) bağış yapan bir donörün inisiyatifi ile başlamış ve Dr. Amjad Saqib'in bu meblağı kendi ayakları üzerinde durmaya çalışan bir dul kadına faizsiz kredi olarak vermesiyle fiilî olarak hayata geçmiştir. Söz konusu dul kadın dilenen birisi olmadığı ve bağış olarak almadığı bu krediyi altı ay içerisinde geri ödeyerek imkânı olmayan insanların kendilerine güven ve saygı ile yaklaşıldığında dürüstlük sergileyebileceğini kanıtlamış oldu. Bu şekilde başarı ile sonuçlanan bu girişimden sonra Akhuwat Kurumu doğmuş oldu ve mecliste hazır bulunan kişilerin yönetim kurulunu oluşturmasıyla ve halen yönetim kurulu başkanlığını yürüten Dr. Amjad Saqib'ın yönetimi altında faaliyetlerini sürdürmektedir. Böylece mikro finans sistemine bambaşka bir bakış açısı getirilmiş ve projenin ilhamı ekonomik düşünceden değil merhamet ve cömertlikten alınmıştır.

İsmini Arapça kardeş kelimesinden alan Akhuwat kurumu, Mekke'den inançları üzerindeki yapılan baskılar sebebiyle Medine'ye hicret eden muhacirleri adeta bir kardeş yakınlığı ile karşılayan ve ağırlayan Ensar'ın göstermiş olduğu cömertlik ve şefkatin ve yine Ensar'ın ifade ettiği bu kardeşlik duygusunun göstergesi olarak varlıklarının yarısını Muhacirler ile paylaşmasını motivasyon olarak kullanmaktadır. Bu paralelde Akhuwat kardeşliğin tüm toplumun birbirine destek olduğu bir sistem üzerine bina edilmesini benimsemektedir ve mikro finans sadece bu yolda kullanılan bir alettir.

Akhuwat'ın mevcut mikro finans sisteminden en önemli farkı yapılan borç verme işleminin tamamen faizsiz olmasıdır. Bu sistemde İslâm'da Karz-ı Hasen adıyla tanımlanan işlem kullanılmaktadır. Karz-ı Hasen terim olarak "geri ödenmek üzere verilen mal veya birine ödünç/borç verme" demektir (Apaydın, 2001). Kur'ân-ı Kerîm'de karz ve türevleri on üç yerde geçmekte olup (mesela bk. El-Bakara 2/245; el-Maide 5/12; el-Kehf 18/17; el-Hadid 57/ 11, 18; et-Tegabün 64/1 7; el-Müzzemmil 73/20) Kehf sûresinde "bir yeri çaprazından dolaşıp gitmek", diğerlerinde ise "borç vermek" anlamında kullanılmış, mecazî bir anlatımla Allah'a güzel bir şekilde borç (karz-ı hasen) veren kimseye bunun kat kat fazlasının ödeneceğinden söz edilmiştir. Bu âyetlerde Allah'ın rızasını kazanmak için yapılan malî harcamanın Allah'a verilen bir borç olarak anılması verilenin Allah katında zayi olmayacağına, karşılığının sevap ve mükâfat olarak geri döneceğine dair ilahî bir vaat şeklinde yorumlanır. Bu ödüncün "güzel" diye nitelenmesi ise harcamanın riya ve dünyevî beklenti karıştırmadan sırf Allah rızası için ve helâl maldan yapılmasının gerektiğine ve böyle bir davranışın güzelliğine işaret eder (TDV İslâm Ansiklopedisi). Bununla birlikte Akhuwat mikro finans uygulamalarında birikmiş olan tecrübelerden de yararlanmaktadır.

Bu somut gelişmeleri kaydeden Akhuwat, bağışların da artmasıyla faizsiz mikro finansın nasıl ilerleme kaydedebileceğini görmüş olup ve 2003 yılında finansman hacmi geri ödeme oranı % 100 ile 1,5 milyon Rupi'ye (53.500 TL) ulaşmıştır. Bu noktada kuruluşa resmî bir nitelik kazandırılması kararlaştırılmış ve ilk şube Pakistan'ın Lahore şehrinde açılmıştır.

Faizsiz olması ve 2011 yılına kadar kayıt ücreti olan 100 Rupi yani 1,14 USD'yi almayan kurum, operasyon maliyetlerini asgarî tutmak amacıyla yoğun çaba sarf etmek durumundaydı. Bu amacı başarmak için ise dört ilke benimsendi; faizsiz finansman, dinî mekânların kullanımı, gönüllülük ruhu ve borç alanları borç veren hale getirilmesi. Bu ilkeler ileride kurumun dört temel ve farklılaştırıcı prensibi olmuştur.

İki farklı büyüme yolu seçen Akhuwat ilk olarak mesajını mümkün olan en geniş kitlelere duyurmaya ve ikinci olarak ise yeni şubelerle daha fazla ihtiyaç sahibine ulaşmaya uğraşmıştır. Aynı zamanda diğer kuruluş veya topluluklara kendi modelinin kopyalanabileceğini anlatmaya da gayret sarf etmektedir. Bu bağlamda bu sistemin arkasında yer alan felsefenin iflasının mümkün olmadığı görüşünü benimseyen Akhuwat, ancak bu sistemin işlememesinin, onu işleten insanların çabalarının ve azimlerinin zayıflaması halinde gerçekleşebileceğini savunmaktadır.

Sistemin İşleyişi

Bu şekil bir tarihsel arka plan ve felsefeye sahip Akhuwat kurumunun operasyonel olarak işleyişi ise şu şekildedir:

Program Tanıtımı

Sistemin faaliyetlerinin tanıtımı fakir bölgelerde, pazar yerlerinde ve daha önce borç alanlar vasıtasıyla yapılmaktadır. Ayrıca bu tanıtımlar cami ve kilise yakınlarında da düzenlenerek operasyonel maliyetlerin mümkün olduğunca düşük tutulabilmesine ve bu mekânların sosyal bir hizmete de aracılık etmesine imkân tanımaktadır. Bu sayede donörler ve borç alanlar arasındaki ilişkiyi güçlendirmekte ve sorumluluk bilincini kuvvetlendirmektedir.

Birey Seçimi

Tanıtımlar sonrası başvurular alınarak değerlendirme sürecine geçilir. İlgili sorumlu bazı kriterler kullanarak seçim yapmaktadır. Bu kriterler kişinin yoksul sınıfında bulunması, sosyal manada güvenilir bir itibara sahip olması, yasa dışı bir iş veya faaliyette bulunmaması ve meslekî faaliyette bulunuyor olması olarak sayılabilir.

İş Planının Hazırlanması

İş planı hazırlanırken bireyin meslekî faaliyetleri ile kendisi ve ailesinin geçimini sağlamanın üzerinde gelir getirebilme kapasitesi değerlendirilir ve aynı zamanda aile bireyleri ile irtibata geçilerek bu finansmandan haberleri olmaları sağlanarak işlem için onayları alınır.

Teklifin Değerlendirilmesi

Birim sorumlusunun ilk fizibiletisinin ardından finansman teklifi ilgili şube müdürüne iletilir. Daha sonra şube müdürü, birim sorumlusu, kendisi ve bölge müdüründen oluşan onaylama komitesine teklifi getirerek son değerlendirmenin yapılmasını sağlar. Eğer teklif uygun görülürse tüm süreç üç haftada sonlanmış olmaktadır.

Finansmanların Garantörleri

Her borç alan kişi iki adet garantör bulmakla yükümlü olup bu garantörler finansman süresi boyunca borçlunun faaliyetlerini izlemek ve vadesi geldiğinde ona borcunu zamanında ödemeye ikna etmek görevlerini üstlenmektedir. Bu garantörlerden birisi borç alan kişinin ailesinden olmalıdır.

Finansmanın Sağlanması/Kapasite Oluşturulması

Finansman ödemesi ayda iki veya üç kez gerçekleşmekte ve her seferde 100-150 adet arası finansman sağlaması yapılmaktadır. Bu işlem şubeler camiler veya kiliselerde yapılmaktadır. Her borç alan yanında bir garantörünü getirmek durumundadır ve ayrıca Akhuwat yetkilileri, borçlunun yakınları ve diğer civar sakinleri bu işleme tanıklık etmektedirler. Bunun yanında ise bazı sosyal rehberlik toplantıları da yapılarak finansman alanların kapasiteleri de arttırılmaktadır; kız çocuklarının eğitimi, topluma hizmet edilmesi, çevrenin korunması, çiftçiliğin önemi, trafik kuralları ve yasalara uyum ve iş yerinde ahlâkî kurallara uyulması vb.

Geri Ödeme/Takip

Finansman sağlandığında birim sorumluları borçluyu düzenli olarak ziyaret eder ve faaliyetlerini izler. Geri ödemeler her ayın yedinci gününde yapılır ve aynı ayın 10'una kadar yapılmayan ödemelerde borçluya tekrar hatırlatılmalar yapılır. Eğer ödeme yine de gerçekleşmez ise garantörler ile irtibata geçilerek ödeme yapmaları istenir.

Akhuwat Karşılıklı Destek Fonu

Akhuwat Karşılıklı Destek Fonu, borçluları ve ailelerini olağan dışı şartlarda (ölüm, kalıcı engelli olma durumu, vb.) desteklemek amacıyla kurulmuş bir fondur. 4.000 Rupi'nin (142 TL) altında olan finansmanlar dışında borçlular toplam alınan tutarın % 1'i kadar bir miktarı bu fona ödemeyi tercih ederek bu fona katılabilmektedirler. Fona katılımın seçmeli olmasına rağmen çoğu katılımcı bu fona dâhil olmayı seçmektedir. Bu sayede yukarıda bahsedildiği gibi ölüm veya diğer ödemeyi imkânsız kılan durumlarda, borçtan feragat edilmesin yanında aileye 5.000 Rupilik (178 TL) bir yardımda bulunulmaktadır. Amaçlanan gaye borçluları söz konusu zor durumlarda rahatlatmak ve ilaveten ona ve ailesine destek olabilmektir.

Akhuat Finansman Türleri

Aile Girişimi Finansmanı

Bu finansman yeni bir iş kurma ve çalıştırma ya da mevcut iş yerinin geliştirilmesi amacıyla sağlanmaktadır. Yapılan finansman desteğinin % 98'i bu şekildedir. 125 USD ve 350 USD arası tutarlarda değişen bu yöntemde ortalama finansman tutarı 300 USD'dir. Destek isteyen birey işlevsel bir iş planı ile gelmelidir. Aile girişimi finansmanı olarak tanımlanmasının bir sebebi de bu finansman sürecine aile bireylerinin de katılması sağlanarak projenin bireysel bir çaba olmaktan çıkarılıp aile girişimi haline getirilmiş olmasıdır.

Eğitim Finasmanı

Eğitim için gerekli kitap ve malzemelerin alınması amaçlı sağlanan destektir ve 300 USD'ye kadar çıkabilir.

Acil Durum Finansmanı

Bu finansman acil durum ihtiyaçlarının karşılanması için sağlanır; ilaç alımı, tedavi ve okul kayıt ödemesi gibi. Bu destek en yoksul kesime yapılır ve 1 yıl içerisinde geri ödenmesi beklenir. Tutar olarak ortalama 1.256 USD'dir.

Gümüş Finasman

Bu destek mevcut iş hacminin geliştirilmesi için sağlanır. Kısmen yeni olan ve 500 USD civarı olan bu finansmanı alabilmek için en üç kez Akhuwat'tan borç almış ve ödemiş olmak gerekmektedir.

Tüm bunların yanında Akhuwat müşterilerine eğitim desteği de sağlamaktadır. Güncel ve genel geçer bilgilerin finansman sağlanan kişiler ile paylaşılması sağlanarak, etkinliğin arttırılması sağlanır. Tecrübe ve bilgi eksiği olan borçlulara diğer işletmelerde staj imkânı sağlanarak bu eksikliklerinin kapatılmasına yardımcı olunur ve gönüllü hukuk öğrencileri yardımıyla yasal danışmanlık yardımı yapılmaktadır.

Akhuwat Hakkında Bazı İstatistikî Bilgiler

Aşağıda Akhuwat ile ilgili bazı istatistikî bilgiler yer almaktadır;

Tablo 1.
31/03/2015 Tarihli İlerleme Raporu

Gösterge	Toplam
Finansman Alan Aile Sayısı	826,920
Finansman Verilen Erkek Sayısı	500,501
Finansman Verilen Kadın Sayısı	326,419
Dağıtılan Finansman (Rupi)	14.191.308.842 (361.166.000 TL)

Finansman Geri Dönme Yüzdesi	% 99,89
Aktif Finansman Adedi	355,880
Aktif Finansman Hacmi (Rupi)	4.339.838.614 (110.448.000 TL)
Şube Sayısı	302
Faaliyette Bulunulan Şehir ve Kasaba Sayısı	207

Kaynak: "Khuwat process" (2014).

Yukarıda görüldüğü üzere Akhuwat Kurumu faaliyet gösterdiği yıllar boyunca önemli bir hacme ulaşmış ve % 99,87 gibi yüksek bir geri ödeme oranı ile borçlular ile kurmuş olduğu güven ilişkisini de ortaya koymuştur. Bununla birlikte Akhuwat'ın durumunu daha açık bir şekilde ortaya koymak için Pakistan'da Mikro Finans kuruluşlarının da genel performanslarını incelemek gerekecektir. Aşağıda yer alan tabloda halihazırda Pakistan'da aktif olarak faaliyet gösteren Mikro Finans kuruluşları ve bu kuruluşların rakamsal verileri görülebilecektir. Bu tabloya bakıldığında ise Akhuwat'ın ilk 10 Mikro Finans kuruluşundan biri olduğu ve finansman hacimdeki payına göre daha fazla insana ulaşmış olduğu görülecektir.

Tablo 2

	Kurum Adı	Rapor Tarihi	Finansman (Meblağı (USD	Borç Alan Sayısı	Toplam Meblağ içinde Yüzdesi	Toplam Borçlu İçinde Yüzdesi
1	Khushhali Bank	30.06.2014	110.132.806,00	540,87	17,7%	17,1%
2	TMFB	30.06.2014	90.824.065,00	218,90	14,6%	6,9%
3	NRSP	30.06.2014	77.558.484,00	492,39	12,4%	15,6%
4	NRSP Bank	30.06.2014	63.691.878,00	220,86	10,2%	7,0%
5	Kashf Foundation	30.06.2014	44.115.864,00	342,39	7,1%	10,8%
6	FMFB - Pakistan	30.06.2014	41.018.859,00	146,39	6,6%	4,6%
7	Akhuwat	30.09.2014	29.304.162,00	275,54	4,7%	8,7%
8	FINCA Pakistan	30.06.2014	29.021.662,00	56,41	4,7%	1,8%
9	ASA Pakistan	30.09.2014	28.195.903,00	209,61	4,5%	6,6%
10	TRDP	30.06.2014	13.951.428,00	109,69	2,2%	3,5%
11	SRSO	30.06.2014	12.993.897,00	75,22	2,1%	2,4%
12	BRAC - PAK	30.09.2014	11.702.070,00	58,38	1,9%	1,8%
13	PRSP	30.06.2014	11.635.950,00	74,76	1,9%	2,4%
14	DAMEN	30.06.2014	7.981.977,00	35,99	1,3%	1,1%
15	RCDS	30.06.2014	6.291.518,00	41,13	1,0%	1,3%
16	Orangi	30.06.2014	6.016.199,00	47,49	1,0%	1,5%
17	AMFB	30.09.2014	5.866.809,00	10,74	0,9%	0,3%

18	JWS	30.06.2014	5.168.134,00	28,24	0,8%	0,9%
19	SSF	30.06.2014	4.281.850,00	35,87	0,7%	1,1%
20	CSC	30.06.2014	3.860.969,00	19,75	0,6%	0,6%
21	Waseela	30.06.2014	3.200.314,00	7,16	0,5%	0,2%
22	Orix Leasing	30.06.2014	3.139.516,00	19,95	0,5%	0,6%
23	FFO	30.06.2014	2.678.773,00	20,86	0,4%	0,7%
24	Mojaz	30.06.2014	1.657.842,00	9,12	0,3%	0,3%
25	Wasil	31.03.2014	1.384.853,00	5,28	0,2%	0,2%
26	POMFB	30.06.2014	1.382.924,00	4,48	0,2%	0,1%
27	NRDP	30.06.2014	1.254.723,00	6,65	0,2%	0,2%
28	Sungi	30.06.2014	1.012.285,00	11,23	0,2%	0,4%
29	OPD	30.06.2014	1.009.809,00	7,32	0,2%	0,2%
30	GBTI	30.06.2014	839.350,00	7,53	0,1%	0,2%
31	AGAHE	30.09.2014	619.050,00	6,06	0,1%	0,2%
32	U Bank	2013	392.240,00	1,22	0,1%	0,0%
33	SRSP	30.06.2014	379.920,00	4,77	0,1%	0,2%
34	SWWS	30.06.2014	256.820,00	2,51	0,0%	0,1%
35	Asasah	30.09.2014	138.190,00	3,16	0,0%	0,1%
36	Buksh Foundation	2011	107.660,00	0,62	0,0%	0,0%
37	DEEP Foundation	30.06.2014	851,00	0,30	0,0%	0,0%
	TOPLAM		**623.069.604,00**	**3.158,81**	**100%**	**100%**

Kaynak; (http://mixmarket.org/mfi/country/Pakistan/report/Pakistan_FS_2014_Dec

Akhuwat'ı Farklı Kılan Özellikleri ve Çıkarılacak Dersler

Yukarıda verilen sayısal rakamlara ek olarak Akhuwat Kurumu'nu farklı kılan özellikleri aşağıdaki gibi sayabiliriz;

Bağış Tabanlı Finansman Havuzu

Akhuwat, karz-ı hasen olarak kullandırdığı finansmanı bağışlar ile topladığı havuzdan kullandırmaktadır. Dolayısıyla havuzun bir maliyeti yoktur ve kâr elde etme amacıyla kullandırılmak zorunluluğu bulunmamaktadır.

Fonların Maliyeti

Yukarıda da bahsedildiği üzere finansman havuzları bağışlar ile toplandığından fonların kendilerine ait maliyetleri bulunmamaktadır. Ancak operasyonel maliyetlerin kapatılması

sürecinde Akhuwat iki farklı aşama takip etmiştir. İlk aşamada sadece operasyon maliyeti borçludan alınırken, daha sonraları ise hiçbir maliyet alınmadan finansman sağlanmasıdır.

İlk kuruluş aşamasında vadeden ve meblağdan bağımsız olarak finansman tutarının % 5'ini yönetim ücreti olarak toplayan Akhuwat bu şekilde masrafları telafi etmekte idi. Dahası 4000 Rupi (102,00 TL) atındaki finansmanlarda ücret alınmamakta idi. İlerleyen dönemde ise yukarıda bahsedildiği gibi bağışların miktarı arttıkça bu % 5'lik masraf da alınmamaya başlandı ve finansmanlar tamamen maliyetsiz olarak sağlanmaya başlandı (Obaidullah, 2014).

Finasman Tutarı ve Sıklığı

Bir borçluya yapılacak ilk finansman tutarı 10.000 Rupi'yi (255 TL) geçemez ve borçlunun geri ödeme performansına göre en fazla 25.000 Rupi'ye (636 TL) kadar çıkabilir. Finansmanların vadesi ise 18 aydır. Bu sınırlara ulaşıldığında borçlu finansman almaktan men edilmez ancak tekrar baştaki limit olan 10.000 Rupi borçlanabilir. Bu durum mevcut mikro finans uygulamalarından farklıdır. Borçlunun uzun vadeli bir borç sarmalına girmesi engellenerek onu sürekli borç ile idare etmek yerine kendi kendine yeter hale getirmek amaçlanmaktadır. Ancak günümüz mikro finans uygulamalarında ise borçlu imkânı olduğu sürece borçlandırılmakta ve bu kısır döngüden çıkamamaktadır.

Fayda Sağlayanlar

Akhuwat, finansman sağlayacağı kesimi dikkatli izleyerek seçmektedir. Borçluların % 90'ından fazlası aylık 70 USD'den daha az gelire sahip toplumun en çok ihtiyaç sahibi olan kesimi oluşturmaktadır. Bunların arasında mikro girişimci denilen kesim de bulunmaktadır. Bunun yanında finansmanlar belli bir cinsiyet veya sınıfa göre değil daha çok ailelere veya ufak gruplara verilerek sorumluluk duygusu arttırılmaktadır.

Kredi Riski Azaltılması

Akhuwat'ın finansman sağlarken kullandığı mekânlar olan cami ve kiliselerin ve ayrıca borçlu için alınan kişisel garantörlerin borçlunun sorumluluk duygusunu arttırdığı görülmektedir. Garantörlerin itibar sahibi ve güvenilir olma gerekliliği vardır ve ailelere sağlanan finansmanlarda tüm aile bireyleri garantör olarak sayılmaktadır.

Operasyon Maliyetlerinin Minimize Edilmesi

Operasyon maliyetlerinin azaltılması için iki genel yöntem kullanılmaktadır. İlki kutsal mekânların operasyon mekânları olarak kullanılması ve ikincisi ise masraflar için toplanan bağışların artmasıdır. Bu sayede operasyonel maliyetler toplam finansman hacminin % 5,20'sine kadar gerilemiştir. Bununla birlikte çalışanlarını da finansman sağladığı kesimlerden seçerek uygun ücretlerle çalıştırmakta ve aynı zamanda üst yönetim kadrosu gönüllülerden oluşmaktadır.

Tablo 3		
Yıl	**Dağıtılan Finansman Sayısı**	**Operasyon Maliyetinin Toplam Finansmana Oranı**
2008	11,388	6,77%
2009	13,821	6,32%
2010	21,073	7,08%
2011	34,194	8,77%
2012	67,683	5,99%
2013	159,138	5,24%

Kaynak: Obaidullah (2014).

Yardımseverliği Kurumsallaştırmak

Akhuwat'ın bir diğer önemli özelliği ise finansman sağladığı kişilerin sosyal statülerine katkıda bulunarak onları birer bağışçı haline getirmesidir. Bu durumu kanıtlar nitelikteki sayısal veriler aşağıdaki tabloda yer almaktadır;

Tablo 4	
Yıl	**Bağışların Operasyon Maliyetini Karşılama Oranı**
2008	2,50%
2009	0,99%
2010	34,29%
2011	33,35%
2012	35,02%
2013	40,04%

Kaynak: Obaidullah (2014).

Görüldüğü üzere Akhuwat 2013 yılı itibari ile masraflarının % 40'ını finansman kullanan borçluların bağışlarından karşılamaktadır. Bu özelliği ile muadili mikro finansman kuruluşlarından olumlu yönde ayrışmaktadır.

Sonuç ve Değerlendirme

Dünya çapında kurulu bulunan ve yoksulluğu önleme alanında doğrudan veya dolaylı olarak faaliyet gösteren birçok uluslararası kuruluş, (IMF, Birleşmiş Milletler, Dünya Sağlık Örgütü, Dünya Bankası vb.) ihtiyaç sahibi ülkelerde aktif olarak varlıklarını sürdürmektedirler. Ülke ve birey bazında yardım ve destek sağlayan bu kuruluşlar, günümüzde kayda değer başarılar elde etmiş olsalar dahi, bu kuruluşlarda hâkim anlayış ve politikaların sahibi ülkelerin temel anlayışını ve tahakkümünü empoze etmeye çalışır bir eda ile yoksul ülkelere yaklaştıklarından dolayı her zaman ve özellikle Müslüman ülkeler tarafından büyük eleşti-

rilere maruz kalmışlardır.[2] Bahsi geçen bu Müslüman ülkelerde artan itirazlar kimi zaman günümüz Müslüman coğrafyasında sıkça rastladığımız karşı şiddet gruplarının doğmasına ve bu kuruluşlara karşın eylemlerde bulunulmasına yol açabilmektedir.

Bu noktadan hareketle kendi sorularına yine kendi değerler ile çözüm bulmak gayesi ile yola çıkan Akhuwat kuruluşu, kendi ölçeğinde gösterdiği olumlu gelişmeler ile takdir edilecek bir yapı ve işleyişe kavuşmuştur. Çıkış noktasını Ensar'ın Muhacir'e göstermiş olduğu kardeşlik duygusundan alan Akhuwat, motivasyon olarak günümüz finansal sistemin temel kaynağı olan kârlılık yerine kardeşlik ve fedakârlık duygularını kullanmaktadır. Bunun en önemli göstergesi de mikro finans sisteminde olduğu gibi karşılaşılan yüksek faiz ve masrafların varlığı, borçlunun ihtiyaç sahibi bir birey olarak değil bir müşteri olarak görülmesi gibi olumsuz sonuçlar doğurmakta olan özellikleri barındırmamasıdır.

Akhuwat aynı zamanda faaliyet göstermiş olduğu finansal sistemi de dışlayan bir yapıya sahip değildir. Kullandırdığı finansmanlarda üst sınır uygulaması ve daha üst meblağlar için borçluları mevcut bankalara yönlendirmesi ile de mikro finans uygulamalarından ayrışmaktadır. Bu sayede asıl odak merkezi olan aşırı yoksul zümreye hizmet vermeye devam edebilmekte ve dünya çapında İslâmî bankacılık ve kalkınma kuruluşları açısından da örnek alınabilecek bir yapıya kavuşmaktadır. Bilindiği üzere bugün İslâmî finans kuruluşlarının farkındalık ve özgünlük problemleri vardır. Uygulamalar açısından faizli bankacılık sisteminden kesin hatlar ile ayrışamayan İslâmî finans kuruluşları için bu tarz bir sistem hem tabana yayılabilmelerini hem de halk nezdinde itibar kazanabilmelerini sağlayabilecektir.

Ayrıca operasyonlarını cami ve kilise gibi kutsal mekânlarda gerçekleştiren Akhuwat, borçlu nezdinde sorumluluk ve aidiyet duygularını pekiştirerek bugün nadir görülen geri ödeme yüzdesine ulaşmıştır. Aynı zamanda bu sayede bu kutsal mekânların bir zamanlar olduğu gibi sadece ibadet amaçlı değil sosyal yardımlaşma ve kaynaşma amaçlı kullanılabilmesine de olanak sağlamaktadır.

Elbette ki Pakistan'da uygulanan ve başarılı olmuş bu sistem her yerde aynı şekilde sorunsuz çalışacak ve başarıya ulaşacak gibi kesin bir sonuca varmak erken olacaktır. Ancak bu sistemden hareketle ihtiyaca özel bazı farklılaştırmalar ile temel kardeşlik duygusu üzerine çalışır bir sistem inşa edilebilir. Daha kapsamlı çalışma ve incelemeler yapılarak ilerlenirse ülkeye özel çözümler bulunulabilecektir.

Görülmektedir ki ana akım finansal sistemin motivasyonunu bir kenara bırakarak Müslüman ülkeler olarak inanç sistemimizin öğretileri ışığında faaliyet gösterilirse en yakın çevreden başlayarak içinde bulunduğu toplum ve dünya çapındaki ihtiyaç sahiplerine kadar faydası ve etkisi dokunabilecek bir sistem uygulamaya konulabilmektedir ve Akhuwat bu konuda başarısını kanıtlayabilmiştir.

2 Benzer görüşler için bkz. Yusuf, O. T. (2006).

Kaynakça

Akhuwat process. (2014). Retrieved December 12, 2014, from http://www.akhuwat.org.pk/reports.asp.

Apaydın, H. Y. (2001). Karz. TDV İslâm *ansiklopedisi* içinde (C. 24, s. 520-525). http://www.islamansiklopedisi.info/, Aralık 2014 tarihinde edinilmiştir.

Agion, B. A. d., & Morduch, J. (2010). Microfinance, *where do we stand*?, http://www.uclouvain.be/cps/ucl/doc/ecru/documents/(9)_Microfinance_Where_Do_We_Stand.pdf, Aralık 2014 tarihinde edinilmiştir.

Credit Suisse AG. (2014, October). Global Wealth Report. https://publications.credit-suisse.com/tasks/render/file/?fileID=60931FDE-A2D2-F568-B041B58C5EA591A4, Aralık 2014 tarihinde edinilmiştir.

Ernst & Young. (2013). World Islamic Banking Competitiveness Report. Retrieved December 16, 2014, from http://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/EY__World_Islamic_Banking_Competitiveness_Report_2013–14/$FILE/EY-World-Islamic-Banking-Competitiveness-Report-2013-14.pdf.

http://mixmarket.org/mfi/country/Pakistan/report/Pakistan_FS_2014_Dec, 13 Aralık 2014 tarihinde edinilmiştir.

İslam Konferansı Örgütü Ekonomik ve Ticari İşbirliği Daimi Komitesi. (2014, Aralık). Yoksulluğun azaltılması. http://www.comcec.org/TR_YE/icerik.aspx?iid=220 adresinden 13 Aralık 2014 tarihinde edinilmiştir.

Obaidullah, M. (2014, April). From *zakat beneficiary (mustahiq) to zakat giver (muzakki)* – 2: The Akhuwat Experiment. Retrieved December 16, 2014, from

http://sadaqa.in/2014/04/08/from-zakat-beneficiary-mustahiq-to-zakat-giver-muzakki-2-the-akhuwat-experiment/.

Sharma, S. (2002, September 9). Is micro-credit a macro trap? The Hindu *Business Line*. Retrieved December 2, 2006, from http://www.thehindubusinessline.com/2002/09/25/stories/2002092500810900.htm.

Yusuf, O. T. (2006). Insurance in Muslim countries: Nigeria's First Takāful Scheme in Focus. *J*ournal of Islamic *Banking* and

Finance, International Association of Islamic Banks, Karachi, *Nisan-Haziran*, 56-63.

Avusturya İktisat Okulu'nun Metodolojik Görüşleri ve Ana-Akım İktisada Yönelik Eleştirileri

Serdar Göcen*

Öz: Avusturya İktisat Okulu'nun kurucusu Carl Menger olarak kabul edilmektedir. E. von Böhm-Bawerk, F. von Wieser, L. von Mises, F. A. Hayek, M. N. Rothbard, I. Kirzner L. Lachmann gibi iktisatçılar tarafından okula önemli katkılar yapılmıştır. 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Neo-Klasik iktisat içerisinde yer alan Avusturya Okulu, metodolojik gelişmelerin de etkisiyle ana-akım dışında kalmış ve kurumsal iktisat içerisinde sınıflandırılmaya başlanmıştır. Okulun metodolojik görüşleri Aristo, Kant, Hume, Popper gibi önemli filozofların epistemolojik görüşleri ile bağlantılı olması ve farklı metodolojik görüşleri nedeniyle incelenmeye değer ve ana-akıma alternatif sağlayabilecek niteliktedir. Bu çalışmada Avusturyan metodoloji Menger-Mises-Hayek çizgisinde incelenmiştir. Bu görüşlerden hareketle ana-akıma yöneltilen eleştiriler ve iktisat metodolojisine yönelik önerilere yer verilmiştir. Böylece alternatif metodolojilerin varlığının gösterilmesi ve iktisat yazınındaki matematik ve ekonometrik metotların baskınlığının azaltılarak farklı metotlar kullanılarak yapılan çalışmalara yer açabilme imkânının araştırılması amaçlanmıştır.

Anahtar kelimeler: Metodoloji, Avusturya Okulu, Ana-akım İktisat, Menger, Mises, Hayek.

Carl Menger ve İktisatta Teorinin İmkânı

Carl Menger 1871'de yayınladığı İktisadın Prensipleri kitabı ile iktisatta 'marjinalist devrim'i gerçekleştiren üç iktisatçıdan biri olmuştur. Menger bu eserinde, klâsik iktisadın emek-değer teorisi içerisinde çözülemeyen elmas-su değer paradoksunu, marjnalist yöntem ile çözerek iktisat literatürüne önemli bir katkı sağlamıştır. Menger'in kullandığı marjinalist ve sübjektif unsurlar metinde kendini hemen göstermektedir. Bu çözümlemede Menger'i diğer iki marjinalist iktisatçı olan Stanley Jevons ve Leon Walras'dan ayıran 'sübjektivizm' unsuru öne çıkmaktadır. Jevons'a göre değer, fayda ve tatmine eş olarak ele alınır ve ölçülebilirdir. Walras'da ise değer ölçülebilir, rakamsaldır. Menger'e göre ise bu iki iktisatçıdan farklı olarak tercihte bulunmak değeri belirler. Bir şeyi diğerine tercih etmek, ona daha fazla de-

* Arş. Gör., Marmara Üniversitesi, İktisat Bölümü.
İletişim: serdar.gocen@marmara.edu.tr, Marmara Üniversitesi Göztepe Kampüsü İktisat Fakültesi Kadıköy/ İstanbul.

ğer verildiği anlamına gelir (Gordon, 2000, s. 12). Menger'in bu değer görüşündeki ordinalci ve sübjektif unsurlar dikkat çekmektedir. Daha sonra Avusturya Okulu'nun analizlerinde başat unsur haline gelen sübjektivizm E. von Böhm-Bawerk, L. von Mises ve F. A. Hayek gibi iktisatçılar tarafından sermaye, para ve konjonktür teorilerine uygulanarak geliştirilmiştir.

Carl Menger'in İktisadın Prensipleri kitabını yayınlaması o dönem Almanya ve Avusturya'da etkili olan Alman Tarihçi Okulu'nun temsilcileri ile yeni bir tartışmayı, 'Methodenstreit' tartışmasını başlatmıştır. Bu tartışma Menger'in *Investigations Into The Method of Social Sciences* kitabını yayınlayarak Tarihçi Okul'a verdiği cevaplar doğrultusunda metodoloji ile ilgili görüşlerini geliştirmesine vesile olmuştur. Tarihçi Okul ile iktisatta kanunların varlığı, metodolojik bireycilik, sübjektivizm ve tarihsel zorunluluk konularındaki anlaşmazlıkları üzerine düşüncelerini Menger bu kitabında açıklamıştır.

Menger İktisadın Prensipleri kitabına yazdığı önsözde, kitabı yazmaktaki amacını kesin prensiplere sahip iktisat fenomenlerinin işleyişini araştırmak olarak açıklar (Menger, 2009, s. L). Kitap iktisat biliminde genel geçer kanunları ortaya koymak için yazılmıştır. Bu durum, bu çalışmada Menger'in iktisatta teorinin imkânının bir araştırmacısı olarak incelemeye konu edilmesi ile uyumludur.

Menger'in iktisadın kesin kanunlarını ortaya koymak için kullandığı metodoloji Aristo epistemolojisinden etkiler taşımaktadır. Gordon (2000), Menger üzerinde Avusturyalı filozof Franz Brenteno'nun etkisinin de üzerinde durur. Brenteno, Aristo'nun fikrilerine geri dönüşü savunarak Menger üzerinde etkili olmuştur (Gordon, 2000, s. 1).

> Menger'in ekonomik teori anlayışı özcü ve Aristo'nun metafiziği temellidir. Onun nedensel-realistik ekonomik metodu gerçekçi gözlemlenebilir olaylar hakkında kanunlar için bir araştırmadır. Bu, Menger'in ekonomisi aslında gerçekliğin bir teorisidir görüşüne uygundur. Menger dünyada zuhur eden özler ve kanunlarla ilgilidir. Aristo için olduğu gibi Menger için de genel, parçada izole olmuş olanda bulunmaz (Younkins, t.y., s. 8).

Menger (1883/1985) fenomenler dünyasını ikiye ayırmaktadır. İlkinde somut (concrete) fenomenler bulunurken ikincisinde ampirik fenomenler bulunmaktadır. Somut fenomenler arası ilişkiler, fenomenin münferit (individual) yönünü oluşturmaktadır. Ampirik fenomenler arasındaki ilişkiler ise fenomenlerin genel yönünü oluşturmaktadır. "Araştırmanın ilk yönünün görevi somut fenomenin münferit doğasının ve münferit ilişkilerinin kavranmasıdır. Sonrakinin görevi ise ampirik formların ve tipik ilişkilerin (fenomenin kanunlarının) kavranmasıdır" (Menger, 1883/1985, s. 42). Menger (1883/1985)'e göre somut veya münferit fenomenlerin idraki ile ilgilenmenin önemi apaçık (self-evident) iken genel fenomenlere ait bilginin önemi apaçık değildir.

Menger (1883/1985) somut-ampirik fenomenler arasında yaptığı ayrımı iktisada uygular ve iktisadı öncelikle tarih-istatistik ve teori olarak ikiye ayırır. Tarih ve istatistik somut formda,

münferit fenomenlere ait iken teorinin araştırma konusu ampirik formda genel fenomenlere aittir. "İlk ikisinin görevi, farklı bakış açılarından olsa da, münferit ekonomik fenomeni araştırmaktır. Sonrakinin görevi ise, ekonomik fenomenin ampirik formlarını ve kanunları (genel doğası ve genel bağlantı) araştırmaktır" (Menger, 1883/1985, s. 37).

Menger (1883/1985) tarih ile teori arasında yaptığı ayrımı tüm bilimlere uygulamaktadır. Tarih ve teori ayrımının farkına varamamak metodolojik olarak bir yanlış anlamaya neden olacaktır. "Teorik bilimlerin amacı reel dünyanın, deneyim yoluyla artan bilgisinin ve kontrolünün anlaşılmasıdır" (Menger, 1883/1985, s. 55). Yapılan bu ayrım neticesinde iktisat tarihi ve istatistiksel analiz tarihsel bilimler olarak ele alınır. İktisat bilimi (economics) ise teorik bir bilimdir. Menger ile Tarihçi Okul'un ayrılmasına neden olan temel farklılık teorinin Menger'de mümkün iken, Tarihçi Okul'da mümkün olmamasıdır. Menger'in epistemolojik ayrımı neticesinde yaptığı tarihsel ekonomi ile ekonomik teori arasındaki ayrım Tarihçi Okul'un iktisadın teorik bir bilim olamayacağı görüşlerine bir cevap ve eleştiridir. Menger'e (1883/1985) göre, Tarihçi Okul'un hatası bu ayrımın farkına varamamasıdır.

Menger (1883/1985) iktisatta üçüncü bir ayrım daha yapmıştır. 'Pratik bilimler' veya 'teknolojiler' adını verdiği bu üçüncü ayrım, fenomenler hakkında tarihsel veya teorik açıdan bilgi vermez. "Onlar bize belli insan amaçlarını gerçekleştirmek için koşulların nasıl olması gerektiğini öğretir. Ekonominin bu türünün teknolojileri *ekonomik politika* ve *finans bilimidir*[1]" (Menger, 1883/1985, s. 38).

Menger'e (1883/1985) göre, ekonomik bir fenomen tarihsel veya teorik perspektiften araştırılabilir. Tarihsel araştırma somut fenomenler ve onların münferit bağlantısına yönelirken teorik araştırma ampirik formlar ve tipik ilişkilere yönelir. Ne teorik araştırma tarihsel araştırmanın yerini ne de tarihsel araştırma teorik araştırmanın yerini tutar. Bu ayrım tam olarak anlaşılamadığında, bilimlerin doğasını kavramakta başarısız olunacaktır. Bunun anlaşılması için Menger ekonomiden örnek verir. Satın alma, para, arz ve talep, fiyat, sermaye, faiz oranı fenomenleri belli bir düzeyde yinelenen fenomenlerin ampirik biçimleridir. Para miktarı artışının fiyat yükselişine, arzdaki artışın fiyat düşüşten, sermaye birikimi artışının faiz oranındaki düşüşten olması, fenomenler arası tipik ilişkilerdir. Menger bu formların ve tipik ilişkilerin araştırılmasını genelde insan hayatı, özelde ekonomi için çok önemli bulur (Menger, 1883/1985, s. 36).

Menger (1883/1985) olgular arasındaki nedenselliğin varlığının bilinebileceğini savunur. Her ne kadar olguların arasındaki ardıllığın kesinlik derecesi değişebilse de bu özde bir farklılığa neden olmayacak ve araştırmayı şüpheye düşürmeyecektir. Bu sadece bir derece farkı yaratır.

1 Vurgular orijinaldir.

İktisadî fenomenlerin ve bu fenomenler arası ilişkilerin geçerliliği her durumda aynı kesinlik derecesine sahip değildir ancak bu, iktisadın teorik bir bilim olma özelliğine zarar vermez. Teorik ekonominin araştırdığı fenomenlerin kesinliğindeki derece değişmeleri, genel geçer teorilerin oluşturulamayacağı anlamına gelmez (Menger, 1883/1985).

Menger (1883/1985) için ekonomide tahmin yapmak için de teori bilgisine ihtiyaç duyulur. Kesinlik derecesi ne teoriyi ne de tahmin edilebilirliği tehlikeye atar. Ancak kesinlik derecesinin artması doğru tahmin edilebilirlik imkânı sunması açısından önem taşır.

Menger (1883/1985) tarihsel ve istatistiksel ekonomiyi teorik ekonomiden ayırması ile istatistik ve tarihin belli bir dönem ve belli bir ülke üzerine yapılacak çalışmalar için uygun olduğunu öne sürer. Bu tikel çalışmalardan bir teoriye ulaşılması mümkün değildir. Ayrıca, bu tip çalışmalar ile teorileri yanlışlamak da mümkün değildir. Bu tip araştırma, ekonomik yaşamın sonuçları, belli kurumların gelişimini araştırmak için uygundur. Buna göre, Menger'in ampirik testlerin teorileri yanlışlamak ve doğrulamak için uygun olmadığını düşündüğü sonucuna varabiliriz.

Menger (1883/1985) için Tarihçi Okul'un diğer bir hatası ekonomi politikası ile ilgilidir. Ekonomi politikası, ekonomin uygulama alanı ile ilgilidir. Ekonomi politikasının, teorik ekonomi ile karıştırılması "kimyanın kimya teknolojisi ile psikoloji ve anatominin tedavi ve muayene ile karıştırılmasından daha küçük bir hata değildir" (Menger, 1883/1985, s. 46).

Menger (1883/1985)'e göre, bilimsel araştırma kesin (exact) veya realistik olabilir. Her iki yöntem de bize fenomenler arası ilişkiler ile ilgili bilgi sağlayacaktır. Ancak bu iki yöntemin kullanılacakları alanlar farklıdır. Teorik araştırmalardaki ilişkiler apaçıktır. Teorik araştırma yapılırken kullanılan varsayımlar, kesinliği azaltan ve ampirizmi kısıtlayan nedenlerdir. Bu nedenle teorik araştırma kesin olmalıdır. Bu nedenle teorileri ampirik olarak test etmek mümkün değildir. Realistik metodun kesin metodun yerini alması mümkün değildir.

Menger'e (1883/1985) göre, doğa bilimleri ile sosyal bilimler arasında öz olarak bir fark bulunmaz. Doğa bilimleri içersinde de psikoloji ve meteoroloji gibi kesin olmayan bilimler bulunurken, sosyal bilimler içersinde de ekonomi gibi kesin bilimler bulunmaktadır. Bu nedenle doğa ve sosyal bilimler arasında sadece bir derece farkı bulunmaktadır. Ancak yine de iktisadın yöntemin doğa bilimlerinin yöntemi ile aynı olamaz.

Ludwig von Mises: Praksiyoloji Görüşü

Ludwig von Mises Avusturya Okulu'nun ikinci kuşak temsilcilerindendir. Avusturya Okulu'nun F. A. Hayek ile birlikte en önemli iktisatçılarından olan Mises, Menger tarafından geliştirilen sübjektivist teoriyi para, konjonktür ve sermaye teorilerine uygulamıştır. Bugün Avusturya İktisat Okulu metodolojisi dendiğinde, her ne kadar Hayek'in Karl Popper etkisi

ile görüşlerini değiştirdiği yönünde yorumlar bulunsa da[2] Mises ve Hayek çizgisi akla gelmektedir. Bu nedenle, okulun kurucusu olan Menger'in ardından, Mises'in de görüşlerini ele almak, Avusturya İktisat Okulu metodolojisini anlamak için önemlidir.

Mises'in metodolojisinde Kant'ın epistemolojik görüşleri etkili olmuştur. Kant, kanunlara ulaşmak için uygun yöntemin tümden gelim metodu olduğunu savunmuş ve tümevarımı reddetmiştir. Kant *a priori* ile *a posteriori* bilgiyi birbirinden ayırır. Sadece *a posteriori* elde edilebilecek bilgiler olsa da bunların doğruluğundan emin olamayız. Bu nedenle doğru bilgiler ancak *a priori* elde edilebilir. Deneyim *a priori* yasaları çürütmez.

> Dünyaya ilişkin bütün deneyimler bu yasalara uyar ve dünyaya ilişkin hiçbir deneyim bunları çürütemez. Yine de bunlar analitik doğrular değillerdir (ne de zorunlu doğrulardır). Dahası, deneyimi yapılandırma biçimimizi inceleyerek, bunların doğru olduklarını a priori bilme noktasına varabiliriz. O halde bunlar sentetik a priori bilgiyi temsil eder (Musgrave, 1993/2013, s. 277).

Kant'ın yaptığı diğer bir ayrım analitik önermeler ile sentetik önermeler arasındadır. Analitik önermeler, doğruluğu kelimelerin dizilişinden gelen ve bilgimize katkı sağlamayan totolojik ifadelerdir. Bu tür önermelerin tipik örneği, 'tüm bekârlar, evli olmayanlardır' ifadesidir. Bu önerme bilgimizi arttırmaz, önermenin doğruluğu totolojiktir, kelimelerin öyle sıralanıyor olmasından kaynaklanır.

Bilgimize katkı sağlayacak önermeler sentetik önermelerdir. Bunların kanıtlanması veya yanlışlanması deneyim, tarih veya ampirik yöntemlerle mümkün değildir. Bu önermeler apaçıktır ve ancak çelişkili olmaları durumunda yanlışlanabilirler ve doğru bir sentetik önermeyi akıl, çelişkiye düşmeksizin reddedemez. Kant sentetik *a priori* bilginin nasıl mümkün olduğuna dair sorusuna, "sentetik a priori bilgi mümkündür, çünkü deneyim dünyasını (ki Kant buna "doğa" der) yaratmak için duyusal uyaranlara yüklediğimiz yasalardan oluşur" (Musgrave, 1993/2013, s. 278) şeklinde cevap verir.

Mises iktisadı insan eyleminin genel bilimi olarak tanımladığı praksiyolojinin bir alt disiplini olarak ele almaktadır. İnsan eyleminin iktisadi yönü ile ilgilenen iktisat bilimi, tümden gelim metodunu kullanmalıdır. Tüm sosyal bilimlerin ve iktisadın başlangıç önermesi 'insan eylemde bulunur' önermesidir.

"İnsan eylemi amaçlı bir davranıştır" (Mises, 1981/2008, s. 13). İnsanlar belirledikleri amaçlara ulaşmak için seçtikleri araçlarla eylemde bulunurlar. Mises eylemden şunu anlamaktadır: "Eylem iradenin hareket geçirilmesi ve fiiliyata dönüştürülmesidir; amaçları ve niyetleri hedeflemesidir; egonun çevrenin şartlarına ve teşviklerine anlamlı cevabı niteliğindedir; hayatını belirleyen evrenin durumuna kişinin bilincinin ayarlanmasıdır" (Mises, 1981/2008, s. 13).

2 T. W. Hutchison (1983 ve 1992) tarafından yapılan bu yoruma ileride değinilecektir.

İktisat metodolojik olarak *a priori* önermeleri kullanır ve bu özelliği ile mantık, matematik ve geometriye benzemektedir. Bu özellik Menger'de olduğu gibi Mises'de de bulunmaktadır. Bu bilimlerin ortak özellikleri, önermelerinin deneyimden -*a posteriori*- değil, deneyimden önce – *a priori*- olmalıdır.

Praksiyolojinin insan eyleminin genel kategorisi olma (Mises, 1981/2008, s. 64) özelliği iktisadı psikolojiden ayıran bir özelliktir. Praksiyoloji insan eylemlerini inceler ve onunla ilgili insan zihninin içeriğine yönelik sorular sormaz veya bu sorulara cevap aramaz. Psikoloji ise eylemi araştırmaz. İnsanların eylemde bulunmalarına neden olan güç ve öğeleri araştırır ve bu ona insan zihninin içsel olayları inceleme özelliği kazandırır (Mises, 1981/2008, s. 14). Mises'in psikoloji ile ilgili bu değerlendirmeleri Kant ile benzerlik taşıyan diğer bir unsurdur. Kant apaçık önermelerin, apaçık olmasının, onların kanıtlarının psikolojik anlamda olmadığı anlamına geldiğini belirtir. Apaçık olmalarının nedeni çelişkiye düşmeksizin doğruluklarının reddedilemeyecek olmasıdır. Onlara itiraz etmek, kabul etmek ile sonuçlanır (Hoppe, 2007, s. 18).

Mises ile Kant arasındaki diğer ilişki, Neo-Kantçı okulun *Verstehen* anlayışının Mises üzerindeki etkisidir.

> Bu öğretiye göre sosyal bilimlerin doğa bilimlerinden ayırıcı-sınırının sosyal bilimlerin -doğa bilimlerinde bulunmayan- güvenilir ek bir bilgi kaynağına, "anlama"ya sahip olmasıdır. Eğer hükümet, bir dizi fiyat ve gelir kontrolü tedbirlerine geçerse ve biz hükümetin ciddi bir problem olarak öne sürdüğü soruna bir çözüm bulma çabası içinde olduğundan kuşkuluysak, bundan enflasyon ve işsizliğin artacağı anlamını çıkarabiliriz (Yay, 2007, s. 18).

Menger'in yaptığı teori ve tarih ayrımı Mises tarafından da kabul edilmiştir. Mises (2003 ve 1981/2008) bu ayrımı yaparken fen bilimleri ile sosyal bilimler arasındaki ayrıma da değinir. Tıpkı Menger'de olduğu gibi, Mises de tarihin somut fenomenler ve onlar arasındaki münferit ilişkilerin incelenmesi olarak tanımlar (Mises, 1981/2008, s. 33-34). "Tarih insan eylemini ilgilendiren tüm tecrübelerin verilerinin toplanması ve sistematik bir şekilde düzenlenmesidir" (Mises, 1981/2008, s. 33).

> Tarihsel bilimlerin konusu geçmiştir. İnsan eylemleri için, yani, gelecektekiler için de geçerli hiçbir şey söylemez. Tarihin çalışılması insanı akıllı ve sağduyulu yapar. Fakat bizzat kendisi somut işleri yapmakta kullanılabilecek bir bilgi ve yetenek vermez (Mises, 1981/2008, s. 34).

> Tarihsel tecrübe tarafından taşınan bilgi, teorilerin inşasında kullanılmak üzere inşaat malzemesi veya gelecekteki olayların tahmin malzemesi olarak kullanılamaz. Her tarihsel tecrübe değişik yorumlara açıktır ve gerçekten değişik şekillerde yorumlanmaktadır (Mises, 1981/2008, s. 34).

"Mises için, doğal ve sosyal bilimler arasındaki kritik fark, analiz ettikleri nesneye yaklaşım yollarını içerir" (Zwirn, 2009, s. 86). Fen bilimleri de tarih gibi geçmişle ilgilenir. Ayrıca sosyal

bilimler, insan eylemi bilimlerinin fenomenlerinin karmaşık olması nedeniyle de fen bilimlerinden ayrılırlar. Bu tür karmaşık fenomenler laboratuar şartlarına uygun değildir. Çünkü diğer tüm unsurları sabit varsayarak tek bir unsurun incelenen fenomen üzerindeki etkisini izole etmek mümkün değildir (Mises, 1981/2008, s. 34). Sosyal bilimlerin inceleme alanını oluşturan fenomenlerin arasındaki ilişkiler hem sayıca fazla hem de oldukça karmaşıktır. İktisattan bir örnek ele alırsak bir malın fiyatındaki değişiklik talep edilen miktarı değiştirecek olsa da sonuç önceden bilinemez. Diğer malların fiyatları, gelir zevk ve tercihler gibi faktörler sabit kalmayacaklardır. Burada zevk ve tercihler olarak adlandırılan gözlenemez değişkenlerde yaşanabilecek, muhtemel bir değişiklik özellikle önemlidir. Zevk ve tercihler, o mala yönelik talebin psikolojik unsurunu oluşturur ve buradaki değişmenin önceden kestirilebilmesi, ki her birey için ayrıca yapılmalıdır, mümkün değildir. Bu sosyal bilimleri fen bilimlerinden ayıran en temel faktörlerden biri olan, sosyal bilimlerin inceleme konusunun insan olması ile ilgilidir.

Mises'e göre, teorik bilgiye ulaşmanın yolu praksiyolojik metottur. "Praksiyoloji tarihsiciliğin ve ampirizmin nihilistik implikasyonlarından kurtuluş sağlar" (Herbener, 1988, s. 3).

> Praksiyoloji teorik ve sistematik bir bilimdir, tarihsel değildir. Çalışma alanı, tüm çevresel, tesadüfî ve somut aksiyomların bireysel durumlarına bakılmaksızın, aslında insan eylemidir. Anlayışı asıl hadisenin maddi içeriğine ve belli özelliklerine göndermede bulunmaksızın, saf biçimseldir. Varsayımlarında ve çıkarsamalarında ima edilen şartlara tam karşılık gelen tüm durumlar için geçerli olan bilgiyi hedefler (Mises, 1981/2008, s. 35).

Praksiyoloji, gözlemden ve deneyimden türetilen önerme ve teoremler ile ilgili değildir. Onun yöntemi, gözlemden ve deneyimden önce gelen *a priori* önerme ve teoremlerdir. İktisat teorilerine de gözlemden değil, eylem mantığından, tümdengelim metodu ile *a priori* türetme ile ulaşılır (Mises, 2003, s. 18). Mises iktisadı *a priori* önermelerini sentetik önermeler olarak görür. Bu tip önermeler, praksiyolojinin eylem mantığından türetilir.

Sentetik önermeler ampirik yöntemlerle ne doğrulanabilir ne de yanlışlanabilir. "…bizlere öğreten deneyim değil, sadece düşünmedir ve hangi anlarda, gerçek dünyada neler olup bittiğini anlamamızı sağlayacak, gerçekleşmeyecek farazi şartların araştırılmasını gerekli kılan da yine düşünmedir" (Mises, 1981/2008, s. 65). Apaçık olan bu önermeler, ancak aralarında bir çelişki olması durumunda reddedilebilir. Buna bir örnek olarak iki kişi arasındaki mübadele işlemi verilebilir. Gönüllü mübadeleye giren iki kişi de amaçlarını gerçekleştirmeye çalışırlar. Mübadele bunun için bir araçtır. Mübadele işleminin gerçekleşebilmesi durumunda mübadeleye girenlerin her kişi de amacını gerçekleştirmiştir. Mübadele eylemi neticesinde taraflardan birinin veya her ikisinin de amacını gerçekleştiremeyeceğini söylemek çelişkiye düşmek ile sonuçlanacaktır.

Hoppe'ye (2007) göre, apaçık sentetik önermelerin gözlemden değil kendi üzerimize yansımalar ile anlaşılması gerektiğinin ilerisine geçerek zihin ile gerçeklik arasındaki bağlantı kurma sorununu Mises çözmüştür (Hoppe, 2007, s. 20).

> Böyle zorunlu doğruların, basitçe zihnimizin kategorileri olmadığının, ancak zihnimizin eylemde bulunan insanların kategorisinin olduğunun farkına varmalıyız. Ve bu fark edildiğinde, tüm idealistik öneriler derhal kaybolur. Bunun yerine, doğru sentetik a priori önermelerin varlığını iddia eden epistemoloji, bir realistik epistemoloji haline gelir. Eylem kategorilerinde kurulmuş olduğu anlaşıldığı için, mental ve reel arasındaki uçurumda, dış, fiziksel dünya ile köprü kurulur. Onlar eylem kategorileri olarak, gerçekliğin özellikleri oldukları kadar zihnî şeyler de olmalılar: Eylemler boyunca zihin ve gerçeklik temas halindedir (Hoppe, 2007, s. 20).

Böylece, "O zihin ve dış gerçeklik arasında köprü olarak eylemi kabul etmesi; Kantyan doğru sentetik a priori önermelerin nasıl mümkün olduğu sorusunda bir çözüm bulmuştur" (Hoppe, 2007, s. 21).

Mises iktisadı değer-bağımsız bir bilim olarak görmüştür. İktisat piyasa karşıtı ya da taraftarı değildir. Buna karar vermek için karşılaşılan sorun analiz edilmeli ve çıkan sonuç neticesinde yorum yapılmalıdır (Mises, 1990b, s. 51). Mises'in bu değer-bağımsız bilim önerisinin Max Weber'den etkilendiği şeklinde yorumlanmaktadır (Selgin, 1988, s. 22). Ayrıca, "Mises praksiyolojik analize başlangıç noktası yaptığı amaçlılık nosyonunu Weber'den almıştır" (Selgin, 1988, s. 22).

F. A. Hayek'in Bilgisizlik Teorisi

F. A. Hayek, Mises'in *Sosyalizm* kitabı ile tanışmasının ardından hem ideolojik hem de ekonomik görüşlerini değiştirmiştir. Sosyalizmde iktisadî hesaplamanın mümkün olmadığına ikna olan Hayek, daha sonra yaptığı çalışmalar ile Avusturya Okulu'nun en önemli temsilcilerinden biri haline gelmiştir. Özellikle sermaye, konjonktür, para ve bilgi teorilerine yaptığı katkılar Hayek'i Mises ile birlikte Avusturya Okulu dendiğinde akla gelen iki iktisatçıdan biri olmasını sağlamıştır. 1974'te konjonktür teorisine yaptığı katkı nedeniyle aldığı Nobel Ödülü, 1930'lardan sonra giderek gündemden düşen Avusturya iktisadının yeniden canlanmasına katkı sağlamıştır.

Hayek'in çalışmaları siyaset felsefesi, ekonomi, hukuk ve psikoloji gibi geniş bir alana yayılmıştır. Bütün alanlarda vermiş olduğu eserler neticesinde tutarlı bir sistem kurucusu olan Hayek'in metodoloji, özellikle de bilgisizlik üzerine düşüncelerine sadece iktisat kitaplarında değil, diğer alanlardaki eserlerinde de rastlanabilir (Yay, 2007).

İlk olarak Hayek'in metodolojik görüşlerinde bir değişimin yaşanıp yaşanmadığı tartışmalarına değinmekte fayda olabilir. T. W. Hutchison (1983, 1992) Hayek'in metodolojik görüşlerinde bir değişiklik olduğu görüşündedir. Hayek 1 ve Hayek 2 ayrımı yapan Hutchison, Hayek 1'i Mises metodolojik görüşlerinin etkisi altında, a priorizmi savunduğu dönem, Hayek 2'yi Karl Popper'in etkisi metodolojik görüşlerinde Misesyen a priorizmden Popperci yanlışlamacılığa kaydığı dönem olarak ayırmaktır.

Burada Caldwell ile Hutchison arasında bir fikir ayrılığı bulunmaktadır. Caldwell'e (1988a, 1988b, 1992a ve 1992b) göre, Hayek, her ne kadar Mises'ten oldukça etkilenmiş olsa da Misesyen a priorizmi hiçbir zaman tam olarak kabul etmemiştir. *Economics and Knowledge* makalesinde ön plana çıkmaya başlayan bilgisizlik vurgusu, daha çok Oskar Lange ile girilen iktisadî hesaplama tartışması ile ilgilidir. Turan Yay ise Hayek "Popper'in görüşlerini doğrudan benimsemekten ziyade, eleştirel-Popperci diyebileceğimiz bir çizgide onun görüşlerini ele almış ama özde bu görüşlerini yine fizik ve sosyal bilimlerin farklılıklarını belirtmekte kullanmıştır" (Yay, 2007, s. 19-20).

Hayek'in dönüşümü[3] *Economics and Knowledge* makalesi incelendiğinde daha iyi anlaşılır. Bu makalede Hayek, denge analizine eleştiriler yöneltmektedir. Hayek'in denge analizi ve tam rekabet piyasası analizlerine yönelttiği eleştiriler dikkate alındığında, Hayek'in bilgisizlik nosyonunu kullanmasında tam rekabet piyasası ve denge analizinin etkili olduğu düşünülebilir.

Hayek, Mises gibi doğa bilimleri ile sosyal bilimleri birbirinden ayırır. Hayek'e göre doğa bilimlerinin metodunu sosyal bilimlere uygulamak bilimcilik olacaktır. Burada doğa bilimleri ile sosyal bilimler bilginin niteliği açısından farklılaşır. Doğa bilimleri objektif karakterli iken, sosyal bilimler sübjektif karakterlidir (Hayek, 1952, s. 28).

Doğa bilimlerinin konusu sosyal bilimlerden farklıdır. Doğanın incelenmesi ile sosyal hayatın incelenmesi iki bilim dalının metodolojisini birbirinden farklılaştırır. Doğada düzenlilik mevcuttur. Bu düzenlilik nesneler arası ilişkilerin gözlenebilmesine imkân sağlar. Ancak bu durum sosyal bilimler için farklıdır (Hayek, 1952).

> Onlar, şeyler arasındaki ilişkilerle değil, insan ile şey arasındaki veya insan ile insan arasındaki ilişkilerle ilgilenirler. İnsanın eylemleri ile ve amaçlanmayan açıklama amacı ile veya çok sayıda insanın eylemlerinin tasarımlanmamış sonuçları ile ilgilidirler (Hayek, 1952, s. 25).

Hayek bilginin bu dağınık karakterine vurgusu, onun zihin ile ilgili görüşleri ile bağlantılı olarak rol oynamıştır (Paxson ve Wenzel, 2014, s. 26). Dağınık bilginin elde edilmesi bir keşif sürecidir ve Hayek burada deneyimin önemini vurgulamaktadır. Bilginin elde edilişinde kategorilerden ziyade deneyime yer vermesi, bir taraftan onu Mises'ten ayırırken, A. Ferguson, B. Mandeville, D. Hume, A. Smith, C. Menger'in kendiliğinden düzen fikrine yaklaştırmıştır.

Kendiliğinden düzen düşüncesi bugün sahip olunan yararlı kurumların nasıl ortaya çıktığını açıklamaktadır. Bu kurumlar doğada bulunan veya insanlar tarafından tasarımlanan şeyler değildir. İnsanların faaliyetlerinin niyet edilmemiş sonuçlarıdır. Bilgisizlik teoremine göre, hangi kurumların yararlı olacaklarını bilmek mümkün değildir. İyi kurumlar insanların faaliyetleri neticesinde ortaya çıkan kurumlardan iyi olanların kalması ile ortaya çıkar (Hayek, 2012).

3 Hayek'in dönüşümü ifadesi Caldwell (1988b)'in çalışmasının başlığıdır.

Bu düşüncenin iktisada yansıması Hayek'in şu tanımında görülebilir. "Ekonominin tuhaf görevi, insanlara tasarlayabileceklerini düşündükleri şeyler hakkında ne kadar az şey bildiklerini göstermektir" (Hayek, 1988, s. 76). Bu görüş iktisadı insan eylem bilimi olarak gören Mises'in görüşleri ile zıtlık içinde değildir ancak bilgiye daha büyük önem vermektedir.

Hayek, iktisatta teoriler geliştirmenin mümkün olmadığını iddia eden (Hayek, 1952, s. 54) ve sosyal bilimlerde araştırmanın tarih metotları ile mümkün olduğunu ileri süren tarihsicilik görüşünü (Hayek, 1952, s. 64) eleştirmektedir. Tarih ile teorinin birbirine karıştırılması aralarındaki ayrımın fark edilmemesi nedeniyle ortaya bir çelişki çıkarmaktadır (Hayek, 1952, s. 66). Teori ve tarih arasındaki bu farka rağmen, tarih tamamen dışlanmamaktadır. Tarih ve teori farklı olguları araştırmakta kullanılabilir ve Hayek'e göre tarih ve teori birbirini tamamlayan iki farklı araştırma alanıdır. Her iki araştırmadan elde edilecek bilgiler vardır (Hayek, 1952, s. 73). Bu farklı araştırma alanlarının doğru amaçlar için kullanılması durumunda, her ikisi de faydalı olacak ve aralarında bir çatışma oluşmayacaktır. Tüm bunlara rağmen teori tarihsel, tarih teorik olabilir (Hayek, 1952, s. 73). Teori ve tarihin bu şekilde mantıksal farklılıkları ve görevleri arasında yapılan ayrım, Hayek, Menger ve Mises arasındaki benzerliklerden birini oluşturmaktadır.

Avusturya Okulu–Ana-Akım Farklılığı

Avusturya Okulu'nun üç önemli temsilcisinin görüşlerinden de anlaşılacağı üzere, okulun metodolojik görüşleri homojen bir içeriğe sahip değildir. Burada ele alınmayan, Böhm-Bawerk, Kirzner, Rothbard, Lachmann, Robbins ve Machlup gibi okulun diğer önemli temsilcilerinin görüşleri de dikkate alındığında okulun metodolojik görüşlerinin çeşitliliği daha da artmaktadır. Ancak yine de okulun temsilcilerinin görüşlerinden hareketle Avusturya iktisadının metodolojik ilkelerini belirlemek mümkündür. Böylece Avusturya Okulu'nun ana-akımda eleştirdiği noktaları ve farklılıkları vurgulamamıza imkân sağlanmış olacaktır.

Avusturya okulunun metodolojisi dendiğinde şu özellikler öne çıkmaktadır.:

- Sübjektivisim
- Teori–tarih ayrımı
- Praksiyoloji
- Metodolojik dualizm
- Metodolojik bireycilik
- Bilgisizlik nosyonu
- Belirsizlik ve zaman
- Kendiliğinden doğan düzen

Avusturya Okulu'nun bu metodolojik görüşleri, onu ana-akımdan ayırmaktadır. Bu ayrım, ana-akımın bir yandan kısıtlayıcı varsayımlarına bir eleştiri olarak ortaya çıkarken, diğer taraftan bu varsayımları kullanmaksızın bir iktisadi analiz geliştirmenin mümkün olduğunu gösterir.

Bu bölümde, Avusturya Okulu'nun ana-akımın metodolojisine ve varsayımlarına yönelttiği eleştiriler ve okulun bu varsayımları ele alış biçimleri incelenecektir.

Rasyonellik

Kâr ve fayda maksimizasyonu ile ilgilenen ana-akımın denge analizinde rasyonellik varsayımı önemli olmaktadır. Rasyonel insan, sadece kendi iktisadî çıkarlarına sahip olan ve bu çıkarların maksimizasyonu dışında başka bir amacı olmayan ve hata yapmayan, yani tam bilgiye sahip olan insandır.

Bu tür, tam bilgiye sahip rasyonel insan varsayımı sonuçlarla ilgilidir. Kâr maksimizasyonu amacı gütmeyen bir müteşebbis ve fayda maksimizasyonu amacı olmayan bir tüketici ya da kâr maksimizasyonu ve fayda maksimizasyonu amacında başarısız olan ekonomik aktörler irrasyonel olmaktadır.

Avusturya İktisat Okulu'nun, özellikle Mises'in rasyonellikle ilgili görüşleri ana-akımdan farklıdır. Mises'in görüşlerine göre, rasyonellik 'insan amaçlı eylemde bulunur' önermesinin bir sonucudur. İnsan rasyonelliğinden değil, insan eyleminin rasyonelliğinden bahsedilir (Mises, 1981/2008, s. 21). Amaçlar iktisadî veya gayri iktisadî olabileceği gibi, bencilce veya altruist gibi farklı güdülere sahip olabilir. Praksiyoloji, ne amaçların ne oldukları ile ne de eylem neticesinde amaca ulaşılıp ulaşılmadığı ile ilgilidir. Dolayısıyla bunlar, rasyonel eylem için kriter olamazlar. Praksiyoloji, insanın amaçlı eylemleri ile ilgilenir, sonuçlar ile ilgilenmez. "İnsanların neleri amaçladığı ve planlarının gerçekleşmesi için uyguladıkları araçları araştırmak praksiyolojinin değil, tarihin görevidir" (Mises, 1990a, s. 24). O halde her insan eylemi, tanım gereği rasyoneldir (Mises, 1981/2008, s. 21-24).

> Ekonomi, köklü masalların onu yapıyor olmakla suçladığı gibi, hayalî homo economicusu ele almaz, ancak gerçekte, sıklıkla zayıf, aptal, düşüncesiz ve kötü yönlendirilmiş olan homo agensları ele alır. Onun amaçlarının ve duygularının asil veya kaba olarak nitelendirilmesi önemli değildir. İnsanın, kendisi ve akrabası için daha fazla maddi zenginlik için çabalıyor olmasını içermez. Onun teorileri, değerin nihaî yargılarına ilişkin nötrdür ve eylemlerin uygunluğuna bakılmaksızın tüm eylemler için geçerlidir (Mises, 1990a, s. 24).

Böyle bir rasyonellik, tam bilgiye sahip olma özelliğine ihtiyaç duymaz. Araç rasyonelliği, ana-akım rasyonelliğinin iki özelliğini dışlar. Birincisi, her insanın aynı, objektif amaçlara sahip olacağı ve olmamasının irrasyonellik olduğu düşüncesi, yani amaç rasyonelliğidir.

> Eylemin nihaî amacı, daima, eylemde bulunan insanın bazı arzularını tatmin etmektedir. Hiç kimsenin eylemde bulunan insanın değer yargılarını kendi değer yargılarıyla ikame etmesi söz konusu olmadığı için diğer insanların irade ve amaçları hakkında değer yargılarında bulunmak nafile bir iştir. Hiç kimse, bir başkasını neyin daha mutlu veya daha az rahatsız ettiğini söyleme yetkisine sahip değildir. Eleştirmen, ya başkasının durumunda olsaydı neyi amaçlayacağını söyler ya da diktatörlük kibri altında tasasız bir şekilde başkasının istek ve amaçlarını hazırlayarak, kişinin kendine neyin daha uygun geldiğini ilan etmektedir (Mises, 1981/2008, s. 21).

İnsanların farklı iktisadî veya gayri iktisadî amaçlara sahip olmaları, eylem rasyonelliğini ihlal ettiği söylenemez. "Hayatı idame ettirecek ihtiyaçları elde edecek ve sağlığı koruyacak kadar çalışma arzusu, diğer malları ve hayatı kolaylaştıracak olan şeyleri elde etmek için çalışma arzusundan daha rasyonel, daha doğal veya daha hakkaniyete uygundur diye varsaymak bir hatadır" (Mises, 1981/2008, s. 21). Öyleyse, amaçlar arasında, rasyonellik varsayımına atıf ile hiyerarşi kurulamaz. İnsan neyi amaçlıyorsa o önceliklidir ve rasyonellik eylemlerinin o amaca yönelik olması ile ilgilidir. Amacın ne olduğu veya amaca ulaşılıp ulaşılamadığı değerlendirmeye girmez.

İkincisi, amaçlara ulaşılamamış olmasının irrasyonellik olduğu düşüncesi, yani sonuç rasyonelliğidir. İnsanın amaçlarına ulaşıp ulaşmadığını söylemek ve bu söylense bile buradan hareketle insanın rasyonel veya irrasyonel olduğuna karar vermek mümkün değildir. İnsanın eylemi sonucunda amacına ulaşamamış olması, ya araçları yanlış seçmekten veya amacın eylem başlamadan önce kazandıracağı hesaplanan tatmini sağlamamasından kaynaklanır. Her iki durumda da eylem rasyonelliğini ihlal eden bir durum yoktur.

Bilgi

Ana-akımın analizindeki diğer önemli bir varsayım tam bilgi varsayımıdır. İnsan iktisadî faaliyetini sürdürürken herhangi bir belirsizlik riskine maruz kalmaz. Böyle bir iktisadî hayatta beklentilerin de rolü yoktur. Fiyatlar, ücretler, maliyetler, kurumlar gibi pek çok alanda bir eksik bilgi ile karşılaşılmaz. Bu sayede, iktisadî çıkarları doğrultusunda kâr ve fayda maksimizasyonu peşinde koşan insanın amaçlarını gerçekleştirmesinde herhangi bir engel bulunmaz.

Ancak ana-akımın bilgi ile ilgili ikinci bir varsayımı daha vardır. İktisadî aktörler tarafından bilinen bilgilere iktisatçı tarafından da sahip olunmalıdır. Böylece denge ve maksimizasyon analizleri yapmak mümkün hale gelir.

Hayek, özellikle *Economics and Knowledge* makalesinin yayınlanmasının ardından çalışmalarında bilgisizlik vurgusunu öne çıkarmıştır. Hayek, iktisadî problemin, tam bilgi altında kaynakların nasıl en iyi alanlara dağıtılacağı olmadığını belirtir (Hayek, 1945/2007, s. 153). İktisadî hayatta tam bilgi hiçbir zaman mümkün değildir. Tam bilgiye ne tek bir kişi tarafından ne de bir grup tarafından sahip olunabilir. Bilginin özelliği kümülatif halde bulunmayan, bireyler arasında dağıtılmış olmasıdır. Ve bilginin bir kısmı henüz keşfedilmemiştir. Bu nedenle yapılması gereken, bireyler arası dağılmış bilginin ve keşfedilmemiş bilginin elde edilişi ve kullanılmasıdır.

Burada, ana-akım ve Avusturya Okulu'nun piyasa sistemine yaklaşımında da bir farklılık mevcuttur. Ana-akıma göre, bilgi eksikliği bir piyasa başarısızlığı iken Hayekyan bilgisizlik yaklaşımına göre, bilgisizlik piyasayı zorunlu kılan faktördür. Çünkü "Hayekyen perspektiften piyasaların fonksiyonu insanları beklenmedik (öngörülmemiş) durumlara ve fırsatlara uyandırmaktır, Neo-Klâsik ekonomide merkezi olan denge modeli terimleriyle analiz edilemeyecek bir fonksiyon" (Pennington, 2014, s. 38).

Girişimci

Bilgi eksikliği, belirsizlik ve eylem rasyonelliği özellikleri birleştirildiğinde, Avusturya İktisat Okulu analizlerinde oldukça önemli bir yer tutan, ekonomik hayatta önemli bir işleve sahip olduğu düşünülen girişimcinin rolü öne çıkmaktadır.

Girişimci, bilginin tam olduğu ve belirsizliğin olmadığı bir durumda ortaya çıkmaz, ortaya çıkmasına gerek de yoktur. Böyle bir dünyada tüm kâr fırsatları kullanıldığı için girişimsel faaliyete ihtiyaç duyulmaz ancak daha önce belirtildiği gibi Avusturya İktisat Okulu'na göre, iktisadî hayatta bilgi tam değildir ve gelecek belirsizdir. Bu da girişimciliği ön plana çıkarır.

> Deneyimleri ile bilgiye keşfedecek olan geniş anlamda girişimcidir. Yani, Neo-Klasik refah iktisadî analizinin tam bilgi varsayımdan uzaklaşıldığında, karşı karşıya kalınan bilgisizlik, bu bilginin keşfini gerektirir burada da girişimci ve onun deneyimlerinin piyasa ekonomisinde oynadığı rol ortaya çıkar (Hayek, 1948, s. 36).

Girişimcilik "belirsizlikle uyumlu insan yeteneği" (Herbener, 1992, s. 81) olarak tanımlanabilir. Geniş anlamı ile ele aldığında tüketicileri de girişimci olarak düşünmek mümkündür. Çünkü her eylem belirsizlik altında yapılır ve bu nedenle her eylemde girişimcilik özelliği görülür (Herbener, 1992, s. 81). Girişimcinin önemi, bilginin dağınık karakteri ve yeni bilginin keşfi ile ilgilidir. Girişimci belirsizlik ile karşı karşıyadır. Eylemleri ile bilgileri keşfedilmesini ve kullanılmasını ve koordinasyonu sağlayacaktır.

> İnsan eylemindeki bu girişimsel element, toplumdaki kullanılabilir dağınık bilgi nedeniyle ortaya çıkan hataların neden olduğu pür kâr sinyallerine bir cevaptır. Bu maya, piyasaya saçılan ilgili bilginin piyasa katılımcıları için gittikçe artarak açığa çıkarma eğilimi gösteren rekabetçi-girişimsel keşif sürecini besler (Kirzner, 1984, s. 416).

Rekabet, Tam Rekabet Piyasası ve Denge Analizi

Ana-akımın ideal bir iktisadî piyasa olarak ele alıp incelediği model tam rekabet piyasasıdır. Tam rekabet piyasası tam bilginin olduğu, belirsizliğin olmadığı, tüm fiyatların öngörüldüğü bir piyasadır. Ana-akım, bu ideal piyasanın denge şartlarını ele alır ve denge noktasını inceler Tam rekabet piyasası, ideal piyasa modelidir ve varsayımlarının sağlanamaması idealden uzaklaşma olarak görülür.

Avusturya İktisat Okulu'nun rekabete bakışı ve denge anlayışı bundan farklıdır. Avusturya İktisat Okulu'nda rekabet keşifsel bir süreç olarak ele alınmaktadır. Bunu denge anlayışı ile birlikte ele almak daha anlaşılır olacaktır. Rekabet keşifsel bir süreç olarak ele alınır. Hayek'e göre, tam rekabet piyasasında ne rekabet ne de piyasa bulunmaktadır (Hayek, 2002).

Mises'in dengeli dönüşüm ekonomisi (evenly rotating economy-ERE) olarak adlandırdığı durum denge durumuna tekabül eder. Ancak Mises ERE'yi analize başlangıç noktası olarak ele alır. Analize başlangıç açısından ne kadar uygun olsa da iktisatçının görevi burada bitmez. Çünkü ekonomi hiçbir zaman dengede değildir (Mises, 1981/2008, s. 247-249). Hayek

dengeyi, bireyin eylemleri arasında ilişkilerin uyumu olarak tanımlar (Hayek, 1948). "Denge konsepti tek bir bireyin eylemlerine uygulandığında açık bir anlama sahiptir" (Hayek, 1948, s. 35). "Denge analizinin tüm önermeleri eylemler arası ilişkiler hakkında önermelerdir. Bir kişinin eylemlerinin dengede olduğunu, belli bir dereceye kadar, onlar bir planın başlangıç noktası olarak anlaşılabildiğinde söylenebilir" (Hayek, 1948, s. 38).

Tam rekabet piyasasının varsayımlarından uzaklaşmak, piyasalarda girişimcinin önemini öne çıkarır. "Bir denge şartı olarak tam rekabet piyasalarında kullanılacak normal üstü kârlar ve girişimsel aktivite yoktur" (Holcombe, 2003, s. 27). Tam rekabet piyasasından uzaklaşmaların piyasa başarısızlığı olarak görülmesi de Avusturya Okulu'nun tam rekabet piyasası eleştirisinde tersine döner. Piyasa sistemine ihtiyaç vardır çünkü bilgi eksikliği, belirsizlik gibi unsurlar tam rekabet piyasasını imkânsız kılar. Bilginin tam olduğu durumda, planın merkezî bir şekilde veya girişimci tarafından bireysel olarak yapılıyor olmasının önemi yoktur. Ancak bilgisizlik söz konusu olduğunda planlama için ihtiyaç duyulan kümülatif olmayan, dağınık bilginin kullanılması ve keşfedilmesi ancak girişimsel faaliyet ile mümkün olur. "İnsanın girişimsel farkındalığı, *insan eylemi*nin daha geniş çerçevesi içerisine, onun dar planlama aktivitesini yerleştirme işlevini görür[4]" (Kirzner, 1984, s. 416).

Ampirik Yöntemler Eleştirisi

Ana-akımın ampirik testler ve yöntemlerle teorileri sınamaya tabi tutması, Avusturya Okulu'nun teoriler ve tarih arasında yaptığı ayrımın anlaşılmamış olmasını göstermektedir (Hoppe, 2007, s. 28). Menger istatistik ile tarihi aynı kategoride değerlendirirken, ampirik yöntemlerin iktisadî teorilere uygulanmasının mümkün olmadığını vurgulamaktadır.

Ampirizmin temelinde bilginin ampirik olarak elde edilebileceğini ve bunun gözlemlerle doğrulanabilir veya yanlışlanabilir olduğu görüşü vardır (Hoppe, 2007, s. 28). Ancak önceki bölümlerde de görüldüğü üzere, praksiyoloji anlayışında doğa bilimler ile sosyal bilimler arasındaki yöntemsel farklar mevcuttur. Bu farklar ampirik yöntemlerin uygulanmasında sınırlara dikkat çeker ve eleştirilere neden olur. İktisadî teorileri ampirik testler ile doğrulamaya veya yanlışlamaya çalışmak geçmiş deneyimlerle ilgilidir. Bu geçmiş deneyimleri test etmek tarih ve teoriyi birbirine karıştırmaktır.

Günümüzde iktisat literatürüne hâkim olan ekonometrik ve istatistiksel yöntemler teorileri test etme iddiaları ile geçmiş deneyimin yani, tarihin teoriye uygun olarak gerçekleşip gerçekleşmediğini test eder. Böyle bir testin anlamlı olabilmesi, arzu edilen amaca hizmet edilebilmesi için teste dâhil edilen bağımsız değişkenler ile bağımlı değişkenler arasındaki ilişki tamamen ortaya konabilmeli, bağımlı değişkeni etkileyebilecek diğer değişkenler, modelin dışında kaldıkları için sabit tutabilmelidir. Bunlar sabit olarak varsayılır ancak öyle

4 Vurgu orijinaldir.

varsayılsalar bile sabit değillerdir. Ayrıca, "bir gerçek teoriyi test etmek için kullanılabilir olması için, basit bir gerçek olmalı, ulaşılabilirlik ve tekrarlanabilirlik sınıflarda diğer gerçeklerle homojen olmalıdır" (Rothbard, 1976, s. 72). Ancak iktisadî hayatın karmaşıklığı, gerçekler arasındaki kompleks ilişkiler ne kurulan modelin yeterince iyi ve tüm değişkenleri kapsayacak bir şekilde kurulmasına ne de homojen gerçeklere izin verir. Hiçbir tarihi olay basit ve tekrarlanabilir değildir (Rothbard, 1976, s. 72). "Her tarihsel olay, bu yüzden, heterojendir ve bundan dolayı tarihsel olaylar tarihin kanunlarını kantitatif veya başka bir şekilde ne test etme ve ne de kurmak için kullanılamaz" (Rothbard, 1976, s. 3). Bu nedenle ekonometrik testleri uygulamak ve böylece bir teoriyi yanlışlamak mümkün değildir. Bunun yerine, Avusturya Okulu'nun praksiyoloji yöntemi *a priori* önermeler arasında bir çelişkinin var olması ile yanlışlamanın mümkün olabileceğini savunur.

Matematik Kullanımı

İktisatta matematik kullanımı, marjinalist devrim ile başlamış, Keynesyen devrimin ardından, Rasyonel Bekleyişler Teorisinin geliştirilmesi ile daha kompleks denklemlere, matematiksel analizlere yer açılmıştır.

Avusturya Okulu'na göre, matematik kullanımı durgun durum olarak ifade edilebilecek denge analizi için uygundur. "Bu optimizasyon probleminin çözümünü sağlayan şartlar en iyi matematiksel olarak ifade edilebilir. Kısaca, iki mal ya da faktör arasındaki marjinal ikame oranları, tüm farklı kullanımlarda birbirinin aynı olmalıdır" (Hayek, 1945/2007, s. 153).

Ancak matematiğin insan eylemine uygulamasına mümkün değildir. İnsan eylemi söz konusu olduğu her durum bir değişim içerir. Bu değişimin varlığı matematiğin kurallarının uygulanmasını imkânsızlaştırır (Mises, 1981/2008).

> Dengenin matematiksel metot ile gösterimi, bireylerin maksimizasyon kurallarına göre hareket ettiklerini varsayar. Böyle bir işleyiş, veri parametresinde çıkarsanabilecek "ekonomik değişkenlere" neden olur. Dışsal bir şok, bir parametredeki değişim ile aynıdır. Böyle bir şokun etkisi, değişkenlerin değerlerindeki bir değişimdir. Çözüm, değerdeki değişimin yönünü ve/veya büyüklüğünü betimler (Gunning, 1989, s. 128).

> Ekonomik dengeyi tanımlayan denklemler, matematiksel dildeki yaklaşım metoduna ifadesini verir. Ne daha fazla ne daha az söylerler. Onlar derler ki: Eğer bir denge durumuna ulaşılırsa, o sadece, değişim yaparak isteklerinin tatminini geliştirmenin artık mümkün olmayacağı bir pozisyon olabilir (Mises, 2000, s. 28).

Denklemler kurarak denge durumunun analiz etmek tüketicinin tercihlerine bağlıdır. Denge durumunda, tüketici tercihlerinin bilindiği varsayılır. Ancak tercihler değişkendir. Bugün biliniyor olsalar bile, gelecekte tüketicilerin tercihleri değişecektir. Bu değişikliğin bilinemeyecek olması nedeniyle, matematiksel yöntemlerin uygulanması için gerekli olan ekonominin denge koşulu hiçbir zaman sağlanmaz. (Mises, 2000, s. 29).

İkinci bir sorun arz ve talep eğrilerinin şeklinin bilinmiyor olmasıdır. Bu eğrilerin şeklinin bilinmiyor olması, belli bir fiyattan talebi biliniyor olması durumunda dahi başka bir fiyatta talebin ne olacağının bilinmeyeceği anlamına gelir (Mises, 2000, s. 29).

Üçüncü bir nokta dengenin hayali olmasıdır. Denge hipotetiktir. Bu durumda, ekonomide denge varmışçasına kullanılan matematiksel yöntemlerin gerçekte bir karşılığı yoktur (Mises, 2000, s. 29-30).

Sonuç

Bu çalışmada Avusturya Okulu'nun metodolojik görüşlerinden hareketle, ana-akımın içine düştüğü metodoloji bunalımının çözümlemesi ve alternatif sunulması amaçlanmıştır.

Bugün ana-akım iktisat yaptığı varsayımlar ile geliştirdiği analizle tatmin edici olmaktan uzaktır. Avusturya Okulu'nun rasyonellik, bilgi, denge analizi, rekabet ve girişimcilik ile ilgili geliştirdiği teoriler ele alındığında, okulun temsilcilerinin değer, para, sermaye, konjonktür, bilgi, girişimcilik teorilerine yaptıkları değerler katkılar da düşünüldüğünde, iktisat biliminin çalışma alanının, ana-akımın bu varsayımları ve metodolojisi ile kısıtlanması zorunlu değildir. Elbette kullanılan yöntemlerin bir anda tamamen değişmesini beklemek doğru olmayacaktır. Ancak bu çalışmada gösterilmeye çalışıldığı gibi, iktisat alanında yapılan çalışmalarda kullanılan metotların çoğulcu olmaması için bir neden yoktur. Yapılan yayınlarda farklı metotlara da yer verilmesi, iktisat teorisinin gelişmesine katkı yaparken, diğer taraftan metodoloji çalışmalarını canlı tutacak, iktisat biliminin daha hızlı ve doğru bir yolda ilerlemesini sağlayabilecektir.

Kaynakça

Caldwell, B. J. (1988a). Hayek's "the trend of economic thinking". *The Review of Austrian Economics*, *2*(1), 175-178.

Caldwell, B. J. (1988b). Hayek's transformation. *History of Political Economy*, *20*(4), 513-541.

Caldwell, B. J. (1992a). Hayek the falsifixationist? A refutation. *Economic Thought and Methodology*, *10*, 1-15.

Caldwell, B. J. (1992b). Reply to Hutchison. *Research in the History of Economic Thought and Methodology*, *10*, 13-42.

Gordon, D. (2000). *Avusturya iktisadı'nın felsefi kökenleri* (çev. N. Bağdadioğlu). Ankara: Liberte Yayınları.

Gunning, J. P. (1989). Mises on the evenly rotating economy. *The Review of Austrian Economics*, *3*(1), 123-135.

Hayek, F. A. (1948). Economics and knowledge. In F. A. Hayek (Ed.), *Individualism and economic order* içinde (pp. 33-56). Chicago: The University of Chicago Press.

Hayek, F. A. (1952). *Counter revolution of science*: *Studies on the abuse of reason.* New York: The Free Press.

Hayek, F. A. (1988). *Fatal conceit: The errors of socialism*. London: Routledge.

Hayek, F. A. (2002). Competition as a discovery procedure (trans. M. S. Snow). *The Quarterly Journal of Austrian Economics*, *5*(3), 9-23.

Hayek, F. A. (2007). Bilginin toplumda kullanımı (çev. T. Yay). *Liberal Düşünce*, *12*(45), 153-166. (Orijinal basım tarihi, 1945).

Hayek, F. A. (2012). *Hukuk, yasama ve özgürlük* (çev. A. Yayla, M. Erdoğan ve M. Öz) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Herbener, J. (1988). Austrian methodology: The preferred tax type. *The Review of Austrian Economics*, *2*(1), 97-111.

Herbener, J. M. (1992). The role of entrepreneurship in desocialization. *The Review of Austrian Economics*, *6*(1), 79-93.

Holcombe, R. G. (2003). The origins of entrepreneurial opportumities. *The Review of Austrian Economics*, *16*(1), 25-43.

Hoppe, H. H. (2007). *Economic science and the Austrian method*. Auburn: The Ludwig von Mises Institute.

Hutchison, T. W. (1983). Austrians on philosophy and method since Menger. In T. W. Hutchison (Ed), *The Politics and Philosophy of Economics: Marxians, Keynesians, and Austrians* içinde (pp. 203-224). London: Basil Blackwell.

Hutchison, T. W. (1992). Hayek and "modern Austrian" methodology comment on non-refuting refutation. *Research in the History of Economic Thought and Methodology*, *10*, 17-32.

Kirzner, I. M. (1984). Economic planning and the knowledge problem. *Cato Journal*, *4*(2), 407-425.

Menger, C. (1985). *Investigation into the methodology of social sciences* (trans. F. J. Nock). New York and London: New York University Press. (Original work pulished 1883)

Menger, C. (2009). İktisadın prensipleri (çev. A. K. Çelebi). Ankara: Liberte Yayınları.

Mises, L. von (1990a). Epistemological relativism in the sciences of human action. In R. Ebelling (Ed.), *Money, method, and the market process: Essays by Ludwig von Mises* (pp. 37-51). Massachusetts, MA: Kluwer Academic Publisher.

Mises, L. von (1990b). The treatment of "irrationality" in the social sciences. In R. Ebelling (Ed.), *Money, method, and the market process: Essays by Ludwig von Mises* (pp. 16-36). Massachusetts, MA: Kluwer Academic Publisher.

Mises. L. von. (2000). The equations of mathematical economics and the problem of economic calculation in a socialist state. *The Quarterly Journal of Economics*, *3*(1), 27-32.

Mises, L. von (2003). *Epistemological preblems of economics*. Auburn: The Ludwig von Mises Institute.

Mises, L. von (2007). *Sosyalizm: İktisadî ve sosyolojik bir tahlil* (çev. Y. Şahin). Ankara: Liberte Yayınları. (Orijinal basım tarihi, 1981)

Mises, L. von (2008). İnsan eylemi (çev. İ. Aktar). Ankara: Liberte Yayınları. (Orijinal basım tarihi, 1981)

Musgrave, A. (2013). *Sağduyu, bilim ve şüphecilik bilgi kuramına tarihsel bir giriş* (çev. N. Küçük). İstanbul: İthaki Yayınları. (Orijinal basım tarihi, 1993)

Paxson, N., & Wenzel, N. G. (2014). Praxeology, experimental economics and the process of choice: F. A. Hayek and Vernon Smith on the misesian action axiom. *The Review Austrian of Economics.* Retrieved January 13, 2015, from

http://link.springer.com/article/10.1007/s11138-014-0277-5#.

Pennington, M. (2014). *Sağlam politik ekonomi* (çev. A. Yayla). Ankara: Liberte Yayınları.

Rothbard, M. N. (1976.). Praxeology: The methodology of Austrian economics. In E. Dolan (Ed), *The foundation of modern Austrian economics* (pp. 19-39). California: Institute of Human Studies.

Selgin, G. A. (1988). Praxeology and understanding: An analysis of the controversy in Austrian economics. *The Review of Austrain Eonomics*, *2*(1), 19-58.

Yay, T. (2007). İktisat metodolojisindeki gelişmeler ışığında Avusturya İktisat Okulu: Eskimiş bir metot mu? T. Yay ve G. G. Yay (Ed.), İktisat yazıları içinde (s. 7-30). İstanbul: Nobel Yayın Dağıtım.

Younkins, E. W. (n.d.). *Carl Menger`s Aristotelian economics of well-being.* Retrieved November 19, 2014, from

http://rebirthofreason.com/Articles/Younkins/Carl_Mengers_Economics_of_Well-Being_Almost_Objectivism.shtml.

Zwirn, G. (2008). Ludwig von Mises on the epistemological foundation for social sciences reconstructed. *The Review of Austrian Economics*, *22*, 81-107.

Enflasyon ve İşsizlikle Mücadele Yöntemleri ve Çözüm Önerileri

Gülistan Zengin,* Cuma Bozkurt**

Öz: Enflasyon ve işsizlik bir ekonominin belirli bir dönemdeki başarısının ölçülmesinde bakılan temel göstergelerin en önemlilerindendir. Bu iki gösterge ekonomi teorisini olduğu kadar günlük hayatımızı da yakından ilgilendirmektedir. Beklentilerin bir değişken olarak kullanıldığı günümüz dünyasında, geleceğe güvenle bakabilmek ve piyasa mekanizmasının işleyişinin ve etkinliğinin bozulmaması için konu ayrı bir önem kazanmaktadır. Makroekonomik teoride, üretim kaybına neden olmasından dolayı işsizliğin enflasyondan daha ciddi bir mesele olduğu söylense de Türkiye'nin uzun yıllardır bu sorunlarla uğraşması ve bu uğraşın hâlâ devam etmesi bu iki sorunla birlikte mücadele edilmesini zorunlu kılmaktadır. Bu çalışmada enflasyon ve işsizlik değişkenleri açıklanarak Türkiye'de bu sorunlarla mücadelede uygulanan ve uygulanmakta olan politikalar çerçevesinde bir değerlendirme yapılmıştır. Elde edilen bulgular sürdürülebilir bir ekonomik büyüme için enflasyon ve işsizlik oranlarının düşürülmesinin zorunlu olduğunu ortaya koymaktadır. Bu bağlamda eğitim-öğretim kurumlarının reel sektörle koordinasyonunun sağlanması, popülist politikalardan kaçınılması ve ülke içinde üretimi teşvik edici düzenlemeler gibi yapısal politikaların bir an önce uygulamaya konulması gerekmektedir. Unutulmamalıdır ki siyasî olduğu kadar istikrarlı bir ekonomik ortamda yaşamak da herkesin hakkıdır.

Anahtar kelimeler: Enflasyon, İşsizlik, İktisat Politikaları, İstikrar, Türkiye Ekonomisi.

Giriş

Enflasyon ve işsizlik, ekonominin yapısı ne olursa olsun gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerin büyük problemidir. Fiyatlama mekanizmalarından olan enflasyon; mal ve hizmetlerin fiyat seviyelerini, faiz oranı; finansal piyasalarda ulusal paranın değerini, döviz kurları ise yabancı paraların alım ve satım değerini, işsizlik; çalışmak isteyip de iş bulamadığı durumunu göstermektedir. Bu göstergelerin uyumlu bir şekilde hareket etmesi, ekonomide üretim ve tüketimde dengenin sağlandığını da göstermektedir (Sever ve Mızrak, 2007, s. 266). Bu sorunlar ile karşı karşıya kalan her ülke enflasyonla ve işsizlikle mücadele sorularından kurtulmaya çalışmak için farklı politikalar uygulamaktadırlar (Uysal ve Erdoğan, 2003, s. 35). İktisadî politika yapıcılarının ekonomik göstergeler arasındaki ilişkileri isabetli teşhis edebilmeleri söz konusu istikrarın sağlanmasına önemlidir. Bu çerçevede enflasyon, döviz kuru,

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Bölümü.
İletişim: gulistanzengin@hotmail.com

** Yrd. Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü.
İletişim: cbozkurt@gantep.edu.tr, Üniversite Bulvarı P.K., 27310, Şehitkâmil / Gaziantep

faiz oranı, milli gelir ve para arzı arasındaki ilişkilerin yönü ve birbirlerini etkileme derecesi kritik önem taşımaktadır. Ülkelerin sosyo-ekonomik yapılarının ve gelişmişlik düzeylerinin farklı olması nedeniyle, her ülkede farklı ekonomik ve sosyal etkileriyle ortaya çıkmaktadır.

Bu çalışma, Türkiye'nin enflasyon ve işsizlikle mücadele yöntemlerinin hangileri olduğunu ve üzerindeki etkilerin neler olduğuna açıklık getirmeye çalışacaktır. Çalışmanın amacı enflasyon ve işsizlikle savaşta politikaların nasıl, hangi yönde kullanılabileceği ve ülkemizde enflasyon, işsizlik çıkmazıyla nasıl baş edileceğinin ortaya konulması amacıyla diğer çalışmalardan ayrılmaktadır. Türkiye 2000:1-2012:2 çeyrek verilerini kapsayan çalışmada ekonometrik analiz yöntemi kullanılmış ve çözüm önerileri sunulmuştur. Analizde yardımcı program olarak "Eviews-7" kullanılmıştır. Enflasyonla mücadelede diğer değişkenlerin etkisini ölçen modelimizde bir bağımlı (enflasyon) ve dört bağımsız değişken (işsizlik, faiz oranı, döviz kuru ve M2 para arzı) olmak üzere ayrı ayrı beş değişkenden oluşmaktadır.

Çalışmada giriş bölümünden sonra kuramsal çerçeve açıklanmıştır. Daha sonra literatür kısmında enflasyon ve işsizlikle mücadele yöntemleri ile ilgili daha önce yapılmış çalışmalara değinilmiştir. Bir sonraki bölüm olan veriler ve metot bölümünde ise çalışmada kullanılacak olan veriler için analiz yapılmıştır. Analiz bölümünde enflasyon ve işsizlikle mücadele yöntemlerinde hangi değişkenlerin etkisi olup olmadığı test edilmiştir. Sonuç bölümünde, yapılan çalışmanın ardından elde edilen bulgulara yer verilmiştir.

Literatür Değerlendirmesi

Enflasyon ile işsizlik arasındaki ilişki üzerine iktisat literatüründeki ilk çalışma A.W. Phillips tarafından yapılmış ve Phillips'in elde ettiği bulgular kendi ismiyle anılan grafiğin iktisat literatüründe kullanılmasını sağlamıştır.

Işık (2002), 1987:01-2002:04 dönemine ait verileri kullanarak Türkiye ekonomisi için enflasyon, milli gelir, döviz kuru, para arzı ve faiz oranı değişkenleri arasındaki ilişkileri VAR analiziyle incelemektedir. Elde edilen sonuçlar faiz oranının döviz kuru, para arzı ve enflasyonu etkileyen kritik bir değişken olduğunu, para arzının enflasyonu doğrudan, döviz kurunu ise dolaylı olarak etkilediğini göstermektedir.

Levent (2009), Türkiye ekonomisinin yaşamış olduğu enflasyonist süreç ile başlıca bazı para arzı göstergeleri arasındaki nedensellik ilişkilerini incelemeye çalışmış ayrıca vektör otoregresif etki-tepki işlevi tahminleri ile bu ilişkilerin doğrultusunu belirlemeyi amaçlamıştır. Para politikasının inceleme döneminde enflasyonist yapıya göre uyumlaştırıcı bir yapıda gerçekleştirildiği şeklinde bir yargıya ulaşmıştır.

Çatalbaş (2007), Türkiye'deki para arzı (M2) ve enflasyon (TUFE) arasındaki ilişkiyi, yapısalcı yaklaşıma dayandırarak parametrik olmayan regresyon tekniğiyle tahmin etmiştir. Araştırma dönemi olarak 1999.1 – 2006.3 alınmış ve para arzı ve enflasyona ait 3'er aylık veriler

kullanılmıştır. Analiz sonucunda, 1999.1 ile 2006.3 dönemi için genellikle TÜFE'ye ait katsayı tahminlerinin pozitif çıkmıştır. Bu ise TÜFE'nin artması sonucunda para arzı M2'nin de arttığını göstermektedir.

Sever ve Mızrak (2007), çalışmalarında döviz kuru, enflasyon ve faiz oranı arasındaki ilişkileri ele almışlardır. 1987:01-2006:06 dönemi verileri kullanılarak Türkiye'de döviz kuru, enflasyon oranı arasındaki ilişkiler VAR yöntemiyle analiz edilmiştir. Döviz kuru değişmelerinin enflasyon ve faiz oranı üzerine etkisi daha yüksek olmaktadır. Bu nedenle enflasyon ve faiz oranlarının istikrar kazanmasında döviz kuru istikrarı önemli faktörlerden birisi olmaktadır.

Uysal ve Erdoğan (2003), çalışmalarında 1980-2002 yılları arasında, Türkiye ekonomisine ait işsizlik oranları ile fiyat düzeyleri arasındaki ilişkiyi Phillips eğrisi yardımıyla incelemeye çalışmıştır. Veri tanımlaması yapıldıktan sonra, değişkenlere ait veriler dönemler itibari ile analiz edilmiştir. Değişkenler arasında doğrusal olmayan ters model oluşturulup regresyon analizi yapılmış ve değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisine bakılmıştır.

Enflasyon ve İşsizlikle Mücadele Yöntemleri

Kelime anlamı olarak şişme anlamına gelen enflasyon, önemli bir ekonomik istikrarsızlık göstergesidir ve fiyatların genel düzeyinin sürekli ve önemli oranlarda artması, paranın satın alma gücünün azalması anlamına gelmektedir. Burada önemli olan husus, mal ve hizmetlerin piyasa koşullarından kaynaklanan nispî fiyatların değişmesi değil ekonomide genel fiyat düzeyinin devamlı artma eğilimidir (Türk, 2005, s. 189).

Artan talep ile birlikte yetersiz üretim enflasyonun temel sebeplerinden biridir. Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin, ekonomik ve teknolojik yetersizlikler nedeniyle gerek hammadde ve ara malları gerekse yatırım mallarını dışarıdan ithal etmek zorunda kalmaları enflasyonist bir etki oluşturur (Balat, 2010, s. 25). Ayrıca teknolojik yenilikler, yapısal bozukluklar, siyasî eksiklikler, ekonomideki dalgalanmalar da enflasyona neden olmaktadır.

Bir ekonomide oluşan enflasyon, kısa dönemde gelir ve kaynak dağılımında soruna neden olduğu, uzun dönemde de büyümeyi engellediği için mücadele edilmesi gereken ve büyük ölçüde dengesizliğe sebep olan bir problemdir. Enflasyonu önleyebilmek için ilk olarak enflasyona neler neden oluyor, bunun çözülmesi gerekmektedir. Bunun için devletin, firmaların ve tüketicilerin üzerlerine düşen görevleri yerine getirmeleri gerekmektedir. Enflasyonla mücadelede maliye politikası ile önlemede, kamu harcamalarının etkisi, toplam talebi kısmak ya da harcama fazlasını çekebilmek için kamu harcamalarının azaltılması gerekir. Kamu harcamalarının içerisinde cari harcamalar kamu tüketimi ile ilgili giderlerdir, yatırım harcaması ise üretim kapasitesinin genişletilmesi ile ilgili giderdir (Türk, 2005, s. 197). Vergilerin rolünde de kamu harcamalarındaki gibi ekonomik düzenin sağlanması için, gelir dağılımındaki adaletsizliklerin giderilmesi için politika aracı olarak kullanılmaktadır. Vergiler de ken-

di içinde dolaylı vergiler, dolaysız vergiler ve servet vergileridir. Borçlanma ile enflasyonla mücadele de borç yönetiminin, likidite fazlasının piyasadan çekilmesi temeline dayanmaktadır. Kamu harcamalarının enflasyonist eğilimleri en aza indirecek şekilde borçlanma politikasına önem vermesi gerekir (Türk, 2005, s. 198). Ayrıca para ve kur politikası ve gelirler politikası ile enflasyon önlenmeye çalışılmaktadır. Gelirler politikası, kamu ve özel sektör fiyatlarının, işçi ücretlerinin, memur maaşlarının hedeflenen enflasyonla belirlenmesidir.

> "Bir ülkede çalışabilecek durumda olan ve çalışmak isteyen kişilerin bir bölümünün işinin olmamasına işsizlik, bu durumda olan kişilere de işsiz denir. Bu tanımdan anlaşılmış olacağı gibi işsizlik, çalışabilecek durumda olan kişilerden bir bölümünün çalışmamayı tercih etmelerinden ve dolayısıyla da iradi olarak işsiz olmalarından kaynaklanan bir durum değildir. Tam tersine işsizlik, çalışabilecek durumda olan kişilerden bir kısmının çalışmak istedikleri halde iş bulamamalarından ve dolayısıyla da gayri iradi olarak işsiz olmalarından kaynaklanan bir durumdur. Bir başka deyişle, işsizlik kavramı hem iradi işsizliği hem gayri iradi işsizliği değil, sadece gayri iradi işsizliği kapsar" (Ünsal, 2003, s. 12)

Gelişmiş ülkelerde genellikle talep eksikliğinden doğan işsizlik, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde daha çok yeterli işyeri ve kapasite olmamasından kaynaklanır. Gelişmekte olan ülkelerde işsizlik sorunu daha çok tarım ağırlıklı ekonomiden sanayi ve hizmet ağırlıklı ekonomiye geçisin yarattığı değişimlerin bir sonucu olarak karşımıza çıkar (Güney, 2009, s. 9).

İşsizlikle mücadele yöntemlerine baktığımızda makro politikalar ve mikro politikalar olarak incelenir. Makro politikalarda gelirler, para ve maliye politikasını kapsar. Mikro politikalar ise pasif istihdam politikaları ve aktif istihdam politikalarıdır. Makro politikalardan olan gelirler politikası ile işsizlikle mücadelede doğrudan ücret ve fiyatlarda yapılan değişimlerle gerçekleşen politikalardır. Gelirler politikası toplam gelirin bölüşüm sürecine etki ederek bölüşümün enflasyon ve işsizliğe neden olmamasını sağlamıştır, yani nominal gelir ve fiyat artışlarını doğrudan müdahaleler yoluyla kontrol altında tutmak için kullanılmaktadır. Ücret ve fiyatlarda istikrarın sağlanabilmesi için ücret ve fiyatların, doğrudan piyasa koşullarına bırakılmadan kontrol edilmesi öngörülmektedir (Bekiroğlu, 2010, s. 76). Para politikası ile mücadelede nihaî hedeflere ulaşmak için kendisine ara hedefler ve faaliyet hedefleri belirlemekte ve para politikası araçlarıyla bu hedeflere ulaşmaya çalışmaktadır. Maliye politikası ile mücadelede; devletin amaçlarına ulaşabilmesi için ekonomiye, vergi, borçlanma ve harcamalar yoluyla yapmış olduğu müdahalelerdir. Mikro politikalardan olan pasif istihdam politikasına baktığımızda ise bunlar işsizlik sigortası ve işsizlik yardımlarından oluşmaktadır. Bunların yanında çalışma süresinin kısaltılması, erken emeklilik, iş kaybı tazminatı, kıdem tazminatı, ihbarlı işten çıkarma gibi çalışma yasalarında yer alan politikalar da vardır (Bekiroğlu, 2010, s. 85). Aktif istihdam politikası; OECD'ye göre emek piyasasını ve işçilerin işle ilgili niteliklerini geliştirmek ve daha etkin bir emek piyasasını teşvik etmeye yönelik önlemler olarak tanımlanmaktadır. Meslekte eğitim ve geliştirme, ücret ve istihdam sübvan-

siyonları, genç işsizliği önlemek için politikalar ve engellilere yönelik uygulanan politikaları kapsamaktadır.

Phillips eğrisi, işsizlik ve enflasyon analizlerindeki önemli bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. A.W. Phillips 1958 yılında İngiltere'nin 1861-1913 dönemini kapsayan işsizlik oranı ve nominal ücretlerdeki değişme arasında yaptığı incelemesinde, bu iki değişken arasında ters yönlü bir ilişki bulmuştur. Bu ters yönlü ilişkinin, 1913-1957 dönemi için geçerli olduğunu savunmuştur. Başka bir deyişle Phillips'e göre işsizlik oranı arttıkça emek piyasasında parasal ücretler azalma göstermektedir (İlker, 1998, s. 216).

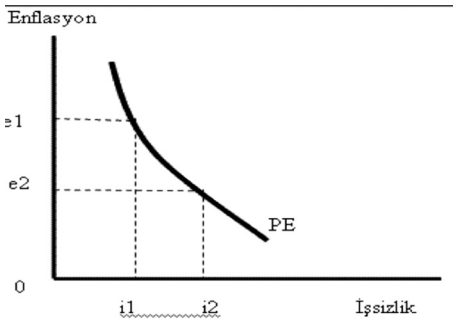

Grafik:1 Geleneksel Phillips Eğrisi

Phillips eğrisi fiyat artış oranı (fiyat artışı ücret artışını da ifade eder) ile işsizlik oranı arasında ters yönlü ilişkinin varlığıdır.

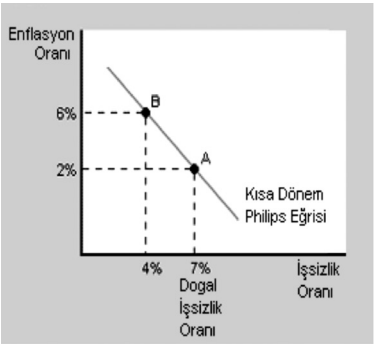

Grafik:2 Kısa Dönem Phillips Eğrisi

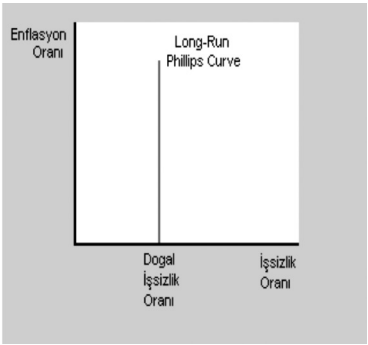

Grafik:3 Uzun Dönem Phillips Eğrisi

Kaynak: Ünsal, 2003.

Kısa dönemde enflasyonla işsizlik arasında bir değişim ilişkisi vardır. Uzun dönemde ise enflasyonla işsizlik arasında değişim yoktur.

Verilerin İncelenmesi (Ekonometrik Analiz)

Çalışmada TÜİK ve T.C. Merkez Bankası web sayfasından elde edilen veriler kullanılmıştır. Analizde yardımcı program olarak "Eviews-7" kullanılmıştır. Öncelikle değişkenler mevsimsel etkilerden arındırılmıştır ve mevsimsel düzeltmeleri yapılmıştır böylece kukla değişken kullanma gereği ortadan kaldırılmıştır. Daha sonra logaritması alınmıştır. Sonra verilerin durağanlığı hesaplanmıştır. Granger Nedensellik, Etki-tepki analizi, Gecikme uzunluklarının "Akaike" değerlerine göre sonuçlar bulunmuştur. 2000:1-2012:2 dönemi Türkiye ekonomisi enflasyon, işsizlik, para arzı, faiz oranları ve döviz kuru değişkenlerine ilişkin çeyrek veriler kullanılarak, bu değişkenler arasındaki ilişkiler belirlenmeye çalışılmıştır ve modeller test edilmiştir.

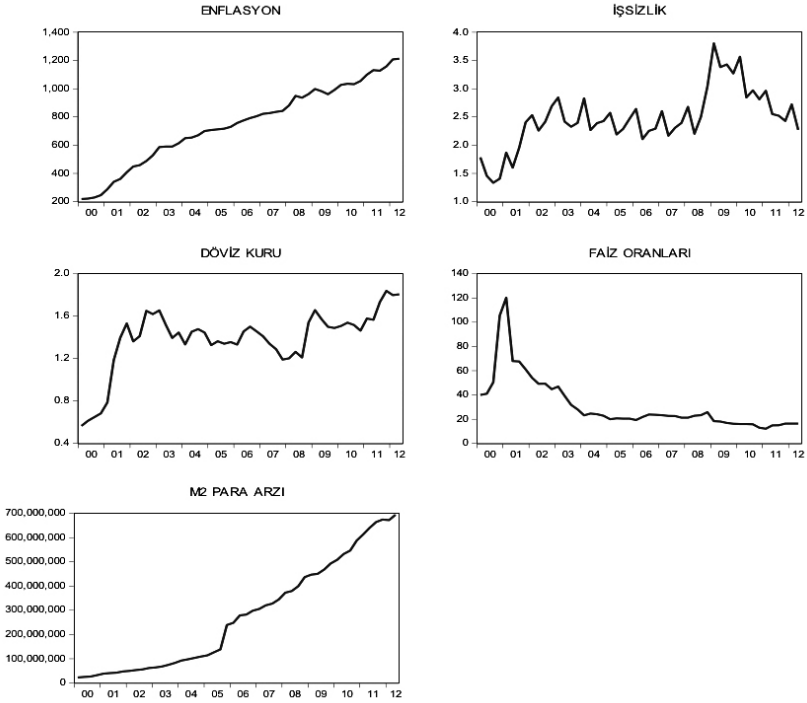

Şekil 1. 2000:1-2012:2 Türkiye Verileri

Kaynak: T.C. Merkez Bankası [TCMB] (07.01.2014), Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK] (07.01.2014).

Yukarıdaki grafikte veriler yalın haldeyken iniş ve çıkışların daha sert olduğu grafikte görülmektedir. Mevsimsellik içerip içermediklerinin araştırılması gerekmektedir. Verilerinin mevsimselliği Census X-12, multiplicative metoduyla test edilmektedir ve mevsimsellik içerdiği görülerek arındırma işlemi yapılmıştır. Mevsimsellikten ayrıştırılan serilerin sonuna bunu belirtmek amacıyla SA harfleri eklenmiştir.

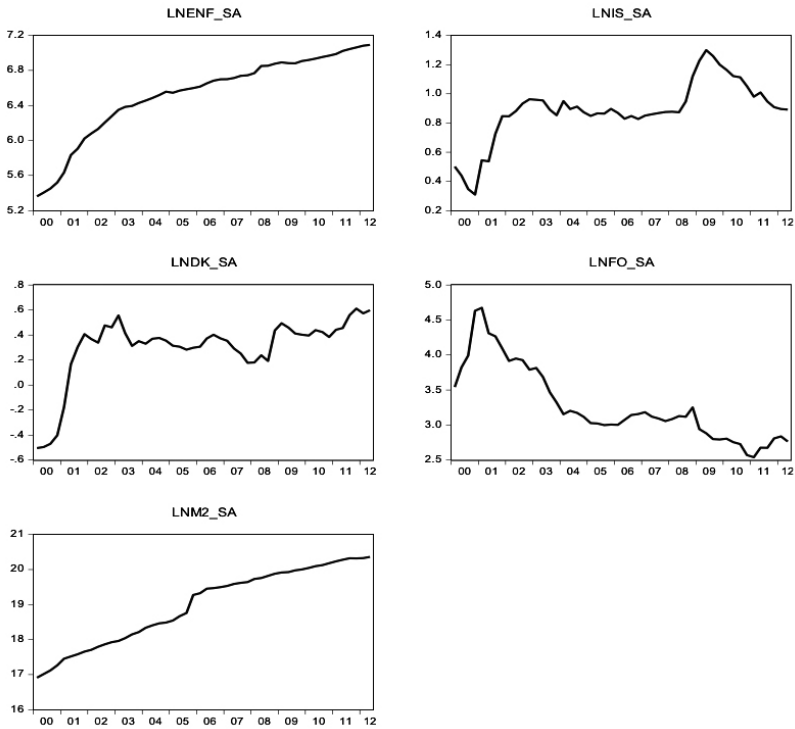

Şekil 2. 2000:1-2012:2 Serilerin Mevsimsellikten Arındırılmış ve Logaritmalarının Alınmış Halleri

Veriler mevsimsellikten arındırılıp logaritması alınarak ölçek küçültülmüş ve elde edilen verilerle yeni bir grafik oluşturulmuştur. Böylece iniş ve çıkışların daha yumuşak geçişli olduğu görülmektedir.

Zaman serisi uygulamalarında kullanılan verilerin durağan olduğu varsayımı kabul görmektedir. Durağanlık herhangi bir eğilim etkisi taşımayan, varyansı ve ortalaması sabit olan kovaryansı hesaplandığı döneme değil dönem arasındaki farka bağlı olan süreçtir. Makroekonomik zaman serileri genellikle durağan değildir. Bu özelliğe sahip olan seriler birinci veya ikinci farkları alınarak durağan hale getirilmektedir (Muratoğlu, 2011). Bu çalışmada değişkenlere ait verilerin durağanlığı Genişletilmiş Dickey-Fuller birim kök testi (*ADF*) kullanılarak test edilmiştir.

Tablo 1.
Genişletilmiş Dickey-Fuller Birim Kök Testi (ADF)

DEĞİŞKENLER	DÜZEY DEĞERİ		BİRİNCİ FARKLAR	
	İntercept	Trend and İntercept	İntercept	Trend and İntercept
Enflasyon	-6,283 (0,0000)	-3,264 (0,0844)	-3,387 (0,0163)	-4,591 (0,0031)
İşsizlik	-2,562 (0,1077)	-2,108 (0,5282)	-5,268 (0,0001)	-5,510 (0,0002)
Döviz Kuru	-3,231 (0,0240	-2,795 (0,2057)	-4,639 (0,0005)	-4,775 (0,0018)
Faiz Oranı	-0,782 (0,8152)	-2,445 (0,352)	-5,467 (0,000)	-5,394 (0,0003)
M2 Para Arzı	-2,4622 (0,1308)	-0,749 (0,9632)	-6,006 (0,000)	-6,567 (0,000)

İlk değerler serinin "t" değerlerini göstermektedir, altındaki parantez içindeki değerler ise "p" değerlerini gösterir. Sonuçlar incelendiği zaman dikkat edilecek husus prob değerlerinin ($p < 0,05$) küçük olması gerektiğidir, eğer değilse farkının alınıp durağanlaştırılması gerekmektedir. İşsizlik, enflasyon, döviz kuru, faiz oranı, M2 para arzı değişkenlerinin düzey değerinde durağan olmadığı, birinci farkı alındığında durağan hale geldiği görülmektedir. Tüm değişkenlerin % 5 anlamlılık düzeyinde birinci farkta durağan olduğu görülmektedir.

Granger tarafından geliştirilen nedensellik kavramında ana etken bir nedenin etkiden sonra gelemeyeceğidir. Şöyle ki eğer A değişkeni B değişkenini etkiliyorsa, A değişkeni aynı zamanda B değişkenine ilişkin izlenimlerin geliştirilmesine yardım etmektedir. VAR modelinde, yer alan değişkenler hakkında ilk izlenim yapılabilmesini sağlayıp değişkenlere ait zaman serilerinin içinde mevcut olduğunu varsayar (Tutar, 2005, s. 66). Granger nedensellik testi yapılırken gecikme uzunluğunun belirlenmesiyle ilgili ön bilgi bulunmamaktadır Bu nedenle var analizi yapılarak gecikme süresi hesaplanmıştır. Birbiriyle ilişkili olduğu düşünülen değişkenlerin bir arada nasıl hareket ettiğini gösteren denklem sistemine VAR analizi denilmektedir. Bu denklem sisteminde içsel değişkenler hem kendi gecikme değerleri ile hem de analize dâhil edilen diğer değişkenlerin gecikme değerleri ile açıklanır. VAR analizinde optimum gecikme sayısı Akaike veya Schwarz bilgi kriterlerine göre tespit edilir (Doğan, Koçyiğit ve Kılıç, 2012).

Ho : ∑ ß= O (X'ten Y'ye nedensellik yoktur)

H 1 : ∑ ß=O (X'ten Y'ye nedensellik vardır)

Tablo 2.
VAR, Gecikme Uzunluğu

VAR Lag Order Selection Criteria

Endogenous variables: DLNENF_SA DLNIS_SA DLNDK_SA DLNFO_SA DLNM2_SA

Exogenous variables: C

14 Time: 15:03/15/Date: 12

2012Q2 Sample: 2000Q1

Included observations: 44

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	325.3798	NA	3.26e-13	-14.56272	-14.35997*	-14.48753*
1	352.6391	47.08434*	2.97e-13*	-14.66542	-13.44892	-14.21428
2	375.7299	34.63615	3.39e-13	-14.57863	-12.34839	-13.75155
3	402.3682	33.90335	3.54e-13	-14.65310	-11.40912	-13.45008
4	428.1183	26.92050	4.39e-13	-14.68719	-10.42947	-13.10823
5	453.3854	20.67305	6.86e-13	-14.69933*	-9.427865	-12.74442

* İlgili kriterlere göre belirlenen en uygun gecikme uzunluğunu göstermektedir.

LR: LR Test İstatistiği

FPE: Son Öngörü Hatası

AIC: Akaike Bilgi Kriteri

SIC: Schwarz Bilgi Kriteri

HQ: Hannan-Quinn Bilgi Kriteri

VAR modeline yönelik uygun gecikme sayısı belirlenirken AIC bilgi kriteri kullanılmış ve en düşük kriteri veren gecikme dikkate alınmıştır. Akaike bilgi kriterine göre en uygun gecikme 5 olarak tespit edilmiştir.

Tablo 3.
Değişkenler İçin Granger Nedensellik Testi Sonuçları

Pairwise Granger Causality Tests

14 Time: 15:08/15/Date: 12

2012Q2 Sample: 2000Q1

Lags: 5

Null Hypothesis:	Obs	F-Statistic	Prob.
DLNIS_SA does not Granger Cause DLNENF_SA	44	1.06198	0.3989
DLNENF_SA does not Granger Cause DLNIS_SA		1.12798	0.3650
DLNDK_SA does not Granger Cause DLNENF_SA	44	1.36690	0.2619
DLNENF_SA does not Granger Cause DLNDK_SA		1.88078	0.1245
DLNFO_SA does not Granger Cause DLNENF_SA	44	1.02114	0.4212
DLNENF_SA does not Granger Cause DLNFO_SA		3.71168	0.0089
DLNM2_SA does not Granger Cause DLNENF_SA	44	0.62947	0.6785
DLNENF_SA does not Granger Cause DLNM2_SA		0.57990	0.7150
DLNDK_SA does not Granger Cause DLNIS_SA	44	1.92567	0.1166
DLNIS_SA does not Granger Cause DLNDK_SA		0.09110	0.9931
DLNFO_SA does not Granger Cause DLNIS_SA	44	1.74798	0.1512
DLNIS_SA does not Granger Cause DLNFO_SA		1.36095	0.2641
DLNM2_SA does not Granger Cause DLNIS_SA	44	0.37139	0.8646
DLNIS_SA does not Granger Cause DLNM2_SA		0.10478	0.9905
DLNFO_SA does not Granger Cause DLNDK_SA	44	0.26560	0.9286
DLNDK_SA does not Granger Cause DLNFO_SA		1.00709	0.4290
DLNM2_SA does not Granger Cause DLNDK_SA	44	0.48150	0.7875
DLNDK_SA does not Granger Cause DLNM2_SA		0.22131	0.9508
DLNM2_SA does not Granger Cause DLNFO_SA	44	0.42384	0.8287
DLNFO_SA does not Granger Cause DLNM2_SA		0.26924	0.9267

Gecikme Sayısı: 5		
	F Değeri	Olasılık
Enflasyon, Faiz' İn Granger Nedeni Değildir	3.71168	0.0089

VAR analizinde gecikme süresi 5 bulunduğu için granger nedensellik analizinde gecikme için gecikme uzunluğu 5 olarak alınmıştır. *"Enflasyon, faiz oranının granger nedeni değildir"* sıfır hipotezi ise % 5 anlamlılık düzeyinde reddedilir. Yani enflasyondan faiz oranına doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi mevcuttur.

Etki-tepki fonksiyonları, rassal hata terimlerinden birindeki bir standart sapmalık şokun, içsel değişkenlerin şimdiki ve gelecekteki değerlerine olan etkisini yansıtır. VAR analizinde, incelenen değişkenler arasındaki dinamik etkileşimi belirlemede, simetrik ilişkileri tespit etmede, etki-tepki fonksiyonlarının büyük payı vardır (Aktaş, 2010, s. 128). Kısaca Etki-Tepki fonksiyonlarını kullanmaktaki amacımız şoklar sonucu değişkenlerdeki dinamik tepkileri görmek ve şoklara uyum sürecini incelemektir. Çok fazla grafikler oluştuğu için tamamına çalışmada yer verilememiştir. Etki-Tepki fonksiyonu grafiklerini yorumlayabilmek için birkaç noktayı iyi anlamak gerekir. Grafiklerdeki yatay eksen (X-ekseni) çeyrek dönemlere ayrılmış olarak tepkinin süresini gösterirken dikey eksen (Y-ekseni) standart hata cinsinden tepkinin derecesini göstermektedir. Grafikte iki kesikli kırmızı çizgi ve bir sürekli mavi çizgi bulunmaktadır. Modelin hata terimlerinde meydana gelen 1 standart hatalık şoka karşı bağımlı değişkenin zaman içerisinde göstermiş olduğu tepki, sürekli mavi çizgiyle gösterilmektedir. Kesikli kırmızı çizgiler ise ± 2 standart hata için elde edilen güven aralıklarıdır (Doğan vd., 2012).

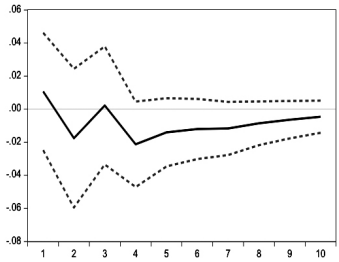

Panel 1: Enflasyona Faiz Oranının Tepkisi

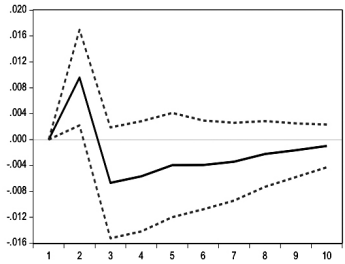

Panel 2: İşsizliğe Enflasyonun Tepkisi

Panel 1'de Enflasyonun faiz oranına tepkisi grafiğinde, 6. döneme kadar yükseliş ve inişler olmuştur. Şokun etkisi ancak 8. dönemde sıfırlanabilmiştir. Panel 2'de işsizliğin etkisine enflasyonun tepkisinde ise, 2. döneme kadar bir yükseliş ve 3. dönemde düşmüştür. Daha sonra 8. dönemde sona ermiştir.

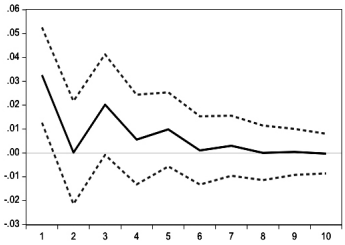

Panel 3: Enflasyona Döviz Kurunun Tepkisi

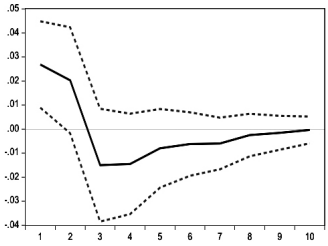

Panel 4: İşsizliğe Döviz Kurunun Tepkisi

Panel 3'te Enflasyona döviz kurunun tepkisi grafiğinde, 8. döneme kadar yükseliş ve inişler olmuştur. Şokun etkisi sıfırlanamamıştır. Panel 4'te işsizliğin etkisine döviz kurunun tepkisinde ise, 3. döneme kadar bir düşüş ve 4. dönemde yükselmeye başlamıştır. Daha sonra 8. dönemde sona ermiştir.

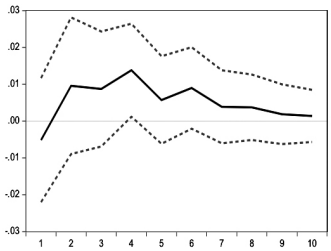

Panel 5: Enflasyona İşsizliğin Tepkisi

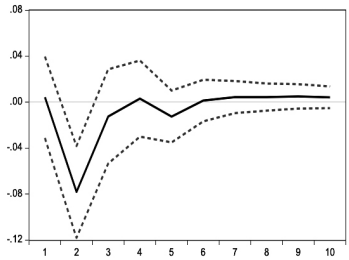

Panel 6: İşsizliğe Faiz Oranının Tepkisi

Panel 5'te enflasyon 2. döneme kadar işsizlik oranlarını yükseltmiş daha sonra iniş çıkışlar yaşanmış enflasyonun etkisi sona ermemiştir. Panel 6'da işsizlik faiz oranlarını 2. döneme kadar sert bir düşüşe neden olmuştur, işsizliğin faiz oranları üzerindeki etkisi ancak 7. dönemde sona ermiştir.

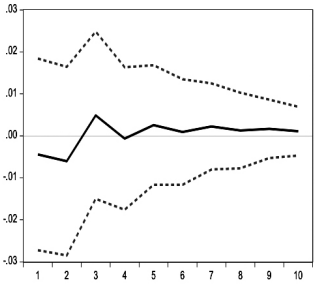

Panel 7: Enflasyona M2 Nin Tepkisi

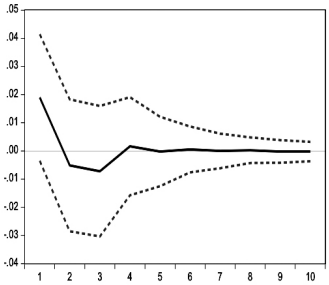

Panel 8: İşsizliğe M2 Nin Tepkisi

Panel 7'de Enflasyona M2 para arzı tepkisi grafiğinde, 7. döneme kadar yükseliş ve inişler olmuştur. Şokun etkisi ancak 9. dönemde sıfırlanabilmiştir. Panel 8'de işsizliğin etkisine M2 para arzı tepkisinde ise, 3. döneme kadar bir düşüş ve 4. dönemde yükselmeye başlamıştır. Daha sonra şok 8. dönemde sona ermiştir.

Tablo 4.
Enflasyonun Varyans Ayrıştırması (Varic Decomposition of DLNENF_SA)

Period	S.E.	DLNENF_SA	DLNIS_SA	DLNDK_SA	DLNFO_SA	DLNM2_SA
1	16.95206	100.0000	0.000000	0.000000	0.000000	0.000000
2	20.62577	98.75835	0.227726	0.148220	0.178976	0.686732
3	21.32780	92.75573	2.487518	3.435189	0.370065	0.951500
4	21.71481	92.16517	2.640768	3.324565	0.594839	1.274662
5	22.24639	92.29247	2.666537	3.182534	0.625402	1.233055
6	22.33431	92.22020	2.666343	3.191051	0.649267	1.273139
7	22.35152	92.17356	2.668813	3.226166	0.652235	1.279224
8	22.38997	92.19343	2.666460	3.215099	0.650157	1.274850
9	22.40653	92.18593	2.670574	3.215796	0.651217	1.276486
10	22.40745	92.17897	2.671050	3.218325	0.652579	1.279076

Tablo 5.
İşsizliğin Varyans Ayrıştırması Varic Decomposition of DLNİS_SA

Period	S.E.	DLNENF_SA	DLNIS_SA	DLNDK_SA	DLNFO_SA	DLNM2_SA
1	0.134469	2.096739	97.90326	0.000000	0.000000	0.000000
2	0.165736	1.636773	78.92517	17.36217	0.921558	1.154329
3	0.172550	4.073205	76.92302	16.11236	0.919525	1.971888
4	0.175390	4.183165	75.70327	16.77628	1.031051	2.306233
5	0.176134	4.480948	75.12949	16.64338	1.080049	2.666127
6	0.176606	4.902262	74.74051	16.55741	1.076777	2.723039
7	0.176724	4.943537	74.66129	16.58696	1.083174	2.725039
8	0.176757	4.948882	74.63933	16.59007	1.084224	2.737493
9	0.176817	5.000991	74.58953	16.58641	1.084433	2.738634
10	0.176827	5.007480	74.58190	16.58796	1.084329	2.738339

Enflasyon değişkeninin ilk döneminde % 100 kendinden kaynaklanır. Enflasyon değişkenini etkileyen en önemli değişken % 3,21 ile döviz kuru değişkenidir. İkinci önemli değişken % 1,27 ile para arzı değişkeni gelmektedir. İşsizlik değişkeninin ilk döneminde % 97,90 kendinden kaynaklanır İşsizlik değişkenini etkileyen en önemli değişken % 16,58 ile döviz kuru değişkenidir. İkinci değişken ise % 5,007 ile enflasyon değişkenidir.

Sonuç ve Öneriler

Çalışmada enflasyon, işsizlik sorunu ve nasıl mücadele edilmesi gerektiği ele alınmıştır. Öncelikle enflasyonun ve işsizliğin tanımı, çeşitleri, nedenleri ile ilgili literatür bilgilerine yer verilmiştir. Daha sonra enflasyonla ve işsizlikle mücadele politikaları açıklanmıştır, sonrasında

işsizlik ile enflasyon ilişkisi açıklanmaya çalışılmıştır. Tutarlı bir rekabet, üretim, istihdam ve işgücü politikalarının oluşturulması ile işsizlik önlenebilecektir. İşsizlikle mücadelede alınacak istihdam temelli tedbirler yanında büyümeye yönelik politikalar da işsizlikle mücadeleye olumlu yansıyacaktır. İstihdam üzerindeki vergi yükünün azaltılmasıyla istihdam artırılıp böylece işsizlik en aza indirgenecektir. Enflasyonla mücadele ederken farklı sektörlerde istihdamın artırılmasına önem verilmesi, devletin istihdamı artırmayı teşvik eden politikalar üretmesi böylece enflasyonun düşük tutulabilmesi sağlanmış olacaktır. Bilinmesi, yapılması gereken bir diğer unsur da kamu gelirlerinin ancak kamu harcamalarının bir tamamlayıcısı olması halinde enflasyonla mücadelede katkı sağladığıdır. Sadece vergi gelirlerindeki artış tek başına enflasyon ile mücadelede görünür bir etki sağlamakta yetersiz kalmaktadır. Yapılan analiz sonucunda ise enflasyondan faiz oranına, doğru tek yönlü nedensellik bulunmuştur. Varyans ayrıştırmasında enflasyon değişkenini etkileyen en önemli değişken % 3,21 ile döviz kuru değişkenidir. İşsizlik değişkenini etkileyen en önemli değişken ise % 16,58 ile yine döviz kuru değişkenidir.

Kaynakça

Aktaş, C. (2010). Türkiye'de Reel Döviz Kuru ile İhracat ve İthalat Arasındaki İlişkinin Var Tekniğiyle Analizi *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, *6*(11), 123-140.

Balat, A. H. (2010). *Türkiye'de Enflasyonla Mücadelede, Maliye Politikalarının Rolü ve Etkisi (1990-2008 yılları)*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Bekiroğlu, C. (2010). *Türkiye'de İşsizlik Sorununun Çözümlenmesinde Uygulanan Ekonomi Politikalarının Analizi*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Kadir Has Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Çatalbaş, G. (2007). Türkiye'de Para Arzı ile Enflasyon Arasındaki İlişkinin Parametril Olmayan Regresyon Analizi ile İncelenmesi. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *9* (3), 197-212.

Gujarati, D. (1999). *Temel Ekonometri* (çev. Ü. Şenesen G.G. Şenesen). İstanbul: Literatür Yayıncılık.

Güney, A. (2009). *İşsizlik, Nedenleri, Sonuçları ve Mücadele Yöntemleri* (C. 10). İstanbul Kamu-İş.

Işık, N. (2002). *Enflasyonla Mücadelede Politika Aracı Seçimi: Bir Vektör Otoregresyon (Var) Analizi*. Karaman.

Karabulut, A. (2007). *Türkiye'deki İşsizliği Önlemede Aktif İstihdam Politikalarının Rolü ve Etkinliği* (Uzmanlık tezi). Ankara: Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü.

Levent, K. (2009). *Parasal Büyüme ve Tüketici Enflasyonu Değişim Oranı Arasındaki Nedensellik İlişkisi Üzerine Bir Deneme: Türkiye Örneği. İstanbul Üniversitesi iktisat Fakültesi Ekonometri ve istatistik Dergisi*, (9), 56-74.

T.C. Merkez Bankası. (t.y.). *EVDS Sistemi*. http://evds.tcmb.gov.tr. Adresinden 07.01.2014 Tarihinde edinilmiştir.

T.C. Merkez Bankası. (2004). *Enflasyon Kitapçığı*. Ankara: TCMB.

Muratoğlu, Y. (2011). Büyüme ve İstihdam Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği. *International Conference on Eurasian Economies*, *(2)*, 167-173.

Sever, E. ve Mızrak, Z. (2007). Enflasyon, Döviz Kuru ve Faiz Oranı Arasındaki İlişkiler: Türkiye Uygulaması. *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi,* (9), 65-77.

Seyidoğlu, H. (2003). *Uluslararası İktisat* (Gnş. 15. basım). İstanbul: Güzem Yayınları.

Türk, M. (2005). *Enflasyonun Sebepleri, Mücadele Araçları ve Sonuçları Türkiye'de Enflasyon & Dünya'da Enflasyon*. Bahçeşehir Üniversitesi, Hükümet ve Liderlik Okulu*, Bildiri Kitabı*.

Türkiye İstatistik Kurumu. (2014). http://tuikapp.tuik.gov.tr/Gosterge/?locale=tr adresinden 07.01.2014 tarihinde edinilmiştir.

Uysal, D. ve Erdoğan, S. (2003). Enflasyon ile İşsizlik Oranı Arasındaki İlişki ve Türkiye Örneği (1980-2002). *SÜ İİBF Sosyal Ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, *(5)*, 35-47.

Ünsal, E. (2003). *Makro İktisat*. Ankara: Turhan Kitabevi.

Ek
Analizde Kullanılan Veriler

Yıllar	TÜFE	İŞSİZLİK	DÖVİZ KURU	FAİZ ORANI	M2 PARA ARZI
2000Q1	219.238	1.786	0.56488	39.950	22440989.000
2000Q2	222.041	1.456	0.61191	40.980	24508902.000
2000Q3	229.506	1.335	0.64771	50.470	26490251.000
2000Q4	246.748	1.409	0.68214	105.560	31912095.000
2001Q1	288.048	1.869	0.78549	120.260	38487237.000
2001Q2	340.828	1.604	1.1868	67.990	40377691.000
2001Q3	361.536	1.954	1.39819	67.610	42112694.000
2001Q4	408.075	2.404	1.53164	61.150	47241075.000
2002Q1	449.007	2.531	1.36259	54.120	49514926.000
2002Q2	458.830	2.259	1.41137	49.160	53112804.000
2002Q3	488.465	2.414	1.65067	49.310	56180930.000
2002Q4	527.749	2.689	1.62025	44.790	61879759.000
2003Q1	586.479	2.844	1.65478	46.870	63775968.000
2003Q2	590.602	2.418	1.51952	39.170	67813827.000
2003Q3	590.190	2.328	1.39555	31.740	74970925.000
2003Q4	614.187	2.396	1.44515	28.000	82712966.000
2004Q1	650.167	2.830	1.33397	23.190	92551907.000
2004Q2	653.837	2.269	1.45393	24.610	97409577.000
2004Q3	670.220	2.390	1.47847	24.020	102914186.000
2004Q4	700.228	2.428	1.44584	22.810	108539246.000
2005Q1	707.294	2.574	1.32682	19.990	113719133.000
2005Q2	712.609	2.191	1.36425	20.670	126567918.000
2005Q3	717.009	2.288	1.34098	20.440	138520405.000
2005Q4	729.387	2.469	1.35658	20.420	238801377.500
2006Q1	757.443	2.641	1.33208	19.300	247906895.600
2006Q2	775.617	2.107	1.45646	21.740	278518255.400
2006Q3	792.437	2.254	1.50174	23.810	281859755.100
2006Q4	805.146	2.294	1.45741	23.550	297734742.600
2007Q1	822.750	2.603	1.41103	23.300	305514500.600

2007Q2	826.978	2.168	1.34015	22.690	320006674.700
2007Q3	836.293	2.307	1.28868	22.630	327465954.200
2007Q4	843.111	2.395	1.19087	21.220	344376752.000
2008Q1	881.985	2.677	1.20236	21.210	372435011.600
2008Q2	948.862	2.203	1.26323	22.850	379097979.300
2008Q3	936.791	2.502	1.21008	23.240	399314553.900
2008Q4	961.929	3.037	1.54061	25.720	436380325.500
2009Q1	997.592	3.802	1.65744	18.340	447061458.200
2009Q2	982.377	3.382	1.57281	17.980	450220461.400
2009Q3	961.003	3.429	1.50069	16.890	468103547.000
2009Q4	991.231	3.270	1.48832	16.220	493060975.000
2010Q1	1027.070	3.564	1.50865	15.930	508028108.000
2010Q2	1035.319	2.846	1.53894	15.950	532117275.000
2010Q3	1032.437	2.971	1.51699	15.780	546109347.000
2010Q4	1054.235	2.811	1.46446	12.910	587261177.000
2011Q1	1099.551	2.964	1.57795	12.160	612916566.000
2011Q2	1131.076	2.550	1.56601	14.890	640200126.000
2011Q3	1127.753	2.521	1.73415	14.920	663929433.100
2011Q4	1157.888	2.429	1.84004	16.340	674409578.800
2012Q1	1207.607	2.721	1.79901	16.360	672025170.200
2012Q2	1212.411	2.272	1.80657	16.320	694307422.800

Kaynak: TCMB (2014), TÜİK (2014).

Türkiye'de Bölgesel Düzeyde Gelir Dağılımı Eşitsizliğinin İncelenmesi

Mustafa Mert Alabaş*

Öz: İktisadî eşitsizlikleri açıklamakta önemli bir gösterge olan gelir dağılımı eşitsizliği, belli bir orandaki nüfus diliminin milli gelirden aldığı pay ile aynı orandaki başka bir nüfus diliminin milli gelirden aldığı pay arasındaki farklılığı göstermektedir. Bölgesel gelir dağılımı ise, milli gelirin ülkede farklı bölgelerde yaşayan kişilere göre dağılımı olarak ifade edilmektedir. Gelir dağılımı eşitsizliği ile çok sayıda iktisadî değişken arasındaki ilişki üzerine literatürde birçok araştırma bulunmaktadır. Ancak milli gelirin kişisel ve fonksiyonel dağılımı kadar bölgesel dağılımı da iktisadî olarak analiz edilmesi gereken konular arasında yer almaktadır. Özellikle bölgesel politikalar ve iktisadî kalkınma açısından gelir eşitsizliğinin bölgesel yapısı ve belirleyicileri büyük önem taşımaktadır. Bu çalışmada gelir eşitsizliğinin bölgesel boyutunun kapsamlı bir biçimde incelenmesi amaçlanmıştır. Bunun için ilk olarak gelir ve gelir dağılımı kavramları incelenecektir. Sonrasında Türkiye için bölgesel düzeyde gelir dağılımı eşitsizlik düzeyleri ile işsizlik, yoksulluk oranı ve net göç hızı gibi değişkenler arasındaki ilişkiler ortaya konulacaktır.

Anahtar kelimeler: Gelir Dağılımı, Gelir Dağılımı Eşitsizliği, Düzey 1.

Giriş

Gelir dağılımı, bir ekonomide belirli bir dönemde yaratılan toplam gelirin, dağılım araçları ile toplumsal gruplar arasında paylaştırılmasını veya bölüşümünü ifade etmektedir. İktisadi bir olgu olarak kabul gören gelir dağılımı; nüfus artışı, toplumun sosyokültürel yapısı gibi unsurlardan etkilenmektedir. Gelir dağılımındaki eşitsizlikler genel ekonomik eşitsizliklerin de önemli göstergelerinden biridir.

Gelir dağılımı eşitsizliği Ricardo ve Pareto gibi iktisatçıların tartışmalarının neticesinde iktisadî literatüre giren ve iktisat biliminin gelişiminden bugüne kadar tartışılan temel konulardan biridir. Bununla birlikte kalkınma, iktisadî gelişme, büyüme gibi olgularla gelir eşitsizliği arasında ilk sistematik ilişki Kuznets tarafından geliştirilmiştir. Kuznets (1955) ünlü makalesinde ekonomik kalkınmanın ilk aşamalarında gelir eşitsizliğinin kalkınma ile birlikte artacağını, ekonomik gelişme devam ettikçe önce gelir eşitsizliğinin artma eğiliminin duracağını, ardından da azalacağını ileri sürmüştür (Kuznets,1995, s. 1-28). Kuznets'in belirttiği bu ilişkiye daha sonraları Kuznets Hipotezi adı verilmiştir. Son dönemde ise Fransız iktisatçı Thomas Piketty'nin 21'inci Yüzyılda Kapital başlıklı eserinde kapitalist sistemin kendi haline

* Arş. Gör., Kocaeli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü.
İletişim: mert.alabas@kocaeli.edu.tr , Kocaeli Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, Umuttepe / Kocaeli.

bırakıldığında gelir eşitsizliğini artırdığını öne sürerek ekonomik kalkınma ve gelir dağılımı konusunda günümüze değin süregelen tartışmalara bir yenisini eklemiştir. Piketty, gelir ve servet dağılımındaki adaletsizliklerin kapitalizmin ve demokrasinin geleceği için önemli tehdit unsuru olduğunu ifade etmiştir (Piketty, 2014).

Türkiye, gelir eşitsizliğinin yüksek olduğu ülkeler arasındadır. Gelir eşitsizliklerinin varlığı, politika yapıcıların üretim kapasitesinin artırılması ve ekonomiye büyüme kabiliyeti kazandırılması yönünde aktif politikalar oluşturmalarını ve vergi, sosyal güvenlik, tarım, fiyat gibi alanlarda izlenen politikaları gözden geçirmelerini gerekli kılmaktadır. Etkin bir gelir dağılımı politikasının tasarlanması ve uygulanması ise gelirin ne şekilde dağıldığının bilinmesine bağlıdır.

Bu çalışmada Türkiye'de Düzey 1 bölgeleri çerçevesinde 2007-2012 yılları arasındaki gelir dağılımı eşitsizliği kapsamlı bir şekilde ele alınmaya çalışılmış; gelir dağılımı ile yakından ilişkisi olan işsizlik, göç ve yoksulluk kavramları değerlendirilmiştir. Bu bağlamda, çalışmanın birinci bölümünde genel olarak gelir dağılımı eşitsizliğinin kavramsal çerçevesi çizilecek; ikinci bölümde ise TÜİK'in hesapladığı gelir dağılımı eşitsizliği ölçütleri olan Gini katsayısı ve yüzde payları göstergesi (P80/P20), işsizlik oranı, net göç hızı, yoksulluk oranı gibi ölçütler bazında Türkiye'de gerçekleşen gelir eşitsizliği değerleri bölgesel düzeyde karşılaştırılarak ele alınacaktır.

Gelir Dağılımı Eşitsizliği Nedenleri

Toplumsal barış ve huzur açısından önemli bir tehdit unsuru olan gelir dağılımındaki eşitsizliğin birçok sebebi bulunmaktadır. Ülkenin içinde yer aldığı yapısal oluşumlar ve düzenlenen politikalar gelir dağılımında bozulmalara neden olabilmektedir. Bununla ilgili olarak, devletin hangi gelir gruplarına yapılan harcamalara ağırlık verdiği büyük öneme sahiptir.

Gelir dağılımı analizinin amacı; milli gelirin toplumu oluşturan bireyler ya da üretim faktörleri arasındaki dağılım biçimini ortaya koyarak bu dağılımı belirleyen faktörleri belirlemektir. Gelir dağılımını belirleyen en önemli faktör üretim araçları mülkiyetinin dağılımıdır. Endüstri devrimi sonrası ortaya çıkan sanayi toplumunda üretim araçları mülkiyetinin sermayedar sınıfının elinde toplanması, işçi sınıfının milli gelirden aldığı payın giderek azalmasına neden olmuştur. Mal ve faktör piyasalarının rekabet durumu, ülkenin ekonomik yapısı, gelişmişlik düzeyi, maliye politikası, eğitimde fırsat eşitliği, eğitim düzeyi, nüfusun sınıfsal ve sektörel dağılımı, emek piyasasının örgütlenme biçimi, demokratikleşme düzeyi gibi faktörler gelir dağılımının belirlenmesinde önemli rol oynamaktadır (Şahin, 2007: 9).

Siyasî iktidarların politika tercihleri de gelir dağılımını etkileyen faktörler arasında yer almaktadır. Demokratik ülkelerde seçimle iş başına gelen siyasî iktidarlar, özellikle seçim dönemlerinde belirli kesimlere gelir transferinde bulunarak gelir dağılımını etkilemektedir.

Kentlerde imar affı getirilmesi, kamu yatırımlarının bölgesel dağılımı, kamusal malların fiyatlandırma politikaları bunların başında gelmektedir (Karluk, 2005: 69–70). Teknolojik gelişmeler, zengin ve yoksul ülkelerde nüfus artış hızının farklı olması, ülkelerin dış borç yükü, ekonominin liberalleşme ve dışa açıklık düzeyi, ülkenin barış ya da karmaşanın hâkim olduğu bölgede yer alması, ülke ekonomisinin bölgesel entegrasyonlar içinde yer alıp almaması gibi unsurlar da ülkeler arasında gelir dağılımı ve yoksulluk açısından var olan farklılıkların temel nedenleri arasında yer almaktadır (Wade, 2001: 3–4).

Küreselleşmenin refah devleti anlayışı üzerindeki olumsuz etkileri ve devletin sosyal amaçlı müdahalelerden vazgeçmesi gerektiğini öngören Neo–liberal politikaların da yoksulluğun artmasına yol açtığı öne sürülmektedir. Ayrıca küreselleşme sürecinde sermaye hareketlerinin önündeki engellerin kalkması, gelişmekte olan ülkeleri sık sık sermaye hareketlerinden kaynaklanan krizlerle karşı karşıya bırakmıştır. Krize giren ülkelerin Uluslararası Para Fonu (IMF) ile anlaşarak uygulamaya koydukları istikrar programlarında ücretlerin baskılanmasına yönelik uygulamalara ağırlık verilmesi gelir eşitsizliğini daha da artırmıştır (Şenkal, 2005: 393).

Gelir Dağılımı Eşitsizliğinin Ölçülmesi

İktisat politikalarının temel amacı toplumu oluşturan bireylerin ekonomik refahını yükseltmektir. Ekonomi büyürken, bireylerin ve toplumsal sınıfların refah düzeyinde ortaya çıkan değişimi incelemenin önemli araçlarından biri de gelir dağılımı eşitsizliği göstergeleridir. Eşitsizliğin ölçülmesinde, sezgisel veya matematiksel yaklaşımların da içinde bulunduğu çok sayıda yöntem bulunmaktadır (Cowell, 1995). Bu yöntemler; statik, dinamik, gelir dağılımının aritmetik ve geometrik ifadesi olan objektif ve fayda fonksiyonunu da hesaba katması dolayısıyla refah kavramını da içeren normatif ölçütler olarak sınıflandırılmaktadır (Devlet Planlama Teşkilatı [DPT], 1994, s. 284). Ancak eşitsizliği ölçerken çeşitli unsurlarda göz ardı edilmektedir. Bu durum sağlıklı gözlem yapmayı kısıtlamakta ve uygun politika üretmeyi sınırlandırmaktadır.

Literatürde en yaygın olarak kullanılan gelir dağılımı eşitsizliği ölçme yöntemleri yüzdelik dilimleme yöntemi ile Lorenz eğrisi, yoksulluk oranı ve Gini katsayısı hesaplamalarıdır. Gini katsayısı bir Lorenz eğrisi ölçütüdür; 0 ila 1 arasında değer almaktadır. Katsayının 1'e yaklaşması eşitsizliğin artığını, 0'a yaklaşması azaldığını göstermektedir. Gini katsayısı objektif bir istatistikî ölçüt olmasına rağmen üst ve alt gelir düzeyindeki yığılmaları dikkate almamaktadır.

Lorenz eğrisi gelir dağılımının adil olup olmadığının anlaşılmasına yarayan bir grafiktir. Bir ekonomide yaratılan gelirin çeşitli gelir grupları arasında dağıtılış şekli gelir dağılımının adaletli olup olmadığını belirlemektedir. Eğer ülke ekonomisinde elde edilen gelirin büyük kısmı yine ülkenin nüfusunun büyük bir kısmı tarafından paylaşılıyorsa gelirin adil dağıldığı söylenebilir. Lorenz eğrisi ile tam eşitlik doğrusu üst üste ise bu durum, mükemmel eşitlik durumunu yani herkesin gelirden eşit pay aldığını ve adaletli dağıtıldığını göstermektedir.

Lorenz eğrisinin tam eşitlik doğrusundan uzaklaşmaya başlaması, gelir paylaşımında eşitsizlik olduğu anlamına gelmektedir ve gerçek hayatta bireysel gelir dağılımı mutlak eşitlikten oldukça uzakta yer almaktadır.

Yüzdelik dilimleme yöntemi, bireysel gelir dağılımı eşitsizliğini gösteren bir ölçüttür. Gelir eşitsizliğinde zaman içinde meydana gelen değişimi takip etmekte ve ülkeler arası karşılaştırmalarda yaygın olarak kullanılmaktadır. Yüzdelik dilimleme yönteminde millî gelirden pay alan tüm birey ya da hane halkları, eşit yüzdelere ayrılarak (%20, %10, %5) en düşük gelirli yüzdelik dilimden en yüksek gelirli yüzdelik dilime doğru sıralanmakta ve gelir eşitsizliği incelenmektedir (Ensari, 1997: 16–17).

Yoksulluk oranı gelir dağılımının önemli bir göstergesidir. Gelir eşitsizliği ile yoksulluk oranı arasında aynı yönlü ilişki vardır. Yoksulluk oranı, Gini katsayısının tek başına kullanılmasının sakıncalarını kaldırması bakımından gelir dağılımı analizlerinde önemli bir eksikliği gidermektedir.

Türkiye'de Bölgesel Gelir Dağılımı Eşitsizliği

Türkiye'de gelir dağılımı üzerine yapılan ilk araştırma Ticaret Bakanlığı Konjonktür Dairesi tarafından 1938 yılında Ankara ve İstanbul'da yasayan işçi ve memur ailelerine dönük olarak yapılan hane halkı gelir ve tüketim harcamaları anketidir. Diğer taraftan 1962 yılında J. Enos tarafından DPT için bir rapor hazırlanmış, raporda düşük, orta ve yüksek gelirli tarım grubu, ücretliler ve küçük esnaf, memur ve hizmetliler ve girişimciler olmak üzere altı ekonomik ve sosyal grubun gelirleri ve bu gelirlerin vergilendirilmesi analiz edilmiştir. Bu araştırmalarda, gerek farklı yöntemler kullanılması, gerekse değişik kurumlar tarafından yapılması sebebiyle kapsamları belli ölçüde birbirlerinden farklılıklar göstermektedir.

Türkiye'de gelir dağılımına yönelik gerçekleştirilen araştırmalar açısından 2002 yılı ve sonrasında TÜİK tarafından yapılan araştırmalar önem kazanmaktadır. Her yıl gerçekleştirilmesi nedeniyle farklı yılları karşılaştırma imkânı sunan bu çalışmalar, çeşitli eleştirilere rağmen analiz imkânı sunmaktadır.

Gelir dağılımı eşitsizliğine yönelik gerçekleştirilen araştırmalar neticesinde Türkiye'nin Gini katsayısı değerleri tabloda gösterildiği gibidir. Türkiye genelinde 2007'den 2008'e küçük bir gerileme olsa da 2009 yılında gelir eşitsizliği 0,394'e yükselmiştir. Burada dikkat çeken husus küresel krizin gelir eşitsizliğini negatif anlamda bozduğudur. Ülke geneli için hesaplanan Gini katsayısı 2009 sonrası yaşanan bir düşüşün ardından, yatay bir doğrultu etrafında hafif dalgalı bir seyir izlemiştir. Bu yatay seyirden, yapısal anlamda gelir yaratma mekanizmalarında önemli bir değişimin yaşanmadığı, o yüzden de mevcut yapının aynı şekilde eşitsizlik üretmeyi sürdürdüğü anlaşılmaktadır.

Grafik :Hanehalkı Kullanılabilir Gelire Göre Gini Katsayısı

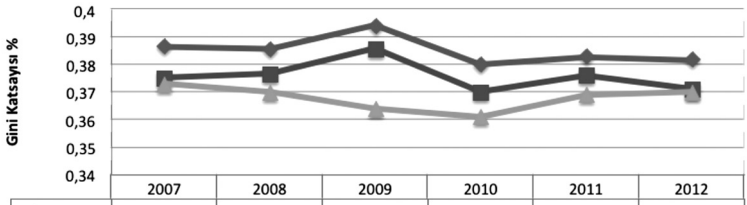

	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Türkiye	0,387	0,386	0,394	0,380	0,383	0,382
Kent	0,375	0,376	0,386	0,370	0,376	0,371
Kır	0,373	0,370	0,364	0,361	0,369	0,370

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu[TÜİK], 2015

Kent ve kır ayrımında ise eşitsizlik farklılık göstermektedir. Kentlerin gelir eşitsizliği ülke geneli ile aynı yönde olurken, kırsalın eşitsizliği ise özellikle 2008-2011 yılları arasında azalış göstererek ülke genelinden farklılaşmıştır.

Bölge kavramı geçmişten bu yana sıkça tartışılan bir kavramdır. Türkiye'de de birbirleri arasında önemli farklılıklar bulunan bölgeler mevcuttur. Bölgesel gelişmişlik farklılıkları değişik nedenlerden kaynaklanmakta ve bölgesel gelişmişlik farklarının ortaya konulmasında bazı ekonomik ve sosyal göstergelerden yararlanılmaktadır. Bu göstergelerin kullanılabilir olması ve Avrupa Birliği'ne tam üye olabilmek için gerçekleştirilmesi gereken bir kriter olarak İBBS(İstatistikî Bölge Birimleri Sınıflandırması) bölgelerinin belirlenmesi ve ülke genelinde ya da bölgesel ölçekte yapılacak planlamaların bu bölgelere göre yapılması karşımıza çıkmıştır. 22 Eylül 2002 tarih ve 24884 sayılı Resmî Gazete'de yayınlanan Bakanlar Kurulu kararına göre Türkiye İBBS bölgelerine ayrılmıştır. AB ile imzalanan katılım ortaklığı anlaşması ile sonrasında hazırlanan ulusal program, İBBS bölgelerini, Kalkınma ajanslarının kurulabilmesi için bir ön koşul olarak gördüğünden İBBS bölgelerinin kurulmasını zorunlu kılmıştır. Bakanlar Kurulu kararıyla bölgesel istatistiklerin toplanması, geliştirilmesi, bölgelerin sosyoekonomik analizlerinin yapılması, bölgesel politikaların çerçevesinin belirlenmesi ve Avrupa Birliği Bölgesel İstatistik Sistemine uygun karşılaştırılabilir istatistikî veri tabanı oluşturulması amacıyla ülke genelinde İstatistikî Bölge Birimleri Sınıflaması tanımlanmıştır. Bu sınıflamaya göre istatistikî açıdan Türkiye 12 Düzey 1 Bölgesi ve 26 Düzey 2 Bölgesine ayrılmıştır. Bu ayrım bir idarî sınıflama olmayıp istatistikî bir sınıflamadır(Taş,2006; 186-198).

Belirlenen Düzey 1 bölgeleri; TR1 İstanbul, TR2 Batı Marmara, TR3 Ege, TR4 Doğu Marmara, TR5 Batı Anadolu, TR6 Akdeniz, TR7 Orta Anadolu, TR8 Batı Karadeniz, TR9 Doğu Karadeniz, TRA Kuzeydoğu Anadolu, TRB Ortadoğu Anadolu ve TRC Güneydoğu Anadolu şeklindedir. Yapmış olduğumuz çalışmada da Düzey 1 bölgeleri dikkate alınmıştır.

Bölgesel Gelir Dağılımı Eşitsizliği Gini Katsayısı Analizi

Bölgesel gelir dağılımı, ülkede farklı bölgelerde yaşayan fertlerin gelirden ne oranda pay edindiklerini göstermektedir. Bu dağılım ülkede gelişmiş ve azgelişmiş bölgeler arasındaki farklılıkları yansıtmaktadır (DPT,1994: 25). Bölgesel gelir dağılımı eşitsizliği ise bölgeler arasında tarım, sanayi, ticaret, hizmet, haberleşme, ulaştırma, sağlık, eğitim demografik ve sosyal göstergeler bakımından büyük ölçüde farklılığın olması şeklinde ifade edilmektedir (Kuştepeli ve Halaç, 2004: 147). Gelir dağılımı eşitsizliği, her bölgenin faktör donanımı ve piyasa yapılarında görülen farklılıklar ile kültürel ve toplumsal farklılıklarının bölgesel iktisadî uygulamalara yansımalarına bağlı olarak farklılık göstermektedir.

Bölgesel eşitsizliklerin ölçülmesine ilişkin genel kabul görmüş bir kriter bugüne kadar ortaya konulmamıştır. Bunun temel sebepleri olarak, bütün bölgesel kalkınma teorilerini kapsayacak bir yöntemin bulunmaması, bölgesel eşitsizlikleri ölçmenin oldukça zor olması ve bu eşitsizliklerin tek bir yöntemle tahmin edilemeyecek kadar geniş kapsamlı olması gösterilmektedir (Shankharand ve Shah, 2003: 1421).

2002 yılı sonrasında TÜİK, düzenli olarak her yıl hanehalkı gelir araştırmaları gerçekleştirmeye başlamıştır. İlgili araştırmalardan yayınlanan sonuncusu 2012 yılına ait veriler sunmaktadır. TÜİK'in 2007-2012 yılları arasındaki verileri araştırmamızda veri kaynağı olarak kullanılmaktadır. TÜİK verileri kullanılarak 2007-2012 yılları arasında İBBS Düzey-1'de kapsanan 12 bölgede gelir eşitsizliğinin seyri Tablo 1'de görülmektedir.

2007'den 2012 yılına Türkiye genelinde gelir eşitsizliğinin az miktarda da olsa azaldığını görmekteyiz. Bununla birlikte gelir eşitsizliğinde azalma sürekli olmadığını, krizle birlikte azalma eğiliminin tersine dönmüş olduğunu görmekteyiz. Kriz sonrası canlanma ile birlikte ise eşitsizliğin yönü uygulanan politikaların etkisi ile belirsizleşmiştir. Burada krizin gelir eşitsizliği arttırıcı etkisi dikkat çekmemiz gereken en önemli noktadır.

Tablo-1.
Eşdeğer hanehalkı kullanılabilir gelire göre Gini katsayısı

	2007	2008	2009	2010	2011	2012
TR1 İstanbul	0,35	0,36	0,36	0,37	0,37	0,38
TR2 Batı Marmara	0,32	0,33	0,36	0,36	0,37	0,36
TR3 Ege	0,38	0,39	0,38	0,39	0,40	0,38
TR4 Doğu Marmara	0,39	0,34	0,37	0,34	0,33	0,34
TR5 Batı Anadolu	0,38	0,40	0,41	0,37	0,37	0,37
TR6 Akdeniz	0,42	0,39	0,40	0,40	0,40	0,41
TR7 Orta Anadolu	0,33	0,34	0,40	0,36	0,37	0,36
TR8 Batı Karadeniz	0,36	0,37	0,38	0,35	0,34	0,34
TR9 Doğu Karadeniz	0,35	0,37	0,36	0,33	0,33	0,31
TRA Kuzeydoğu Anadolu	0,41	0,44	0,41	0,40	0,39	0,39
TRB Ortadoğu Anadolu	0,40	0,41	0,42	0,42	0,43	0,39
TRC Güneydoğu Anadolu	0,37	0,40	0,41	0,40	0,40	0,38
Türkiye	0,406	0,405	0,415	0,402	0,404	0,402

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK], 2015

2007-2012 döneminin bütünü bölgeler itibariyle dikkate alındığında,12 bölgenin 5'inde(İstanbul, Batı Marmara, Orta Anadolu, Ortadoğu Anadolu, Ege) Gini katsayısının yükseldiği yani gelir eşitsizliğinin arttığı görülmektedir. Bu artış İstanbul, Batı Marmara ve Orta Anadolu bölgelerinde daha fazla olmuştur. Batı Anadolu, Akdeniz, Batı Karadeniz, Kuzeydoğu Anadolu, Doğu Marmara ve Doğu Karadeniz bölgelerinde ise Gini katsayısı azalmaktadır. Yani bu bölgelerde gelir eşitsizliği azalmaktadır. Yine bu azalış içinde Doğu Marmara ve Doğu Karadeniz bölgelerindeki ciddi düşüş göze çarpmaktadır.

Bölgelerin gelir eşitsizliği durumunun oldukça değişken olduğu görülmektedir. Gelir eşitsizliğinde bölgeler arası farklılıklara rağmen, hemen hemen tüm bölgelerdeki gelir eşitsizlikleri konjonktürel olarak dalgalanmalar göstermektedir. Farklılıklar, gelir yaratıcı mekanizmaların her bir bölgede farklı sonuçlar doğurduğuna işaret etmektedir. Faktör donanımları ve bölgesel düzeydeki üretim ilişkileri açısından farklı olduğu anlaşılan bu bölgeler, kurumsal yapıları ve piyasa pratikleri açısından da ciddi farklılıklar sergilemektedir. Çünkü tüm bu bölgelere özgü yapısal farklar bölgelerin, ekonomiyi etkisi altına alan şoklar ile ortaya konan politikalara farklı tepki vermesine yol açmaktadır. Bu yüzden bölgesel gelir eşitsizlikleri zaman içinde farklı boyutlarda dalgalanmalar göstermektedir.

Tablo-1'e baktığımızda dört bölgenin 2007-2012 yılları arasında belli yıllarda Türkiye genelinin üstünde gelir eşitsizliğine sahip oldukları görülmektedir. Bu bölgeler 2007 ve 2012 yıllarında Akdeniz,2008 yılında Kuzey Doğu Anadolu, 2010 ve 2011 yıllarında Ortadoğu Anadolu yine 2010 yılında Güneydoğu Anadolu olarak sıralanmaktadır. Akdeniz bölgesindeki eşitsizliğin yüksek düzeylerde seyretmesinin en önemli sebeplerinden biri bölgenin son yıllarda yoğun göç baskısı altında olmasıdır.

Tablo-1'den çıkarılacak önemli sonuçlardan biride gelir eşitsizliği açısından birbirinden farklı seviyelerde eşitsizlik düzeyinde olan, fakat zamanla belli bir Gini değerine birlikte yakınsama davranışı sergileyen dört bölge yer almaktadır. Bunlar ülkenin batısında yer alan ve ekonomik aktörlerin işleyişi bakımından daha gelişmiş İstanbul, Batı Marmara, Orta Anadolu ve Orta Doğu Anadolu bölgeleridir. Bu dört bölgedeki eşitsizlik geniş bir aralıkta dalgalandıktan sonra belli bir Gini katsayısı değeri etrafında toplanmıştır. Bunun sebebi ise 2008 küresel krizinin özellikle bu bölgeleri daha çok etkilemiş olmasıdır.

Sonuç olarak, Türkiye genelinde gelir eşitsizliğini dalgalanmalar göstermektedir. Bazı dönemlerde istihdama bağlı iyileşmeler gözükse de gelir dağılımında ciddi eşitsizliklerin olduğu gözükmektedir. Kriz yılı olan 2008 yılından sonra, gelir eşitsizliğinin ülke genelinde ve bölgelerin çoğunda arttığı tabloda gözükmektedir. Fakat özellikle dört bölgede ise eşitsizliğin azalması dikkat çekicidir. Kriz döneminde gelir eşitsizliğinin azaldığı bu bölgeleri daha ayrıntılı incelenmek gerekmektedir.

Bölgesel Yüzde Paylar Analizi (P80/ P20)

Yüzde pay (P80/P20),en yüksek gelire sahip %20'lik kesimin en düşük gelire sahip %20'lik kesime oranı şeklinde tanımlanmaktadır. Bu oran en düşük gelir grubu ile en yüksek gelir grubu arasındaki gelir farkının boyutunu ortaya koymaktadır. Bu oranın büyük çıkması eşitsizliğin giderek arttığını, küçük çıkması ise azaldığını ifade etmektedir. Böylece zaman içinde en zengin ile en yoksul grupların gelirden aldıkları payların değişimini izlemek mümkün olabilmektedir.

2007-2012 döneminin bütünü bölgeler itibariyle dikkate alındığında,12 bölgenin 5'inde(İstanbul, Batı Marmara, Batı Anadolu, Orta Anadolu, Güneydoğu Anadolu) yüzde payların arttığını yani en düşük gelir grubu ile en yüksek gelir grubu arasındaki farkın giderek açıldığını, Ege bölgesinde ise değişmediğini Tablo-2'de gözlemlemekteyiz. Doğu Marmara, Akdeniz, Batı Karadeniz, Doğu Karadeniz, Kuzeydoğu Anadolu ve Ortadoğu Anadolu bölgelerinde ise gelir grupları arasındaki yakınsama göze çarpmaktadır.

Gelir grupları arasındaki fark tüm bölgelerde dalgalanmalar göstermektedir. Çünkü tüm bu bölgelere özgü yapısal farklar bölgelerin, ekonomiyi etkisi altına alan şoklar ile ortaya konan politikalara farklı tepki vermesine sebebiyet verecektir. Türkiye'de bölgesel açıdan en yüksek gelir grubu ve en düşük gelir grubu arasındaki fark düşüşler gösterse de, istenilen seviyede değildir.

Tablo-2.
Bölgesel Yüzde Payları (P80/P20)

	2007	2008	2009	2010	2011	2012
TR1 İstanbul	5,24	6,03	5,89	6,32	6,26	6,44
TR2 Batı Marmara	5,26	5,69	6,42	6,53	6,35	6,17
TR3 Ege	6,69	7,17	6,76	6,82	7,14	6,69
TR4 Doğu Marmara	6,7	5,28	6,14	5,55	5,06	5,59
TR5 Batı Anadolu	6,27	7,31	7,68	6,64	6,71	6,53
TR6 Akdeniz	8,08	6,55	7,18	7,12	7,28	7,45
TR7 Orta Anadolu	5,11	5,6	6,75	6,17	6,27	6,28
TR8 Batı Karadeniz	6,07	6,05	6,97	6,18	5,66	5,62
TR9 Doğu Karadeniz	5,67	6,38	6,21	5,28	5,1	4,72
TRA Kuzeydoğu Anadolu	7,88	8,84	7,8	7,56	6,97	7,22
TRB Ortadoğu Anadolu	7,17	7,06	7,46	7,69	8,39	7,05
TRC Güneydoğu Anadolu	6,3	7,01	7,95	7,24	7,47	6,76

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu[TÜİK], 2015

Bölgesel İşsizlik Oranları

İşsizlik tüm ülkeler için genel bir sorun oluşturmaktadır. İşsizliğin bir ülkedeki çözümlemesi cinsiyet, yaş, bölgesel, sektörel, eğitsel vb. değişkenlerle birlikte yapılmalıdır. İşsizlik sorununun çıkış nedeni cari olan ekonomik sistemle birlikte ülkelerin ekonomik ve sosyal yapısının yanı sıra uygulanmakta olan makro-ekonomik politikalara bağlı olarak ortaya çıkan bir sorundur. Tanım olarak bir ekonomide var olan üretim faktörlerinin tamamının üretimde kullanılmamasına işsizlik; üretime yönlendirilemeyen doğa ve sermayeye atıl kapasite; çalıştırılamayan işgücü unsuruna da işsiz adı verilmektedir (Güran, 2002).

1980 sonrası dönemde küreselleşme ve neo-liberal politikalar da bölgelerarası gelişme farklılıklarını ortadan kaldıramamış, tam tersine eşitsizlikler giderek artmıştır. Uygulanmaya başlayan serbest dış ticaret politikaları kamunun yatırım ve üretim payının azalmasına, ihracat artışının beklentilerin altında gerçekleşmesine, ithalatın ve işsizliğin artmasına neden olmuştur. Bu süreçte bölgeler arası gelişmişlik farklılıkları ve işsizlik sorunlarına yönelik çözüm üretilememiştir.

Tablo 3.
Bölgesel İşsizlik Oranı

	2007	2008	2009	2010	2011	2012
TR1 İstanbul	10,4	11,2	16,8	14,3	11,8	11,3
TR2 Batı Marmara	6,6	9,4	10,8	8,8	7,1	6,5
TR3 Ege	9,4	10,5	14,1	12,0	10,0	9,6
TR4 Doğu Marmara	9,7	10,5	14,4	11,5	9,8	8,9
TR5 Batı Anadolu	11,2	11,2	12,4	10,8	8,6	8,4
TR6 Akdeniz	12,0	13,9	17,5	13,9	10,6	9,8
TR7 Orta Anadolu	10,8	10,9	13,9	12,2	9,7	7,6
TR8 Batı Karadeniz	7,9	7,2	7,4	8,3	6,0	6,1
TR9 Doğu Karadeniz	6,6	5,8	6,0	6,1	6,4	6,3
TRA Kuzeydoğu Anadolu	5,8	5,9	8,5	8,2	8,3	6,9
TRB Ortadoğu Anadolu	12,9	14,4	16,6	14,3	11,2	8,7
TRC Güneydoğu Anadolu	16,9	15,8	17,4	12,4	11,7	12,4

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK], 2015

TÜİK verilerine göre 2007-2012 yılları arasında İBBS Düzey-1'de kapsanan 12 bölgede gelir eşitsizliğinin seyri Tablo-3'te görülmektedir. Buna göre, Batı Anadolu, Ortadoğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin işsizlik oranlarındaki düşüş dikkat çekmektedir. Bu durum 2007 sonrasında bu bölgelerde çeşitli istihdam alanlarının ortaya çıktığının ve belli oranda yatırım artışı gerçekleştiğinin göstergesi olarak kabul edilebilir. Dikkat çeken bir diğer husus ise İstanbul, Ege, Doğu Marmara, Akdeniz ve Orta Anadolu bölgelerinde 2008

küresel krizin etkisiyle işsizlik oranlarının oldukça yükselmesidir. Krizin etkisi özellikle bu dört bölgenin işsizlik oranlarının yükselmesini sağlarken, bölgelerin krizden önceki işsizlik oranını yakalamaları yada daha düşük seviyeye çekmeleri ortalama üç yılın sonunda gerçekleşmiştir.

Özetle, Türkiye'de bölgesel açıdan işsizlik oranı ve gelir dağılımı eşitsizliğinin yıllara göre dalgalanmalar gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu dalgalanmaların temelinde iktisat politikalarının her bölgede farklı sonuçlar doğurması, her bölgenin gelişmişlik düzeyinin farklı olması ve konjonktürel unsurlar gibi birçok neden vardır. İşsizlik oranı ve gelir dağılımı eşitsizliği arasındaki ilişkiye bakacak olursak; İstanbul bölgesinde gelir eşitsizliği artarken, işsizlik oranı da artmaktadır. Batı Marmara, Batı Anadolu, Orta Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde ise gelir eşitsizliği artarken işsizlik oranı azalmaktadır. Gelir eşitsizliğinin artıp işsizlik oranın azalması bölgelerde belli bir istihdam alanı açılıp gelir elde edildiğini fakat elde edilen gelirin adil bir şekilde dağıtılmadığını göstermektedir. Doğu Marmara, Akdeniz, Batı Karadeniz, Doğu Karadeniz ve Ortadoğu Anadolu bölgelerinde ise gelir eşitsizliğinin ve işsizlik oranının giderek azaldığı görülmektedir. Kuzeydoğu Anadolu bölgesinde ise gelir dağılımı eşitsizliği azalırken işsizlik oranı artmaktadır. Ege bölgesinde ise gelir eşitsizliği sabitken, işsizlik oranı düşük miktarda artmıştır.

Tablo-3'e göre gelir eşitsizliği ve işsizlik oranı arasındaki ilişki bölgelere göre değişkenlik göstermektedir. Faktör donanım mekanizmaları ve bölgesel üretim düzeyleri açısından farklı olduğu anlaşılan bu bölgeler, kurumsal yapıları ve piyasa pratikleri açısından da farklılıklar sergilemektedir. Genel olarak işsizlik oranı, göç alan bölgeler ile doğurganlığı fazla ve gelir düzeyi görece düşük bölgelerde yüksektir.

Bölgelerin Net Göç Hızı

Net göç hızı, bir yerleşim yerinin net göç eden nüfusunun, o yerleşim yerinin iki sayım arasındaki ortalama toplam nüfusuna oranıdır. İktisadî literatürde göçler insan sermayesine yapılan bir yatırım olarak değerlendirilmiştir. Rasyonel davranan bireylerin göç maliyetlerini ve göç kazançlarını karşılaştırarak karar verdikleri, dolayısıyla göçlerin düşük kazanç bölgelerinden yüksek kazanç bölgelerine yöneldiği ileri sürülmüştür (Sjaatad, 1962). Kırsal bölgelerden kentsel bölgelere yönelen göçlerin temelinin gelir farklarından kaynaklandığı, bireylerin şehir merkezlerindeki yüksek gelir potansiyelini değerlendirmek için göç ettiği yapılan araştırmalar neticesinde ortaya konmuştur (Greenwood, 1971). Bu durum Türkiye içinde geçerlidir. Türkiye'de 1960-70 dönemi iç göçün sebebi kentlerin çekiciliği iken,90'lı yıllarda iç göç olgusu ve süreçleri, modernleşme temelindeki toplumsal dönüşümün yeni iletişim teknolojileri ile daha da yoğunlaşmasından kaynaklanmaktadır. Bölgeler arası gelişmişlik farklarının temel sonucu olan aşırı göç, 1950'li yıllardan itibaren gerek göç alan gerekse göç veren bölge için bir sorun alanı olmayı sürdürmektedir.

2007-2012 yılları arasında İBBS Düzey-1bölgelerinin net göç hızlarının seyri Tablo-4'te gösterilmektedir. Buna göre, Doğu Marmara 2007'den 2012 yılına büyük bir düşüş yaşasa da en çok göç alan bölgedir. En çok göç veren bölge ise Kuzeydoğu Anadolu'dur. Bölgelerin göç alıp vermelerinde dalgalanmalar meydana gelmektedir. Özellikle Doğu Karadeniz bölgesinin net göç hızı oranının 2010 yılında -%9,9 iken 2011'de %7,3 2012'de ise -%3,6 olması dikkat çekmektedir. İstanbul'un net göç hızının 2007-2012 arasında sürekli pozitif değerler alması kentin cazibe merkezi olduğuna işaret etmektedir.

Tablo 4.
Bölgesel Net Göç Hızı Oranı (%)

	2007	2008	2009	2010	2011	2012
TR1 İstanbul	2,1	3,1	7,8	9,0	2,2	4,7
TR2 Batı Marmara	9,7	4,0	4,6	5,0	7,7	5,9
TR3 Ege	3,7	1,7	0,1	0,1	2,6	1,6
TR4 Doğu Marmara	12,6	6,4	5,5	6,2	5,3	6,6
TR5 Batı Anadolu	3,0	4,6	5,6	7,1	3,6	3,8
TR6 Akdeniz	2,2	0,5	0,6	1,2-	1,1-	0,7-
TR7 Orta Anadolu	9,0-	5,0-	9,0-	8,8-	4,1-	4,8-
TR8 Batı Karadeniz	4,4-	2,4-	11,2-	8,8-	3,2-	5,7-
TR9 Doğu Karadeniz	2,2-	0,6	9,0-	9,9-	7,3	3,6-
TRA Kuzeydoğu Anadolu	26,1-	14,7-	13,6-	12,5-	15,3-	19,2-
TRB Ortadoğu Anadolu	10,9-	9,1-	9,1-	16,5-	7,2-	7,1-
TRC Güneydoğu Anadolu	7,6-	7,1-	3,8-	4,1-	7,6-	5,7-

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK], 2015

Ege bölgesinin net göç hızında dalgalanmalar görülmemektedir. Ayrıca Ege bölgesinde İzmir, Aydın, Muğla gibi gelişmiş illerin olması, iller arası göçün büyük bölümünün bölge içinde tutulabilmesinde etkili olmuştur. Akdeniz bölgesi her ne kadar Antalya gibi gelişmiş bir ile sahip olsa da,göç vermeye başlamıştır. Dikkat çeken hususlardan biri de; 2008 küresel krizinin yaşandığı dönemde Düzey 1 bölgelerinin her birinde net göç hızında önemli değişiklikler yaşanmıştır. Bu süreçte, İstanbul, Batı Marmara, Batı Anadolu ve Akdeniz bölgelerinde net göç alma hızı artarken, Orta Anadolu, Batı Karadeniz ve Doğu Karadeniz bölgelerinde net göç verme hızında artış yaşanmıştır. Ege ve Doğu Marmara bölgelerinde göç alma hızı azalırken, Güneydoğu ve Kuzeydoğu bölgelerinde göç verme hızı azalmıştır. Orta Anadolu bölgesinde ise net göç hızı sabit kalmıştır. Göçlerin kompozisyonu bireylerin az gelişmiş bölgelerden gelişmiş bölgelere gittiğini göstermektedir. Bu durum göç veren ve göç alan bölgeler arasındaki dengesizlik ve gelişmişlik farklılıklarının iç göçlerin temel nedenleri arasında olduğuna işaret etmektedir.

Gelir düzeyindeki dengesizliğin net göç oranı üzerinde önemli rolü çeşitli çalışmalarda ortaya konmaktadır (Yamak, 1999: 25). Bu çerçevede gelir eşitsizliğinin arttığı yerlerdeki göç hareketliliğine bakılacak olunursa, 2007-2012 döneminde Batı Marmara bölgesinde göç alma hızı azalmış, İstanbul ve Batı Anadolu bölgelerinde göç alma hızı artmıştır. Orta Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde ise göç verme hızı azalmıştır. Gelir eşitsizliğinin azaldığı yerlerde ise; Doğu Marmara bölgesinde göç alma hızı azalmış, Batı Karadeniz ve Doğu Karadeniz bölgelerinde göç verme hızı artmış, Kuzeydoğu Anadolu,Orta Anadolu ve Akdeniz bölgelerinde ise göç verme hızı azalmıştır. Gelir eşitsizliğinin sabit olduğu Ege bölgesinde ise göç alma hızı düşmüştür.

Net göç, alınan göç ile verilen göç arasındaki farktır. Net göç veren illerdeki göç verme oranındaki değişimin küçük bir kısmı gelir dengesizliği tarafından açıklanabilmektedir. Net göç alan illerde ise gelir dengesizliğinin göç verme oranı üzerinde rolü bulunmamaktadır. Bu sonuca göre, Türkiye'de iç göç olgusu üzerinde net göç veren iller yerine net göç alan illerin gelir düzeylerinin belirleyici olduğu söylenebilir. Ne var ki, nüfusun ne kadarının ekonomik nedenlerle göç ettiği ve dolayısıyla gelirin yöresel dağılımındaki dengesizliğin giderilmesi durumunda ne kadarlık bir iç göç hareketinin olabileceği net olarak bilinmemektedir (Yamak, 1999: 25).

Bölgelerin Yoksulluk Oranı

Gelir dağılımını etkileyen veya belirleyen faktörleri dikkate alırken yoksulluk kavramı da göz önüne alınmalıdır. Yoksulluk, bireylerin yaşamaları için gerekli olan mal ve/ya da hizmetlere erişememe durumu olarak tanımlanmaktadır. Asgari bir yaşam düzeyini sürdürecek gelir düzeyinin olmaması durumunu ifade eden yoksulluk olgusu, ekonomik, sosyal ve politik boyutları olan karmaşık yapısı itibari ile tanımlanması zor bir kavramdır ve üzerinde uzlaşılmış bir yoksulluk tanımı bulunmamaktadır. Bu konudaki mevcut yaklaşımlar ise mutlak ve göreli yoksulluk yaklaşımları olmak üzere iki ana grupta toplanmaktadır. İster mutlak ister göreli olsun belirli bir parasal geliri yoksulluk sınırı olarak kabul eden kriterlerin açığı, ulusal düzeyde belirlenen yoksulluk sınırının bölgeler arası gelir farklarının oldukça yüksek olması durumunda yoksulları belirlemede sorunlar oluşturmasıdır. Bölgeler arası gelir farklarının yüksek olduğu bir ülkede ulusal yoksulluk sınırı gelişmiş bölgeler için düşük, az gelişmiş bölgeler için ise yüksek kalacaktır. Sonuç olarak, gelişmiş bölgelerde yoksul sayısı olduğundan düşük, az gelişmiş bölgelerde ise olduğundan yüksek hesaplanacaktır. Bölgelerdeki yoksulluk farklılığını belirleye özellikler ise; dışlanma, kamu hizmetlerine erişim güçlükleri, doğal kaynaklar ve arazi gibi konularda ortaya çıkan yoksunluk, çevre ve hava koşullarında ortaya çıkan olumsuzluklar, yönetime katılamama ve çeşitli eşitsizlik durumları olarak sıralanmaktadır (The World Bank, 2005:132).

Tablo 5.
Gelire Dayalı Bölgelerin Yoksulluk Sınırına göre Yoksulluk Oranı (%)

	2007	2008	2009	2010	2011	2012
TR1 İstanbul	7,2	9,9	9,5	11,5	11,7	9,6
TR2 Batı Marmara	12,1	12,9	14,3	14,6	11,6	13,0
TR3 Ege	14,0	15,7	13,6	12,1	11,9	11,6
TR4 Doğu Marmara	10,7	9,5	10,8	9,9	9,0	10,8
TR5 Batı Anadolu	7,8	12,7	13,5	14,5	13,7	12,9
TR6 Akdeniz	14,9	10,0	11,8	12,6	12,3	13,7
TR7 Orta Anadolu	9,1	12,7	11,8	12,2	13,3	12,4
TR8 Batı Karadeniz	12,3	11,9	14,1	14,4	13,8	12,0
TR9 Doğu Karadeniz	9,2	13,7	11,1	13,4	10,7	11,1
TRA Kuzeydoğu Anadolu	18,9	17,7	14,9	15,3	14,7	13,2
TRB Ortadoğu Anadolu	13,0	9,3	10,9	11,5	13,2	13,4
TRC Güneydoğu Anadolu	11,0	12,7	13,7	11,5	15,1	12,8

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu [TÜİK], 2015

2007-2012 yılları arasında İBBS Düzey-1bölgelerinin gelire dayalı yoksulluk sınırına göre yoksulluk oranları Tablo-5'te görülmektedir. Tabloya göre, bölgelerde genel anlamda yoksulluğun dalgalanmalar göstermekle birlikte 2007'den 2012'ye kadar arttığı anlaşılmaktadır. Bunun yanında Ege ve Kuzeydoğu Anadolu bölgelerindeki yoksulluk oranındaki artış dikkat çekmektedir. Ayrıca Batı Anadolu ve Orta Anadolu bölgelerinin yoksulluk oranlarındaki düşüşte üzerinde durulması gereken bir diğer noktadır.

Tablo-5'e göre gelir eşitsizliği ve yoksulluk oranını karşılaştırılacak olunursa, gelir eşitsizliğinin arttığı İstanbul, Batı Marmara, Batı Anadolu, Orta Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde yoksulluk oranlarının da artış gösterdiği görülecektir. Gelir eşitsizliğinin azaldığı Akdeniz, Batı Karadeniz ve Kuzeydoğu Anadolu bölgelerinde ise yoksulluk oranının azaldığı dikkat çekmektedir. Doğu Marmara, Doğu Karadeniz ve Ortadoğu Anadolu bölgelerinde ise gelir eşitsizliği azalmasına rağmen yoksulluk oranında artış meydana gelmiştir. Ege bölgesinde ise gelir eşitsizliği sabit kalırken yoksulluk oranında azalma meydana gelmiştir.

Sonuç

Gelir dağılımı eşitsizliği sadece ülkeler arasında yaşanan bir sorun olmayıp, bir ülke içerisinde bölgeler arasında da yaşanan bir sorun olarak öne çıkmaktadır. Gelir eşitsizliğinin boyutlarının saptanmasında çeşitli metodolojik sorunlar ortaya çıkmaktadır. Gelir eşitsizliği ile birçok ekonomik ve sosyal değişken arasındaki ilişki göz önüne alındığında gelir dağılımı eşitsizliğini ortaya koymaya yönelik analizlerin iktisat politikasının en önemli araçlarından biri olduğu anlaşılmaktadır. Her ülkenin gelir dağılımı eşitsizliği aynı düzeyde ve özellikte olmadığı için

ülkelerin eşitsizliği çözüm metotları da farklılık göstermektedir. Ülkeler arasındaki gelir dağılım eşitsizliğindeki bu farklılıklar, küreselleşme ve teknolojik gelişme gibi yapısal etkilerden veya ülkenin makroekonomik özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca krizler, teknolojik yenilikler gibi ekonomiyi etkileyen değişiklikler de farklılaşmaya yol açmaktadır.

Gelir dağılımı eşitsizlikleri sosyo-ekonomik eşitsizlikleri derinleştirmekte ve ekonomik gelişmenin refahı artırıcı etkisinin geniş kesimlere aktarılmasını kısıtlamaktadır. Bugün hemen her ülkede az ya da çok bölgesel dengesizliklerin olduğu kabul görmektedir. Bölgesel eşitsizlik daha dar anlamda ekonomik ve sosyal fırsat eşitsizliği olarak ortaya çıkmaktadır. Farklı bölgelerdeki kişilerin iş bulma ve ücret konularında eşit fırsatlara sahip olamaması ekonomik fırsat eşitsizliği olarak tanımlanırken sosyal fırsat eşitsizliği farklı bölgelerdeki kişilerin eğitim ve sağlık hizmetlerinden, kültürel faaliyetlerden aynı derecede yararlanamamaları olarak ifade edilmektedir.

Türkiye'de gelir dağılımında üst gelirli kesim ve düşük gelirli kesim arasında büyük uçurumlar olduğu gibi azgelişmiş bölgeler ile gelişmiş bölgeler arasında da büyük farklılıklar olduğu anlaşılmaktadır. Bölgesel gelir dağılımı eşitsizliği, toplum yapısı ve coğrafik farklılıkların dışında her bölgenin faktör donanımı ve piyasa yapılarında görülen farklılıklar ile kültürel ve toplumsal farklılıklarının bölgesel iktisadî uygulamalara yansımalarına bağlı olarak tüm bölgelerde farklılık göstermektedir.

Bu çalışmada, Türkiye'de bölgeler arasındaki dengesizliğin ortaya çıkmasında etki etmesi muhtemel olan en yüksek gelire sahip %20'lik kesimin en düşük gelire sahip %20 lik kesime oranı (P80/P20), Gini katsayısı, işsizlik oranı, göç ve yoksulluk oranı gibi unsurların gelir dağılımı eşitsizliği ile olan ilişkileri incelenmiştir.

Türkiye'nin 2000'lerden bu yana gerçekleştirdiği yüksek büyüme hızlarına rağmen, gelir eşitsizliği ve yoksulluk sorununda çok önemli iyileşmelerin olmaması, bu sorunların piyasa mekanizması çerçevesinde sadece büyüme ile çözülemeyeceğini ortaya koymaktadır. İktisat yazınında ekonomik kalkınmanın sadece büyüme performansı ile sınırlı tutulamayacağına dair çok sayıda düşünceye rastlanmaktadır. Ayrıca adil olmayan bir gelir dağılımı ile sonuçlanan yüksek bir büyüme ve bu sebepten artan yoksulluk durumlarında başarılı bir kalkınmanın gerçekleşmeyeceği öne sürülmektedir. Türkiye'de de gelir eşitsizliği ve yoksulluk sorununun varlığını uzun yıllar sürdürmesinin temelinde; devletin etkin bir şekilde çözüme yönelik sosyal ve iktisadî politikaların yeterince üzerinde durmaması gelmektedir.

Türkiye' de devlet, gelir dağılımındaki adaletsizliği önlemek amacı ile maliye politikaları bağlamında;

• Dolaylı vergi oranlarını azaltmalı, gelir ve kurumlar vergisi oranları artırmalıdır.

• Finansal rantlar**ı** (faiz ve borsa kazançları) ücretlilere göre daha yüksek oranda vergilendirmelidir.

• Hızlı nüfus artışı, göç ve kontrolsüz kentleşme sonucu ortaya çıkan büyük orandaki arazi-arsa rantları da gerektiğince vergilendirmelidir.

• Kayıt dışı ekonomik faaliyetleri minimize etmeli ve vergi tabanını genişleterek, ücretlilerin vergi yükünü azaltmalıdır.

• Maliye Bakanlığı ve ilgili birimlerin denetim imkânlarının artırılması için gerekli personel (eleman), yasal-kurumsal ve maddi (araç, iletişim ve bilişim) altyapıyı güçlendirmelidir.

Kamu gelirlerinin bu öneriler doğrultusunda daha adil gelir dağılımını sağlamaya da hizmet edecek yöntemler ve miktarda toplanmasının yanında harcamalar açısından da bazı düzenlemeler gerekli olacaktır. Bu bağlamda da;

• İç borçların getirdiği faiz yükünün azaltılması için kısmi konsolidasyon benzeri radikal önlemlere ihtiyaç bulunmaktadır.

• Merkez Bankası ve Hazine işbirliği yaparak reel faizleri aşağıya, en azından büyüme hızının altına çekmelidir.

• Batık banka ve şirketlerin kurtarılması uygulamasından tamamen vazgeçilmelidir.

• Gelir dağılımının da bozulmasına yol açan faktörlerden biri olan yolsuzlukla ciddi şekilde mücadele edilmelidir.

Para ve dış ticaret politikaları bağlamında ise;

• Merkez Bankasının sadece fiyat istikrarına odaklamasına ilişkin düzenleme ve uygulamalar (enflasyon hedeflemesi) değiştirilmelidir.

• Enflasyonla mücadele amacıyla iç talebi daraltmak ve sıcak para girişi yoluyla kurları düşük tutmak amacıyla uygulanan yüksek reel faiz politikasından vazgeçilmelidir.

• Merkez Bankası, dalgalı kur sisteminden (serbest dalgalanma) vazgeçmelidir.

• Bu arada enflasyon, yapay düşük kura bağlı olarak geçici bir şekilde değil, reel kaynakları ortadan kaldırılarak mutlaka kalıcı olarak tek haneli rakamlara düşürülmelidir.

• Tasarruf amaçlı döviz alım ve satımları yüksek sayılabilecek bir oranda vergilendirilmelidir.

• Gelir dağılımı dengesizliğinde önemli rolü olan kayıt dışı ekonomi ve kara para aklanmasını azaltacak olan nakit para kullanımın kaldırılmasına yönelik düşünsel ve teknik altyapı çalışmalarına başlanmalıdır.

• Kurlar tedrici olarak artırılarak TL'nin aşırı değerlenmesi önlenmelidir.

• Üretimin/büyümenin ithalata bağımlılığı azaltılmalıdır.

Ayrıca yatırım ve istihdam politikaları bağlamında;

• Hızlı ve istikrarlı büyüme için uygun ortam yaratılmalıdır

• Yeni bir sanayileşme stratejisine ihtiyaç duyulmaktadır.

• Gerçekçi kur politikası uygulamalıdır.

• İşgücü istihdamından alınan ve neredeyse bir tür "istihdam vergisi"ne dönüşen yükümlülükler azaltılmalıdır.

Son olarak eğitim politikaları bağlamında ise;

• Alt gelir gruplarındaki ailelerin çocuklarına eğitim desteği sağlanmalıdır.

• Eğitim sisteminin genel yaklaşımı; ezberci ve testte dayalı yapıdan demokrasi ve örgütlenme bilinci gelişmiş, nedenselliğe dayalı bakış açısına sahip bireyler yetiştirilmesi yönünde değiştirilmelidir.

• İşgücünün, emek piyasasına mutlaka belli nitelikler kazandırılarak girmesi sağlanmalıdır.

• Yoksullukla mücadele yoksullarla mücadeleye dönüştürülmemeli, yoksulların sürekli gelir elde etmelerine yönelik meslek ve is edindirme öncelikli stratejiler geliştirilmelidir.

• Bölge bazlı tarım meslek liseleri açılmalıdır (Uysal, 2007: 279).

Tüm bunlara ek olarak, bölgesel gelir dağılımındaki eşitsizliği gidermek için elde edilen milli gelirin adaletli paylaşımını sağlayacak politikaların uygulanması gerekmektedir. Bunun için, sağlam ve işleyebilen bir vergi politikasına ve düşük gelirli kesimlere gelir sağlayıcı sosyal transfer politikalarına ihtiyaç duyulmaktadır. Bölgelerde istikrarlı bir büyümenin sağlanması, eğitim seviyesi ve kalitesindeki farklılıkların giderilmesi, rekabetin etkin bir şekilde işlemesi, politik istikrar ve güven ortamı sağlanması, kaynakların etkin kullanımını ve istihdam artışı sağlayarak bölgesel gelir dağılımındaki eşitsizlikleri ortadan kaldırmış olacaktır.

Bölgelerin pazara ulaşmasını kolaylaştıracak altyapı yatırımlarına, özel sektör yatırımlarını canlandırmak üzere doğrudan kamu yatırımlarına ve nitelikli işgücünü sağlama olanaklarına hükümetlerin milli gelirden daha fazla bütçe ayırması gerekmektedir. Bunun yanında yoksul kesimlere yapılan transferlere etkinlik kazandırılabilir, işgücü piyasalarının sendikal haklar, işsizlik korumaları, asgari ücret düzenlemeleri ile dar gelirliler lehine tekrar yapılandırılması gündeme getirilebilir.

Kaynakça

Cowell, F.A.,and S.P. Jenkins, (1995), How Much Inequality can we Explain? A Methodology and an Application to the USA. *Economic Journal*, *105*,421-30

Devlet Planlama Teşkilatı (1994), Gelir Dağılımı ve Politikaları Özel İhtisas Komisyonu Raporu, (Yayın No: 1272), 284,Ankara

Ensari, S. (1997). Son 20 Yılda Gelir Dağılımı: 1973, 1987, 1994, Araştırmaları ve Sonuçları. *Ekonomik Forum Dergisi*,16–22.

Greenwood, M. J. (1971,August) . A Regression Analysis of Migration to Urban Areas of a Less Developed Country: The Case of India, *Journal of Regional Science*, 253-262

Güran,N. (2002). *Makro ekonomik analiz* (3. basım). İzmir: Anadolu Matbaacılık.

Karluk, S. R. (2005). *Cumhuriyetin İlanından Günümüze Türkiye Ekonomisinde Yapısal Dönüşüm*,10. Basım, İstanbul: Beta Yayıncılık.

Kuznets, S. (1955). Economic growth and income inequality. *American Economic Review,* 45, 1, 1-28.

Kuştepeli, Y & Halaç, U. (2004). Türkiye' de Genel Gelir Dağılımının Analizi ve İyileştirilmesi, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*,6,3-4.

Piketty, T. (2014). *Capital in theTwenty-First Century*, CambridgeMass.: Harvard University

Sjaastad, L. A. (1962). The Costs and Returns of Human Migration, *Journal of Political Economy*, 70, 80-93.

Shankar, R.& Shah A. (2003). Bridging the Economic Divide with in Nations: A Score card on the Performance of Regional Development Policies in Reducing Regional Income Disparities, *World Development*, 31(8),1421-1441.

Şenkal, A. (2005). *Küreselleşme Sürecinde Sosyal Politika*, İstanbul: Alfa Yayınları.

Şahin, H. (2007). *Türkiye Ekonomisi*, 9. Baskı, Bursa: Ezgi Yayınları.

Taş, B. (2006). *AB uyum sürecinde Türkiye için yeni bir bölge kavramı:* İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırılması *(İBBS)*, 8, 2, 186-198

The World Bank (2005), *Introduction to Poverty Analysis*, http://siteresources.worldbank.org/PGLP/Resources/PovertyManual.pdf,

Uysal,Y. (2007). Gelir Dağılımı Türleri Arasındaki İlişkiler Perspektifinde Türkiye'de Gelir Dağılımının Düzenlenmesine Yönelik Öneriler, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9, 2, 248-292

Yamak, R. (1999). Türkiye'de Gelir Dağılımı ve İç Göç, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1, 1, 16-28.

Wade, R. H. (2001). "*The Rising Inequality of World Income Distribution", Finance and Development*, 38, 4, 37–39.

SOSYAL POLİTİKA

Toplu Konutların Bazı Kentsel Kalite Kriterleri Açısından İrdelenmesi: Düzce, Kalıcı Konutlar Bölgesi Örneği

Sertaç Kaya* Özgür Yerli**

Öz: Kent nüfusunun hızla artmasıyla birlikte kent halkı sosyo-ekonomik ve kültürel özelliklere bağlı olarak farklı konut tiplerinde ve farklı konut alanlarında ikamet etmeyi tercih etmişlerdir. Konut ve çevresinin bireye huzur, güvenlik ve aile mutluluğunu verebilecek şekilde düzenlenmesi ve tasarlanması gerekmektedir. İnsanlar önceleri yaşadıkları mekânların (konutların) çevrelerini kendi zevk ve isteklerine göre yeşillendirmişler ve rekreatif amaçlı kullanmışlardır. Fakat ülkemizde toplu konut sistemine geçilmesiyle birlikte kendi kültürünü yansıtmaya çalışan konut çevresi (bahçesi) anlayışı ortadan kalkmaya başlamıştır. Bu çalışmada öncelikle konut alanlarının tarihsel gelişimi irdelenerek konut tipleri ortaya konulmuştur. Ayrıca mahalle kültürü ile toplu konut yerleşimi arasındaki sosyal, kültürel ve kentsel tasarım açısından ne tür farklılıklar olduğu irdelenmiştir. Çalışma alanı olarak Düzce Kenti; Kalıcı Konutlar Bölgesi, deprem sonrası 2000'li yılların başından itibaren yapılaşmanın başladığı ve toplu konut sisteminin uygulandığı bölge olması nedeniyle seçilmiş ve bu bölgedeki konut alanlarının aynı zamanda kentsel kalite kriterlerinden sayılabilecek kentsel donatı, kentsel alan kullanımları, mimari yapı ve bitkisel donatı ile aktif ve pasif yeşil alanlar açısından dağılımı irdelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Toplu Konut, Mahalle, Kentsel Tasarım, Çevre, Düzce, Kentsel Kalite.

Giriş

Geçmişten günümüze her dönemde barınma ihtiyacı insanların en önemli gereksinimlerinden birisi olmuştur. Aile kavramının ortaya çıkmasıyla birlikte, toplumsal yaşam bugünkü çağdaş hale evrilmiştir. Önceleri sadece korunma duygusu ve amacıyla inşa edilen konutlar, zaman içerisinde gelişerek korunmanın yanı sıra çevresi ile birlikte düşünülerek ortak bir yaşam alanının parçası olarak kabul edilmiştir (Erdoğan, 2009). Zaman içerisinde göçler, nüfus artışı, hızlı kentleşme vb. faktörler nedeniyle konut açığı ortaya çıkmıştır. Buna bağlı olarak konut ihtiyacını karşılamak üzere kentlerde konut inşasına devam edilmeye başlanmıştır. Fakat konut yerleşim alanlarının düşük nitelikte yapılmış olması kentin değişmesine neden olmuştur (Şahin, 2008).

* Arş. Gör., Düzce Üniversitesi, Orman Fakültesi, Peyzaj Mimarlığı Bölümü.
İletişim: sertackaya@duzce.edu.tr, Düzce Üniversitesi, Orman Fakültesi, Peyzaj Mimarlığı Bölümü, Düzce.
** Yrd. Doc. Dr., Düzce Üniversitesi, Orman Fakültesi, Peyzaj Mimarlığı Bölümü.
İletişim: ozguryerli@duzce.edu.tr, Düzce Üniversitesi, Orman Fakültesi, Peyzaj Mimarlığı Bölümü, Düzce.

İnsanların konutlarında rahat, güvenli, mutlu bir şekilde yaşayabilmeleri için, konutun olduğu kadar çevresinin de düzenlenmesi gerektiği ortaya çıkmıştır. Günümüzde yeşil alanların giderek azalması sonucunda insanların yeşile olan özlemlerini gidermek, doğayla olan ilişkilerini arttırmak, aynı zamanda konutlara estetik değer kazandırmak için konut bahçeleri önem kazanmıştır (Şahin, 2008).

Konut çevresi, hem konutu hem de komşuluk ve toplumsal çevreyi içeren bir kavramdır ve kişinin çevresiyle olan sosyal ve fiziksel ilişkisi olarak tanımlanmaktadır (Kellekçi ve Berköz, 2006).

Konut çevresi içinde konut ve konut alanı ikamet edenlerin ihtiyaçlarının karşılanması, tatmin olması ve bireylerin/toplumun genel sağlığı, mutluluğu ve refahı açısından temel bir yaşam bölgesidir (Kellekçi ve Berköz, 2006).

Konut ve konut yakın çevresi, birbiri ile bütünleşmiş, üstlendikleri fonksiyonlar bakımından farklılaşan ve birbirini tamamlayan iki kavramdır. Konut, çevresi ile algılanan bir bütündür. Konut tasarım ilkeleri, çevresi içinde bir paralellik gösterir. Plansız büyüyen ve hızla değişen kentlerde ortaya çıkan çevre kalitesindeki olumsuz durum, konut ve yaşam çevrelerinin kalitesini de etkilemiştir (Yeşil ve Yılmaz, 2007).

Konut alanları, tarihî süreçte ve kültürel farklılıklara göre konut tipleri değişiklik gösterse de konut insan yaşamının ayrılmaz parçasıdır. Konuta ilişkin beklentiler eğitim durumuna, yaşam biçimine, ekonomik yapı ve aile büyüklüklerine göre değişiklik gösterir. Yerleşmelerin temel işlevlerinden biri de konut alanlarıdır ve en fazla alanı kaplayan öğedir (Savaş, Oğuz, Çetinkaya ve Şimşek, 2014).

Konut tipleri; formuna/kütlesine, mülkiyet yapısına, kat sayısına göre gruplanır.

- Kat sayısına göre: Az katlı (1-3 katlı), çok katlı (4-6 katlı), yüksek katlı (7+katlı)
- Formuna/kütlesine göre: Nokta bloklar ve çeşitli biçimlerde eklenebilen, bir katta bir ya da daha fazla daireyi barındıran bloklar halindeki yapılar olarak değerlendirilir.
- Mülkiyetine göre: Bağımsız tek aile konutları (tek sahipli), çok sahipli (kat mülkiyetli) konutlar, lojmanlar olarak gruplandırılabilir.

Konut alanı düzenlemesinde doğal, iklimsel, toplumsal, estetik, teknik ve ekonomik veriler dikkate alınarak konut tiplerinden bir ya da bir kaçı bir arada kullanılarak güçlü mekânsal organizasyonlar oluşturulabilir (Savaş vd., 2014).

Altıntaş (1989), toplu konutu ortaya çıkaran nedenleri üç başlık altında açıklamaktadır. Bunlardan birincisi sosyal nedenler; toplumsal dayanışma duygularını güçlendirme, bireyleri ve aileleri, komşuluk birimleri ve küçük topluluklar içinde kaynaştırıp bütünleşme, toplu konut yaşamı ile sağlanabilmektedir. İkincisi ekonomik nedenlerdir. Bireylerin çok katlı binalarda yaşayarak arsa maliyetinden tasarruf sağlayabilmesi, ödeme koşullarındaki kolaylıklardan ve toplu konut kredilerinden yararlanabilme durumları toplu konutların ekonomik bakım-

dan tercih nedeni olmaktadır. Üçüncüsü planlama nedenleridir. Yapılan toplu konut alanlarının yeterli miktarda donanım fonksiyonlarını içermesi, ticaret, sosyal, kültürel, idarî, sağlık, eğitim ve rekreasyonel donatıların bir arada bulunabilmeleri toplu konutu tercih sebebi yapmaktadır (Erdoğan, 2009).

Toplu Konut, konutları kullanacak olanların tüm gereksinimlerini karşılayabilecek nitelik ve nicelikte planlanan sosyal ve fiziksel ilişkileri yönlendirecek biçimde düzenlenen gerekli çevre elemanları ve yeterli derecede bitkisel materyalle donatılmış düşük maliyetli yapılar bütünüdür (Özdemir, 2006; Subaşı, 2000).

Toplu konut alanlarında dış mekân tasarımının amaçları;

- Konutun kullanım değerini arttıran sağlıklı çevrenin oluşturulması,
- Yaratılan bu çevrede belirli bir kalitenin oluşturulması,
- Kullanımlara göre farklılaşmış alanların düzenlenmesi,
- Düzenlenen bu çevrenin kent içinde bütünlüğünün sağlanması

şeklinde sıralanabilir (Kurtuluş, 1997).

Ülkemizde toplu konut girişimleri çeşitli amaçlarla ortaya çıkmıştır. Bu ihtiyacın kökeninde belirli sayıda konut ihtiyacını giderme amacı vardır. Bazı hayır cemiyetlerinin yaptırdığı konutlar ve afetlerden sonra inşa ettirilen deprem konutlarının yanı sıra konut kooperatiflerinin girişimleri ilk toplu konut girişimleri olarak değerlendirilebilir (Girginer, 2006).

Mevcut yapılaşmaya doymuş bir kent merkezindeki artan nüfusun konut ihtiyacının karşılanması, günümüz kentlerinin başlıca problemlerinden biridir. Bu problem, genellikle merkezden uzak kent çeperlerinde *toplu konut* yoluyla aşılmaya çalışılmaktadır. Diğer bir yandan kent içerisindeki mevcut gecekondularda yaşayan insanlar, *kentsel dönüşüm* projeleri ile bulundukları yerlerden taşındırılarak yine kent merkezinden uzaklaştırılıp, çeperlerde *toplu konut çözümü* ile yer edindirilmeye çalışılmaktadır. Ancak yapılan konutlar, kısa vadeli düşünülmüş, tekdüze, genellikle yüksek katlı (8–10 katlı), doğal faktörlere, yerel kimliğe uymayan standart yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Toplu konut alanları, çoğunlukla kent merkezinden uzak, yeni gelişmeye açılmış alanlardır. Bu sebeple; kentle ilişkisi bir anlamda kopuktur. Kentsel tasarım ile toplu konut alanlarının bütünde kentle ilişkisinin sağlanması, bir kent parçası olarak değerlendirildiğinde ise yapı gruplarının çevresi ile olan ilişkilerinin tasarlanması amaçlanmalıdır.

Kentsel tasarım ile bir toplu konut alanı birçok açıdan ele alınmalıdır. Toplu konut tasarımı salt konut tasarımı olmayıp, konutun kentle ilişkisini, diğer yapı grupları ile olan ilişkisini de incelemelidir. Toplu konut alanları her ne kadar kent merkezlerinden uzak alanlarda yapılıyor olsalar da, kentin bir parçası olduklarından kentin özelliklerini barındırmalıdırlar. Tüm kentsel tasarım prensipleri, toplu konut tasarımında da dikkate alınmalıdır (Girginer, 2006).

Materyal ve Metot

Çalışma alanı olarak seçilmiş olan Düzce-Kalıcı Konutlar bölgesi, 1999 Düzce depreminde sonra inşa edilen ve 2003 yılında yerleşime açılan ve Düzce Merkez'e bağlı bir yerleşim alanıdır (Düzce Belediye, 2015a). 14 bölge ve yaklaşık 7000 konuttan oluşan Kalıcı Konutlar6 mahalleye ayrılmıştır ve 2014 verilerine göre toplam nüfusu 22.832'dir (TUİK, 2015b).

Çalışma kapsamında, Toplu Konutların tarihsel süreçte nasıl ortaya çıktığı irdelenmiş olup literatür taraması (yüksek lisans ve doktora tezleri, makaleler, bildiriler) yapılmıştır. İnceoğlu ve Aytuğ (2009), yaptıkları çalışmada kentsel kalite kavramını gürültü, kirlilik, suç oranı, parkların ve yeşil mekânların kalitesi, yapılı çevrenin kalitesi gibi kalite kriterleri açısından değerlendirmişlerdir. Yerli ve Kesim (2009)tarafından yapılan çalışmada, kentsel mekânların vazgeçilmez unsurlarından biri olarak gösterilen kentsel koridorlar aydınlatma, bitki materyalinin varlığı ve niceliği, araç ve yaya yolu niteliği, rekreasyon olanakları kriterleri ile ilişkilendirilmiştir. Oktay (2001) da yaptığı çalışmada kentlerin yaşam kalitesi üzerinde toplu ulaşım sistemi, kamusal mekânlarda güvenlik, rahatlık, çekicilik, mimarî tasarımda iklime ve topografyaya uyum kriterlerinin etkili olduğunu vurgulamıştır. Erşen (2014), Kırklareli'nde yaptığı çalışmada kent mobilyaları, yol döşemesi, kentsel mekân çözümleri ve kent estetiği kavramlarının kentsel kalitesi üzerine etkisini araştırmıştır. Benzer şekilde Çerçi (2012) yaptığı çalışmada; mekânsal düzen, kimlik, yapı sağlığı ve malzemesi, doğaya uygunluk kavramlarını çevresel kalite parametreleri olarak değerlendirmiştir. Karaca ve Varol (2012) yaptıkları çalışmada,arazi yapısı ve yerleşim kararları, bitkisel peyzaj değerleri ve yapı formu gibi kriterleri, konut alanlarında enerji etkinliğinin sağlanmasının bir gereği olarak yorumlamışlardır.

BM İnsan Yerleşimleri Konferansı'nda (HABİTAT-II) sürdürülebilir insan yerleşimleri için kentsel yaşam kalitesi ölçütlerinin neler olabileceği üzerinde durulmuş ve yeşil alanların varlığının korunması ve yeni yeşil alanlar üretilmesi, yeterli altyapı standartlarına erişilmesi, yaya bölgelerinin geliştirilmesi gibi birtakım ölçütler belirlenmiştir (Başaran ve Çiftçi, 2011).

Mekân kalitesinin parametrelerinin belirlenmesine yönelik yapılan tüm çalışmalar farklı ölçütler ele alınarak irdelense bile kentsel kalitenin arttırılması tüm çalışmaların ortak hedefi olmuştur.Bu noktadan hareketle bu çalışmada toplu konut alanlarında kent kalitesi belirleyicilerinden olan kentsel donatı (döşeme, aydınlatma, çöp kutusu, oturma birimleri) mimarî yapı, bitkisel donatı parametreleri, Düzce Kalıcı Konutlar yerleşiminde kentsel alan kullanımları açısından irdelenmiştir.

Bulgular

Kalıcı konutlar yerleşim alanında konut alanları dışında, ticarî yapılar, dinî tesisler (cami), spor tesisleri, okullar (kreş, ilkokul, ortaokul, lise) marketler, büfeler, çocuk oyun alanları, kafeler ve 2 adet sağlık ocağı bulunmaktadır (Şekil 1).

Şekil 1. Kalıcı Konutlara Bakış (Kaya, 2015).

Kalıcı konutlarda kişi başına düşen yeşil alan miktarı 17 m^2'dir ve bu oran Türkiye standartlarına göre oldukça yüksektir. Öyle ki 3194 sayılı imar kanununa göre kentlerde kişi başına düşmesi gereken yeşil alan miktarı 10 m^2'dir. Bu olumlu duruma rağmen bu alanların bitkisel donatı varlığı açısından zayıf kaldığı gözlemlenmiştir (Şekil 2). Özdemir'e (2006) göre Beşbinevler Toplu Konut yerleşiminde konutlar arasında kalan kullanılmayan ve plan üzerinde yeşil alan olarak görünen alanlarda herhangi bir planlama yapılmamıştır ve bu boşalanlar bakımsız olduğundan görüntü kirliliği oluşturmaktadır. Aynı şekilde çalışma alanımızda da imar plan üzerinde yeşil alan olarak görünen alanlarda herhangi bir bitkisel tasarım bulunmamakla beraber boş alanlar olduğundan dolayı kötü görüntü ile karşılaşılmaktadır.

Şekil 2. Kalıcı Konutlarda Açık Yeşil Alandan Bir Görünüm (Kaya, 2015).

Çakır ve Özenç (2005) kentteki aydınlatma elemanlarını;

- Yol ve refüj aydınlatma elemanları,
- Meydanlarda kullanılan aydınlatma elemanları,
- Park ve yeşil alanlarda kullanılan aydınlatma elemanları,
- Diğer alanlarda kullanılan aydınlatma elemanları olarak dört grupta ele almışlardır

Kentsel dış mekânlarda kullanılacak olan aydınlatma elemanlarının tasarımları değerlendirilirken;

- Zemin-taşıyıcı sistem ilişkisi,
- İşlevsel ve sembolik açıdan algılanması,
- Çevre ile uyumu, doğal yıpranmaya karşı dayanıklılıkları,
- Tahribata karşı dayanıklılıkları göz önüne alınmalıdır.

Kentsel donatılar bakımından Kalıcı Konutlar bölgesi incelendiğinde, araç yollarında yüksek aydınlatma olarak tabir edilen araç yolu aydınlatmaları açısından herhangi bir eksiklik görülmemesine rağmen; insan ölçeğinde değerlendirilen ve genellikle açık-yeşil alanları aydınlatmada kullanılan orta ve alçak aydınlatmalarının yetersiz olduğu yer yer hiç olmadığı tespit edilmiştir (Şekil 3). Ayrıca görsel niteliği olan bitki materyallerinin ve mimarî yapıların aydınlatılmaması estetik açıdan önemli bir eksiklik olarak göze çarpmaktadır.

Şekil 3. Yaya Yolundan Bir Görünüm (Kaya, 2015).

Kent donatıları arasında önemli bir yer tutan elemanlardan biriside oturma elemanlarıdır. Estetik güzellikleri yanında ergonomik, taşınabilir, az parçalı, yoğun kullanıma dayanıklı malzemeye sahip olması gerekmektedir. İnsanların oturmak, dinlenmek veya gözlem yapmaları amacı ile kullandıkları donatı elemanlarıdır (Sağlık, Sağlık, Kelkit, 2014). Kalıcı Konutlar bölgesinde oturma birimi olarak genellikle banklar kullanılmıştır. Fakat bilinçsiz kullanım sonucu tahribat ve bakımsızlık nedeniyle oturma elemanlarının bazıları kullanılamaz hale gelmiştir. Oturma elemanları yetersizliğinden dolayı kullanıcılar, kendi blok bahçelerinde

yine farklı malzemelerden yapılmış ve çeşitli sarmaşık türleri ile bitkilendirdikleri gölgeleme elemanları oluşturmuşlardır.

Çöp kutuları ise yayaların yoğun olarak kullandığı alanlarda; özellikle toplanma ve bekleme alanlarında, parklar, çocuk oyun alanları, oturma ve dinlenme alanları ile büfe ve satış noktaları ile yeme içme alanlarının yakınlarında kullanım yoğunluğuna uygun olarak yerleştirilmelidir. Bu donatılar yalnız kullanılabildikleri gibi diğer donatı elemanları (aydınlatma elemanları, duraklar, oturma birimleri) ile birlikte de kullanılabilirler. Çalışma alanında çöp kutularının eksikliği ise önemli sorunların başında gelmektedir. Kent halkı çöpleri çöp noktalarına bırakmalarına rağmen herhangi bir çöp kutusu olmadığından dolayı, hayvanlar ve hava koşulları ile birlikte etrafa dağılabilmekte ve kötü koku etkisi ortaya çıkarabilmektedir. Diğer kentsel donatı elemanları ile birlikte kullanılmamaları da hem estetiksel açıdan hem de fonksiyonel eksiklik yaratmaktadır.

Dış mekânlardaki canlı ve cansız materyallerin düzenli bakımı yapılmadığı için işlevlerini yerine getiremedikleri saptanmıştır.

Cadde yolları asfalt döşeme ile yapılmış olmasına rağmen ara yollarda kilit parke taş kullanılmaktadır. Araç yollarında düzenli bir yol ağaçlandırılması mevcut değildir. Ayrıca refüjlerde bitkisel tasarım açısından yetersizlikler göze çarpmaktadır (Şekil 4).

Şekil 4. Araç Yolundan Bir Görünüm (Kaya, 2015).

Yaya yollarında ise yol döşemelerinde kilit parke taş kullanılmakta ve yürüyemeye engel bir durum göze çarpmamaktadır. Fakat yaya yolu üzerinde dikilmiş olan ağaçların engelliler açısından ulaşımı etkileyebileceği gözlemlenmiştir. Toplu Konut yerleşiminde otopark alanları yeterli olmasına rağmen konuta mesafeleri orantısız olmasından dolayı bazı otopark alanlarına eğilim çok fazla bazılarına ise çok az veya hiç olmamaktadır. Özdemir'e (2006) göre toplu konut alanına girişin vurgulanması, alanın algılanması açısından önemli olmasına rağmen, çalışma alanımıza giriş güzergâhı Kaynaşlı-Akçakoca yolu ile kesilmekte ve yüksek duvar ile kötü bir görüntü ortaya çıkarmaktadır.

Ticarî yapıların bazı bölümleri hala faaliyette olmasına rağmen çoğu bölümü atıl durumdadır ve çürümeye bırakılmıştır (Şekil 5).

Şekil 5. Ticaret Merkezlerin Birinden Görünüm (Kaya, 2015).

Ülkemizde toplu konutların yaygınlaşmasıyla birlikte ortaya çıkan tek tip konut projeleri sonucunda uygulanan aynı konut projeleri ile monotonluk etkisi ortaya çıkmış ve bütün yapılar birbirine benzer hale dönüşmüştür (Şekil 6). Ayrıca eğitim yapılarının mimarî tasarımları da şehir veya mekân farketmeksizin aynı proje örnekleri ile inşa edilmektedir.

Şekil 6. Düzce Kalıcı Konutlar Ev Tipi (Kaya, 2015).

Çocuk oyun alanları, spor alanları, kafeler vb. kent halkının rekreasyonel faaliyetleri gerçekleştirmelerine imkân veren alanların Kalıcı Konutlarda oldukça yetersiz ve aynı zamanda bakımsız olması, konut halkının boş zamanlarını değerlendirme ve sosyalleşmelerinin önünde bir engel yaratmaktadır. Aslan'a (207) göre kent merkezinden soyutlanmış yerleşmelerde her yaştan kullanıcıya cevap verebilecek, sosyal etkileşime aracı olabilecek açık ve yeşil alanların tasarımı önemlidir.

Sonuçlar ve Öneriler

Bir kent; konut alanları, yeşil alanlar, ticaret ve sanayi bölgeleri gibi farklı kentsel alan kullanımlarından oluşmaktadır. Araştırma alanındaki konut bahçeleri peyzaj tasarım ilkeleri göz önünde bulundurularak ele alınmış ve mevcut durumları belirlenerek eksikleri tespit edilmiştir.

Konutlarda kentin yeşil alan varlığına katkıda bulunacak yeterli bahçe alanları olmasına karşın, inceleme alanındaki konut bahçelerinde çoğunlukla ya hiç bitki kullanımına gidilmemiş ya da temin edilebilen her tür bitki gelişigüzel dikilmiştir. Bunun sebebinin konutların apartman tipi yapılar oluşu, özel konut bahçesinin bulunmayışı dolayısıyla yeşil alanların ortak kullanım özelliğinde olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir.

Toplu Konut bahçelerinde cansız malzeme kullanımı yok denecek kadar az, var olanlar ise nitelik ve nicelik açısından yetersiz kalmaktadır. Çeşitli oyun elemanları, basit oturma birimleri, estetik görünümlü aydınlatma elemanları gibi cansız malzemeler kent kalitesini artırıcı öğelerden bir kaçıdır.

Bazı Toplu Konut bahçelerinde çocuk oyun elemanları, fitness elemanları, basket sahası, futbol sahası gibi kullanımlara yer verildiği görülmüştür. Bu alanlara olan yoğun ilgi sonucu malzemelerin kullanılamaz hale geldiği görülmüştür. Tespit edilen bazı oyun ve spor elemanlarının düzenli olarak bakımlarının yapılması, çağdaş tasarım kriterlerine göre üretilmiş günümüz kentsel kalite standartlarını barındıran oyun ve spor alanları yapılması gerekmektedir.

Yerleşim alanı içinde yasayanlar için, araç trafiğine kapalı gezinti yolları, dinlenme parkları düzenlenmelidir. Özelikle cadde üzerlerinde düzenli yol ağaçlandırmaları yapılmalıdır. Toplu Konut alanına girişin vurgulanması, alanın algılanması açısından önemlidir. Toplu Konut otopark alanları yeterli olmasına rağmen düzensiz yerleştirildikleri için araç yolu kenarlarında ve otoparkı olmayan bina önlerinde cep şeklinde otoparklar yapılmalıdır.

Her yaş grubundaki çocuklar için oyun elemanlarına yer verilmelidir. Ebeveynler ve çocukların hem trafikten hem de güneş ve yağmur gibi olumsuz iklim koşullarından ve çeşitli çevresel etkilerden korunmalarını sağlayacak pergola, kameriye gibi tasarımlar geliştirilmeli, bitkilendirmede görsellik ön planda tutularak çocuklar için yaprak ve meyve özellikleri ile tehlike oluşturacak Cedrus sp. (Sedir), Cupressus sp. (Servi), Pinus sp. (Çam), Alnus sp. (Kızılagaç), Populus sp. (Kavak) gibi çiçek tozları allergen olan ayrıca meyvesi zehirli Taxus sp. (porsuk) ve dikenli türler Rosa sp. (gül) bitki türleri kullanılmamalıdır.

Mevcut parklarda oturma alanları, çöp kovaları, aydınlatma elemanı gibi donatı elemanlarına yer verilmelidir. Gölge yapan, çiçekli, kokulu süs bitkileri kullanılarak yeşil alanlar düzenlenmelidir.

Bank, çöp kutusu, çeşitli yüksekliklerdeki aydınlatma elemanı, gölge elemanları gibi nitelikli kentsel donatılara nicelik olarak yeterli miktarda olacak şekilde tüm kentsel alan kullanımlarında yer verilmelidir.

Apartman tipi yapılarda yaşayan insanların, komşuluk ilişkilerinin pekişmesi ve rekreatif ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla ortak kullanım alanları düzenlenmelidir. Cami ve diğer kamu kuruluşlarına ait açık alanlar yeterlidir. Ancak bu alanlarda aktif yeşil alanların bulunmayışı ya da çok kısıtlı olması bir eksiklik olarak ortaya çıkmaktadır.

Perçin'e (1991)göre, konutun bireye ve aileye sağladığı yasam standardı dikkate alındığında, Toplu Konut alanlarında çevresel kalitenin yükseltilmesi oldukça önem kazanmaktadır. Konut ve çevresinin birlikte planlanarak çevre düzeni standartlarının yükseltilmesi modern insanı günlük hayatın stresinden uzaklaştıracak ve bireye, daha güvenli, sağlıklı ve huzur dolu bir yaşam sürmesi için gerekli ortamı hazırlayacaktır.

Konut ve çevresel kalite memnuniyetinin yükselmesi insanların yaşam kalitesini artırmakta, dolayısıyla insanların hayatlarından memnuniyetlerini etkilemektedir. İnsanların yaşamaktan zevk aldıkları, mutlu oldukları konut alanları kullanıcıların ruhsal tatminini artırmakta, hayatta başarılı olmalarına yardımcı olmaktadır. Bu yüzden de bu çalışmanın sonuçları ülkesel konut politikalarında yol gösterici olmalı, kullanıcı memnuniyetini yükselten faktörler yapılacak planlamalarda göz ardı edilmemelidir.

Yaşanabilir mekânlar yaratmak misyonunu yüklenmiş peyzaj mimarlığı mesleği, bu amaca yönelik adımlarını estetik, fonksiyonellik ve sürdürülebilirlik ilkeleri eşliğinde atmalıdır. Farklı alan kullanımlarından oluşan kentsel mekânlar kuşkusuz farklı gereksinimlere sahiptir. Ancak birçok kentsel kullanımın barındırması gereken kalite kriterleri kuşkusuz ortaktır. Özellikle yapısal çevre ve onu süsleyen donatı elemanları ile yeşil alanlar bu faktörlerin en dikkat çekildiği bölgelerdir. Kent ve kentli kültürü bu faktörlerin aynı oranlarda sentezlenebilmesi ile hak ettiği değeri bulacaktır. Bu noktada kentsel kalite faktörlerinin sadece varlığı değil; niteliği ve niceliği de önem kazanmaktadır.

Kaynaklar

Düzce Belediyesi, 2015a. *Düzce Belediye Başkanlığı 2010 - 2014 Dönemi Stratejik Planı*, http://www.duzce.bel.tr/tr/icerik/66/210/2010--2014-donemi-stratejik-plani.aspx, 10 Ağustos 2015 tarihinde edinilmiştir.

TUİK, 2015b. http://www.nufusu.com/ilce/merkez_duzce-nufusu, 26 Şubat 2015 tarihinde edinilmiştir.

Aslan, F. (2007). *Toplu Konut Yerleşimlerinde Peyzaj Tasarımı Ve Yönetimi Sorunlarının Çözümünün, Ankara Koru-Yön Örneğinde İrdelenmesi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Başaran, İ. ve Çitfçi, S. (2011). *Yönetimlerarası İşbirliğinin Kentsel Yaşam Kalitesinin Geliştirilmesindeki Önemi*, Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 13(2), 253-276.

Çakır, H. K. ve Özenç, A. (2005). *Kentsel Dış Mekânlarda Kullanılan Aydınlatma Elemanlarının İrdelenmesi: Edirne Örneği"*, III. Ulusal Aydınlatma Sempozyumu ve Sergisi, 45-52, Ankara.

Çerçi, S. (2012). *Geçmişten Günümüze Çevresel Kalite Değişiminin Çeşitli Parametrelerle İrdelenmesi*, Niğde Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi, 1(1), 66-74.

Erdoğan,Ö. (2009). *Toplu Konut Uygulamalarının Dış Mekân Tasarım İlkeleri Açısından İrdelenmesi: Adana Seyhan Ve Yüreğir İlçeleri Örneği*, YayımlanmamışYüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Adana.

Erşen, A. E. (2014). *Kent Estetik Kurulları Kavramı ve Kırklareli'nin Kentsel Kalitesinin Arttırılmasına Olası Etkileri*, (KLU Açık Erişim Sistemi).

Girginer, S. (2006).*Kentsel Tasarım İle Ekolojik Sürdürülebilirliğin İlişkilendirilmesi Ve Toplu Konut Gelişme Bölgelerinde Örneklenmesi,* YayımlanmamışYüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İzmir.

İnceoğlu, M. ve Aytuğ, A. (2009). *Kentsel Mekânda Kalite Kavramı*, Megaron,4(3), 131-146.

Karaca, M. ve Varol, Ç. (2012). *Konut Alanlarında Enerji Etkinliği: Toplu Konut İdaresi Başkanlığı (TOKİ) Toplu Konut Projeleri Üzerine Eleştirel Bir Değerlendirme,* METU, 29(2), 127-141.

Kellelçi, Ö. L., ve Berköz L. (2006). *Konut Ve Çevresel Kalite Memnuniyetini Yükselten Faktörler*, İstanbul Teknik Üniversitesi Dergisi, 5(2/1), 167-178.

Oktay, D. (2001). *Kentsel Tasarımın Kuramsal Çerçevesine Güncel Bir Bakış: Kentlerimiz, Yaşam Kalitesi ve Sürdürülebilirlik*, Mimarlık Dergisi, 302, 45-49.

Özdemir L. (2006). *Karabük İli Beşbinevler Toplu Konut Alanında Konut Açık Ve Yeşil Alan İlişkisinin İrdelenmesi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Zonguldak Karaelmas Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Bartın.

Perçin, H. (1991). *Ankara'da Toplu Konut Bahçelerinin Açık ve Yeşil Alan Sistemi İçin Katkıları Neler Olmalıdır?,*Peyzaj Mimarlığı Dergisi, (s. 45-47).

Sağlık A., Sağlık E. ve Kelkit A. (2014). *Kentsel Donatı Elemanlarının Peyzaj Mimarlığı Açısından İrdelenmesi; Çanakkale Kent Merkezi Örneği*, I. Uluslararası Kentsel Planlama –Mimarlık-Tasarım Kongresi, (s. 1023-1035).

Savaş, D., Oğuz B., Çetinkaya, N., ve Şimşek, Ü. (2014). *Iğdır Konut Karakteristiği ve Konut Eğilimleri Analizi*, Iğdır Valiliği Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü.

Şahin, C.K. (2008). *Isparta Kent Merkezi Konut Bahçelerindeki Bitkisel Materyalin İncelenmesi Üzerine Bir Araştırma,* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Isparta.

Yerli, Ö. ve Kesim G. A. (2009). *Kentsel Koridorların Estetik ve İşlevsel Yönden İrdelenmesi, Düzce Örneği*, Ankara Üniversitesi Çevre Bilimleri Dergisi, 1(1), 42-57.

Yeşil, M., ve Yılmaz S. (2007). *Erzurum Kentinde Konut Bahçelerinin Peyzaj Tasarım İlkelerine Göre İncelenmesi Üzerine Bir Araştırma*, Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi 38 (1), 25-35.

Çalışma Şartlarının Düzenlenmesinde Sendikaların Rolü: Türk Hava Ulaştırma Sektörü Örneği

Muhammet Enes Kayagil*

Öz: Çalışma şartlarının düzenlenmesi konusu bugünkü anlamıyla sanayi devrimi ile birlikte gündeme gelmiştir. Ağır çalışma şartları altında mağdur olan çalışan kesimini korumaya yönelik tedbirler ilk olarak bireysel tepkiler şeklinde ortaya çıkmış, ardından mevzuatlar yoluyla devletler tarafından alınmaya başlanmıştır. Bunun yanında kolektif kendi kendine yardım mekanizması olarak sendikalar da çalışma şartlarının düzenlenmesinde aktif rol oynamaya başlamışlardır. Günümüzde de istihdam koşulları başta olmak üzere çalışma hayatına ilişkin birçok konunun düzenlenmesinde önemli bir role sahip olan sendikalar, bu rollerini işverenlere karşı toplu pazarlık ve toplu iş sözleşmeleri yoluyla oynamaktadırlar. Sendikalar bu rollerini gerçekleştirirken sosyal, ekonomik, siyasî ve hukukî birçok faktörün etkisi altında bulunmaktadırlar. Bu nedenle sendikaların çalışma hayatını nasıl şekillendirdiğini incelerken toplu pazarlık faaliyetlerinin yapıldığı ortamın koşullarını göz ardı etmek, sağlıklı bir değerlendirme yapabilmeyi zorlaştırmaktadır. Bu amaçla çalışmamızda Türkiye'de çalışma hayatının şekillenmesinde sendikacılığın mevcut konumu, rolü ve önemi, onu etkileyen koşullar altında ele alınacaktır. Bunu gerçekleştirirken de sendikacılık açısından ileri teknoloji kullanımı, yüksek nitelikli personel istihdamı, liberalleşme ve özelleştirmeler gibi sosyo-ekonomik koşulların büyük ölçüde etkili olduğu Türk Hava Ulaştırma sektöründe gerçekleştirilmiş toplu pazarlık faaliyetlerinin örnek olarak incelenmesi hedeflenmektedir.

Anahtar kelimeler: Sendikacılık, Çalışma Koşulları, Toplu Pazarlık, Toplu İş Sözleşmesi, Hava Ulaştırma Sektörü.

Giriş

İstihdam koşulları başta olmak üzere çalışma hayatına ilişkin birçok konunun düzenlenmesinde mevzuat ve bireysel sözleşmeler dışında yer alan ve önemli bir role sahip olan sendikalar, bu rollerini işverenlere karşı toplu pazarlık ve toplu iş sözleşmeleri yoluyla oynamaktadırlar (Koray ve Topçuoğlu, 1987, s. 49).

Sendikalar ayrıca işçilerin kolektif kendi kendine yardım kuruluşlarından en önemlisi olduklarından, sosyal politikanın da en önde gelen araçları arasında yer almaktadırlar (Tuna ve Yalçıntaş, 2011, s. 243). Sendikalar ve onların klasik işlevini oluşturan toplu iş sözleşmeleri, işçilerle işverenler arasındaki güç dengesinin kurulmasında rol oynayan temel ve evrensel kurumlar olup sosyal politikanın gelişmesinde önemli bir konuma sahiptirler (Güven, 2001, s. 105).

* Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü. İletişim:muhammet.kayagil@istanbul.edu.tr, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, Beyazıt, Fatih/ İstanbul.

Çalışma hayatında önemli bir konumda bulunan sendikacılık ve en önemli faaliyetleri olan toplu iş sözleşmeleri, son yıllarda endüstri ilişkilerinde zayıflama yönünde yaşanan dönüşüme rağmen, bugün hâlâ sahip olduğu önemi korumaktadır. Ancak, sahip olunan bu önem bütün sektörler için aynı düzeyde olmamaktadır. Bazı sektörler yapısı gereği hızlı değişim halinde olduklarından endüstri ilişkilerini etkileyen faktörlerin hızlı değişimine buralarda daha sık rastlanmaktadır. Özellikle teknolojik gelişmelerin hızla devam ettiği, yüksek nitelikli personel sayısının arttığı ve özelleştirme, taşeronlaşma gibi uygulamaların hız kazandığı sektörlerde sendikacılığın zayıfladığı ve toplu iş sözleşmelerinin de çeşitli açılardan etkilendiği görülmektedir.

Bahsedilen gelişmelerin yaşandığı sektörlerin başında gelen hava ulaştırma sektörü bu amaçla çalışmada inceleme konusu olarak seçilmiş ve sektördeki en büyük işletme olan THY ile Hava-İş arasında yapılmış toplu iş sözleşmeleri ülkedeki ve sektördeki gelişmeler ışığında incelenmiştir. Özellikle uçucu personel başta olmak üzere sektördeki bütün çalışanlar için önem arz eden çalışma koşullarının düzenlenmesinde toplu iş sözleşmelerinin rolünün ele alındığı bu çalışmada, bu rolün ne derece başarıyla oynandığı da yıllar içindeki gelişmeler ve sözleşme hükümlerindeki değişimler dikkate alınarak analiz edilmeye çalışılmıştır.

Sendikacılık ve Sendikacılığı Etkileyen Koşullar

Sendikalar, çalışanların örgütlenerek ekonomik anlamda karşısında güçsüz oldukları işverenlere karşı güç birliğine gitmek yoluyla çalışma koşullarının düzenlenmesini hedefleyen bağımsız kurumlar olarak sanayi devriminden bu yana faaliyettedirler. Günümüzde sendikacılığın ortaya çıktığı klasik çalışma şartlarının değişime uğramış olması ve benzeri birçok nedenle sendikacılık zayıflamış konumdadır. Öyle ki ülkemizde sendikalaşma oranı 2015 Ocak ayı itibariyle % 10.65 olarak tespit edilmiştir. Bu oran 2003 yılı için % 57 olarak gerçekleşmişti (Çelik ve Lordoğlu, 2006, s. 17). Aradaki farkın bu kadar fazla olmasında değişen kanun ve hesaplama tekniklerinin etkisi olsa da (Çelik ve Lordoğlu, 2006, s. 21), sendikalaşma oranlarında bir gerilemeden söz edebilmek mümkündür.

Sendikalar ortaya çıktığı dönemin şartlarına göre zayıflamış olsalar da günümüzde hâlâ çalışma şartlarının toplu iş sözleşmeleri vasıtasıyla düzenlenmesinde önemli bir yere sahiptirler. Çalışanların sosyal ve ekonomik yaşantılarında önemli bir yere sahip olan toplu iş sözleşmeleri her ne kadar işçi ve işveren tarafları arasında gerçekleşen toplu pazarlıklar neticesinde ortaya çıksa da sosyo-ekonomik birçok faktörün toplu iş sözleşmelerinin oluşumunda etkili olduğu bilinmektedir. Sözleşmelerin yapıldığı sektör, ülkenin ve işletmenin ekonomik yapısı, çalışanların nitelikleri, mevcut hukukî, siyasî ve çeşitli örgütsel faktörler ile işverenlerin tutumları toplu pazarlıkların seyrini etkilemekte, bu da toplu iş sözleşmelerinin oluşum aşamasına ve içeriğinin şekillenmesine etkide bulunmaktadır. Dolayısıyla da toplu iş sözleşmeleri ürünü oldukları toplu pazarlık sürecinden ve bu sürecin sürdürüldüğü ortamın koşullarından fazlasıyla etkilenmektedir.

Sendikaların toplu pazarlık sürecinde etkisi altında olduğu koşullar incelendiğinde ilk olarak ekonomik ortamın süreci etkilediği görülebilmektedir. Toplu iş sözleşmelerinin yapılış amaçları ve içerdikleri düzenlemeler göz önüne alındığında büyük ölçüde ekonomik temelli oldukları söylenebilir. Ekonominin canlanma ve genişleme dönemlerinde toplu pazarlık alanında olumlu yönde gelişmeler yaşandığı ancak ekonomik kriz ile birlikte gerileme ve duraklama dönemlerine geçişle bu olumlu yaklaşımın terk edildiği gözlenmektedir (Çetik ve Akkaya, 1999, s. 55-57). Bunun yanında işletmenin ekonomik durumu ve işverenin ödeme kapasitesi de sendikaların etkisi altında bulunduğu ekonomik şartlardandır (Lordoğlu ve Özkaplan, 2007, s. 351).

Sendikalar toplu iş sözleşmeleri yaptıkları sektöre bağlı olarak da etki altında bulunmaktadırlar. Öncelikle kamu-özel sektör ayrımı önem arz etmektedir. Buna göre kamu sektöründe az sayıda fakat daha geniş katılımlı toplu iş sözleşmeleri yapılmakta (Kağnıcıoğlu, 1999, s. 135-136) ve ücretler, sosyal yardımlar ve çalışma koşulları özel sektöre oranla daha gelişmiş seviyede olmaktadır (Kağnıcıoğlu, 1999, s. 155-164). Diğer bir önemli husus da sektörün sanayi ya da hizmet ağırlıklı olmasıdır. Bilindiği gibi, sendikacılık mavi yakalı çalışanların daha yoğun bulunduğu sanayi sektöründe daha aktif iken, esnek çalışma şekillerinin ve yüksek eğitim seviyesine sahip beyaz yakalı çalışanların daha yoğunlukta olduğu hizmetler sektöründe sendikacılık daha zayıftır.

İleri teknoloji kullanımı da sendikacılığı etkileyen koşullardandır. Teknoloji yoğun sektörlerde işgücünün giderek daha vasıflı hale gelmesi, genel itibariyle bütün işçi sendikalarının yapılarını etkilemektedir. Böylece ücret sendikacılığı anlayışı tartışma konusu olabilmekte ve toplu sözleşme sürecinde işçi sendikalarının önceliklerinde değişmeler yaşanabilmektedir. Ayrıca, yüksek teknoloji kullanımıyla birlikte işçinin çalıştığı işyerine bakışı da değişebilmekte, işçi açısından büyük bir şirkete mensup olmak önemli bir faktör haline gelebilmekte, dolayısıyla ücret artış talepleri ikinci planda kalabilmektedir (Güloğlu ve Sertkan, 2003, s. 9). Böyle bir durumda sendika için ücret dışı faktörler toplu iş sözleşmelerinde daha fazla önem kazanabilmektedir.

Sendikaların etkilendiği şartlardan bir diğeri ise hukukî ortamdır. Sendikaların hukukî faktörlerden etkilenmesi ilk olarak toplu iş sözleşmesi yapılmasına olanak tanıyan meşru bir zeminin mevcudiyeti ile olmaktadır. Hukukî olarak tanınan toplu iş sözleşmelerinin bundan sonra hukukî faktörlerle ilişkisi kanunların sözleşmelerle ilgili emredici, sınırlayıcı ya da düzenleyici ve esnek hükümleriyle olmaktadır. Örneğin 1936 yılında çıkartılan ilk iş kanununda grev ve lokavt yasaklanmıştır. 1961 Anayasası'nda toplu sözleşme hakkının tanınması üzerine 1963 yılında çıkartılan 275 sayılı Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Kanunu ile sendikacılık ve toplu pazarlıkta önemli gelişmeler kaydedilmiştir. Bu kanunun 1983 yılında 2822 sayılı Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Kanunu ile değiştirilmesiyle ise toplu iş sözleşmeciliğinin önceki kanuna kıyasla kısıtlandığı görülmüştür (Delican, 2006, s. 8-27).

Tüm bunlara ek olarak sendikaların amaçlarını gerçekleştirmek için ya da ideolojik sebeplerle siyasî faaliyetlerde bulunması, örgütsel yapılarının gücü, rakip sendikalarla olan üyelik ve yetki mücadeleleri, grev fonlarının büyüklüğü ve işletme yönetiminin sendikacılığı zayıflatıcı ya da toplu iş sözleşmelerinde istediği hükümleri kabul ettirici gücü sendikacılığı toplu pazarlık sürecinde etkileyen diğer faktörler olarak sıralanabilmektedir (Kayagil, 2014, s. 32-37).

Hava Ulaştırma Sektörü ve Sendikacılık

Toplu iş sözleşmelerinin yapıldıkları ortamın koşullarından etkilenmeleri tüm sektörler için eşit derecede olmamaktadır. Bazı sektörler değişime açık yapıları nedeniyle sürekli gelişim halinde olduklarından, bu sektörlerdeki toplu pazarlık faaliyetleri gelişmelerden daha fazla etkilenmektedir. Bu sektörlerden birisi de bu çalışmaya konu olan hava ulaştırma sektörüdür. Havayolu ulaştırma sektörü niteliği gereği çok hızlı teknolojik ve yapısal değişiklikler gösteren bir sektör olması nedeniyle diğer sektörlerden ayrılmaktadır. Diğer ulaştırma türlerine nazaran eski bir geçmişe sahip olmayan hava ulaştırmacılığı buna rağmen sürekli gelişen yapısı nedeniyle tüm ulaştırma türleri içerisinde en hızlı büyüyen ve gelişen ulaştırma türü olma özelliğini sürdürmektedir.

Hava ulaştırma sektörü yolcu ve yük taşımacılığıyla ilgili birçok faaliyet ve birimin etkileşim halinde yürütüldüğü bir sistemdir. Havayolu işletmeciliği, hava seyrüsefer ve hava trafik kontrol hizmetleri, yer ve ikram hizmetleri, eğitim, bakım hizmetleri gibi birimlerin eşgüdümü ile faaliyet gösteren sektör, taşımacılığın nihaî olarak havayolu işletmeleri vasıtasıyla gerçekleştirilmesi nedeniyle genellikle bu işletmelerle ön plana çıkmaktadır. Fakat sektördeki gelişme ve eğilimleri değerlendirebilmek için sektörün sadece havayolu işletmeleri açısından incelenmesi yeterli olmamakta, sektörün tüm birimleriyle birlikte ele alınması gerekmektedir.

Bu sebeple havacılık sektörünün mevcut yapısı bir bütün olarak incelendiğinde sektörün son yıllarda önemli bir büyüme ivmesi kazandığı görülmektedir. Bu büyüme ekonomik göstergelerde olduğu kadar hava taşımacılığına olan talep, hava trafiği, yolcu ve kargo taşımacılığı ya da istihdam gibi alanlarda da gözlenebilmektedir. Tüm bunların yanında uluslararası planda uçuş ağlarının giderek artması ve buna paralel olarak sektör kuruluşlarının yaşadığı büyümeler sektörde öne çıkan diğer gelişmelerdir.

Sektörün mevcut durumuna bakıldığında hava taşımacılığına olan talebin dünya genelinde son çeyrek asırda yaklaşık 10 kat arttığı görülmektedir (Pearce, 2013, s. 10). Türkiye'de ise son beş yılda ulaştırma türlerine olan talep karayolu taşımacılığında yıllık % 7.6, demiryolu taşımacılığında % 2, denizyolu taşımacılığında % 5 artış gösterirken, hava taşımacılığındaki talepte ise yıllık % 16'dan fazla artış yaşanmıştır (Ulaştırma Bakanlığı, 2011, s. 82). Son on yılda ticarî uçuş sayısı % 196, taşınan yolcu sayısı % 280 ve taşınan kargo miktarı % 126 artış göstermiştir (Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği [TOBB], 2012, s. 33). Türkiye'de havacılık

faaliyetleri 14 havayolu işletmesi ve diğer birçok sektör kuruluşunun eşgüdümüyle yürütülmekte ve son on yılda iç hatlarda % 100 artışla 52 noktaya, dış hatlarda ise % 293 artışla 103 ülkede toplam 236 noktaya uçuş gerçekleştirilmektedir (Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü [SHGM], 2013, s. 17). Bu veriler ışığında gerçekleştirilen faaliyetler neticesinde sektörün ülke ekonomisine katkısı yıllık 10 milyar TL'yi aşmaktadır (Oxford Economics, 2011, s. 4). 200 bine yaklaşan çalışan sayısıyla da sektör büyük bir istihdam alanı oluşturmaktadır ("Havacılık sektöründe", 2014).

Hava ulaştırma sektörünün böylesine büyük bir gelişme süreci içine girmesinde yaşanan teknolojik gelişmelerin yanında birçok faktör etkili olmuştur. Özellikle son yıllarda yaşanan küresel eğilimlerin etkisiyle sektörde önemli değişimler yaşanmıştır. 1978'de ABD'de başlayan ve tüm dünyaya yayılan liberalleşme süreciyle sektörün özel işletmeciliğe açılmasıyla başlayan gelişmeler, bunun neticesinde artan ulusal ve uluslararası rekabet ile boyut değiştirmiştir (Janić, 1997, s. 168). Özellikle 1980'lerden itibaren kamunun ekonomideki payının azaltılması çalışmalarıyla, büyük ölçüde devlete ait olan havayolu işletmelerinde özelleştirme çalışmaları yürütülmüştür. Bunun neticesinde rekabet daha da artmış ve bunun sonucunda düşük maliyet politikası izleyen yönetim anlayışları geliştirilmiş, ulusal ve uluslararası birleşme ve ittifaklar yaşanmaya başlanmıştır. Kısacası yaşanan hızlı teknolojik değişimler de hesaba katıldığında, sektör, gelişmeleri yakından takip ederek, hızlıca uyum sağlayabilen işletmelerin başarılı olabildiği bir ortama dönüşmüştür.

Türk havacılık sektöründe de bahsedilen bu gelişmelerin etkilerini görebilmek mümkündür. Özellikle 1983'te çıkartılan Sivil Havacılık Kanunu ile birlikte özel sektör işletmeleri faaliyete başlamıştır. 2002 sonrasında yeni kurulan birçok işletmeyle ağırlıklı olarak iç hatlarda rekabetin başlaması ve artması ile birlikte hizmet kalitesi artarken fiyatlarda düşmeler yaşanmıştır. Önce devlete ait yer hizmeti işletmelerinin, ardından da sektörün en büyük havayolu işletmesi olan THY'nin kademeli olarak özelleştirilmesiyle havayolu işletmeciliğinde devletin hâkimiyeti sona ermiştir.

Tüm bu bahsedilen gelişme ve değişmelerden işletmelerle birlikte başta çalışanlar olmak üzere sektördeki bütün üretim faktörleri farklı şekillerde etkilenmektedir. Özellikle havayolu işletmeleri açısından önemli bir maliyet unsuru olan emek, rekabet avantajı sağlamada önemli bir faktör olarak değerlendirilmektedir. Uçak ve yakıt gibi birçok maliyetin işletmelerin kontrolü dışında gerçekleşmesi, işletme kontrolündeki emek maliyeti üzerindeki baskıları arttırmaktadır. Bu amaçla esnek ve güvencesiz çalışma, taşeronlaşma ve performansa dayalı çalıştırma gibi uygulamalara sıklıkla başvurulduğu görülmektedir (International Transport Workers' Federation, 2005, s. 2).

Bu noktada bireysel pazarlık anlamında işveren karşısında güçsüz konumda olan sektör çalışanlarının çalışma koşullarının iyileştirilmesinde ve haklarının savunulmasında sendikalar önemli bir rol oynamaktadırlar. Özellikle ülkemizde uçucu personelin iş kanunu kapsamı

dışında olmaları ve çalışma şartlarının değiştirilmesi kolay işletme yönetmelikleriyle belirlenmesi sendikaların önemini daha da arttırmaktadır. Sendikaların yapacakları toplu iş sözleşmeleriyle uçucu personel başta olmak üzere diğer sektör çalışanlarının aleyhine olan uygulamaları ortadan kaldırmaları ve ücret ile çalışma koşullarını uluslararası standartlara taşımaları beklenmektedir.

Bu amaçla ülkemizde de Hava-İş (Türkiye Sivil Havacılık Sendikası) toplu pazarlık faaliyetleri yürütmekte ve sektörün en büyük kuruluşu olan THY (Türk Hava Yolları A.O.) başta olmak üzere birçok kuruluşla uzun yıllardır toplu iş sözleşmeleri imzalamaktadır. Türk havacılık sektöründe sendikacılık faaliyetleri THY'nin 1955 yılında Anonim Ortaklık statüsü kazanmasıyla başlamış ve günümüze kadar birçok sendika kurulmuş olsa da günümüzde sektörde aktif olarak sadece Hava-İş faaliyet göstermektedir. Hava-İş bu faaliyetlerini 15 no'lu taşımacılık işkolunda 2015 Ocak ayı verilerine göre 18,336 üye ve % 2.51 sendikalaşma oranı ile yürütmektedir (Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı [ÇSGB], 2015). Bu faaliyetlerin neticesi olarak THY ile yaklaşık 50 yıla yakın bir süre zarfında toplam 24 toplu iş sözleşmesi imzalanmıştır.

THY çalışanları başta olmak üzere sektör için önemli bir konumda olan bu toplu iş sözleşmeleri bildiride incelendiği üzere sektörde yaşanan gelişmeler yanında siyasî, hukukî ve birçok sosyo-ekonomik faktörün etkisi altında değerlendirildiğinde, tüm bu faktörlerin sözleşmelerin oluşum sürecine ve içeriğine etkide bulunduğu tespit edilmiştir. Özellikle çalışma koşullarının düzenlenmesinde yaşanan kazanımlar ve kayıplar, bu değişimlerin yaşandığı dönemlerin koşulları altında incelendiğinde bir anlam kazanmaktadır.

THY - Hava-İş Toplu İş Sözleşmelerinin Analizi

THY ile Hava-iş arasında yapılmış bulunan 19 adet toplu iş sözleşmesi yıllar içinde çalışma koşullarına ilişkin hükümlerdeki değişme ve gelişmeler açısından analiz edildiğinde çeşitli sosyo-ekonomik koşulların sözleşmelerin oluşum aşamasını ve içeriğini etkilediği görülmektedir. Özellikle toplu iş sözleşmelerinin yapıldığı yıllar, bu yıllarda ülkede ve sektörde yaşanan gelişmelerle birlikte değerlendirildiğinde, sözleşme hükümlerinde yaşanan değişimleri anlamlandırmak daha kolay hale gelmektedir. Öyle ki hükümet değişiklikleri, sendika yönetimindeki değişimler, işletme yönetimindeki değişimler, özelleştirme uygulamaları, siyasî karışıklıklar ve terör olayları, darbeler, anayasa ve kanun değişiklikleri, krizler, grevler, grev yasakları ve Yüksek Hakem Kurulu kararları söz konusu sözleşmelerdeki değişimlerin başlıca aktörleri olarak değerlendirilebilir.

Toplu iş sözleşmelerindeki hükümler bir bütün olarak değerlendirildiğinde ücret ve sosyal yardımlar gibi parasal konularda yıllar içerisinde ciddi artışlar sağlandığı görülmektedir. ABD'de 11 Eylül 2001'de Dünya Ticaret Merkezi ve Pentagon'a yapılan saldırıların ardından oluşan terör algısı nedeniyle, dünyada olduğu gibi ülkemizde de krize giren sivil havacılık sektöründe işten çıkarmaları önlemek için THY A.O. ile Hava-İş arasında 3 gün ücretli

izin karşılığında ücretlerde % 10 indirime gidilmesine ilişkin imzalanan protokol dışında ücretler konusunda geriye dönüş yaşanmamıştır. Çalışma şartlarına ilişkin konularda ise yıllar içinde çalışanlar aleyhine kayıplar yaşanmış, 11 Eylül örneği hariç ücretler ve sosyal yardımlarda olduğu gibi istikrarlı bir gelişme sağlanamamıştır. Özellikle 1968-1981 yılları arasındaki sekiz sözleşme döneminde çalışma şartlarına ilişkin geniş kazanımlar elde edilmişken, 1981-1989 arasında bu haklarda ciddi kayıplar olmuş, 1990 yılından sonra birçok hakta tekrar iyileşmeler sağlansa 2000'li yılların başından itibaren tekrar çalışanlar lehine kayıplar yaşanmıştır (Kayagil, 2014, s. 110).

Dönemin koşullarından en fazla etkilenen sözleşmelerin başında 1977-1979 yıllarını kapsayan 7. dönem toplu iş sözleşmesi gelmektedir. 12 Eylül 1980 sonrasında birçok hakta kayıplar yaşansa da[1] mevcut toplu iş sözleşmesinin temel kazanımları büyük ölçüde bu dönemde elde edilmiştir. 1970'li yılların koşulları incelendiğinde birçok siyasî değişimin yaşandığı, iç karışıklıkların, yönetim değişikliklerinin gerçekleştiği bir dönem olduğu görülmektedir. Öncelikle Hava-İş yönetiminin değişmesiyle birlikte sözleşme hazırlanırken ilk kez tabandaki üyelerin görüşlerine başvurulması ve yönetime katılma taleplerinde bulunulması bu dönemde gerçekleşmiştir. Yine bu dönemde kurulan Demirel hükümetinin istifa etmesiyle Ecevit hükümetinin göreve gelmesi Hava-İş açısından olumlu olarak nitelendirilmiştir. Çünkü yeni hükümetle birlikte atanan THY Genel Müdürü Selahattin Babüroğlu'nun 7. dönem toplu iş sözleşmesinin imzalanmasında büyük paya sahip olduğu kabul edilmektedir (Türkiye Sivil Havacılık Sendikası [Hava-İş], 2014). Ayrıca 1977-1979 döneminde ülkede mevcut anarşik ortamın sözleşmenin şekillenmesinde büyük rol oynadığı söylenebilir.

Bu koşullar ışığında 7. dönemde özellikle çalışma saatlerinde değişiklik konusunda sendikayı güçlendirici hükümler kabul edilirken fazla çalışmanın hesaplanması, fazla mesai halinde işe götürüp-getirme, tatillerde çalışma, yıllık izinler, ücretsiz izinler, hastalık izinleri, sendikal faaliyet izni ve uçucu personele ilişkin birçok hükümde ileri düzenlemeler sağlanmıştır. Çeşitli suçlarla gözaltına alınan veya tutuklanan personelle ilgili ileri düzenlemelere sahip ücretsiz izin hükümleri de ilk defa bu dönemde düzenlenen hususlardandır. Özellikle ücretsiz izinlere ilişkin bu hükümlerin siyasî karışıklıkların ve anarşi ortamının olduğu bir dönemde kabul edilmesi, sözleşmenin dönemin koşullarından etkilendiğini göstermektedir (Kayagil, 2014, s. 111).

Grev yasakları ve ertelemeleri nedeniyle toplu iş sözleşmesi görüşmelerinin Yüksek Hakem Kurulu tarafından sonuçlandırılması neticesinde ise elde edilmiş haklarda büyük kayıplar gözlenmektedir. 9. dönem ve 15. dönem toplu iş sözleşmelerinde buna örnek olarak gösterilebilir. 12 Eylül 1980 askeri darbesi ile birlikte 9. dönem toplu iş sözleşmesi Yüksek Hakem

1 12 Eylül 1980 askeri darbesi ile birlikte 1983 yılına kadar tüm toplu iş sözleşmeleri Yüksek Hakem Kurulu tarafından yürürlüğe konulmuştur. Bu döneme denk gelen 9. dönem toplu iş sözleşmesi incelendiğinde 8. döneme kıyasla 84 maddede geriye dönüşler yaşandığı görülmektedir.

Kurulu tarafından yürürlüğe konmuştur. Böylece 8. döneme kıyasla 84 maddede geriye dönüşler yaşanmıştır. Tatillerde fazla çalışmaya ilişkin işçiyle mutabakata varma şartının kaldırılması, fazla mesaiye ilişkin çalışanların eve götürülmesiyle ilgili hükümlerin daraltılması, tatil günlerinde kayıplar yaşanması, mazeret izninin kullanımının işveren inisiyatifine bırakılması, ölüm izninin kullanım koşullarının kısıtlanması, gözaltına alınma ve tutukluluk ile hükümlerin kaldırılarak dar bir kapsama sokulması, hastalık izinlerine çeşitli kısıtlamalar getirilmesi, sendikal faaliyet izinlerinin değiştirilmesi, uçucu personelin lisans kaybı hükümlerinde işletme yönetmeliklerinin uygulanacağının kabul edilmesi bu dönemde gerçekleşmiştir (Kayagil, 2014, s. 111). YHK tarafından gerçekleştirilen bu değişiklikler daha sonraki dönemleri de etkileyen düzenlemeler olma özelliğini taşımaktadırlar.

Benzer şekilde 1994-1996 yıllarını kapsayan 15. dönemde de toplu iş sözleşmesinin YHK tarafından sonuçlandırılmasıyla kazanılmış bazı haklarda geriye dönüş yaşanırken sendikanın değişiklik önerisinde bulunduğu birçok maddede ise mevcut sözleşmedeki hükümler güvence altına alınmıştır. Özellikle yıllık ücretli izin konusunda sözleşmenin imza tarihinden önce ve sonra girenler için farklı uygulamaya gidilmesi bu dönemde başlayan bir uygulama olarak sonraki sözleşme dönemlerinde de devam etmiştir.

Hukukî düzenlemelerdeki değişiklikler de sözleşmelerin içeriğini etkileyen hususlardandır. Örneğin 3. dönemde mevcut iş kanunu hükümlerine göre düzenlenen çalışma süreleri daha sonraki sözleşmelerde kanundan gelişmiş şekilde düzenlense de 11. dönemde kanunda yapılan değişiklikle tekrar kanundaki şekliyle kabul edilmiştir. Benzer düzenlemeler yemek paydosu ve tatiller ile ilgili hükümlerde de geçerlidir. Bu değişikliklerin en büyük özelliği, kanun hükümlerine uyum sağlanırken önceki dönem uygulamalarından daha az gelişmiş hükümlerin kabul edilerek hak kaybına yol açılabilmesidir. Son olarak 2012 yılında yapılan kanun değişikliğiyle hava taşımacılığı işkolunun grev yasağı kapsamına alınmasıyla 23. dönem toplu iş sözleşmesi YHK tarafından sonuçlandırılmıştır (Kayagil, 2014, s. 112). Böylece sendika tarafından talep edilen hususlarda ilerleme sağlanamamış ve büyük ölçüde eski hükümler devam etmiştir.

Sendika yönetiminde yaşanan değişikliklerin de toplu iş sözleşmelerine yansıdığı görülmektedir. Nitekim Hava-İş tarafından değerlendirmelerde 1969-1977 yılları arasında yönetimde bulunan Erdoğan Balcı'nın özellikle 1970-1971 döneminde iktidar partisi olan Adalet Partisi politikalarını ve Türk-İş'in uzlaşmacı "partiler üstü" anlayışını desteklediği, 1977-1979 döneminde yönetimde olan Zihni Barın'ın işçi sınıfının temel sorunlarını ortaya koyan demokratik bir yönetim anlayışına sahip olduğu, 1989'a kadar yönetimde olan İbrahim Öztürk'ün hükümet yanlısı politikalar izlediği ve 1989'da yönetime gelen Atilay Ayçin'in ise işçi temelli politikalar ürettiği iddia edilmektedir (Hava-İş, 2014).

Bu varsayımlar sözleşmelerdeki değişimler ışığında değerlendirildiğinde gerçekten de 1977 yılındaki 7. dönem sözleşmesine kadar ciddi kayıpların yaşanmadığı ancak köklü ka-

zanımların da elde edilmediği, 1977-1979 döneminde bugünün sözleşmelerinde yer alan çalışma şartlarına ilişkin temel kazanımların elde edildiği, 1981-1989 döneminde birçok hakkın kullanımında ciddi kayıpların yaşandığı gözlenmektedir. 1989 sonrası yeni sendika yönetiminin ilk toplu iş sözleşmesiyle birlikte çalışma saatlerinde değişiklik, vardiya düzenlemesi, fazla çalışma, yıllık ücretli izin, mazeret izni, doğum izni, nakil izni gibi konularda önemli kazanımlar elde edilmiştir (Kayagil, 2014, s. 113).

Grev kararları ve uygulamalarının da toplu iş sözleşmelerinin içeriğinin değişmesinde etkili olduğu söylenebilir. Özellikle 6. dönemden itibaren 1981-1990 yılları arası hariç hemen her sözleşme çalışması uyuşmazlıkla sonuçlanmış, bunun üzerine alınan grev kararlarından bir kısmı grev ertelemeleri nedeniyle, bir kısmı da son anda anlaşma sağlanması üzerine uygulamaya konulamazken; küçük bir kısmında da uzun süreli grev uygulamalarına gidilmiştir. Grev ertelemelerine örnek olarak 7. dönem toplu iş sözleşmesi gösterilebilir. 7. dönem toplu iş sözleşmesinde alınan grev kararı önce Bakanlar Kurulu kararıyla ertelenmiş, Danıştay'ın iptal kararı üzerine greve devam etme kararı alınmış ancak tekrar Bakanlar Kurulu kararıyla durdurulmuştur. Bu dönemde yürürlükte olan 275 sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu'ndaki düzenlemeler uyarınca Yüksek Uzlaştırma Kurulu'na gönderilen sözleşmede anlaşma sağlanamaması üzerine tekrar alınan grev kararına rağmen toplu iş sözleşmesi netice olarak Yüksek Uzlaştırma Kurulu'nda sonuçlanmıştır (Hava-İş, 1979, s. 93-360). Bu karmaşık süreç sonucunda çalışanlar açısından oldukça iyi kazanımlar elde edilmiştir.

8. ve 13. dönem toplu iş sözleşmeleri görüşmelerinde ise alınan grev kararları uygulamaya konulmuş ve 8. dönemde 84 gün (Türkiye Sivil Havacılık Sendikası [Hava-İş], 1992, s. 32-36), 13. dönemde 38 gün süren grevler neticesinde toplu iş sözleşmeleri imzalanmıştır (Türkiye Sivil Havacılık Sendikası [Hava-İş], 1991, s. 391-478). Her ne kadar 8. dönemde kadro istihdam komisyonu ve çalışma saatlerinde değişiklik konularında geriye dönüş yaşansa da diğer dönemlere nispeten çalışma şartları açısından başarılı kazanımlar elde edilmiştir. Son olarak yaklaşık 7 ay süren 24. dönem grevinde anlaşmazlığın büyük ölçüde işten çıkarılan personelin geri alınması üzerinde olması nedeniyle çalışma şartlarında büyük değişikliğe gidilmemiş ve yeni kazanımlar elde edilememiştir.

Toplu iş sözleşmesi görüşmeleriyle ilgili olarak Hava-İş tarafından "grev kırıcılığı" olarak nitelendirilen bazı olaylar da sözleşmelerin oluşum aşamasına etki etmektedir. Örneğin 23. dönem toplu iş sözleşmeleri işletmenin yetki itirazı üzerine yaklaşık bir yıl gecikmeyle başlamıştır. Bunun üzerine başlayan görüşmelerin grev ertelemeleri ve sektörün grev yasağı kapsamına alınmasıyla oldukça gerilimli geçmesi nedeniyle çalışma şartlarının düzenlenmesine ağırlık verilememiş ve önemli kazanımlar elde edilememiştir. Benzer olarak grev kararlarının grev oylamasına tabi tutulması da sözleşmeleri etkilemiştir. Örneğin 14. dönemde grev oylamasında "greve hayır" kararının çıkmasının ardından çalışan desteğini bulamayan Hava-İş, taleplerinin büyük çoğunluğunu elde edemeden sözleşmeyi imzalamak durumun-

da kalmıştır (Türkiye Sivil Havacılık Sendikası [Hava-İş], 1996, s. 11-201). 21. dönemde ise grev oylamasının ardından "greve evet" kararı çıkmış olsa da grev uygulanmadan önce yapılan görüşmeler neticesinde anlaşma sağlanmıştır (Hava-İş, 1996, s. 86-95). Böylece yıllık ücretli izin ve mazeret izninin kullanımı konusunda geriye dönüşler yaşansa da geçici görevde fazla çalışma, manevra-silah altına alınma izni, sendikal faaliyet izni, lisans kaybı ve uçuş tazminatı gibi konularda yeni kazanımlar elde edilmiştir.

Özelleştirme çalışmaları ve sözleşmenin taraflarındaki değişiklikler de toplu iş sözleşmelerini etkileyen gelişmelerdendir. 1990 yılında özelleştirme kapsamına alınan THY, 1994 yılında Özelleştirme İdaresi Başkanlığı'na bağlı İktisadî Devlet Teşekkülü haline gelmiştir. 2004 Aralık ayında şirket sermayesinin % 23'ü, 2006 Mayıs ayında da % 28.75'inin halka arz edilmesiyle sermayesinde kamu payı % 50'nin altına düşmüş ve kamu tüzel kişiliği sona ermiştir (Türk Hava Yolları [THY], 2008, s. 5). Bahsedilen yıllara denk gelen 20. ve 21. dönem toplu iş sözleşmesi çalışmaları incelendiğinde işletmedeki değişimlere paralel önemli değişikliklerin yaşandığı görülmektedir. Öncelikle özelleştirmenin ilk aşamasından hemen sonra yürürlüğe konan 20. dönem toplu iş sözleşmesinde özellikle işin düzenlenmesi ile ilgili hükümlerde önemli kayıplar yaşanmıştır. Örneğin yemek paydosu, çalışma saatlerinde değişiklik ve vardiya düzenlemesi gibi konularda yer alan başlama ve bitiş saatlerini belirleme yetkisi tamamen işverene verilmiş ve sendikadan görüş alma yükümlülüğü kaldırılmıştır.

Kamu statüsünü sona erdiren son özelleştirme uygulamasından sonra işveren tarafını temsilen TÜHİS'in yetkisi sona ermiş ve 21. dönem görüşmeleri bizzat THY yönetimiyle gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Bu ortamda imzalanan 21. dönem toplu iş sözleşmesi incelendiğinde izinler konusunda bazı olumsuz düzenlemelerin kabul edildiği ancak uçucu personel açısından önemli kazanımlar sağlandığı görülmektedir. Örneğin yıllık izin ve mazeret izninin kullanımında belirli bir tarihten önce ve sonra girenler için farklı uygulamaya gidilmesi ve nakil izninin kullanımının süre şartına bağlanması olumsuz olarak nitelendirilebilirken uçucu personele lisans kaybı sigortası yapılmasının kararlaştırılması, uçması tehlikeli olan personele iş güvencesi sağlanması, ilk kez boş sürelerin toplu iş sözleşmesinde yer alması olumlu düzenlemeler olarak değerlendirilebilir. Ayrıca 22. dönemle birlikte uçucu personele ilişkin boş sürelerde artış sağlanmış, dinlenme süreleri toplu iş sözleşmesiyle garanti altına alınmış ve kadın uçucu personel lehine ayrıntılı hükümler kabul edilmiştir (Kayagil, 2014, s. 115).

Kısacası, yukarıda siyasal ortam ve gelişmeler, grev kararları ve uygulamaları, grev yasakları, hukukî düzenlemeler, sendika yönetimlerinin tutumları ve özelleştirmeler vb. şeklinde incelenen faktörlerin toplu iş sözleşmelerinin oluşum aşamasına ve içeriğine etkide bulunduğu görülmektedir. Ancak öne çıkan her benzer gelişme sonrası toplu iş sözleşmelerinde aynı değişimi görebilmek mümkün değildir. Örneğin bazı işletme yönetimi değişikliklerinin sözleşmelere olumlu yansıdığı, bazılarında ise önemli kayıplar yaşandığı görülebilmekte-

dir. Aynı durum sendika yönetimindeki değişimler için de geçerlidir. Bu nedenle toplu iş sözleşmelerindeki değişimleri salt oluşturulduğu dönemdeki gelişmelerle değerlendirmek yeterli gelmeyecektir. Bunun yerine gelişmelere geniş açıdan bakmak, dönüm noktası sayılabilecek sözleşmeleri tespit ederek bu sözleşmelerin oluşturulduğu dönemi yaklaşık on yıl öncesiyle birlikte değerlendirmek gerekmektedir. Ancak bu şekilde sözleşmelerdeki değişimler nedenleri ve gösterdikleri eğilimler açısından anlamlandırılabilecektir.

Tablo 1.
Dönemler Işığında Toplu İş Sözleşmelerindeki Gelişmeler

Dönemler	**Sözleşmeler**	**Sözleşmeleri Etkileyen Başlıca Faktörler**	Öne Çıkan Kazanımlar	Öne Çıkan Kayıplar
1969-1981	3,4,5,6,7,8. Dönem Toplu İş Sözleşmeleri	• Siyasal ortam • Sendika yönetimindeki değişmeler • İşletme yönetiminde değişmeler • Grev faaliyetleri	• Çalışma saatlerinde değişiklik • Vardiya düzenlemesi • Fazla çalışma ücreti • Fazla çalışma halinde servis • Tatillerde çalışma • Evlenme izni • Ücretsiz izinler	
1981-1990	9,10,11,12. Dönem Toplu İş Sözleşmeleri	• 12 Eylül askeri darbesi • Yasaklayıcı kanun hükümleri • Yüksek Hakem Kurulu • Sendika yönetiminin tutumu	Yıllık ücretli izin	• Fazla çalışma halinde servis • Tatil günleri • Tatillerde fazla çalışma • Ölüm izni • Mazeret izni • Ücretsiz izinler • Uçucu personelin lisans kaybı • Uçuş yıpranma tazminatı • Uçuş süreleri • Uçucu personelin fazla çalışması
1990-2005	13,14,15,16, 17,18,19. Dönem Toplu İş Sözleşmeleri	• Sendika yönetimindeki değişim • Grevler • Grev oylamaları • Grev ertelemeleri	• Yıllık ücretli izin • Mazeret izni Kadın personelin doğum izni • Nakil izni	Uçucu personelin lisans kaybı
ve 2005 Sonrası	20,21,22,23, 24. Dönem Toplu İş Sözleşmeleri	• Özelleştirme çalışmaları • Taraflarda değişiklik • Grevler • Grev yasağı ve Yüksek Hakem Kurulu	• Manevra ve silahaltına alınma izni • Uçucu personelin boş süreleri • Uçucu personelin dinlenme süreleri • Kadın uçucu personele özgü hükümler	• Çalışma saatlerinde değişiklik • Vardiya düzenlemesi • Yemek paydosu

Kaynak: Kayagil (2014, s. 116)

Bu nedenle incelenen toplu iş sözleşmelerini dönemler ışığında değerlendirdiğimizde gelişme ve değişimleri başlıca dört dönem altında sınıflandırabilmemiz mümkündür: 1969-1981 dönemi, 1981-1990 dönemi, 1990-2005 dönemi, 2005 ve sonrası dönem. Bu şekilde bir tasnifin sebebi bu dönemler içinde meydana gelen gelişmelerin ve sözleşmelerde yaşanan değişimlerin ortak nitelikler göstermeleridir. 1969-1981 dönemine bakıldığında siyasî karışıklıkların, sendika ve işletme yönetiminde önemli değişimlerin, yoğun grev çalışmalarının olduğu bir dönem olduğu görülmektedir. Bu dönemin en önemli kazanımlarının elde edildiği 7. dönemde tüm bu gelişmelerin etkisi hissedilebilmektedir. 1981-1990 döneminde yaşanan darbe ve yasaklayıcı kanun hükümleri toplu iş sözleşmelerinin özgür bir ortamda yapılmasını engellemiştir. YHK tarafından sonuçlandırılan 9. dönem sözleşmesinde birçok hakta kayıplar yaşanmıştır. 1990 yılına kadar sendika yönetiminin hükümete yakın tutumu önemli kazanımların elde edilememesinde önemli rol oynamıştır.

1990-2005 döneminde sendika yönetiminde yaşanan değişim ile birlikte yaşanan grev ile birlikte birçok hakta toparlanma sağlanmıştır. Ancak bu dönemde yaşanan grev ertelemeleri ve oylamaları gibi nedenlerle sendika birçok konuda işveren lehine hükümleri kabul etmek zorunda kalmıştır. 2005 sonrası dönemle birlikte aşama aşama özelleştirme çalışmaları uygulanmış ve 21. dönem sözleşmesinden itibaren sözleşmeler kamu statüsünde olmayan bir THY yönetimiyle yapılmaya başlanmıştır. Bu dönemde uçucu personelle ilgili önemli kazanımlar elde edilse de birçok hakkın kullanımında işvereni güçlendirici hükümler kabul edilmiştir (Kayagil, 2014, s. 116).

Tüm bu gelişmeler ışığında toplu iş sözleşmelerinin çalışma şartlarına ilişkin hükümlerindeki değişimlerin eğilimi şu şekilde özetlenebilir: işin düzenlenmesi ve izinlerle ilgili hükümlerde elde edilen kazanımlar kullanım şartlarına getirilen kısıtlamalar nedeniyle büyük ölçüde işveren lehine sonuçlanmıştır. Özellikle birçok hükümde "işveren tarafından değişiklik yapılabilir" ifadesinin sıklıkla yer almaya başladığı, değişikliklerde sendikadan görüş alma mecburiyetinin kaldırıldığı görülmektedir. Bunun dışında özellikle yıllık ücretli izinlerde işe giriş tarihine göre farklı uygulamaların kabul edildiği ve diğer izin türlerinin kullanım koşullarına kısıtlamalar getirildiği görülmektedir. Çalışma şartları büyük ölçüde işletme yönetmelikleriyle tespit edilen uçucu personele ilişkin hükümlerde ise işverenin yönetmelik hükümlerini tek taraflı değiştirebilmesi nedeniyle son yıllarda bazı hükümlerin sözleşmelerle garanti altına alınmaya çalışıldığı görülmektedir. Bu hükümlerde oldukça başarılı düzenlemeler kabul edilmesine rağmen, uçucu personelin çalışma şartlarının halen büyük ölçüde işletme yönetmeliklere tâbî olması, sendikanın bu konuda başarı sağlayamadığını göstermektedir.

Sonuç

Sendikalar çalışma hayatının şekillenmesinde toplu pazarlık faaliyetleri neticesinde ortaya çıkan toplu iş sözleşmeleri ile önemli bir rol oynamaktadırlar. Ancak bu rollerini oynarken çeşitli çevre şartlarından bağımsız değillerdir. Öyle ki ekonomik koşullar, hukukî şartlar ya da çalışanların nitelikleri sendikaların bu rollerini oynarken etki altında bulunduğu etkenlerdendir. Bunun yanında faaliyette bulunulan sektörün kendine has nitelikleri ve yaşanan gelişmelerin de toplu iş sözleşmelerine etkide bulunduğu görülmektedir. Çalışmada ele alınan hava ulaştırma sektöründeki toplu iş sözleşmelerinde de çevre şartlarının etkilerine rastlanmış ve bu etkilen neticesinde şekillenen toplu iş sözleşmelerinin büyük ölçüde işçi aleyhine sonuçlandığı kanaatine varılmıştır. Hükümet değişiklikleri, sendika ve işletme yönetimindeki değişiklikler, siyasî karışıklıklar, terör olayları, ihtilaller, mevzuat değişiklikleri, özelleştirmeler, grevler ve grev yasakları neticesinde yürürlüğe konan Yüksek Hakem Kurulu kararları sözleşmelerdeki önemli değişimlerin gözlendiği yıllara denk gelen önemli olaylara örnek olarak verilebilmektedir.

Bu koşullar altında oluşturulan toplu iş sözleşmelerinde yaşanan değişimlere bakıldığında işin düzenlenmesi ve izinler ile ilgili hükümlerin kullanım şartlarına kısıtlamalar getirilmesi, işveren tarafından değişiklik yapılabilmesinin kabul edilmesi, değişikliklerde sendikadan görüş alma mecburiyetinin kaldırılması gibi değişikliklerin yıllar içinde işvereni güçlendirici bir şekilde seyir izlediği anlaşılmaktadır. Ayrıca sendikanın başlıca varlık amacını teşkil eden ve çalışma şartlarının düzenlenmesi açısından toplu iş sözleşmeleri önemli bir konumda olan uçucu personelle ilgili hükümlerin büyük ölçüde işletme yönetmelikleriyle düzenlendiği ve toplu iş sözleşmeleriyle garanti altına alınamadığı görülmektedir.

Netice olarak iki önemli sonucun bu çalışmada ortaya çıktığı görülmektedir: Birincisi; toplu iş sözleşmelerindeki değişimlerin, toplu iş sözleşmelerinin iki yılda bir yapılması nedeniyle, bir diğer ifade ile kısa dönemde fark edilemeyebileceği ancak sözleşmelerin uzun dönemli olarak değerlendirilmesiyle sözleşmeler arasındaki farkların ve bu farkları ortaya çıkaran faktörlerin anlaşılmasının mümkün olabileceği anlaşılmıştır.

İkinci olarak; çalışmada ortaya konulduğu/gösterildiği üzere endüstri ilişkilerinde yaşanan değişimlere paralel olarak THY ile Hava-İş arasında yapılan toplu iş sözleşmelerinin içeriklerinde sendikacılık ve toplu pazarlığın gücünü kırıcı hükümlerin kabul edildiği belirlenmiştir. Toplu iş sözleşmelerinde elde edilen kazanımların büyük ölçüde ücret ve ücrete ilişkin konularda olduğu, buna karşılık çalışma şartlarında elde edilen kazanımların uzun süre muhafaza edilemediği ve daha önce gelişme sağlanan haklarda ise çalışanlar aleyhine kısıtlamalara gidildiği tespit edilmiştir. Sözleşmelerde ortaya çıkan ve özellikle çalışma koşullarının düzenlenmesinde işverenin lehine sonuçlandığı görülen bu değişimleri, endüstri ilişkilerindeki dönüşümün, işveren politikalarının ve ülkedeki sosyo-ekonomik eğilimlerin/çevre şartlarının değişiminin bir yansıması olduğu ortaya çıkmıştır.

Kaynakça

Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı. (2015, 27 Şubat). *2015 Ocak işçi sendika ve üye sayıları.* http://www.csgb.gov.tr/csgbPortal/ShowProperty/WLP%20Repository/csgb/dosyalar/istatistikler/2015_isciuyesayi adresinden 27 Şubat 2015 tarihinde edinilmiştir.

Çelik, A. ve Lordoğlu K. (2006). Türkiye'de resmi sendikalaşma istatistiklerinin sorunları üstüne. Çalışma ve Toplum, *2*, 11-30.

Çetik, M. ve Akkkaya Y. (1999). *Türkiye'de endüstri ilişkileri*. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.

Delican, M. (2006). Cumhuriyet Döneminde Türk endüstri ilişkileri: İşçi sendikalarının dünü, bugünü. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, *51* 3-45.

Güloğlu, T. ve Sertkan, M. (2003). Yeni teknolojilerin çalışma ilişkilerine etkileri. *Kamu-İş*, *7*(2), 2-13.

Güven, S. (2001). *Sosyal politikanın temelleri*. Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları.

Havacılık sektöründe ciro 10 kat arttı. (2014, Mart 3). Haber7.

http://ekonomi.haber7.com/sektorler/haber/1116356-havacilik-sektorunde-ciro-10-kat-artti adresinden 3 Mart 2014 tarihinde edinilmiştir.

International Transport Workers' Federation. (2005). *'Open skies' the impact of liberalising flying rights*. London: ITF.

Janić, M. (1997). Liberalisation of European aviation: Analysis and modelling of the airline behaviour. *Journal of Air Transport Management*, *34*), 167-180.

Kağnıcıoğlu, D. (1999). *Türkiye'de kamu sektöründe işçi sendikacılığı ve küreselleşmenin etkileri.* Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Kayagil, M. E. (2014). *Hava ulaştırma sektöründe toplu iş sözleşmeleri: THY Örneği*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Koray, M. ve Topçuoğlu, A. (1987). *Sosyal politika*. İzmir: Karınca Matbaacılık.

Lordoğlu, K. ve Özkaplan, N. (2007). Çalışma iktisadı. İstanbul: Der Yayınları.

Oxford Economics. (2011). *Turkey Country Report: Economic benefits from air transport in Turkey*. Oxford: Oxford Economics.

Pearce, B. (2013). *Profitability and the air transport value chain*. Switzerland: IATA.

Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü. (2013). *2013 Yılı Kurumsal Mali Durum ve Beklentiler Raporu*. Ankara: Yazar.

Tuna, O. ve Yalçıntaş, N. (2011). *Sosyal siyaset*. İstanbul: Filiz Kitabevi.

Türk Hava Yolları. (2008). *Faaliyet Raporu 2007*. İstanbul: Yazar.

Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği. (2012). *Türkiye Sivil Havacılık Meclisi Sektör Raporu 2012.* Ankara: Yazar.

Türkiye Sivil Havacılık Sendikası. (1979). *14. Genel Kurula Sunulan Çalışma Raporu (20 Nisan 1977 – 29 Haziran 1979)*. İstanbul: Yazar.

Türkiye Sivil Havacılık Sendikası. (1991). *20. Genel Kurul Çalışma Raporu (1989-1992).* İstanbul: Yazar.

Türkiye Sivil Havacılık Sendikası. (1992). *Sendikal mücadelede otuz yıl.* İstanbul: Yazar.

Türkiye Sivil Havacılık Sendikası. (1994). *Belgelerle THY ve HAVAŞ toplu iş sözleşmeleri 1992-1994.* İstanbul: Yazar.

Türkiye Sivil Havacılık Sendikası. (2009). *26. Olağan Genel Kurul Çalışma Raporu (Aralık 2005 / Aralık 2009)*. İstanbul: Yazar.

Türkiye Sivil Havacılık Sendikası. (2014, 3 Ocak). *Hava-İş Sendikasının tarihçesi ve olaylar ile ilgili bilgilere ilişkin sunum*. http://havais.org.tr/download/49/ adresinden 3 Ocak 2014 tarihinde edinilmiştir.

Ulaştırma Bakanlığı. (2011). *Türkiye Ulaşım ve İletişim Stratejisi Hedef 2023*. Ankara: Yazar.

Sosyal Siyâsetin Müzmin Meselesi Olarak İş Sağlığı ve Güvenliği: 6331 Sayılı Kanun Çerçevesinde Bir Değerlendirme

Murat Kalkan*

Öz: Sanayileşmenin neticesinde çalışma şartlarında köklü değişikliklerin meydana gelmiş olması ve de bunların çoğu kez 'ağır' bir mahiyet arz etmesi iş kazaları ile meslek hastalıklarını beraberinde getirmiş; bu bakımdan da 'yeni düzen' in sıkıntılarını telâfi etmek gâyesiyle bir takım çalışmaların/düzenlemelerin yapılması mecburî hâle gelmiştir. Nitekim bahsedilen bu dertlere derman olmak için yola koyulan sosyal siyâset ilminde de –sosyal siyâsetin ortaya çıktığı ilk dönemden îtibâren- iş kazalarını ve meslek hastalıklarını azaltıcı ve hatta mümkün mertebe bertaraf edici tedbirler üzerinde durulmuş, hâdisenin düzeltilmesi için çabalanmıştır. Ülkemizde ise -bilhassa son yıllarda kamuoyu nezdinde günden güne artan bir ilgiye sahip olan- bu meseleyle alâkalı olarak 2012 yılında yürürlüğe giren 6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu'yla mühim bir merhale kat edilmiştir. Öyle ki çalışma hayatının taraflarınca uzun bir müddetten beri çıkartılması beklenen söz konusu düzenleme; hem memleketimizde bu alandaki ilk 'müstakil' kanun olması hem de ülkemizin bu müzmin meselesinin hâlledilmesi için birçok yeniliği beraberinde getirmiş olması hasebiyle dönüm noktası olarak nitelendirilmektedir.

Anahtar kelimeler: Sosyal Siyâset, İş Sağlığı ve Güvenliği, İş Kazası, Meslek Hastalığı, 6331 Sayılı Kanun.

Giriş

Çalışma hayatında karşılaşılan en önemli sıkıntılardan bir tanesi hiç şüphesiz ki işyerlerinde sağlık ve güvenliğin tesis edilmesidir ki aksi takdirde gerçekleştirilecek olan üretim faaliyetinin kime ne ölçüde faydasının olacağının tartışılması dahî yersizdir. Çünkü iş sağlığı ve güvenliği meseleleri, yani bir başka deyişle iş kazaları ve meslek hastalıkları, bilindiği üzere çalışanın hem bedenen, hem ruhen hem de maddeten zarar görmesine sebep olmakta ve ayrıca çevresine -ki hatta bir bakıma verdiği zararın nispetine göre de tüm topluma- sirâyet etmektedir.

Hâl böyle olunca da iş kazaları ve meslek hastalıklarının bertaraf edilmesi evvelâ çalışma hayatının taraflarının (devlet, işveren/işveren sendikaları ve işçi sendikaları) sonra da tüm toplumun en önde gelen vazîfelerinden bir tanesini teşkil etmektedir. Sosyal siyâset ilmi

* Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü.
İletişim: murat.kalkan@istanbul.edu.tr, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ek Bina-2/ Kat:3, Beyazıt, Fatih/ İstanbul.

de ortaya çıktığı dönemden îtibâren dönüşen ve değişen çalışma şartlarının sebep olduğu meselelerle gerek dar çerçevede gerekse geniş mânâda meşgul olmuş, böylece cemiyet hayatının tanziminde önemli roller üstlenmiştir. Bu bakımdan da geçmişten günümüze iş sağlığı güvenliği meseleleriyle alâkalı birçok çalışma bu disiplinin işaret etmiş olduğu ufuk dâhilinde geliştirilmiştir.

Velhâsıl bahsedilen bu hususların ışığında çalışmada mesele sosyal siyâset ilminin noktainazarından hareketle ele alınacak; ne salt hukukî bir mevzû olarak, ne de tıbbın (sağlık) yahut mühendisliğin sahası olarak görülecektir. Bu sebeple de çalışma gerçekleştirilirken evvelâ iş sağlığı ve güvenliği meselelerinin sosyal siyâset ilmi içerisindeki yeri ve ehemmiyeti izâh edilmelidir ki bu yapıldıktan sonra da konunun teorik çerçevesi çizilecektir. Akabinde ise iş kazaları ile meslek hastalıklarının mevcut durumu istatistikî bilgiler yardımıyla irdelenecek ve nihâyet mesele 6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu'nun getirdiği yenilikler açısından değerlendirilecek, bunların çalışma hayatına tesiri tartışılacaktır.

Sosyal Siyâset Meselesi Olarak İş Sağlığı ve Güvenliği

Çalışma ilk insanla beraber başladığından ve bu durumdan kaynaklanan sıkıntıların hâlledilmesi için geliştirilen tedbirler de bir o kadar eski görüldüğünden bu alanı tanzim eden hukukî ve idârî düzenlemelerin tarihçesi literatürde milattan önceki devirlere kadar götürülmektedir. Ancak buna rağmen bilinmektedir ki çalışma hayatından kaynaklanan meseleler ilk defa Sanayi Devrimi ile sosyal bir mâhiyete bürünmüştür (Seyyar, 2011, s. 249). Nitekim hâl böyle olunca da bu hâdisenin neticesinde ortaya çıkan bazı sıkıntılar -ki bunları ücret, uzun çalışma süreleri, ağır çalışma şartları, çocuk istihdamı, kentleşme vb. olarak sıralamak mümkündür- (Taşçı, 2012, s. 12-14) birtakım sosyo-ekonomik tedbirlerin alınmasını mecbur hâle getirmiştir. Bu sebeple de ilk filizlenmesine İngiltere'de yapılan düzenlemelerde rastlanan fakat bununla birlikte ilmî bir disiplin şeklinde belirmesini ve hatta tekâmülünü Almanya'da gerçekleştiren yeni bir saha ortaya çıkmıştır: Sosyal Siyâset. Bu disiplin her şeyden evvel kendisini sanayileşmenin en belirgin tesirlerinin görüldüğü işçi işveren münasebetlerine ve buradan doğan meselelere odaklamış olmakla beraber bununla yetinmemiş ve nitekim ortaya çıktığı devirden bu yana geniş bir çerçevede varlığını muhafaza etmiş, etmeyi de sürdürmektedir (Tuna ve Yalçıntaş, 1999, s. 20-30).

Memleketimizde bu ilim dalının gelişmesi için uğraşmış olan, hem birçok ilmî çalışmaya imza atan hem de ülkemizde bu alandaki ilk mevzuatın çıkarılmasında bizâtihi emek harcayan Gerhard Kessler'in (Uslu, 2015, s. 15) târif ettiği üzere sosyal siyâset –meâlen- devlet adamlarının ve vatandaşların siyasî münâsebetler alanında kamuyu alâkadar eden teşebbüs ve faaliyetlerde bulunmalarıdır. Bu mânâsı îtibâriyle de denilebilir ki sosyal siyâset cemiyet hayatının tüm saha ve şubelerini etkilemektedir (Kessler, 1945, s. 4-5). Kaldı ki bir başka çalışmada da sosyal siyâsetin, ortak gâyelerin gerçekleştirilebilmesi maksadıyla ce-

miyet hayatında yer alan sınıfların/grupların münâsebetlerinin düzenlemesine yönelmiş bir disiplin olduğunun öne çıkarılması da ifâde edilen hususu açıkça desteklemektedir (Weddingen, 1933, s. 1).

Yapılan tüm bu açıklamalardan da iş sağlığı ve güvenliği meselelerinin gerek işçi-işveren münasebetleri çerçevesinde yer alması sebebiyle gerekse cemiyetin büyük kısmına tesir etmesi bakımından sosyal siyâset ilminin ilgisini çekmek için yeterli olduğu ve haddizatında bu meselelerin sırf bahsedilen husûsiyetleri sebebiyle dahî sosyal siyâset disiplinin en mühim konularından birini teşkil ettiği ortaya çıkmış olmaktadır. Nitekim bu îtibarla ülkemizde sosyal siyâset ilmiyle neredeyse bir ömür boyunca hemhâl olan, sahanın duayeni diye nitelendirilen Sabahaddin Zaim'in de sosyal siyâsetin konuları arasında bu meseleyi zikretmiş olması son derece mühimdir (Zaim, 1986, s. 291). Zaten esâsında teknik bir tarafı da bulunmasına rağmen, ülkelerin iktisâdî ve sosyal vaziyetlerine yakından tesiri konunun aslında niçin içtima bir mesele olarak karşımıza çıktığını da göstermiş olmaktadır. Hülâsa "(…) çalışma hayatında sıkça karşılaşılan iş kazalarının ve meslek hastalıklarının en aza indirilmesi için gerekli düzenlemelerin yapılması, işçilerin bir takım tehlikelerden korunmalarının sağlanması ve bu sâyede –evvelâ- temel insan haklarından bir tanesinin yerine getirilmesi, sonra da sosyo-ekonomik açıdan toplumun yararına olacak şekilde bu alanda çalışmaların sürdürülmesi sosyal siyaset biliminin tam da amacını ortaya koymaktadır." (Kalkan, 2014, s. 1) demekte herhangi bir beis bulunmamaktadır.

İş Sağlığı ve Güvenliğinin Teorik Çerçevesi

Târifi, Amacı ve Önemi

Literatürde birbirinden farklı şekillerde açıklanan ve en genel hâliyle işin yürütülmesi esnâsında çeşitli sebeplerden kaynaklanan sağlığa zarar verebilecek şartlardan korunmak amacıyla yapılan sistemli ve bilimsel çalışmalar olarak târif edilen iş sağlığı ve güvenliği, aslında hem tıbbın hem mühendislik bilimlerinin hem de -başta sosyal siyâset olmak üzere- birçok sosyal bilimin (psikoloji, hukuk vb.) ilgi alanına giren çok disiplinli bir vasfı haizdir (Tanır, 2004, s. 10). Bu bakımdan iş sağlığı ve güvenliğinin bahsedilen husûsiyetleri sebebiyle sosyal tarafların tümünün katkısını gerektirdiği açıktır ki bunun da odak noktasını "Bütün çalışanların, insan haysiyetine uygun çalışma şartlarında, kendini geliştirebileceği ve toplum için fayda sağlayabileceği, sağlıklı ve güvenli bir ortamda çalışma hakkı sağlamak (…)" (Alper, 2005, s. 16) teşkil etmektedir.

Tabii bu noktada -iş sağlığı ve güvenliği kavramının kapsamıyla alâkalı olarak- belirtilmesi gereken önemli bir husus vardır. O da eskiden işçi sağlığı ve iş güvenliği diye ifâde edilen çalışmaların yerine –ki bununla işçinin sağlık ve emniyetinin işyeri sınırları ve işten doğan tehlikelere karşı korunması mânâsı vardır- günümüzde geniş bir muhtevâya sahip olan iş sağlığı ve güvenliği tâbirinin kullanılmasıdır. Öyle ki literatürde bu sâyede de artık sağlık

ile güvenlik ihtiyacının ve tedbirlerinin sadece işçiyle sınırlanmadığı, aksine tüm çalışanları kapsadığına dikkat çekilmektedir (Seyyar, 2011, s. 247).

Yapılan akademik çalışmalarda bu meseleyle alâkalı olarak dikkat çekilen husus "iş sağlığı ve güvenliği ifâdesiyle kastedilen anlayış tarzının, olması muhtemel risklerin öngörülmesi ve değerlendirmesi gibi birtakım çalışmaları içeriyor olması sebebiyle, işçi sağlığı ve iş güvenliği ifâdesinin işaret ettiği anlayıştan" ayrılması olmaktadır. Ayrıca yine bu ifâdenin iki alt başlıktan, *'iş sağlığı'* ve *'iş güvenliğin'*den müteşekkil olduğunu, bunların da zaman zaman birbirlerinin yerine kullanıldığını ve hâlbuki ilkiyle bazı tıbbî kuralların kastedildiğini, diğeriyleyse çalışanın vücut bütünlüğüne zarar verebilecek tehlikelerin ortadan kaldırılması için gerekli teknik çalışmaların vurgulandığını unutmamak lazımdır (Kalkan, 2014, s. 7-8).

Kısaca açıklamak gerektiğinde amacı çalışanların sağlığının korunması, güvenliklerinin sağlanması şeklinde belirtilebilecek olan iş sağlığı ve güvenliği çalışmalarıyla (Bilir, 2001, s. 10) alâkalı olarak Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) ile Dünya Sağlık Örgütü (WHO) 1950'da karma bir komisyon kurarak, bahsedilen hedefi teferruatlı bir şekilde;

- Çalışanların sağlık kapasitelerini en yüksek seviyeye çıkartmak,
- Çalışmanın –niteliği îtibâriyle beraberinde getirdiği- menfi şartların çalışanın sağlığının bozulmasına engel olmak,
- Her çalışanı fizîken ve ruhen kabiliyetine uygun işlerde çalıştırmak,
- Yapılan iş ile çalışan arasında uyum sağlayarak, asgari yorgunlukla en uygun randıman elde etmek,

diye sıralamışlar ve zaten neticede de bunlar ILO'nun 112 sayılı tavsiye kararında yer almıştır (Tanır, 2004, s. 10).

İş Kazası ve Meslek Hastalığı Kavramları

Sözlük mânâsı îtibâriyle "Kimsenin kastı olmadan ortaya çıkan, zarara veya can kaybına sebep olabilen hâdise" diye târif edilen kaza kavramı (Ayverdi, 2011, s. 1644) esâsen planlanmamış ve beklenmedik bir duruma verilen isimdir. Bu şekilde düşünüldüğünde ise iş kazasını "iş yerinde meydana gelen plansız ve beklenmedik bir olay olup kişinin ve iş yerinin bedence veya maddi olarak zarara uğraması" olarak açıklamak mümkündür (Bilir ve Yıldız, 2013, s. 352). Yine benzer şekilde WHO tarafından da bu kavram "Önceden planlanmamış, çoğu kez kişisel yaralanmalara, makinaların, araç ve gereçlerin zarara uğramasına, üretimin bir süre durmasına yol açan olaydır" denmek suretiyle târif edilmekte, yani sadece çalışanın değil, çevrenin de zarar görmesine dikkat çekilmektedir (Tekelioğlu, 1994, s. 20).

Bu kavramın Türk Mevzuatı'nda nasıl açıklandığına bakıldığında ise iki tane kanunda birbirinden ufak farklarla bunun gerçekleştirildiği ortaya çıkmaktadır. Bunlardan ilki 2012 yılın-

da yürürlüğe giren 6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu'dur (İSGK) ki burada iş kazası "işyerinde veya işin yürütümü nedeniyle meydana gelen, ölüme sebebiyet veren veya vücut bütünlüğünü ruhen ya da bedenen özre uğratan olay" (md. 3,1) diye târif edilmektedir. 2006 tarihli 5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu (SSGSSK) ise 13. maddede iş kazasını,

"İş kazası;

a) Sigortalının işyerinde bulunduğu sırada,

b) İşveren tarafından yürütülmekte olan iş nedeniyle sigortalı kendi adına ve hesabına bağımsız çalışıyorsa yürütmekte olduğu iş nedeniyle,

c) Bir işverene bağlı olarak çalışan sigortalının, görevli olarak işyeri dışında başka bir yere gönderilmesi nedeniyle asıl işini yapmaksızın geçen zamanlarda,

d) Bu Kanunun 4 üncü maddesinin birinci fıkrasının (a) bendi kapsamındaki emziren kadın sigortalının, iş mevzuatı gereğince çocuğuna süt vermek için ayrılan zamanlarda,

e) Sigortalıların, işverence sağlanan bir taşıtla işin yapıldığı yere gidiş gelişi sırasında,

meydana gelen ve sigortalıyı hemen veya sonradan bedenen ya da ruhen engelli hâle getiren olaydır." diye ifâde etmektedir.

İş kazalarının meydana gelmesine sebep olan faktörlere bakıldığında ise bunların farklı durumlardan kaynakladığı anlaşılmaktadır. Meselâ işverenlerin çalışma ortamında yeterli tedbirleri almaması, üretime yeni giren teknolojiler, yeterli eğitim sağlanmaması gibi durumlar daha çok işletme kaynaklı iken (Gökbayrak, 2013, s. 462); vücut bakımından birtakım eksiklerin bulunması, kötü alışkanlıklar, dikkat dağınıklığı, disiplinsizlik, aşırı güven gibi durumlar da meselenin şahsî (insana bağlı, kişisel) tarafını oluşturmaktadır (Oral, 2012, s. 23-34).

Çalışma hayatından kaynaklanan ve insan sağlığına tesir eden bir başka mühim mesele de (iş kazasından sonra) meslek hastalığıdır. Zîra bu noktada öyle bir münasebet vardır ki kişi o işte çalışmıyor olsa bu hastalık meydana gelmeyecek ve sıhhatini muhafaza edecektir. Bu bakımdan da kavram literatürde kısaca belirli mesleklere has hastalıklar diye açıklanmaktadır (Bilir ve Yıldız, 2013, s. 189). Yine yapılan bir başka çalışmada da "belirli bir mesleğin (işin) ifası sonucu o mesleğin (işin) nitelik ve yürütüm şartların doğurduğu bir sakatlık veya hastalık" (Baybora, 2012, s. 15) diye izâh edilen kavramın Türk Hukuku'nda nasıl ele alındığı irdelendiğinde -yine iş kazalarında olduğu gibi- iki tane kanunda bu mefhûmun târif edildiği görülecektir. Öyle ki 6331 sayılı İSGK meslek hastalığını meslekî risklere maruziyet sonucu ortaya çıkan hastalık (md. 3, g) olarak açıklarken, 5510 sayılı SSGSSK ise "Meslek hastalığı, sigortalının çalıştığı veya yaptığı işin niteliğinden dolayı tekrarlanan bir sebeple veya işin yürütüm şartları yüzünden uğradığı geçici veya sürekli hastalık, bedensel veya ruhsal engellilik halleridir." (mg. 14) diye bir târif yapmaktadır.

Meslek hastalığını iş kazalarından ayıran en önemli fark; iş kazalarının birden ortaya çıkan durumlar olmalarına karşılık meslek hastalıklarının –yukarıda yapılan târifler de dikkate alındığında- zaman içerisinde meydana geliyor olmalarıdır. Yine bu çerçevede meslek hastalıklarının çalışanın davranışlarından bağımsız olduğunu da vurgulamak lazımdır. Bu şekilde düşünüldüğünde ise meslek hastalıklarının kaynaklarının oldukça çeşitli olabileceği açıktır (Makine Mühendisleri Odası, 2014, s. 58). Bu sebeple aslında meslek hastalıklarının; fizikî faktörlerden, kimyevî faktörlerden, biyolojik faktörlerden, ergonomik faktörlerden ve tozlardan kaynaklandığını söylemek mümkündür (Bilir ve Yıldız, 2013, s. 192-193).

Dünyada ve Türkiye'de İş Sağlığı ve Güvenliğiyle Alâkalı Gelişmelerin Serüveni

Sanayileşmeyle beraber tekniğin son derece süratli bir şekilde ilerlemesi insanoğlunun tasavvurunun üstünde bir üretim artışına sebep olduğu gibi millî ekonomilerin de gittikçe büyüyerek dünya sathına yayılmasına yol açmıştır. Ancak arkaya dönüp bakıldığında bahsedilen bu ilerlemenin –maalesef- hakiki mânâsıyla bir ilerleme olmadığı, zaman içerisinde bir nev'i yeni bir sömürü düzeninin meydana geldiği apaçık bir surette görülmektedir (Tuna ve Yalçıntaş, 1999, s. 13). Nitekim bu yeni çalışma hayatıyla alâkalı olarak –dünya genelinde -gerçekleştirilen düzenlemelerin tarihçesine göz gezdirildiğinde yapılan ilk kanunların aslında iş sağlığı ve güvenliğine dâir olduğu da gayet kolaylıkla anlaşılmaktadır (Sümer, 2014, s. 157).

Her ne kadar iş sağlığı ve güvenliği meselelerinin çok eski çağlardan beri insanlık gündeminde yer aldığını söyleyen ve bu alandaki çalışmaların/düzenlemelerin eski devirlere kadar dayandığını ifâde eden araştırmalar var olsa da bunların dünyadaki birçok alışılagelmiş durumu değiştiren sanayileşme hâdisesiyle ayakları yere bastığını söylemek yanlış olmayacaktır (Yiğit, 1995, s. 3). Zîra literatüre bakıldığında bu mevzû ile alâkalı olarak Heredot'a kadar götürülen çalışmalara rastlanıldığı söylense de meselenin 18. yüzyıldan sonra ciddi boyutlara ulaşması sebebiyle bazı kanuni düzenlemelerin gerçekleştirildiği ve birtakım tedbirlerin alınmaya çalışıldığı belirtilmektedir. Bunlar arasında da ilk göze çarpanlar İngiltere'de 1788 yılında çıkartılan Baca Temizleyiciler Kanunu, 1802 tarihli Fabrikalar Kanunu ile 1833 tarihli düzenlemeler olmaktadır (Baybora, 2012, s. 3-5). Bahsedilen bu yasaların İngiltere'de hayata geçirildiği bilinmekle beraber zaman içerisinde Fransa'da ve Almanya'da benzer düzenlemelerin yapıldığı (Kılkış, 2012, s. 203), hatta aynı devirlerde, Amerika'da da bazı kanunların çıkarıldığı hatırda tutulmalıdır (Alper, 1992, s. 85). Ayrıca yine bilmek gerekir ki 1919 yılında ILO'nun, daha sonra ise WHO'nun kurulmasıyla da uluslararası alanda ele alınmaya başlanan iş sağlığı ve güvenliği meselesi günümüze kadar birçok ilmî araştırmaya konu edinilmiş, gün geçtikçe de ehemmiyeti giderek artmaktadır (Kılkış, 2012, s. 204).

Dünyada böylesi bir seyir takip eden mesele, memleketimiz açısından ele alındığında, sanayileşmenin geç yaşanmasına bağlı olarak -modern mânâdaki- düzenlemelerin/tedbirlerin ülkemizde gecikmeli bir şekilde teşekkül ettiği görülmektedir (Baybora, 2012, s. 6). Ancak

buna rağmen Osmanlı'da çalışma hayatında sanayileşmeden evvel var olan esnaf teşkilatlarının (lonca) üretim ve çalışma münâsebetlerini usta-kalfa-çırak hiyerarşisi içerisinde düzenlendiğini hatırdan çıkarmamak da gereklidir (Ekin, 1994, s. 210-211). Mevzû işaret edilen sınır gözetilerek incelendiğinde ise ülkemizde bu sahayla alâkalı yapılan ilk düzenlemelerin 1865 tarihli Dilaver Paşa Nizamnâmesi ile 1869 yılında çıkarılan Maadin Nizamnâmesi olduğu görülecektir. Ama ne var ki bunlardan ilki yürürlüğe dahî girmezken ikincisi de hem sadece madencilikle alâkalı hem de yerel bir düzenleme olarak kalmıştır (Seyyar, 2011, s. 250).

Cumhuriyetin kurulmasının az evveline tekabül eden bir dönemde, 1921 yılında, çıkarılan 151 sayılı Ereğli Havza-i Fahmiyesi Maden Amelesinin Hukukuna Müteallik Kanun'la da bu alanda devrin şartlarına göre mühim denilebilecek düzenlemeler yapılmıştır. Öyle ki bu yasayla işçinin hastalanması veya kazaya uğraması hâlinde tedavisinin sağlanması, kaza neticesi ölen işçinin vârislerine, yaralananların da sakat kalması hâlinde kendilerine tazminat verilmesi öngörülmüş, kazaya sebep olan müesseselere ağır para cezaları kesilmiş, günlük mesai 10 saatten 8 saate indirilmiştir (Alpdündar, 1965, s. 133).

Cumhuriyetle beraber çalışma hayatıyla alâkalı düzenlemelere –sanayileşmenin de hızlanmasıyla birlikte- ağırlık verilmiş, bu çerçevede iş sağlığı ve güvenliği meselelerine temas edilmiştir. Bu çerçevede ise ilk düzenlemelere 1926 tarihli 818 sayılı Borçlar Kanunu ile 1930 tarih ve 1593 sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nda rastlamak mümkündür. Yine 1936 tarihinde yürürlüğe giren 3008 sayılı İş Kanunu'nu da çalışma hayatını tanzim eden ilk müstakil kanun olması (Baybora, 2012, s. 8) ve dahî iş sağlığı ve güvenliğiyle alâkalı hususlara yer vermiş olması bakımından zikretmek lazımdır. Öyle ki bu düzenlemede her işveren, işyerinde işçilerin sağlığını koruma ve iş emniyetini temin etmek için gerekli olan tedbirleri almakla ve bu husustaki şartları ve tertibatı noksansız bulundurmakla mükellef tutulmuş, aykırı davranılması hâlinde para cezasının uygulanacağı hükme bağlanmıştır (Güzel, 1986, s. 200-201). Bahsedilen bu ilk düzenlemelerden sonra meseleyle alâkalı olarak memleketimizde yıllar içerisinde birçok çalışma yapılmış, konu ehemmiyetini -gün geçtikçe de artırarak- korumaya devam etmiş ve nihâyet 2012 yılında kabul edilen 6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu ile ilk defa müstakil bir şekilde düzenlemiştir (Baybora, 2012, s. 10).

Türkiye'de İş Sağlığı ve Güvenliği Meselelerinin Görünümü

Günümüzde dünya genelinde yaklaşık her 15 saniyede bir iş kazasının meydana geldiği ve yine aynı zaman diliminde de bir kişinin hayatını kaybettiği ILO verilerinden elde edilmektedir. Yine dünya genelinde yılda yaklaşık 313 milyon iş kazasının vuku bulduğu buna bağlı olarak da 2,3 milyon çalışanın vefât ettiği ve ayrıca 160 milyondan fazla kişinin de meslek hastalığına yakalandığı (International Labour Organization [ILO], 2015) gerçeği asrımızın herhâlde en büyük meseleleri arasında iş sağlığı ve güvenliğinin yer almasını kaçınılmaz kılmakta ve böyle olunca da memleketimizde de tedbirlerin alınmasının ne denli mühim olduğu ortaya çıkmaktadır.

Türkiye'de iş sağlığı ve güvenliği meselelerinin bir başka deyişle iş kazaları ile meslek hastalıklarının ne seviyede olduğunu tespit etmek için müracaat edilmesi gereken ana kaynak Sosyal Güvenlik Kurumu (eskiden SSK) tarafından her sene yayımlanan istatistik yıllıkları olmaktadır. Ancak tabii bahsedilen rakamların sadece sigortalı çalışanları kapsadığını hatırdan çıkarmadan incelemeleri yapmak gerektiği vurgulanmalıdır. Zîra kayıt dışı istihdamın var olduğu bilindiğine göre bu rakamların gerçekleri tam mânâsıyla yansıtmadığı da ayrı bir meseledir (Kalkan, 2014, s. 80).

Türkiye'deki iş kazası istatistikleri yukarıda bahsedilen menfîliğe rağmen incelendiğinde çok da iç açıcı bir durumla karşılaşıldığını söylemek mümkün değildir. Çünkü ülkemizdeki durumu 1972-2012 yılları îtibâriyle –beş yıllık periyotlarla- ortaya koyan Tablo 1'den de açıkça görüleceği üzere her ne kadar trend azalma yönünde olsa dahî meydana gelen iş kazalarının sayıları yüksek miktarlardadır ki kısaca bakılacak olursa 1972'de günde ortalama 447 civarında iş kazası meydana gelirken bu rakam 2012'de yıllarla birlikte yaklaşık yarı yarıya azalarak 205 seviyesine kadar gerilediği anlaşılmaktadır (Tablo 1).

Tablo 1.
Türkiye'de İş Kazası İstatistikleri (1972-2012)

Yıl	Sigortalı İşçi Sayısı	İş Kazası Sayısı	Günlük Ortalama İş Kazası Sayısı
1972	1.525.000	163.204	447
1977	2.191.251	199.961	548
1982	2.264.788	147.118	403
1987	2.878.925	158.836	435
1992	3.796.702	139.464	382
1997	4.830.056	98.318	269
2002	5.223.283	72.344	198
2007	8.505.390	80.602	221
2012	12.527.337	74.871	205

Kaynak: Kalkan (2014, s. 81).

İş kazaları sayılarının yıllar içerisinde sigortalı işçi sayısı üzerinden bir kıyaslama yaparak ne kadar değiştiğine bakıldığında ise 1972 yılında her 1000 sigortalıdan yaklaşık 107 tanesinin kaza geçirmiş olduğu anlaşılırken bu rakamın 2012 yılında 6'ya kadar indiği ortaya çıkmaktadır (Tablo 1). Bu durum ise hiç şüphesiz zaman içerisinde gerekli düzenlemelerin daha ciddiyetle yapılmasının, gelişen teknolojilerin daha güvenli bir hâlde çalışmaya imkân tanımasının, çalışanların ve işverenlerin meseleye karşı daha şuurlu ve hassas davranmalarının bir neticesi olarak değerlendirilebilecektir.

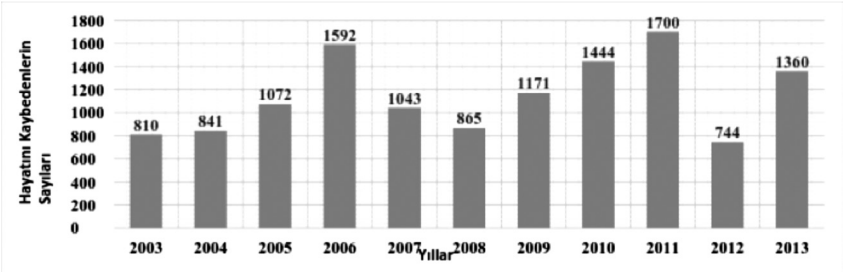

Şekil 1. İş Kazası Sonucunda Hayatını Kaybedenlerin Sayıları (2003-2013)

Kaynak: Sosyal Güvenlik Kurumu [SGK], (2015a).

Şekil 1'de yer alan veriler incelendiğinde ise iş kazalarının ülkemize 'maliyeti'nin ne denli yüksek olduğunu görmek mümkündür. Öyle ki 2003-2013 yıllarını kapsayan istatistikler incelendiğinde bahsedilen on yıllık zaman zarfında 12.624 vatandaşımızın iş kazası neticesinde hayatını kaybettiği anlaşılmaktadır ki, tek bir insanın canının dahî aziz bilindiği kültürümüzde bunun esâsen kabul edilemez bir gerçek olduğu âşikârdır.

2013 yılı SGK İstatistik Yıllığı incelendiğinde ise ülkemizde bahsedilen yıl için aşağıdaki hususlar göze çarpmaktadır (Sosyal Güvenlik Kurumu [SGK], 2015b):

- Toplam 191.389 sigortalı iş kazası geçirmiş ve bunun da 170.644'ünün erkek (% 89) olduğu tespit edilmiştir.
- 1336'sı erkek olmak üzere toplam 1360 kişi hayatını kaybetmiştir. Bu rakam da günde ortalama olarak 4 ferdin iş kazası sebebiyle vefât ettiğini göstermektedir ki bunların da yaklaşık %40'ı inşaat sektöründe emek sarf eden kişilerdir.
- İş kazası geçiren yaklaşık her üç sigortalıdan biri, 49 ve daha az kişinin çalıştığı iş yerinde iş görmektedir.
- Ölümle sonuçlanan iş kazalarının yaklaşık %60'ı 49 ve daha az kişinin çalıştığı iş yerlerinde gerçekleşmiştir.

Türkiye'deki meslek hastalıklarının istatistiklerine bakıldığında da Şekil 2'de beliren manzara ile karşılaşılmaktadır. Buna göre son on yıllık dönemde ülkemizde toplam 6089 sigortalıda meslek hastalığı tespit edilmiştir ki, açıkça görüleceği üzere genel bir azalma trendinden de bahsetmek mümkün değildir. Ancak buna rağmen 2013 yılında son on yılın en düşük rakamının yakalanmış olması tabii ki sevindiricidir (Şekil 2).

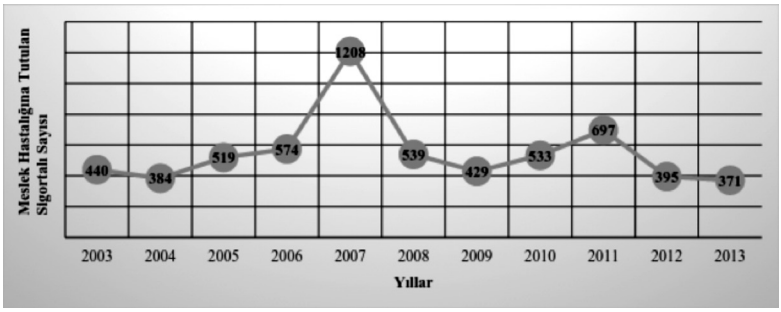

Şekil 2. Meslek Hastalığına Tutulan Sigortalı Sayısının Yıllara Göre Dağılımı (2003-2013)

Kaynak: SGK (2015a).

Yine 2003-2013 yılları arasındaki istatistik verilerine bakıldığında meslek hastalıkları ile ilgili şu bilgiler kolayca elde edilebilmektedir (SGK, 2015a):

- Bahsedilen dönemde toplam 58 kişi meslek hastalığı neticesinde hayatını kaybetmiştir.
- Daha çok 35 yaş ve üstü çalışanlara rastlanmaktadır.
- Çoğunluğuna –iş kazalarında olduğu gibi- erkekler maruz kalmıştır ki bunun yoğunluk olarak da erkeklerde daha fazla olduğu açıkça anlaşılmaktadır.
- Sektörler bazında bakıldığında ise meslek hastalıklarının büyük bir kısmı kömür madenciliği faaliyetinde ortaya çıkmaktadır.

Türkiye'de İş Sağlığı ve Güvenliği Açısından Dönüm Noktası: 6331 Sayılı Kanun

Esâsen herhangi bir cemiyette iş sağlığı ve güvenliğinin gelişmişliğinin ve hatta yerleşmişliğinin delili evvelâ hukukî düzenlemelerin bu alanla ne nispette alâkadar olduğuyla ölçülmektedir (Centel, 1982, s. 57). Bu çerçevede ülkemizdeki duruma bakıldığında ise gerek Anayasa'da gerekse diğer mevzuatta bu konuyla alâkalı hususlara yer verildiği görülecektir. Ancak bunlardan en mühimi hiç şüphesiz yaklaşık dört yıllık bir hazırlık süresinden sonra 2011 yılı Kasım ayında TBMM'ye Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (ÇSGB) tarafından sunulmuş olan ve 30.06.2012 tarihinde Resmî Gazete'de yayımlanan 6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu (İSGK) olmuştur. Zîra bu Kanun 2003 yılında çıkan ve AB Yönergeleri'ne uyumu amaçlayan 4857 sayılı İş Kanunu'ndan sonra gerçekleştirilen son düzenleme olmasıyla dikkat çekmektedir. Ayrıca bilmek lazım ki Kanun günümüzde sıkça vurgulanan iş sağlığı ve güvenliği düşüncesinin (önleme ve koruma) izinden giderek işyerlerinde etraflı bir şekilde iş sağlığı ve güvenliği teşkilâtının kurulmasını/sağlanmasını, risk değerlendirmesini getiriyor olması sebebiyle müspet karşılanmaktadır (Alpagut, 2014, s. 31).

Amacı "işyerlerinde iş sağlığı ve güvenliğinin sağlanması ve mevcut sağlık ve güvenlik şartlarının iyileştirilmesi için işveren ve çalışanların görev, yetki, sorumluluk, hak ve yükümlü-

lüklerini düzenlemek" (md. 1) diye belirtilen Kanun toplam beş bölümden ibarettir. "Bahsedilen bölümlerin ilkinde kanunun amacı, kapsamı ve istisnaları ile kanun metni içerisinde geçen –ve bazıları da önceki düzenlemelerde hiç yer almamış olan- kavramların tanımları yapılmıştır. Kanunun ikinci bölümündeyse işveren ile çalışanların görev, yetki ve yükümlülüklerinde dâir maddelere yer verilmiş ve böylece; iş sağlığı ve güvenliği hizmetleri, risk değerlendirmesi, acil durum planları, çalışanların eğitimi gibi önemli konular hükme bağlanmıştır. Konsey, Kurul ve Koordinasyon başlıklı üçüncü bölümde ise kanun ulusal iş sağlığı ve güvenliği konseyine, iş sağlığı ve güvenliği kuruluna yer vermekte ve iş sağlığı ve güvenliğinin koordinasyonuyla alâkalı düzenlemeleri içermektedir. Dördüncü bölümünde teftiş ve idari yaptırımları düzenleyen 6331 sayılı Kanun son bölümünde ise çeşitli ve geçici hükümler başlığı altında başta çıkarılması öngörülen yönetmelikler olmak üzere farklı hususlara yer vermektedir." (Kalkan, 2014, s. 27).

İş sağlığı ve güvenliğiyle alâkalı olarak ciddi ve beklenen bir düzenleme diye de nitelendirilen 6331 sayılı Kanun'un en önemli özelliği sadece işçileri değil bütün çalışanları güvenceye almasıdır (Başbuğ, 2013, s. XI). Çünkü Kanun'da târif edilen çalışan kavramının, "sadece 4857 sayılı İş Kanunu'na tabi olan işçileri değil, Türk Borçlar Kanunu, Deniz İş Kanunu ve Basın İş Kanunu'na tabi özel işyerleri ile kamu kurum ve kuruluşlarında anılan kanunlara tabi olarak istihdam edilen işçileri ve kamu idarelerinde görevli memurlar ile 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'nun 4. maddesinde tanımlanan 4/B ve 4/C statüsünde çalışan personeli" kapsadığı anlaşılmaktadır (Baycık, 2013, s. 107). Böylece de temel insan haklarından olan yaşama ve beden, ruh bütünlüğünün korunması noktasındaki eksiklikler giderilmiş, kayda değer bir gelişme kat edilmiştir (Başbuğ, 2013, s. XI). Nitekim Kanun'da "Bu Kanun; kamu ve özel sektöre ait bütün işlere ve işyerlerine, bu işyerlerinin işverenleri ile işveren vekillerine, çırak ve stajyerler de dâhil olmak üzere tüm çalışanlarına faaliyet konularına bakılmaksızın uygulanır." (md. 2) denilmek suretiyle Kanun'un tüm bağımlı çalışanları ilgi sahasına dâhil ettiği açıkça belirtilmiştir.

Her ne kadar Kanun geniş bir çerçevede düzenlenmiş olsa da istisnalarının da 2. maddesinde; "Ancak aşağıda belirtilen faaliyetler ve kişiler hakkında bu Kanun hükümleri uygulanmaz:

a) Fabrika, bakım merkezi, dikimevi ve benzeri işyerlerindekiler hariç Türk Silahlı Kuvvetleri, genel kolluk kuvvetleri ve Milli İstihbarat Teşkilatı Müsteşarlığının faaliyetleri.

b) Afet ve acil durum birimlerinin müdahale faaliyetleri.

c) Ev hizmetleri.

ç) Çalışan istihdam etmeksizin kendi nam ve hesabına mal ve hizmet üretimi yapanlar.

d) Hükümlü ve tutuklulara yönelik infaz hizmetleri sırasında, iyileştirme kapsamında yapılan

e) (Ek: 10/9/2014-6552/15 md.) Denizyolu taşımacılığı yapan araçların uluslararası seyrüsefer hâlleri." diye ifâde edildiğini bilmek gerekmektedir. Ayrıca şimdiye kadar târif edilmemiş olan tâbirleri (3. maddede yer alan; çalışan temsilcisi, destek elemanı, risk değerlendirmesi vb.) de açıklayan Kanunun –literatürde- en müspet tarafları olarak:

- Katılımcı olması,
- Eğitimi ve bilgilendirmeyi esas alması,
- Önleyici iş sağlığı ve güvenliği anlayışına sahip olması,
- İş sağlığı ve güvenliği konusunda profesyonel hizmet ve yardım almaya imkân vermesi,
- Küçük işletmelere destek sağlaması,

gibi hususların işaret edildiği de hatırda bulunmalıdır (Korkmaz & Avsallı, s. 155-157).

Kanunun işverenlere yüklediği temel görevler ise; "İşveren, çalışanların işle ilgili sağlık ve güvenliğini sağlamakla yükümlü olup bu çerçevede;

a) Mesleki risklerin önlenmesi, eğitim ve bilgi verilmesi dâhil her türlü tedbirin alınması, organizasyonun yapılması, gerekli araç ve gereçlerin sağlanması, sağlık ve güvenlik tedbirlerinin değişen şartlara uygun hale getirilmesi ve mevcut durumun iyileştirilmesi için çalışmalar yapar.

b) İşyerinde alınan iş sağlığı ve güvenliği tedbirlerine uyulup uyulmadığını izler, denetler ve uygunsuzlukların giderilmesini sağlar.

c) Risk değerlendirmesi yapar veya yaptırır.

ç) Çalışana görev verirken, çalışanın sağlık ve güvenlik yönünden işe uygunluğunu göz önüne alır.

d) Yeterli bilgi ve talimat verilenler dışındaki çalışanların hayati ve özel tehlike bulunan yerlere girmemesi için gerekli tedbirleri alır." (md. 4) denilmek suretiyle çizilmiştir ki bunlar esâsen tedbir alma, eğitim verme ve denetleme yükümlülüğü olarak düzenlenmiştir (Alpagut, 2014, s. 33). Ayrıca yine iş sağlığı ve güvenliği faaliyetlerinin maliyetlerin çalışanlara yansıtılamayacağı ve belli başlı durumların işverenin sorumluluklarını etkilemeyeceği de hükme bağlanmış (md. 4) ve işveren bahsedilen temel yükümlülüklerini yerine getirirken de;

"a) Risklerden kaçınmak.

b) Kaçınılması mümkün olmayan riskleri analiz etmek.

c) Risklerle kaynağında mücadele etmek.

ç) İşin kişilere uygun hale getirilmesi için işyerlerinin tasarımı ile iş ekipmanı, çalışma şekli ve üretim metotlarının seçiminde özen göstermek, özellikle tekdüze çalışma ve üretim temposunun sağlık ve güvenliğe olumsuz etkilerini önlemek, önlenemiyor ise en aza indirmek.

d) Teknik gelişmelere uyum sağlamak.

e) Tehlikeli olanı, tehlikesiz veya daha az tehlikeli olanla değiştirmek.

f) Teknoloji, iş organizasyonu, çalışma şartları, sosyal ilişkiler ve çalışma ortamı ile ilgili faktörlerin etkilerini kapsayan tutarlı ve genel bir önleme politikası geliştirmek.

g) Toplu korunma tedbirlerine, kişisel korunma tedbirlerine göre öncelik vermek.

ğ) Çalışanlara uygun talimatlar vermek."

diye sıralanan temel ilkelerin göz önünde bulundurulacağı belirtilmiştir.

Genel îtibârıyla yukarıda bahsedildiği gibi bir takım sorumlulukları olan işverene Kanun muhtelif maddelerinde aşağıdaki görevleri de yüklemektedir (Gerek, 2012, s. 69):

- İş sağlığı ve güvenliğinin sağlanması için gereken nitelik ve sayıda uzman, hekim ve diğer personelin sağlaması ve istihdamı,
- İlk yardım, acil tıbbi müdahale, kurtarma, yangına mücadele konusunda ön hazırlıklar, acil durum planları gibi gerekli düzenlemeleri yapmak,
- Ciddi, yakın ve önlenemeyen tehlike ihtimallerine karşı gereken tahliye hazırlıkların önceden yapmak, bu gibi durumlarda amirine haber veremeyen çalışanların duruma müdahale edebilmeleri için inisiyatif tanımak,
- İş kazaları ve meslek hastalıklarının kayıtlarını tutmak, raporlarını hazırlamak ve bunları gereken yerlere bildirmek,
- Çalışanların sağlık gözetimin tabi tutulmalarını sağlamak,
- Çalışanların iş sağlığı ve güvenliği konusunda bilgilendirilmelerini ve yeterli düzeyde eğitilmelerini sağlamak,
- Çalışanların görüşlerini almak, katılımlarını sağlamak ve çalışan temsilcisi görevlendirmek,
- İş sağlığı ve güvenliği kurulu oluşturmak ve bu kurulun kararlarını uygulamak,
- Aynı çalışma alanında birden fazla işverenin faaliyet gösterdiği hallerde diğer işverenlerle iş sağlığı ve güvenliği konusunda koordinasyon sağlayacak şekilde çalışmak,
- Yetkili bakanlık iş müfettişler tarafından yapılan teftiş, inceleme, ölçüm, araştırma, numune alma çalışmaları esnasında ilgililere yardımcı olmak,
- Büyük endüstriyel kaza oluşabilecek işyerleri için işyerlerinin büyüklüğüne göre işletmeye başlanmadan önce büyük kaza önleme politika belgesi veya güvenlik raporu hazırlamak,
- İşin durdurulması nedeniyle işsiz kalan çalışanlara ücretlerini ödemek veya ücretlerinde bir düşüklük olmadan meslek veya durumlarına göre başka bir iş vermek."

6331 sayılı Kanun'un çalışanlara da bir takım yükümlülükler getirdiği muhakkaktır. Buna göre Kanun'un 19. Maddesinde yer aldığı üzere "Çalışanlar, iş sağlığı ve güvenliği ile ilgili aldıkları eğitim ve işverenin bu konudaki talimatları doğrultusunda, kendilerinin ve hareketlerinden veya yaptıkları işten etkilenen diğer çalışanların sağlık ve güvenliklerini tehlikeye düşürmemekle yükümlüdür." Ayrıca yine aynı maddede "Çalışanların, işveren tarafından verilen eğitim ve talimatlar doğrultusunda yükümlülükleri şunlardır:

a) İşyerindeki makine, cihaz, araç, gereç, tehlikeli madde, taşıma ekipmanı ve diğer üretim araçlarını kurallara uygun şekilde kullanmak, bunların güvenlik donanımlarını doğru olarak kullanmak, keyfi olarak çıkarmamak ve değiştirmemek.

b) Kendilerine sağlanan kişisel koruyucu donanımı doğru kullanmak ve korumak.

c) İşyerindeki makine, cihaz, araç, gereç, tesis ve binalarda sağlık ve güvenlik yönünden ciddi ve yakın bir tehlike ile karşılaştıklarında ve koruma tedbirlerinde bir eksiklik gördüklerinde, işverene veya çalışan temsilcisine derhal haber vermek.

ç) Teftişe yetkili makam tarafından işyerinde tespit edilen noksanlık ve mevzuata aykırılıkların giderilmesi konusunda, işveren ve çalışan temsilcisi ile iş birliği yapmak.

d) Kendi görev alanında, iş sağlığı ve güvenliğinin sağlanması için işveren ve çalışan temsilcisi ile iş birliği yapmak." denilerek çalışma hayatının her iki tarafını da bu mühim meselenin hâlledilmesi için rol alması sağlanmaya çalışılmaktadır.

Yine bu çerçevede, Kanun devletin genel görevleri kapsamında (teftiş, idari para cezası ya da yasada belirtilen ilgili yönetmelik ve tebliğlerin hazırlanması vs.) dışında da sağlık ve güvenlik hizmetlerinin daha etkin ve sürdürülebilirliğini sağlamak için bir takım sorumlulukları ve desteklerin verilmesini düzenlemiştir. Bu noktada dikkat çeken bir yapılanma da Ulusal İş Sağlığı ve Güvenliği Konseyi'dir ki ülke genelinde iş sağlığı ve ile ilgili politika ve stratejilerin belirlenmesi için tavsiyelerde bulunmak üzere kurulan konseyin sekretarya hizmetlerinin yürütülmesinden de ÇSGB İş Sağlığı ve Güvenliği Genel Müdürlüğü sorumlu tutulmuştur (Korkmaz ve Avsallı, s. 163-164).

Genel Değerlendirme

İnsanoğlu ömrü boyunca yaşamış olduğu sürenin en büyük kısımlarından birini hiç şüphesiz çalışmayla geçirmektedir. Hâl böyle olunca da çalışma hayatının getirmiş olduğu bazı riskler ve bunlara bağlı tehlikeli hâller de sağlık açısından bir takım sıkıntılara yol açabilmektedir ki bunları iki ana başlık altında, iş kazası ve meslek hastalığı diye, ele almak mümkündür.

Hassâten sanayileşmenin ilk yıllarında[1] - kimi zaman üretimi daha da artırma hevesiyle işçilerin bir nev'i sömürülmelerinin kimi zaman da değişen çalışma şartlarının tesiriyle- son derece zor ve ağır şekillerde iş gören insanların sağlıklarının tehdit altında kalması bahsedilen bu meseleleri insanlığın gündemine taşımış, hâlledilmesi için de tedbirler geliştirilmeye başlanmıştır ki bu îtibarla da sosyal siyâset ilmi doğmuştur.

Çalışma hayatından kaynaklanan meseleler, evet evvelâ kişinin kendisine tesir etmektedir. Ancak takdir edileceği üzere git gide büyüyen bir şekilde bunların neticesi cemiyetin tümüne süratle yayılabilmektedir ki bu bakımdan iş kazaları ve meslek hastalıkları ferdî olmaktan ziyâde sosyal bir mesele niteliğini hâiz olduğu gibi birçok başka sıkıntıyı da beraberinde getirebilmektedir. Çünkü meselâ iş kazası geçirmiş yahut meslek hastalığına tutulmuş olması sebebiyle bir kişi ücret alamamasından kaynaklanan maddî bir zarara uğradığı gibi arkadaş çevresinden dışlanması, statü kaybı, ailesine yük olması gibi bazı sıkıntılarla da baş başa kalabilmektedir. Yine–özellikle büyük çapta- meydana gelen bir iş kazasının cemiyet hayatının tüm sahalarına tesir etmesi; ekonomiden siyasete birçok meseleyi hızlıca sarsabilmekte ve neticede ülkelere zarar verebilmektedir. Bunun için en güncel misal ise özellikle 2014 yılında memleketimizde yaşanmış olan iki iş kazası (Soma ve Ermenek Maden Kazaları) olmaktadır. İşte bahsedilen bu neticeleri göz önünde tutulduğunda da sanayileşmenin ilk devirlerini hemen takip eden yıllarda -19. yüzyıl içerisinde- çalışma hayatıyla alâkalı olarak çıkarılan düzenlemelerin kahir ekseriyetinin iş sağlığı ve güvenliğine eğilmiş olması son derece mânîdardır.

Çağımızda ILO verilerine günde yaklaşık bir milyon iş kazasının meydana geliyor ve yılda 160 milyondan fazla kişinin de meslek hastalığına yakalanıyor olması -hem acı hem de bir o kadar hâlledilmesi gereken gerçeklik olarak- insanlığın en çetin imtihanlarından birisidir. Böyle olunca da bu nev'iden meseleler evvelâ çalışanın kendinden başlayarak sonra da tüm cemiyetin topyekûn hareket etmesiyle -ve halkanın genişlemesi suretiyle de nihayet bütün dünyada- çözülebilecek bir mâhiyet arz etmektedir. Bu bakımdan ülkemizde de mühim bir sosyal sıkıntı olarak beliren iş sağlığı ve güvenliği meselelerinin önünü almak maksadıyla çıkarılan 6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu son derece ciddi ve gerekli bir adım olarak atılmıştır. Çünkü maalesef bu meseleler hem maddî hem manevî sıkıntılara sebep olmakta, memleketi telâfisi zor -hatta bazen imkânsız- neticelerle baş başa bırakmaktadır.

Bahsedilen durumlar dikkate alındığında uzun yıllardır çalışma hayatının tarafları başta gelmek üzere toplumun tüm kesimleri tarafından sabırsızlıkla beklenen 6331 sayılı İSGK gü-

1 İş sağlığı ve güvenliğiyle alâkalı meseleler (yani iş kazaları ve meslek hastalıkları) hakikaten sanayileşmeden evvel de –çalışma bizatihi varlığı îtibârıyla beraberinde taşıdığı riskler sebebiyle- var olmasına rağmen o devirlerde bunlar-sanayileşmeden sonraki dönemlerde olduğu gibi- korkunç denilebilecek seviyelere ulaşmadığından bir 'sorun' teşkil etmemiştir.

nümüz şartları açısından birçok müspet düzenlemeye yer vermektedir. Özellikle Kanun'da belirtilen istisna hâlleri hâriç tüm bağımlı çalışanları kapsıyor olması Türkiye'nin taraf olduğu milletlerarası sözleşmelere uygun ve yerinde bir tercihtir. Yine Kanunda öngörülen müeyyidelerin de son derece caydırıcı bir nitelikte olduklarını söylemek gerekmektedir.

Kuralcı bir şekilde değil, önleyici bir tarzda mevzuyu ele aldığı söylenebilecek olan Kanunun ayrıca kamu hariç 10'dan az çalışanı olan çok tehlikeli ve tehlikeli sınıfta yer alan işyerlerinin iş sağlığı ve güvenliği hizmetlerinin yerine getirilmesinde, devletin maddî destek sağlayacağını hükme bağlaması da daha çok küçük işletmelerde iş kazasıyla karşılaşılan ülkemiz açısından sevindirici bir durumdur. Bununla beraber iş sağlığı ve güvenliğine çalışanların katkısını öngörmesi de meselenin çözümünde şüphesiz önemli bir adım olarak nitelendirilebilecektir.

Ancak tüm bu güzel taraflarına rağmen özellikle iş güvenliği uzmanları ile işyeri hekimlerinin işverene bağlı olarak çalışmaları bunların görevlerini ne denli etkin ve verimli bir şekilde sürdürebilecekleri sorusunu akıllara getirmektedir. Yine günümüzde gerçekleştirilen birçok akademik çalışmada sıkça vurgulandığı üzere güvenlik kültürünün yayılması meselesine Kanunun doğrudan bir şekilde yer vermemiş ve iyi uygulamaları teşvik eden/ödüllendiren bir düzenlemenin yapılmamış olması bir eksiklik olarak ortada durmaktadır.

Kaynakça

Alpagut, G. (2014). 6331 Sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanununun Genel Esasları. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, *LXXII*(2), 31-46.

Alpdündar, M. (1965). Ereğli kömür işçileri ve sendika faaliyetleri. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, *16*, 124-145.

Alper, Y. (1992). Bazı ülkelerde işçi sağlığı-iş güvenliği uygulamaları ile Türkiye'deki uygulama ile karşılaştırılması. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, *37-38*, 83-101.

Alper, Y. (2005). İş sağlığı ve güvenliği için politika oluşturma ve uygulama. ÇSGB İş Sağlığı ve Güvenliği Dergisi, *25*, 16-18.

Ayverdi, İ. (2011). *Misalli büyük Türkçe sözlük* (4. basım, C. 2). İstanbul: Kubbealtı Neşriyat.

Başbuğ, A. (2013). İş yerlerinde iş sağlığı ve güvenliği. Ankara: Türkiye Şeker İşçileri Sendikası.

Baybora, D. (2012). İş sağlığı ve güvenliğine genel bakış. D. Baybora (Ed.), İş sağlığı ve güvenliği içinde (s. 2-23). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Baycık, G. (2013). Çalışanların iş sağlığı ve güvenliğine ilişkin haklarında yeni düzenlemeler. *Ankara Barosu Dergisi*, *2013*(3), 103-170.

Bilir, N. (2001). İş sağlığı uygulama ilkeleri. ÇSGB İş Sağlığı ve Güvenliği Dergisi, *(1)*, 10-13.

Bilir, N. ve Yıldız, A. N. (2013). İş Sağlığı ve Güvenliği (2. basım). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.

Centel, T. (1982). Çocuklar İle Gençlerin İş Güvenliği. İstanbul: Fakülteler Matbaası.

Ekin, N. (1994). *Endüstri İlişkileri* (6. basım). İstanbul: Beta Yayınları.

Gerek, N. (2012). Türkiye'de iş sağlığı ve güvenliğinin genel görünümü. D. Baybora (Ed.), İş sağlığı ve güvenliği içinde (s. 58-59). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Gökbayrak, Ş. (2013). İş sağlığı ve güvenliği: Mevcut durum ve yeni eğilimler. *Sendikacılık akademisi ders notları* içinde (s. 195-214). Ankara: TÜRK-İŞ.

Güzel, A. (1986). 3008 sayılı İş Yasasının önemi ve başlıca hükümleri. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, *35-36*, 165-222.

International Labour Organization. (2015, February 15). http://*www*.ilo.org/global/topics/safety-and-health-at-work/lang--en/index.htm

Kalkan, M. (2014). İş sağlığı ve güvenliği konularının toplu iş sözleşmelerinde düzenlenmesi: Türk otomotiv sanayii örneği. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Kessler, G. (1945). İçtimaî Siyaset (çev. O. Tuna). İstanbul: Millî Mecmua Basımevi.

Kılkış, İ. (2012). İş sağlığı ve güvenliği. A. Tokol ve Y. Alper (Ed.), *Sosyal politika* içinde (2. basım, s. 194-220). Bursa: Dora Yayıncılık.

Korkmaz, A. ve Avsallı, H. (2012). Çalışma hayatında yeni bir dönem: 6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *26*, 153-167.

Makine Mühendisleri Odası. (2014). İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Oda Raporu (5. basım). Ankara: TMMOB Makine Mühendisleri Odası Yayını.

Oral, A. İ. (2012). İş kazalarının ve meslek hastalıklarının değerlendirilmesi. D. Baybora (Ed.), İş sağlığı ve güvenliği içinde (s. 22-57). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Seyyar, A. (2011). *Sosyal politika bilimine giriş.* Sakarya: Sakarya Yayıncılık.

SGK. (2015, 02 20). *2013 istatistik yıllığı*, http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/tr/kurumsal/istatistikler

SGK/SSK. (2015, 02 20). http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/tr/kurumsal/istatistikler adresinden 2003-2013 arası bültenler derlenerek hazırlanmıştır.

Sümer, H. H. (2014). İş hukuku (19 b.). Konya: Mimoza Yayınları.

Tanır, F. (2004). İş sağlığı ve güvenliği. ÇSGB İş Sağlığı ve Güvenliği Dergisi, *17*, 10-13.

Taşçı, F. (2012). *Sosyal politika ahlakı.* İstanbul: Nobel Yayınları.

Tekelioğlu, M. (1994). İş kazaları. *Mühendis Makina, 419*, 19-23.

Tuna, O. ve Yalçıntaş, N. (1999). *Sosyal siyaset* (7. basım). İstanbul: Filiz Kitabevi.

Uslu, İ. (2015). *Sabahattin Zaim kitabı: Hayatım ve Türkiye.* İstanbul: Timaş Yayınları.

Weddingen, W. (1933). *Sozialpolitik: Eine einführung in ihre theorie und praxis.* Jena: Verlag von Gustav Fischer.

Yiğit, A. (1995). İş güvenliği v*e iş sağlığı.* İstanbul: Alfa Akademi Yayınları.

Zaim, S. (1986). Sosyal siyaset sahasında üniversite-sanayi işbirliği. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, *35-36*, 289-310.

İlmi Etüdler Derneği'nin (İLEM) nitelikli ilim adamı yetiştirmek gayesiyle yürüttüğü çalışmalardan biri olan Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi (TLÇK), lisansüstü çalışmaların niteliğini artırmak ve sosyal bilimler alanındaki çalışmaları teşviketmek üzere düzenlenmekte olup, bu alanda önemli bir boşluğu doldurmayı hedeflemektedir.

TLÇK, katılan araştırmacılara birbirinden farklı üniversitelerde çalışmalar yürüten genç akademisyenler ile bir araya gelme ve fikir teatisinde bulunma fırsatı yanında, araştırmacılar arasında çok yönlü bir iletişimi ve tecrübe aktarımını da sağlayarak çalışmalarını hem tecrübeli akademisyenler hem de akademisyen adayları önünde sunma imkânı tanımaktadır.

Bu yıl IV.'sü düzenlenen TLÇK 14-17 Mayıs 2015 tarihleri arasında İLEM ve Dumlupınar Üniversitesi İslam Medeniyeti Uygulama ve Araştırma Merkezi (DİMAM) işbirliğiyle Kütahya'da gerçekleştirilmiştir. Dumlupınar Üniversitesi'nin ev sahipliği yaptığı kongre, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Kütahya Belediyesi ve TÜBİTAK tarafından da desteklenmiştir.

478 araştırmacının başvurduğu bu yılki kongreye, özet ön kabulleri, tam metin gönderimi ve alanında uzman akademisyenlerin hakemlik süreçlerinin sonucunda 133 tebliğ sunum yapmak üzere kabul edilmiştir. Kongrede iki gün süresince 32 oturumda, araştırmacılar Sosyoloji, Şehircilik ve Mimari, Siyaset Bilimi, Uluslararası İlişkiler, İktisat, Edebiyat, Tarih, İlahiyat, Felsefe, Eğitim Bilimleri, İletişim ve Sosyal Politika disiplinlerinde sunumlarını gerçekleştirmiştir.

IV. TLÇK Bildiriler Kitabı, kongrede sunulan tebliğlerin kongre mekânıyla sınırlı kalmaması idealinden hareketle hazırlanmış kapsamlı bir derlemedir. Kongrede sunulan 112 bildiri, kongre sonrasında hakemlik ve editörlük süreçlerinden geçirilerek 5 ciltlik bir kitapta toplanmıştır. Elinizdeki bu cilt, kongre kapsamında Siyaset, Uluslararası İlişkiler, İktisat, Sosyal Politika ve Çalışma Hayatı alanlarında sunulan 22 bildiriden oluşmaktadır.

Düzenleyenler

ilem ilmi etüdler derneği

Dumlupınar Üniversitesi

DİMAM İslam Medeniyeti Uygulama ve Araştırma Merkezi

Destekleyenler

Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı

Kütahya Belediyesi

TÜBİTAK